शब्द

रुची

दिवाळी विशेषांक

ऑक्टोबर–नोव्हेंबर २०२५ । मूल्य ३०० रु. । पृष्ठे १६८

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन
नरेंद्र मोदी
प्रधानमंत्री
देवेंद्र फडणवीस
मुख्यमंत्री
भक्कम आधाराचा
दीप शेतकऱ्यांसाठी!
• टंचाईच्या सर्व सवलती मिळणार • जीवनावश्यक वस्तूंच्या पुरवठ्याला प्राधान्य
• आपत्तीग्रस्तांकडून वसुली नको - बँकाना निर्देश
देवेंद्र फडणवीस
मुख्यमंत्री
एकनाथ शिंदे
उपमुख्यमंत्री
अजित पवार
उपमुख्यमंत्री
www.mahasamvad.in MaharashtraDGIPR MahaDGIPR | माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन

अभिजात मराठी

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

मराठी भाषा विभाग

राज्य मराठी विकास संस्था

हकश्राव्य

प्रकाशनसूची

श्राव्यपुस्तके

ग्रंथसंपदा

पुस्तकांचं गाव

भिलार भारतातील पहिलं पुस्तकांचं गाव

पुस्तकांचं गाव
योजना विस्तार
पोंभुर्ले ★ मालगुंड

कवितांचं गाव
उभादांडा ★ शिरवाडे

आंतरराष्ट्रीय मराठी मंच
युरोप, अमेरिका, आशिया
खंडांतील
२७ देशांत कार्यरत...
लवकरच जगभरात
विस्तार

सुरू असलेले काही महत्त्वाचे प्रकल्प

* विश्व मराठी संमेलन
* बृहन्महाराष्ट्रातील संस्थांना अनुदान
* सीमावर्ती संस्थांना अनुदान
* मराठी संशोधन संस्थांना अनुदान
* मराठी भाषा संस्कृती ज्ञान परीक्षा व निबंध स्पर्धा
* मराठी युवक मंडळांना अनुदान
* अरबी-तुर्की-मराठी व्युत्पत्तिकोश
* वस्त्रनिर्मिती माहितीकोश
* मध्यवर्ती ग्रंथालय, बदलापूर
* देवनागरी टंकविषयक पुस्तक
* मराठी ग्रंथसूचिमाला (१९८६ ते २०००)

संस्थेच्या संकेतस्थळावरुन उतरवून घ्या.......

* श्राव्य पुस्तके - ज्ञानेश्वरी, दासबोध, कृष्णाकाठ, कविता कुसुमाग्रजांची, कविता विंदांची
* अनेक दुर्मीळ पुस्तके, नियतकालिके व संस्थेची निवडक इ-पुस्तके
* युनिकोड आधारित देवनागरी टंक
* माय मराठी - अभ्यास/पाठ्य सामग्री उतरवून घ्या
* दासोपंतकृत गीतार्णव शब्दार्थ संदर्भकोश
* वऱ्हाडी बोलींचा शब्दकोश
* मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण - सामग्रीसाठी https://sdml.ac.in/mr

संस्थेची निवडक प्रकाशने

घराघरात ठेवण्यासाठी, शालेय मुलांसाठी, उत्तमोत्तम ज्ञानासाठी, वाचनासाठी...

शालेय मराठी शब्दकोश ३५०/-
मराठी लेखन मार्गदर्शिका १३५/-
विज्ञान संज्ञापना कोश २५०/-
२००/-
मराठी व्युत्पत्ती शब्दकोश ३००/-
वस्त्रनिर्मिती माहितीकोश ४००/-
यंत्रालयाचा ज्ञानकोश १६००/-
१३९८/-
कोश व सूची वाङ्मय २७५/-

सर्व प्रकाशने सवलतीत उपलब्ध...प्रकाशनसूची मागवा
अधिक माहितीसाठी संकेतस्थळाला भेट द्या...

राज्य मराठी विकास संस्था (नोंदणी क्र. १६०५४ (मुंबई))
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग, धोबीतलाव, मुंबई-४०० ००१
दूरध्वनी: (०२२)२२६३१३२५, संकेतस्थळ: http://rmvs.marathi.gov.in, इ-पत्ता: rmvs_mumbai@yahoo.com

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

दिवाळी विशेषांक
ऑक्टोबर–नोव्हेंबर–डिसेंबर २०२५, वर्ष तेरावे
त्रैमासिक–अंक तिसरा, मूल्य ३०० रु.

संपादक : **अरुण जोशी**
मुखपृष्ठ : [illegible]
अंकाची मांडणी : [illegible]
आतील चित्रे : [illegible]

कार्यालयीन संपर्क
कॉम्प्युटर युनिट – अनिरुद्ध गद्रे
shabdruchee24@gmail.com
जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप
वितरण – किशोर कांबळे, सौमित्र शिंदे
वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग – समीर कदम

संपर्क
ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को–ऑप. हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर, मनोरमा नगरकर मार्ग, माहीम (प.), मुंबई ४०००१६
फोन : २४२१६०५० **(वेळ : दुपारी १ ते ६.३०)**

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया पुढील मेलवर पाठवावी.
shabdruchee24@gmail.com

ऑफिस वेळ : दुपारी १ ते सायं. ७
संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली' चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

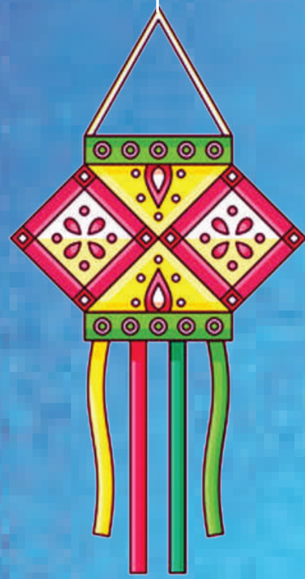

अनुक्रम

कथा

भाग्यश्री परांजपे
समुद्रकन्या / १२

वैशाली पंडित
'राज'कारणासाठीची प्रार्थना! / ४४

न्या. मृदुला भाटकर
दोन स्फुटकथा / ५६

हिनाकौसर खान
समिंदरा / ९२

चांगदेव काळे
पर्याय / ११८

अनुवाद : अशोक बेंडखळे
मूळ कथा : मोहन राकेश
अनोळखी / १५४

जन्मशताब्दी लेख

संजीव चिम्मलगी
विद्या-श्रुतिसंपन्न गायकीचा ठेवा / १७

कमलेश भडकमकर
पद्मभूषण श्रीनिवास खळे - ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व!/ २१

लेख

डॉ. उज्ज्वला दळवी
राहिले दूर घर माझे / २७

डॉ. निर्मोही फडके
बावनकशी सोनं / ३३

अमोल केरकर
स्वायत्त स्त्री-चळवळीची अर्धशतकी वाटचाल / ३९

दिवाकर देशपांडे
युद्धग्रस्त जग / ४७

माधव ज. जोशी
जागतिक परिस्थिती आणि भारतीय उद्योग / ५१

अमोल साळे
कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मानवी मनाचे भविष्य / ५९

वृषाली मगदूम
संघर्ष अस्तित्वासाठी... / ६४

अपर्णा पाटील
अमेरिकेला नमवणारा देश / ६९

विजयराज बोधनकर
स्वभावचित्रांचा कॅनव्हास / ७६

विजयालक्ष्मी मणेरीकर
एका अवलियाची कथा / ८१

समीर कर्वे
किनाऱ्यास झेंडे जयाचे उभारा... / ८७

चंद्रशेखर सानेकर
नवे गझलकार एकविसाव्या शतकाचे / ९९

रवि वाळेकर
राज्य मंदिरांचे / ११२

प्रशांत कुलकर्णी
व्यंगचित्रकलेमधील नवीन रेषा / १२६

प्रदीप म्हापसेकर
माझी व्यंगचित्रकारिता / १३४

नमिता कीर
माऊलीचा रेखांश / १३८

अश्विनी भोईर
अजून मैफलीत मी... / १४२

संजीवनी खेर
बनाना योशिमोटो / १५०

डॉक्टर अविनाश सुपे
सामाजिक बांधिलकी असलेला एक डॉक्टर लेखक / १६१

गझल / १०६ ते १११
प्रदीप कुलकर्णी, गोविंद नईक, वैभव वसंतराव कुलकर्णी, वैभव देशमुख, वैभव जोशी, जयदीप जोशी, कैलास गांधी, रत्नमाला शिंदे, शिल्पा देशपांडे, स्वप्निल शेवडे, इंद्रजित उगले, ज्ञानेश पाटील, सुशांत खुरसाले, सारंग पांपटवार

कविता / १४६ ते १४९
अरुण शेवते, प्रा. प्रतिभा सराफ, एकनाथ आव्हाड, राधिका कुंटे, संजय कृष्णाजी पाटील, मोहन काळे

वृत्तांत - ग्रंथपाने / १६३-१६६

संपादकीय

निसर्गाने लहरी आणि मतलबी वारे ही माणसाची वृत्ती घेतली आहे. त्याचे दुर्दैवी पडसाद आपण पाहतो आहोत. जगभरच अस्थिरतेचे वातावरण आहे. तीच लहरी वृत्ती अनेकांचे प्राण घेते आहे, अनेकांना देशोधडीला लावते आहे. स्वार्थांधांची, सत्तालोलुपांची मानसिकता सनातन आहे, आता तिला तंत्रज्ञानाने विकृत केले आहे. त्याचे परिणाम विरोधाभासी आहेत. एकीकडे दैन्य, अगतिकता तर दुसरीकडे उन्माद, स्वैराचार. एकीकडे आपण सृष्टीच्या निर्मितीचे मूळ शोधतोय आणि दुसरीकडे आपल्याच मुळावर घाव घालतोय. मने बोथट होत असल्याचे सिद्ध होत आहे. तंत्रज्ञानाने जगणे नुसते व्यापले नाही, तर ते आपल्याला गिळंकृत करत आहे याचे भानही राहिलेले नाही, इतके आपण त्याच्या आहारी गेलोय. AI हे नवे प्रकरण मोठेच आव्हान उभे करणार आहे. AI आतातरी आपणच व्यक्त केलेले वापरून आपल्याच प्रश्नांना उत्तरे देत आहे. ते भावनेच्या पातळीवर अजून प्रकटलेले नाही. तोवर त्याला, पर्यायाने आपल्या निरंकुश गॅझेटवापर थांबवला पाहिजे.

शब्द रुचीच्या या दिवाळी विशेषांकात अमोल साळे यांनी मानवी मन आणि AI याबाबत लिहिले आहे. त्यातून AI च्या चालीवर काही प्रकाश पडेल. तंत्रज्ञानाची आणि महासत्तांच्या स्पर्धेची घातक उदाहरणं आज आपण अनुभवतोय. युद्धजन्य परिस्थिती जगभर आहे. ही अस्थिरता आणि त्यामागील कारणे टिपली आहेत ज्येष्ठ पत्रकार दिवाकर देशपांडे यांनी. तर कॉर्पोरेट क्षेत्रातील नामवंत व्यक्तिमत्त्व माधव जोशी यांनी ट्रम्प यांनी लादलेल्या करप्रणालीमुळे भारतीय उद्योगावर काय परिणाम होऊ शकेल याचे विवेचन केले आहे. अशा वातावरणात मनाला आनंद देतात त्या अभिजात कला. काव्य विचार करायला लावते आणि कथा कल्पनेत रमवतात. ज्यात सर्जन असते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे घडवू शकत नाही. तिच्याकडून काय आणि कसे घडवून घ्यायचे हे मानवी मेंदूच ठरवतो.

संगीत मनाला आनंद देते. ते आपल्याला जन्मापासून साथ करते. ज्या दोन व्यक्तिमत्त्वांनी आपले जीवन समृद्ध केले त्या प्रसिद्ध गायिका माणिक वर्मा आणि संगीतकार पद्मभूषण श्रीनिवास खळे यांचे हे जन्मशताब्दीवर्ष. त्यांच्या सात्त्विक प्रतिभेला गायक संजीव चिम्मलगी आणि संगीत संयोजक, संगीतकार कमलेश भडकमकर यांनी आदरांजली वाहिली आहे. आपल्या डोळ्यांना रिझवतात चित्रे, अक्षरे डोळ्यांसमोर चित्र उभे करतात आणि व्यंगचित्रे विसंगती दाखवतात. प्रसिद्ध व्यंचित्रकार प्रशांत कुलकर्णी यांनी आजचे व्यंगचित्रकार सभोवतालचे व्यंग कसे टिपतात हे सांगितले आहे. प्रदीप म्हापसेकर आपला व्यंगचित्रकारितेचा प्रवास लिहीत आहेत. विजयराज बोधनकर यांनी स्वभावचित्रे रेखाटनामागचे मनोगत सांगितले आहे.

'हेमांगी' दिवाळी अंकाचे हे पन्नासावे वर्ष. त्यानिमित्त संपादक प्रकाश कुलकर्णी यांची मुलाखत डॉ. निर्मोही फडके यांनी घेतली आहे. मराठीत गझल मांडली आणि रुजवली सुरेश भट यांनी. त्यातून प्रेरणा घेऊन अनेक गझलकार तयार झाले. मात्र काही उत्तम अपवाद सोडता मराठीत गझल या प्रकाराला तितका रसिकाश्रय दिसत नाही. सुरेश भट यांनी ज्यांना गझलची बाराखडी लिहून पाठवली त्या ज्योती बालिगा यांच्याशी अश्विनी भोईर यांनी संवाद साधला आहे. लोकप्रिय गझलकार-कवी चंद्रशेखर सानेकर यांनी एकविसाव्या शतकातील गझलकारांबद्दल लिहिले आहे. या गझलकारांच्या गझला आणि नामवंत कवींच्या रचना अंकात आहेत.

डॉ. उज्ज्वला दळवी यांची खुसखुशीत शैली वेगळाच आनंद देते. त्यांनी विविध कारणांमुळे बदलाव्या लागणाऱ्या घरांमुळे होणारी भावनिक आंदोलने त्याच खुमासदार शैलीत लिहिली आहेत. न्या. मृदुला भाटकर यांच्या दोन लघुकथा, ऑस्ट्रेलियातील भाग्यश्री परांजपे यांची कथा, वैशाली पंडित यांची आगळी कथनशैली, हिनाकौसर खान यांची तरुण कथा, चांगदेव काळे यांची मुरलेली आणि अशोक बेंडखळे यांची अनुवादित कथा लालित्याचे विविध पैलू उलगडतील.

समीर कर्वे यांनी 'भाऊचा धक्का'ची कहाणी लिहिली आहे, अमोल केरकर यांनी स्त्रीमुक्ती चळवळीचा उत्तररंग मांडला आहे. तर अपर्णा पाटील यांनी अमेरिकेला नमवणाऱ्या व्हिएतनामची सफर घडवली आहे. संजीवनी खेर यांनी एका ग्लोकल लेखिकेबद्दल लिहिले आहे. विजयालक्ष्मी मणेरीकर यांनी त्यांना उमजलेले मनस्वी आणि बंडखोर संगीतकार हृदयनाथ मंगेशकर मांडले आहेत. रवि वाळेकर कोनार्क मंदिरपरिसराची सफर घडवतात. वृषाली मगदूम एलजीबीटीक्यूच्या संघर्षावर लिहितात, नमिता कीर यांनी 'माऊली'ची ओळख करून दिली आहे. डॉ. सतीश नाईक यांचे अचानक जाणे क्लेशकारक आहे. त्यांचे शालेय जीवनापासूनचे मित्र डॉ. अविनाश सुपे यांनी त्यांच्या आठवणी जागवल्या आहेत.

अंक करताना अनेकांचा सहभाग असतो. दोन लेखांचे उत्कृष्ट शब्दांकन अस्मिता पांडे यांनी केले, अंकाचे लक्षवेधक मुखपृष्ठ सतीश भावसार यांनी चितारले, सरदार जाधव यांनी आतील चित्रे रेखाटली, मांडणी अंकुश कांबळे यांनी केली, जाहिरातबाबत धनश्री धारप व वितरण सौमित्र शिंदे आणि किशोर कांबळे यांचे साहाय्य झाले. अनिरुद्ध गद्रे, अनिल भोसले यांचेही सहकार्य असते. या साऱ्यांना धन्यवाद!

मुखपृष्ठावरील स्वच्छंदी फुलाखरांसारखे तणावमुक्त दिवस येवोत, जगणे सुखकारक होवो, याच दीपावलीनिमित्त हार्दिक शुभेच्छा.

– अरुण जोशी

यूनियन बैंक
ऑफ इंडिया
भारत सरकार का उपक्रम
Union Bank
of India
A Government of India Undertaking
VYOM
MOBILE BANKING
SUPER APP
Beginning of the
GST BACHAT UTSAV
ALL YOUR ASPIRATIONS
ACCOMPLISHED HERE !
Union Home Loan
Union Vehicle Loan
Union Education Loan
Union Nari Shakti
Union MSE Support
Union Digital Ease
with
Attractive Interest Rate
*T&C apply
Give a missed call on 9619333333 or SMS <ULOAN> to 56161
For more details, visit your nearest Union Bank of India Branch.
(Toll Free No.) 1800 2333 / 1800 208 2244 / 1800 425 1515 / 1800 425 3555
9666606060 | www.unionbankofindia.co.in | Follow us on
For more details
scan QR code

चित्रनगरीचे बहुमोल योगदान...

भारतीय चित्रपटसृष्टीचा पाया महाराष्ट्रातून घातला गेला. पुढे देशातील अनेक कलावंतांनी आपल्या कला, कौशल्य आणि कल्पनांनी 'भारतीय सिनेमा' नावाचे अद्भुत विश्व निर्माण केले. त्यात महाराष्ट्रातील अनेक कलाकार, दिग्दर्शक, तंत्रज्ञ आणि चित्रकर्मींचा सिंहाचा वाटा राहिला आहे. अगदी चित्रमहर्षी दादासाहेब फाळके यांनी १९१३ साली मुंबईत प्रदर्शित केलेल्या त्यांच्या 'राजा हरिश्चंद्र' या मुकपटापासून या चित्रपट उद्योगाची सुरुवात भारतात करून दिली, तेव्हापासून मराठीजनांनी या चित्रपटकलेला आधार दिला आहे. इतकेच नव्हे, तर हे सारे होत असताना महाराष्ट्र शासनानेदेखील स्थापनेपासूनच चित्रपटकलेला आणि चित्रपट क्षेत्राला, विशेषतः मराठी चित्रपटसृष्टीला प्रोत्साहन देण्याची भूमिका घेतली आहे.

दादासाहेब फाळके चित्रनगरी हा राज्य शासनाचा महत्त्वपूर्ण संस्थात्मक उपक्रम आहे. १९७७ साली 'महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळा'ची स्थापना करून राज्य शासनाने मुंबईतील गोरेगांव येथे अत्याधुनिक सुविधांनी युक्त अशी चित्रनगरी चित्रपट क्षेत्रासाठी उभारली. या चित्रनगरीचे पुढे 'चित्रमहर्षी दादासाहेब फाळके चित्रनगरी' असे नामकरण करण्यात आले. गोरेगांवच्या निसर्गसौंदर्याने नटलेल्या ५२१ एकरांच्या परिसरात चित्रनगरी वसली असून बंदिस्त कलागारे, बाह्य चित्रीकरणस्थळे यांच्यासह चित्रीकरणासाठी आवश्यक सुविधा चित्रनगरीत उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. चित्रनगरीत आजवर हिंदी, मराठीसह विविध भाषांतील चित्रपट, दूरचित्रवाणी मालिका, जाहिरातींचे चित्रीकरण अव्याहतपणे सुरू आहे. या चित्रनगरीला यंदा ४८ वर्षे पूर्ण झाली असून ती सुवर्णमहोत्सवाकडे दिमाखाने वाटचाल करत आहे. गेल्या ४८ वर्षांत चित्रनगरीत दोन हजारांहून अधिक मराठी-हिंदीसह विविध भाषांचे चित्रपट, ६ हजारांहून अधिक दूरचित्रवाणी मालिका, ओटीटी, जाहिरात, लघुचित्रपटांचे चित्रीकरण झाले आहे. याबरोबरच चित्रपट निर्माते-दिग्दर्शकांना पाठबळ देण्यासाठी महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ अखंडपणे प्रयत्नशील आहे. चित्रपट उद्योगात रोजगाराच्या अफाट संधी आहेत. ते लक्षात घेऊन सातत्याने चित्रनगरीचा विकास केला जात आहे. विशेषतः गेल्या काही वर्षांपासून बदलत्या तंत्रज्ञानासह काळानुरूप बदल करत महामंडळाने चित्रपटसृष्टीत आपला ठसा उमटवला आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या पाठिंब्याने चित्रपटकलेला प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरू झालेला हा उपक्रम सर्वार्थाने यशस्वी ठरला आहे.

मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस व सांस्कृतिक कार्यमंत्री श्री. आशिष शेलार यांच्या मार्गदर्शनाखाली चित्रनगरी आता कात टाकत आहे. चित्रनगरीच्या व्यवस्थापकीय संचालक श्रीमती स्वाती म्हसे-पाटील यांनी सर्व सहकाऱ्यांच्या मदतीने नावीन्यपूर्ण व लक्षवेधी बदल घडविण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे देशातील इतर चित्रनगरींपेक्षा गोरेगांवमधील दादासाहेब फाळके चित्रनगरीला निर्माते-दिग्दर्शकांची पसंती मिळत आहे. चित्रनगरी राबवत असलेल्या योजना, उपक्रमांमुळे चित्रपट क्षेत्राला, विशेषतः मराठी चित्रपटांच्या विकासाला निश्चितच हातभार लागत आहे.

दर्जेदार मराठी चित्रपटनिर्मितीस अर्थसाहाय्य योजना

दर्जेदार मराठी चित्रपटनिर्मितीस अर्थसाहाय्य योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे मराठी निर्मात्यांना आर्थिक पाठबळ मिळून दर्जेदार चित्रपटांची निर्मिती शक्य झाली आहे. त्यातून गेल्या काही वर्षांत नवनवीन विषय हाताळणाऱ्या लक्षवेधी मराठी चित्रपटांची रसिकांना मेजवानी मिळाली. या योजनेसाठी निवडण्यात येणाऱ्या मराठी चित्रपटांना परीक्षणाच्या आधारे 'अ', 'ब' आणि 'क' अशा तीन श्रेणींमध्ये विभागण्यात येते. परीक्षणामध्ये १०० पैकी ७१ व त्यापेक्षा अधिक गुण मिळविणाऱ्या 'अ' दर्जाच्या चित्रपटांना ४० लाख रुपये अर्थसाहाय्य देण्यात येते. तर ५१ ते ७० गुण असलेल्या 'ब' दर्जाच्या चित्रपटांना ३० लाख रुपये अर्थसाहाय्य मिळते. ३५ ते ५० गुण मिळणाऱ्या 'क' दर्जाच्या चित्रपटांना १० लाख रुपये अर्थसाहाय्य दिले जाते, तर या मूल्यांकनात ३५ पेक्षा कमी गुण मिळालेले चित्रपट अर्थसाह्यासाठी अपात्र ठरतात. या योजनेच्या पारदर्शक आणि काटेकोर अंमलबजावणीमुळे मराठी चित्रपटनिर्मितीस प्रोत्साहन मिळत आहे.

महिला दिग्दर्शकांना प्रोत्साहन

अर्थसाहाय्य योजनेच्या अनुषंगानेच, ऑक्टोबर २०२४ च्या शासननिर्णयानुसार महिला दिग्दर्शकांना प्रोत्साहन देण्याची योजना महामंडळाकडून राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत 'अ' आणि 'ब' दर्जा प्राप्त चित्रपटांच्या महिला दिग्दर्शिकेस ५ लाख रुपये प्रोत्साहनपर अर्थसाहाय्य करण्यात येते. तसेच, ऑक्टोबर २०२४च्या शासननिर्णयानुसार राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त उत्कृष्ट चित्रपटांना अर्थसाहाय्य योजनेंतर्गत दुप्पट अर्थसाहाय्य दिले जाते.

चरित्रपटांची निर्मिती

महाराष्ट्राला ऐतिहासिक, सामाजिक, साहित्य, शैक्षणिक, कला आणि क्रीडा अशा क्षेत्रांचा समृद्ध वारसा आहे. हे घटक लक्षात घेऊन अतुलनीय कार्य उभारणाऱ्या व्यक्तींच्या जीवनावर आधारित मराठी चित्रपट/माहितीपट/लघुपटाची निर्मिती करणाऱ्या निर्मात्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाकडून अर्थसाह्य देण्यात येते. यात शासनाकडून जास्तीत जास्त तीन चित्रपटांना प्रत्येकी १० कोटी रुपयांपर्यंत अर्थसाह्य दिले जाते. तसेच दरवर्षी व्यक्ती/निर्मितीसंस्था यांच्याकडून निर्मित कमाल दोन चित्रपटांच्या एकूण निर्मितीमूल्याच्या प्रत्येकी ५० टक्के अथवा अडीच कोटी रुपयांपर्यंतचे अर्थसाहाय्य देण्यात येते. दरवर्षी जास्तीत जास्त १० लघुपट/माहितीपट यांना १० लाख रुपयांपर्यंत अर्थसाहाय्य देण्यात येते.

आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवासाठी अर्थसाहाय्य

मराठी चित्रपट रसिकांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील चित्रपटांची माहिती व्हावी, उत्तमोत्तम जागतिक सिनेमा मराठी प्रेक्षकांना पाहता यावा, यादृष्टीने आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव महत्त्वाचे ठरतात. चित्रपटकलेच्या सर्वांगीण विकास व प्रसारासाठी आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवाचे हे महत्त्व ओळखून शासनाच्या वतीने महोत्सवाचे आयोजन करणाऱ्या १० संस्थांना प्रतिवर्षी १० लाख रुपये अर्थसाहाय्य देण्यात येते. 'प्रथम येणाऱ्यास प्रथम प्राधान्य' या तत्त्वावर चित्रपट, माहितीपट व लघुपट महोत्सवाचे आयोजन करणाऱ्या संस्थांना प्रोत्साहन देण्यासाठी हा उपक्रम सुरू आहे.

राज्य मराठी चित्रपट पुरस्कार

१९६० साली झालेल्या महाराष्ट्र राज्यस्थापनेनंतर दोन वर्षांतच शासनाने मराठी चित्रपटांतील चित्रकर्मींसाठी राज्य मराठी चित्रपट पुरस्कारांची सुरुवात केली.

राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारांच्या धर्तीवर मराठी चित्रपटांसाठी राज्य शासनाने सहा दशकांपूर्वी हे पुरस्कार सुरू केले आणि असे करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले. गेली ६० वर्षे हे पुरस्कार अव्याहतपणे सुरू आहेत. त्यातून चित्रकर्मींना आणि चित्रपटकलेला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न राज्य शासनाचा राहिला आहे. राज्य शासनाच्या सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाकडून या पुरस्कारांसाठी पुरस्कारसोहळ्यांचे दरवर्षी आयोजन करण्यात येत होते. अलीकडे, १० एप्रिल २०२३च्या शासनपत्रानुसार या पुरस्कार सोहळ्यांच्या नियोजनाची जबाबदारी सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत 'महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळा'कडे अर्थात 'दादासाहेब फाळके चित्रनगरी'कडे हस्तांतरित करण्यात आली आहे.

या पुरस्कार योजनेसाठी पुरस्कार – वर्षाच्या १ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर या कालावधीत सेन्सॉर संमत झालेल्या पूर्ण लांबीच्या मराठी चित्रपटांच्या निर्मात्यांना पुरस्कारासाठी अर्ज करता येतो.

कान्स चित्रपट महोत्सव

फ्रान्समधील कान्स येथे दरवर्षी मे महिन्यात आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव फिल्म बाजारचे आयोजन केले जाते. या महोत्सवात मराठी चित्रपट झळकावा व मराठी चित्रपटांना आंतरराष्ट्रीय चित्रपट वर्तुळात स्थान मिळावे, यासाठी महामंडळाकडून चित्रपट महोत्सवात सहभाग घेतला जातो.

गोवा आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर गोवा आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवानेही ख्याती मिळवली आहे. दरवर्षी नोव्हेंबरमध्ये होणाऱ्या या महोत्सवात 'फिल्म बाजार' गटात महामंडळाकडून निवडक मराठी चित्रपटांना पाठविण्यात येते.

'चित्रपताका' मराठी चित्रपट महोत्सव

महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळाने राज्य शासनातर्फे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा 'चित्रपताका' हा मराठी चित्रपट महोत्सव सुरू केला आहे. याचे पहिले पर्व २१ ते २४ एप्रिल २०२५ दरम्यान मुंबई येथे यशस्वीपणे संपन्न झाले. चित्रपट प्रदर्शन, परिसंवाद, चर्चासत्र आणि कलाप्रदर्शन हे या महोत्सवाचे वैशिष्ट्य आहे. दरवर्षी २१ ते २४ एप्रिल या कालावधीत हा महोत्सव होणार आहे.

मराठी चित्रपट निर्मात्यांना कायमस्वरूपी सवलत

मराठी चित्रपट निर्मात्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी दादासाहेब फाळके चित्रनगरीत चित्रीकरण करणाऱ्या मराठी चित्रपटांच्या निर्मात्यांना शुल्कात कायमस्वरूपी ५० टक्के सवलत देण्यात आली आहे. मराठी भाषेतील चित्रपटांना व मालिकांना प्रोत्साहन देण्याच्या हेतूने ही सवलत देण्यात येते. त्याचा आतापर्यंत शेकडो निर्मात्यांनी लाभ घेतला असून, या उपक्रमाबद्दल महामंडळाचे आभार मानले आहेत.

'एक खिडकी' प्रणाली

दादासाहेब फाळके चित्रनगरीद्वारे मालिका–चित्रपटांच्या चित्रीकरणासाठी लागणाऱ्या विविध परवानग्या चित्रपट निर्मितीसंस्थांना जलदगतीने व एकाच ठिकाणी मिळाव्यात, या उद्देशाने २०१८ मध्ये 'एक खिडकी प्रणाली' सुरू करण्यात आली होती. महामंडळाच्या व्यवस्थापकीय संचालक श्रीमती स्वाती म्हसे–पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली या प्रणालीचे अद्ययावतीकरण करण्यात आले असून ही २.० प्रणाली आता महाराष्ट्रभर राबविण्यात येत आहे.

माध्यम आणि मनोरंजन क्षेत्रात प्रकल्प उभारणी

मुंबईतील मालाड (पश्चिम) येथील १५० एकर जागेवर आगामी काळात 'प्रसारभारती', 'महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ' आणि उद्योग विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने चित्रपट, मनोरंजन आणि माध्यम या क्षेत्रांतील जागतिक दर्जाचा प्रकल्प उभारण्यात येणार आहे. याबाबत झालेल्या सामंजस्य करारामुळे महाराष्ट्राला जागतिक पातळीवरील 'प्रॉडक्शन हब'मध्ये स्थान मिळविणे सोपे होईल. त्याचबरोबर एकाच छताखाली माध्यम, प्रसारण आणि शिक्षण धोरणांची अंमलबजावणी करता येणार आहे.

याशिवाय 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ क्रिएटिव्ह टेक्नॉलॉजीज्' अर्थात आयआयसीटीचे केंद्र दादासाहेब फाळके चित्रनगरीतील १० एकर परिसरात उभे राहात आहे.

सिनेक्षेत्राचे व्यावसायिक शिक्षण

'फिल्म अँड टेलिव्हिजन इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया' आणि 'महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ' यांच्यात चित्रपटविषयक अभ्यासक्रम व प्रशिक्षण राज्य पातळीवरील विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यासाठी सामंजस्य करार करण्यात आला आहे. या माध्यमातून येत्या काळात चित्रपट, माध्यम आणि मनोरंजनक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्रशिक्षण देऊन व्यावसायिक संधी उपलब्ध करून देण्यास मदत होणार आहे. याचे कारण यात माध्यम, चित्रपट, रंगभूमी, ॲनिमेशन, व्हिज्युअल इफेक्ट्स, पटकथालेखन, निर्मिती, दिग्दर्शन अशा विविध क्षेत्रांमध्ये करिअरसाठी इच्छुक विद्यार्थ्यांसाठी विशेष अभ्यासक्रम राबवले जाणार आहेत. महामंडळामार्फत हे प्रशिक्षण स्थानिक पातळीवर पोहोचवण्यात येणार आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील होतकरू तरुण–तरुणींनाही मोठ्या प्रमाणावर संधी मिळेल.

महाराष्ट्र राज्याने गेल्या ६५ वर्षांत विविध क्षेत्रांत गौरवास्पद कामगिरी करत देशातील प्रथम क्रमांकाचे राज्य म्हणून बहुमान मिळवला आहे. आता महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळाकडून चित्रनगरीत नवे प्रकल्प राबवून जागतिक सिनेक्षेत्रात महाराष्ट्राचे नाव आघाडीवर ठेवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला जात आहे. राज्य शासनाच्या निर्देशानुसार महामंडळाकडून दादासाहेब फाळके चित्रनगरी ही देशातील अव्वल दर्जाची चित्रनगरी व्हावा, हा ध्यास घेऊन कार्य केले जात आहे. व्यवस्थापकीय संचालक श्रीमती स्वाती म्हसे–पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली महामंडळ त्यादृष्टीने कटिबद्ध आहे.

– पंकज चव्हाण
माध्यम आणि जनसंपर्क अधिकारी
दादासाहेब फाळके चित्रनगरी, गोरेगाव
९७०२२७०८२१

GWMC
GOA WASTE MANAGEMENT CORPORATION
DO YOU KNOW?
800 tonnes
800 classrooms
We generate more than 800 tonnes of waste every day in Goa.
This is equivalent to 800 classrooms full of garbage per day.
The burning of plastic generates dangerous gaseous substances such as 'dioxins' & 'furans', they can cause diseases like cancer. So, burning of waste is bad for our health and is illegal too.
85% of the waste we produce could be recycled. This means that it will not end up in a landfill or dumpsite.
When we carelessly generate mixed waste, a toxic liquid called 'leachate' leaks out of it. This liquid is dangerous to humans & the environment too. Leachate is polluting our drinking water.
Thousands of animals & marine life die every year due to us, carelessly throwing waste onto the land and into water bodies.
You don't need to just rely on the Panchayat, you can also give your waste directly to a recycler.
Do you know that energy can & should be produced from waste? But only when you segregate your waste properly!
NEED ASSISTANCE? YOU MAY PLEASE GET IN TOUCH WITH...
Goa Waste Management Corporation, Saligao
for assistance or more information on waste managment or to book your visit to Saligao Solid Waste Managment Facility -
Shashank Dessai - 9923326872 Samir Natekar - 9922815596
Email: contact@zerowastegoa.com
Zero Waste Goa

‘अभिजात साहित्याचे अक्षरविश्व’ या राजीव श्रीखंडे यांच्या पुस्तकाचे प्रकाशन सोहळा

‘‘वाचन हे केवळ वाचन नसते, तर ते एक जिज्ञासेचे रूप असते, याचा प्रत्यय राजीव श्रीखंडे यांचे ‘अभिजात साहित्याचे अक्षरविश्व’ वाचताना येतो’’, असे गौरवोद्‌गार ज्येष्ठ संपादक दिनकर गांगल यांनी काढले.

५ जुलै २०२५ रोजी मुंबईतील दादर–माटुंगा कल्चरल सेंटर येथे ग्रंथाली प्रकाशित ‘अभिजात साहित्याचे अक्षरविश्व’ या राजीव श्रीखंडे लिखित पुस्तकाचा प्रकाशनसोहळा संपन्न झाला. या वेळी पुस्तकाचे प्रकाशन दिनकर गांगल, कुमार केतकर, संजीवनी खेर आणि विजय कुवळेकर या ज्येष्ठ संपादक व पत्रकारांच्या हस्ते झाले.

पुस्तकात विविध देशांतील २२ ‘क्लासिक’ पुस्तकांचा अभ्यासपूर्ण परिचय आणि रसग्रहण राजीव श्रीखंडे यांनी आत्मीयतेने सादर केले आहे.

लेखक राजीव श्रीखंडे यांनी आपल्या मनोगतात सांगितले की, ‘‘मी लेखक नाही, पण वाचक आहे. मला लेखनाचे बाळकडू आईकडून मिळाले. पुस्तक कसे वाचावे हे तिच्याकडून शिकलो. जगभरातील लेखकांचे साहित्य वाचताना त्यांच्या सान्निध्यात आल्यासारखे वाटते. त्यांच्या प्रतिभेने अधिकच नम्र व्हायला होते.’’

ज्येष्ठ संपादिका संजीवनी खेर म्हणाल्या, ‘‘राजीव श्रीखंडे यांनी अभिजात साहित्याची ओळख रंजक पद्धतीने करून दिली आहे. इंग्रजी साहित्यातील अनमोल शब्दप्रभूंचे लखलखते जीवनदर्शन या पुस्तकाचा महत्त्वपूर्ण पैलू ठरतो.’’

विजय कुवळेकर यांनी अभिरुची संपन्न श्रीखंडे कुटुंबाचे वैशिष्ट्य अधोरेखित करत सांगितले, ‘‘राजीव हे व्यवसायाने लेखक नसले तरी उत्कृष्ट वाचक, श्रोते आणि रसिक आहेत. त्यांच्या वडिलांनी वयाच्या ९६व्या वर्षीही मुद्रितशोधनाची जबाबदारी पार पाडणे हे केवळ साहित्यप्रेमामुळे शक्य आहे. साहित्य, कला, संगीत, नाटक, राजकारण यावरच्या त्यांच्या घरातील चर्चा म्हणजे एक मैफल असते. क्लासिक साहित्य समजून घेण्यासाठी वेगळी मनोवृत्ती आवश्यक आहे,ज्याची जडणघडण त्यांच्या घरातच झाली आहे.’’

प्रकाशन सोहळ्यात कुमार केतकर म्हणाले, ‘‘राजकारणाशी निगडित साहित्यावर आज जगभर चर्चा सुरू आहे. ‘अभिजात साहित्याचे अक्षरविश्व’ हे पुस्तक वाचताना असे जाणवते, की ही केवळ लेखक किंवा पुस्तकाची ओळखच नव्हे, तर त्या साहित्यकृतींच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय संदर्भांचाही वेध या पुस्तकातून घेतला आहे. हे पुस्तक वाचकाला विचारप्रवृत्त करणारे आहे.’’

या सोहळ्यात ‘अभिजात साहित्याचे अक्षरविश्व’ हे पुस्तक केवळ क्लासिक साहित्याचे रसग्रहण नाही, तर वाचक आणि साहित्य यांच्यातील नाते अधिक गडद करणारा अनुभव असल्याचे स्पष्ट झाले. आत्मीयता आणि अभ्यास यांच्या एकत्रित प्रभावातून साकारलेले हे पुस्तक वाचनप्रेमींसाठी निश्चितच प्रेरणादायी ठरेल.

डॉ. अरुंधती भालेराव यांनी पुस्तक प्रकाशन सोहळ्याचे सूत्रसंचालन बहारदार शैलीत केले.

– अश्विनी भोईर

•

[illegible]

समुद्रकन्या

वाढलेले प्रवासी, झपाट्याने होणारं शहरीकरण आणि जागतिक तापमानवाढ यामुळे समुद्रातल्या जलचरांची संख्या रोडावली. आणि त्यावर अवलंबून असणाऱ्या समुद्रस्त्रियांचीही. मग वर्षातून काहीच दिवस हे काम करण्याची सक्ती करण्यात आली. पूर्वी जेजू बेटावर एकवीस टक्के स्त्रिया हे काम करत, आता फक्त अडीच हजार. त्यातही बऱ्याचशा साठीच्या पुढे, अगदी नव्वदीपर्यंत वय असलेल्या...

नेहमीसारखीच हा-यून उगवत्या सूर्याच्या टेकडीसमोर उभी होती. ती इथे कशी पोचली ते तिला आठवत नव्हतं, पण आता तिच्या मनात एकच तीव्र इच्छा होती - टेकडीचं हिरवंगार शिखर चढण्याची. काही क्षणांतच ती तिच्या आवडत्या कड्याच्या टोकावर उभी होती. इथून खाली पाहिल्यावर नजर जाईल तिथे निळाभोर रेशमी समुद्र आणि त्याच्या अथांग पाण्यावर वाऱ्यानं उठणाऱ्या हलक्याशा लाटा दिसत होत्या. हळूहळू क्षितिजाजवळ सूर्यबिंब वर येताना दिसू लागलं. त्याचा झळझळीत केशरी रंग अगदी त्या सुपीक बेटावर उगवणाऱ्या संत्र्यांसारखा होता. आकाशाचा रंग बदलून सूर्योदयाच्या वेळी रोज होई तसा सोनेरी झाला आणि त्या प्रकाशात समुद्राकाठचं तिचं टुमदार गाव अत्यंत सुंदर दिसू लागलं. समुद्रावरही त्या प्रकाशानं सोनेरी जाळं विणलं. तशी हा-यूननं एक खोलवर श्वास घेतला आणि कड्यावरून धाडकन समुद्रात सूर मारला.

समुद्राचं पाणी अपेक्षेसारखंच सुखद, थंडगार होतं. त्याचा स्पर्श होताच अवर्णनीय, मधुर अशा आनंदाची एक लहर तिच्या सर्वांगातून गेली आणि तिला कमालीचं मोकळं वाटू लागलं. नेहमीच्या सरावानं डोकं खाली आणि पाय वर अशा अवस्थेत पायांची माशांच्या शेपटासारखी हालचाल करत ती समुद्रतळाकडे जाऊ लागली. मधेच तिच्या आजूबाजूला असलेल्या समुद्रशेवाळाच्या जाळीतून काही रंगीबेरंगी, चमचमणारे मासे बाहेर पडले आणि तिच्या भोवताली सुळसुळायला लागले. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करत ती अधिकच खाली गेली. समुद्राचं पाणी आता अपारदर्शक होऊ लागलं होतं आणि आजूबाजूचं सगळं जरा अंधुक दिसत होतं. साधारण आठ फूट खाली गेल्यावर तळाशी तिला एक कपार दिसली, आणि तिच्याखाली लहानशा दगडांचा एक ढिगारा. एका हातानं तो ढिगारा मोडत दुसऱ्या हातानं आकडीसारखं लहानसं अवजार तिनं त्याखाली खुपसलं आणि हळूच बाहेर काढलं. त्या अवजारावर अडकून एक भलामोठा अष्टभुज त्याच्या आठही पायांनी वळवळत, सुटण्याची धडपड करत बाहेर आला...

त्याच क्षणाला तिची झोप मोडली आणि आजूबाजूला समुद्र नाही हे लक्षात येऊन ती कमालीची अस्वस्थ झाली. हे असं किती दिवस चालणार होतं देव जाणे. तिच्या बाजूला शांत झोपलेल्या जिनयांगला तिनं उठवलं, ''ऊठ रे. मला समुद्राची खूप ओढ लागली आहे. मला नाही वाटत मी आता इथे राहू शकेन.''

जरासा कुरकुरत तो जागा झाला, ''मग? पहाट होत आलीच आहे नाहीतरी. तुला विमानतळावर सोडतो जायचं असेल तर.''

''चालेल. या खेपेला मी ठरवतेच काहीतरी पक्कं ... म्हणजे काय करायचं ते.'' अपराधी सुरात ती म्हणाली.

''बघू. आरीचा निरोप घेतेस ना?'' त्याचा तिच्यावर फारसा विश्वास असल्यासारखं तिला वाटलं नाही. त्याचीही चूक नव्हतीच म्हणा. जेमतेम चार वर्षांच्या आरीला झोपेतून उठवणं तिच्या जिवावर आलं.

''आरी? आरी बेटा, उठतेस ना? मी जातेय काही महिन्यांसाठी हन्नाआजीकडे. राहशील ना तू बाबाजवळ एकटी? त्याला त्रास देणार नाहीस ना?'' हा-यूनचे डोळे भरून आले.

''तिला माहीत आहे तिची आई एक समुद्रकन्या आहे, आणि ती समुद्राशिवाय राहू शकत नाही. हो ना आरी?'' जिनयांग आरीची समजूत घालत म्हणाला. मुलीला वाईट वाटू नये अशी त्याची इच्छा होती.

विमानतळावर एकमेकांचा निरोप घेताना दोघांच्याही डोळ्यांत एकमेकांबद्दल जरासा अविश्वास आणि खूपशी भीती होती. नेहमीसारखंच या खेपेलाही आमचं एकमेकांवरचं प्रेम सगळ्या प्रश्नांवर मात करेल, दोघांच्याही मनात आलं. हा-यून चारही बाजूंनी समुद्रानं वेढलेल्या निसर्गसंपन्न जेजू बेटावरची होती, तर जिनयांग सोल शहरातला. दोघांच्याही कुटुंबांच्या पार्श्वभूमीत कमालीचा फरक होता. हा-यून जेजू बेटावरील समुद्र-स्त्रिया अथवा स्त्री-पाणबुड्यांपैकी होती. हे काम करणारी तिची तिसरी पिढी होती. तिची आजी आणि आईपण तेच काम करत होत्या. समुद्रच त्यांचं जीवन होतं, समुद्रच त्यांचं सर्वकाही होता. तर जिनयांगच्या सगळ्या पिढ्या पुरेपूर शहरी होत्या. सोल विश्वविद्यालयांतून जर्नालिझमची पदवी घेतलेला जिनयांग एक उत्कृष्ट फोटोग्राफरही होता. समुद्र-स्त्रियांवर माहितीपट काढण्यासाठी तो जेजूला गेला असताना समुद्रात खोल बुडी मारणाऱ्या, धीटपणे माहिती देणाऱ्या हा-यूनच्या प्रेमात पडला.

धाडसी हा-यूनलाही संतुलित वृत्तीचा जिनयांग खूप आवडला. दोघांनीही लग्न केलं आणि आरीचा जन्म झाला.

सुरुवातीला हा-यूनला सोल खूप छान वाटलं. परंतु पुढे तिला समुद्राशिवाय राहवेना. काही महिने बरे गेले, की पाण्याबाहेर काढलेल्या माशासारखी तिची अवस्था व्हायची, खासकरून स्त्री-पाणबुड्यांच्या कामाचा हंगाम सुरू झाला की. सुदैवानं जिनयांग आणि त्याचे आईवडील तिला समजून घेत म्हणून बरं होतं. विमानतळावर निरोप घेताना मात्र दोघांनाही भीती वाटे. धाडसी, हट्टी हा-यूननं कायमचं जेजूलाच राहायचं ठरवलं तर? अत्यंत शांत, पण ठाम निर्धार करणाऱ्या जिनयांगनं हे असं नातं तोडायचं ठरवलं तर? शिवाय लहानग्या आरीला सोडून जाताना हा-यूनला कमालीचं अपराधी वाटे ते वेगळंच. तिचं आईचं मन तडफडे. तरी तिच्या निसर्गरम्य गावाची, जेजूच्या एका टोकाला असलेल्या ओंगसानची, आणि तिथल्या उगवत्या सूर्याच्या टेकडीची आठवण तिला वारंवार येई. खऱ्या अर्थानं ती टेकडी नव्हती - सुमारे एक लाख वर्षांपूर्वी समुद्राखाली

ज्वालामुखीचा स्फोट होऊन वर आलेलं टेकाड होतं ते. उलट्या शंकूसारख्या आकाराचं आणि माथ्यावर बशीसारखं उथळ विवर असलेलं. लाव्हामुळे तिथली जमीन सुपीक होऊन हिरव्यागार दाट झाडीचं त्यावर आच्छादन चढलं.

कालांतरानं त्या टेकाडाच्या पायथ्याशी सीओंगसान गाव वसलं, आणि टेकाडावरून सूर्योदय खूप सुंदर दिसे म्हणून गावकऱ्यांनी त्याला 'उगवत्या सूर्याची टेकडी' हे नाव दिलं.

एक वेळ ती या गावाशिवाय राहिली असती, पण समुद्र-स्त्रियांचा विचार केला की ती फारच व्याकूळ होई. त्या कशा अस्तित्वात आल्या, याचा इतिहास गावातल्या सगळ्यांसारखाच तिलाही ठाऊक होता. टेकडीच्या तिन्ही बाजूंनी असलेल्या समुद्रात मुबलक जलचर होते. मासेमारी करून आणि गावातल्या सुपीक शेतजमिनीत संत्री आणि भाज्यांचं उत्पादन घेऊन पोट भरणं सहज शक्य होतं. परंतु सीओंगसान गावातील बरेचसे पुरुष एकजात दारुडे आणि आळशी. उरलेले युद्धावर नाहीतर समुद्रावर दूर जाणारे. मग मुलाबाळांचं पोट भरावं म्हणून समुद्रात बुड्या मारून जलचर पकडणाऱ्या स्त्री-पाणबुड्यांचा एक समुदायच हळूहळू निर्माण झाला. त्यांना समुद्र-स्त्रिया हेच नाव पडलं. जुन्याकाळी कुठली आलीय पाणबुड्याच्या कामासाठी लागणारी आधुनिक यंत्रसामग्री? ऑक्सिजन सिलिंडरसुद्धा नव्हते. मग एका विशिष्ट पद्धतीनं शीळ घालत, दीर्घ श्वास घेऊन खोलवर बुडी मारण्याची पद्धत त्यांनी विकसित केली. पटकन पाण्याखाली जाता यावं म्हणून कंबरेला शिसं भरलेली वजनं बांधून, साधारण दहा फूट खोल लीलया बुडी मारून त्या समुद्रकाकड्या, अष्टभुज, तऱ्हेतऱ्हेचे मांसल शंख-शिंपले गोळा करून आणत. त्यावर त्यांना चांगले पैसे मिळू लागले. हे काम मुळीच सोपं नव्हतं. वर्षानुवर्षं समुद्राच्या थंड पाण्यात पोहण्याचं आणि बुड्या मारण्याचं प्रशिक्षण घ्यावं लागे.

समुद्राची भरती-ओहोटी, समुद्रावर वाहणारे वारे, समुद्रतळाची रचना, पाण्यात उपलब्ध असलेले जलचर, त्यांचे जीवनचक्र अशा अनेक गोष्टींचं ज्ञान आधीच्या पिढीपासून घ्यावं लागे. मग थंड पाण्यात, रोज सात तास अशा सतत बुड्या मारणं आणि जलचरांनी भरलेली छोटीशी पण जड अशी जाळीची पिशवी वर ओढून आणणं. यामुळे कुटुंबाचं पोट भरणं, मुलाबाळांची शिक्षणं.. बऱ्याचशा चिंता कमी झाल्या.

काळानुसार परिस्थिती बदलत गेली पण समुद्रस्त्रियांनी कुठल्याही आधुनिक यंत्रसामग्रीची मदत घ्यायचं नाकारलं. या सगळ्या स्त्रियांना समुद्र हा आपला पिता वाटे. समुद्राची प्रार्थना करून भक्तिभावानं त्या समुद्रात बुडी मारत.

जलचरांच्या प्रजननाच्या काळात त्या समुद्राकडे फिरकत नसत आणि अगदी लहान जलचर सापडले तर त्यांची वाढ नीट व्हावी म्हणून समुद्रात परत सोडत. आधुनिक यंत्रसामग्री वापरली असती तर कितीही वेळा बुड्या मारता आल्या असत्या, कितीही काळ समुद्रात खोल राहता आलं असतं आणि समुद्र अगदीच रिकामा झाला असता. म्हणून आपल्या पारंपरिक, निसर्गाला पूरक अशा पद्धतीनं त्या हा व्यवसाय त्या करत राहिल्या. वाढलेले प्रवासी, झपाट्यानं होणारं शहरीकरण आणि जागतिक तापमानवाढ यामुळे समुद्रातल्या जलचरांची संख्या रोडावली. आणि त्यावर अवलंबून असणाऱ्या समुद्रस्त्रियांचीही. मग वर्षातून काहीच दिवस हे काम करण्याची सक्ती करण्यात आली. पूर्वी जेजू बेटावर एकवीस टक्के स्त्रिया हे काम करत, आता फक्त अडीच हजार. त्यातही बऱ्याचशा साठीच्या पुढे, अगदी नव्वदीपर्यंत वय असलेल्या. तरुण स्त्रियांना तर हे काम मुळीच आवडत नसे. मग पर्यावरणाला पूरक अशा पद्धतीनं जलचर पकडण्याची ही पद्धत आणि शेकडो वर्षं जुनी असलेली स्त्री-पाणबुड्यांची संस्कृती नष्ट होणार की काय या विचारानं हा-यून अस्वस्थ होई. समुद्रस्त्रियांसाठी आपण काहीच करू शकत नाही म्हणून तिला खूप वाईट वाटे. ती ना सोलला आनंदानं राहू शकत असे ना तिच्या गावात जेजूला. त्यामुळे तिची आणि तिच्या कुटुंबीयांची सारखी कुतरओढ सुरू होती.

सोल ते जेजू हा अवघा एक तासाचा विमानप्रवास. विमानतळावरून हा-यून थेट उगवत्या सूर्याच्या टेकडीवर गेली. हे असं जाणं-येणं किती दिवस चालणार होतं? काहीतरी सोक्षमोक्ष लावायलाच हवा होता, कितीही अवघड असला तरी हा प्रश्न आजच्या आज सोडवायला हवा होता. हा-यून टेकडीच्या माथ्यावर असलेल्या आडोशात बसून विचार करू लागली. एकच उपाय होता - यापुढे सोलला ती मुळीच परत जाणार नव्हती. गावात कायम राहूनच समुद्रस्त्रियांसाठी तिचं उरलेलं आयुष्य वेचणार होती. जिनयांग कदाचित यासाठी कबूल झाला नसता. त्यामुळे तिचं लग्न मोडायची आणि ती आरीला दुरावायची शक्यता होती. त्यामुळे कुटुंबातल्या सगळ्यांना किती दुःख झालं असतं याची तिला कल्पना होती. परंतु हा जिनयांगवर अन्याय नव्हता का? त्याची तर काहीच चूक नव्हती...

या सगळ्या विचारांत किती वेळ गेला हे तिच्या लक्षातही आलं नाही. सूर्यास्त झाला तशी ती उठली आणि तिच्या आईच्या घराकडे चालू लागली. दारातच तिला आई भेटली. आज ती समुद्रावर गेलेली दिसत नव्हती.

''हे काय आई? समुद्रावर गेली नाहीस तू आज?'' हा-यूनला आश्चर्य वाटलं.

''आणि हे काय हा-यून? अशी कशी अचानक परतलीस? मागच्या महिन्यात तर येऊन गेली होतीस ना तू?''

आईच्या आवाजातला तिखटपण तिला नवीन होता.

''मी कायमची परत आलेय. आता मी इथेच राहणार आहे, आणि समुद्रस्त्रियांसाठी काम करणार आहे. आपली संस्कृती जपायची, तिच्याकडे जगाचं लक्ष जाईल असं काही तरी करायचं, आपल्या प्रश्नांना वाट दाखवायची...''

''आणि तुझ्या संसाराचं काय? घराचं काय, जिनयांग आणि आरीचं काय? ते सगळं सोडून तू ही कामं करणार आहेस का?''

''माझ्या संसाराबद्दल बोलायचं तर माझ्यामुळे सगळ्यांना त्रासच जास्त होतोय. मला नाही वाटत माझा संसार आणि मला करायचं असलेलं काम – दोन्ही गोष्टी एका वेळी करता येतील. काहीतरी एक सोडावं लागेल.''

''हा-यून, बाईनं आणि नदीनं ठरवलं तर कुठलेही अडथळे त्यांना थांबवू शकत नाहीत. वेळप्रसंगी त्या मार्ग बदलतात, पण वाहण्याचा आणि आपल्या जवळच्यांचं आयुष्य फुलवण्याचा धर्म त्या सोडत नाहीत. नीट विचार केलास, तर संसार न सोडताही तुला खूप काही करता येईल. तुझ्या लक्षात येत नाहीये, पण समुद्रस्त्रियांचं काम आम्ही आमच्या संसारासाठीच करत होतो – त्याला हातभार लागावा, मुलाबाळांना पोटभर खायला मिळावं, त्यांच्या शिक्षणासाठी पैसे कमवावे म्हणून. संसार सोडला नाही आम्ही. आवडत नसतानाही पाणबुड्याचं काम करून मी तुला शिकवलं. कारण माझ्यासारखी तू अशिक्षित रहावीस आणि पाणबुड्याचं आयुष्य तुझ्या वाट्याला यावं असं मला वाटत नव्हतं.''

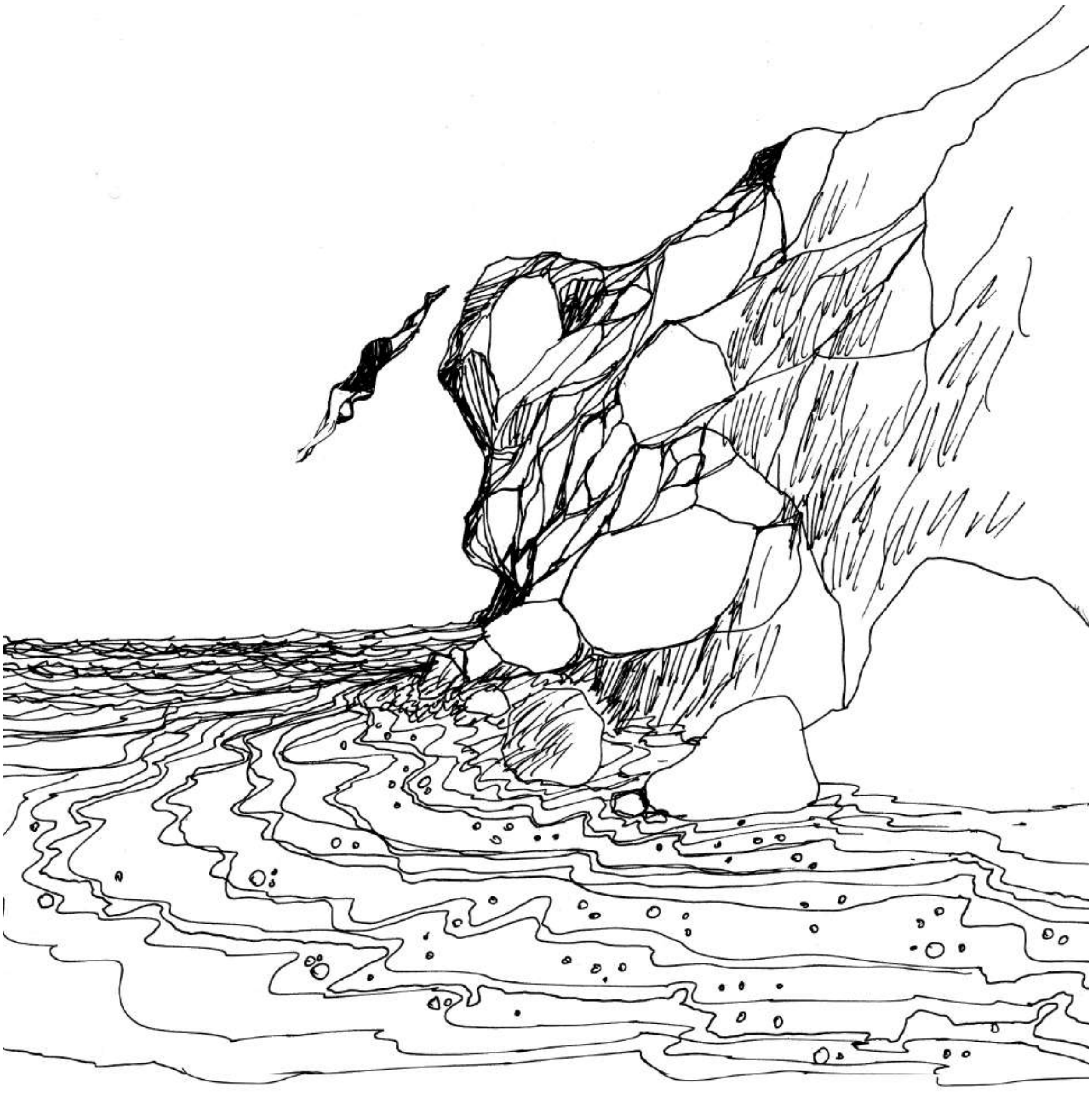

''तुला पाणबुड्यांचं काम आवडत नव्हतं? तू आणि आजी तर समुद्रासारखं कुठेच मोकळं वाटत नाही असं सांगायच्या ना? पुढच्या पिढीला हे काम आलंच पाहिजे, आपली उपजीविका यावर अवलंबून आहे असंही सांगायच्या तुम्ही दोघी.'' हा-यून आश्चर्यचकित झाली.

''मलाच काय, तुझ्या आजीलाही हे काम फारसं आवडत नव्हतं. आम्हाला पर्याय नव्हता ग. या बेटावर बाईला किती काम करावं लागायचं विसरलीस? इथे जन्माला यायचं तर गाय व्हावं पण बाय होऊ नये अशी म्हणच होती. दारुडा, आळशी नवरा. त्याच्या जोडीला सासू आणि सवतींचा जाच, सकाळपासून मागे लागलेलं घरकाम आणि शेतकाम. त्यातच बाळंतपणं, संसाराचे असंख्य प्रश्न... सगळं काही समुद्रात बुडी मारल्यावर विसरायला होत असे. कामं करून थकलेल्या शरीराला पाण्यामुळे ताजंतवानं वाटे. अशिक्षित, जाचल्या बायांसाठी थोडा वेळ का होईना सुटकेचा, आणि मुख्य म्हणजे पैसे कमावून स्वाभिमान जपण्याचा मार्ग होता तो. म्हणून ते काम तर तुला शिकवलंच, शिवाय आमच्या पिढीला नसलेला शिक्षणाचा पर्याय तुमच्या पिढीला होता. स्त्रियांसाठी शिक्षण किती महत्त्वाचं आहे, हे तुला सांगायला नकोच. त्यामुळे आजच्या तारखेला गावातल्या किती समुद्रस्त्रिया त्यांच्या मुलींना शिक्षण सोडून या कामाला प्रोत्साहन देतील याची शंकाच आहे. तुला सांगितलं नाही, पण खरं तर गेल्या महिन्यापासून मीही बंद केलंय जलचर पकडायला जायचं. इतके दिवस समुद्रापासून खूप घेतलं, आता त्याला देण्याची वेळ आली आहे.''

''म्हणजे काय? मला कळलं नाही.''

''तुला कळवलं नाही, पण शेजारची काकी बुडी मारताना विषारी पाणसाप चावून वारली. समुद्राचं तापमान वाढल्यानं थायलंडकडच्या पाण्यातून आला होता तो. तेव्हापासून माझी फारशी इच्छा होत नाही बुडी मारायला जायची. तसंही सगळी रसायनं आजकाल समुद्रात सोडतात आणि त्यामुळे शंख-शिंपले आणि बाकी जलचर फारच कमी झालेत. त्यामुळे बुडी मारायच्या ऐवजी मी आपल्या संत्र्याच्या बागा बघतेय. गरज पडेल तसं सगळ्या समुद्रस्त्रियांबरोबर बुडी मारून समुद्रात माजणारं तण काढायला जाते. फावल्या वेळात प्रवाशांना आपल्या संस्कृतीबद्दल माहिती देते. ह्या सगळ्या कामातून मिळणारे पैसे गावच्या शाळेला देते. शिकलेसावरले तर वाचवतील समुद्राला काही विद्यार्थी. करतील काही उपाय.''

''आई, पण सगळ्यांनीच असं बुड्या मारायचं बंद केलं तर आपली समुद्रस्त्रियांची संस्कृती कोण जपेल? वर्षानुवर्षं कष्ट करून, पर्यावरणाला पूरक अशा पद्धतीनं जलचर पकडण्याची विकसित केलेली ही पद्धत... तिचं काय? आणि इतक्या वर्षांचं कमावलेलं इथल्या समुद्राबद्दलचं ज्ञान... ते सगळं नष्ट होईल ना?''

''आपल्या संस्कृतीबद्दल बोलायचं, तर समुद्रात जलचर नसतील तर ती तशीही लुप्तच होईल ना? मग समुद्रस्त्रिया बुड्या कशासाठी मारतील? समुद्र नीट राहिला तरच आपलं अस्तित्व. म्हणूनच म्हणतेय की समुद्राकडून घेण्याऐवजी त्याला देण्याची वेळ आता आलीय. आणि तुला सांगणार नव्हते, पण गेले वर्षभर जिनयांग आणि तुझे सासू-सासरे दर महिन्याला घसघशीत देणगी पाठवताहेत - समुद्रस्त्रियांची संस्कृती जतन करण्यासाठी गावात एक संस्था स्थापन करायचीय त्यांना. आम्ही समुद्रस्त्रिया आमच्या मिळकतीतला हिस्सा त्यात जमा करतोय आणि या कामासाठी मदत करतोय.''

''काय?'' हा यून आश्चर्यचकित झाली.

परतीच्या प्रवासात ती बऱ्यापैकी शांत होती. तिला तिच्या समस्येवर ठोस उपाय मिळाला नसला तरी एक निश्चित दिशा नक्कीच सापडली होती. समुद्राला जपलं तरच तिची संस्कृती जगणार होती. हा लढा फार मोठा होता आणि तो अनेक पातळ्यांवर लढावा लागणार होता. त्यासाठी समुद्रस्त्रियांसकट अनेकांची गरज भासणार होती. जिनयांग तर तिला मदत करतच होता आणि अशाच अनेकांना ती त्यात सामील करून घेणार होती, अगदी आरीलाही. जिनयांग तिला या विषयावर अनुबोधपट किंवा वार्तापट काढायलासुद्धा मदत करू शकला असता. आरीला ती लहान वयापासूनच समुद्राचा आदर करायला आणि त्याची काळजी घ्यायला शिकवणार होती. कदाचित भविष्यात ती समुद्र-संशोधक बनेल. आणि बाकीच्या कामांची यादी तर खूपच मोठी होती - समुद्रात विषारी रसायनं सोडली जाऊ नये म्हणून प्रयत्न करणं, तापमानवाढ होऊ नये म्हणून झाडं लावणं आणि इतर उपाय शोधणं, समुद्रस्त्रियांचं कौशल्य तरुण पिढीला शिकवण्यासाठी प्रशिक्षणवर्ग काढणं... आणि महत्त्वाचं म्हणजे या सगळ्यांसाठी संसार सोडून कायमचं गावात स्थायिक व्हायची गरज नव्हती.

तळटीप - ही कथा पूर्णपणे काल्पनिक असली तरी यात उल्लेखलेल्या समुद्रस्त्रिया (sea-women) साऊथ कोरियातील जेजू बेटावर प्रत्यक्षात अस्तित्वात आहेत. आज त्यांची संख्या खूप कमी आहे, पण साठ ते नव्वद वयातल्या या बायका डायव्हिंगची आधुनिक उपकरणं न वापरता पाण्यात बुड्या मारून सराईतपणे जलचर काढतात. कोरियन भाषेत त्यांना haenyeo हा शब्द आहे. त्यांच्यावर अनेक माहितीपट आहेत आणि बऱ्याच वेबसाईटवर त्यांच्याबद्दल लिहिलं गेलंय. २०२३ वर्षाच्या एप्रिल महिन्यात मला जेजू बेटावरच्या seongsan ilchulbong या प्रत्यक्षात असलेल्या उगवत्या सूर्याच्या टेकडीला (sunrise peak) आणि त्याच्या पायथ्याशी असलेल्या निसर्गरम्य सीओंगसान गावाला भेट देता आली. समुद्रस्त्रियांनासुद्धा प्रत्यक्षात बघता आलं. कदाचित ही त्यांची शेवटची पिढी असेल.

- भाग्यश्री परांजपे
bree.paranjape@hotmail.com

[illegible]

विद्या-श्रुतिसंपन्न गायकीचा ठेवा

मुळातच माणिकबाईंच्या गाण्यात अत्यंत सोज्वळपणा होता. एखादी मध्यमवर्गीय, कुटुंबवत्सल गृहिणी आपले घर कसे ठेवेल तसे त्यांचे गाणे नीटस, नीटनेटके! सुव्यवस्थितपणा आणि सौंदर्य त्या गाण्यात दिसते. माणिकबाई नाट्यपदे उत्तम गायच्या. गंधर्वगायकी त्यांनी स्वत:च्या शैलीने अधिक पोहोचवली. भावसंगीताचा रागदारी गायनात आणि रागदारी गायन – जे श्रुतिशुद्ध गाणे आहे, त्याचा भावगीत गायनात समवाय आणि समतोल, सुवर्णमध्य त्यांनी साधला आहे.

माणिक वर्मा यांना प्रत्यक्ष भेटण्याचा योग कधीच आला नाही. मात्र संगीतक्षेत्रातला हा सोज्वळ स्वर कायमच मनात 'जपला' जावा असा आदरभाव त्यांच्याविषयी आहे. रागसंगीतातल्या घराणेदार गायकीचा संस्कार झालेल्या आणि स्वत:ची शैली समर्थपणे मांडणाऱ्या या गुरुतुल्य व्यक्तिमत्त्वाबद्दल लिहिताना माझी भूमिका विद्यार्थ्याचीच आहे. बाईंच्या शास्त्रीय गायनाची वैशिष्ट्ये समजून घेतानाच ज्या परंपरेशी त्या जोडल्या गेल्या आहेत त्या परंपरेचा आपणही एक भाग आहोत याचा आनंदही मनात आहे. त्यामुळे त्या परंपरेविषयीही व्यक्त व्हावे असा मानस आहे.

माणिकबाईंनी किराणा आणि आग्रा अशा दोन्ही घराण्यांची तालीम घेतली. किराणा गायकी म्हणजे सूरप्रधान, पुकार असलेली गायकी. उस्ताद अब्दुल करीम खाँसाहेबांचा वारसा पुढे नेणाऱ्या त्यांच्या मुलांकडून म्हणजे हिराबाई बडोदेकर आणि सुरेशबाबू माने या गुरुजनांकडून किराणा घराण्याची तालीम माणिकबाईंना मिळाली. त्यानंतर 'दिलरंग' म्हणजे अज़मत हुसेन खाँसाहेब आणि 'गुणिदास' म्हणजे जगन्नाथबुवा पुरोहित यांच्याकडून आग्रा घराण्याची तालीम मिळाली. किराणा घराण्याची खासियत अशी, की हे सगळे सुराचे गाणे आहे. बोल घेतले तरी ते बोलही इतके गोलाईने सादर केले जातात की लक्षातच येत नाहीत की हे 'बोल' आहेत. त्याची ध्वन्यात्मकताच (Phonetics) समोर येते आणि तीसुद्धा सुरांमध्ये भिजलेली! अब्दुल करीम खाँसाहेबांच्या बंदिशी ऐकताना आपण हे अनुभवतोच. खाँसाहेबांच्या 'फगवा ब्रिज देखन को चालो री (राग बसंत)' यांसारख्या बंदिशी – ज्यात अगदी रोखठोक किंवा सुस्पष्ट शब्दोच्चार नाहीत. कारण किराणा गायकीत सूर प्रभावीपणे मांडला जावा याला प्राधान्य आहे. त्यात या उच्चारांची अडचणच होते. आग्रा घराण्याची गायकी म्हणजे बंदिशींच्या बोलांमधील कहन आणि आर्तता/ romance पुढे आणणारे गाणे! फैयाज खाँसाहेबांची 'तड़पत हूँ मैं जैसे जलबिन मीन' ही बंदिश ऐका. फैयाज खाँसाहेबांपासून प्रेरणा घेऊनच आग्रा घराण्याच्या अधिकतर गायकांनी आपले गाणे पुढे नेले आहे. नाण्याच्या जशा दोन्ही बाजू महत्त्वाच्या, तशी ही दोन्ही घराणी महत्त्वाची आहेत.

आग्रा घराण्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे बंदिशींचा भरपूर ठेवा! माणिकबाई आग्रा घराण्याकडे आकृष्ट झाल्या, या गायकीची त्यांनी

तालीम घेतली याचे हे सगळ्यात महत्त्वाचे कारण असू शकते. आग्रा घराणे हे बंदिशींच्या बाबतीत सर्वात विद्यासंपन्न असण्याचं कारण म्हणजे या घराण्यातील फैयाज खाँसाहेब (प्रेमपिया), विलायत हुसेन खाँसाहेब (प्राणपिया), खादिम हुसेन खाँसाहेब (सजनपिया), इत्यादी आणि त्यानंतरच्या फळीत आचार्य श्रीकृष्ण रातंजनकर (सुजान), पंडित जगन्नाथबुवा पुरोहित (गुणिदास), पंडित दिनकर कायकिणी (दिनरंग), पंडित सी.आर. व्यास (गुणिजान), पंडित श्रीकृष्ण हळदणकर (रस–पिया), इत्यादी दिग्गजांनी हजारो बंदिशी रचल्या. या बंदिशींनी साहित्य आणि रागशास्त्र या दोन्ही पैलूंनी आपल्या रागसंगीत परंपरेला अधिक समृद्ध केले आहे. माणिकबाईंना विद्याग्रहणाची ओढ होती. त्यामुळे स्वाभाविकच त्या आग्रा घराण्याकडे आकृष्ट झाल्या असाव्यात. केदार, भाटियार, मालकौंस, पुरिया या आम रागांबरोबर नटकेदार, नटमल्हार, दीपक केदार, जोगकौंस अशा जोडरागांचे वेगवेगळे प्रकार, त्या त्या रागांत भरपूर बंदिशी याचे त्यांना आकर्षण वाटले असावे. त्यांनी ठुमरीचीही तालीम घेतली होती पं. भोलानाथ भट्ट यांच्याकडून. भावसंगीतातली त्यांची मुशाफिरी तर अवर्णनीयच आहे. त्यात या दोन्ही घराण्यांमधली वैशिष्ट्ये आत्मसात करून माणिकबाईंचे गाणे अतिशय चतुरस्र झाले असे मला वाटते. अत्यंत सर्वसमावेशक (well rounded) असे त्यांचे गाणे होते. किराणा घराण्याची सुरांची आस न सोडणे हा पैलू त्यात होता. आग्रा घराण्याच्या बंदिशी, बोलबनावाचे प्रकार, थोडेफार तालाशी खेळणे होते. खरे तर आग्रा घराण्यात तालक्रीडा – तालाशी खेळणे खूप आहे. मात्र बाईंनी हे वैशिष्ट्य अगदी नेमके आणि नेमस्तच उचलले. त्यांचे गाणे अत्यंत प्रासादिक होते. इथूनतिथून काहीतरी घेतलेय, मिक्स ॲन्ड मॅच करून सादर केलेय, असे कुठेही नाही. उलट त्यांचे गाणे निखळ वाटते. त्यांच्या गाण्यातला सालसपणा हे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्या त्या घराण्यातून, गुरूंकडून त्यांनी हवे ते घेतले, मात्र ते स्वत:चे करून घेतले आणि सादर केले. म्हणून त्यांचे गाणे जास्त स्वाभाविक वाटते. पं. भीमसेन जोशी म्हणायचे, 'अस्सल करून गा. कुणाचीही नक्कल करू नका.' तो अस्सलपणा बाईंच्या गाण्यात दिसतो. त्या त्या गाण्यात माणिकबाईच दिसतात. याची छटा दिसली, त्याची झलक दिसली असे अजिबात होत नाही. त्या 'स्टाईल'चा (कुठल्याही गायकीचा) आव तर अजिबातच आणत नाहीत. किंबहुना कशाचाच आव आणत नाहीत. अत्यंत श्रुतिशुद्ध, सुव्यवस्थित आणि सरळसोपे गाणे! सोपे वाटत असले तरी ते गायला मात्र अजिबातच सोपे नाही! अत्यंत प्रसन्न गाणे! (easy on the ears). द्रुतलयीच्या ताना घेतल्या तरी त्या अजिबात अंगावर येत नाहीत. त्यांचे गाणे बांधेसूद आहे. कुठेही रेंगाळत नाही. त्यांना माहोल बनवण्यासाठी लांबलचक सूर लावत बसायची किंवा विलंबितही तिथल्या तिथे आळवण्याची गरज भासत नाही. एवढे करूनही रागाच्या बढतीत त्यांचा धीर सुटत नाही. माणिकबाईंच्या तानेतही तो बांधेसूदपणा, तानांचा क्रम दिसतो, कशानंतर काय आले पाहिजे हा मांडणीतला सुसंगत विचार दिसतो. क्रमवार आले तरी त्यात प्रासादिकता आणि स्वाभिवकता आहे. माणिकबाईंचे गाणे अत्यंत प्रवाही, संगतीयुक्त, Phrases असणारे गाणे आहे. रागाभ्यास तर इतका चांगला आहे की त्या copybook राग मांडतात. आकारयुक्त गाणे, बोलांचा योग्य वापर, समेवर येण्याची अत्यंत सुंदर लकब; जिच्यात कुठेही आदळआपट नाही; मात्र सम कुठेही चुकत नाही. सहज, ओघवती सम येते. मुखडा कधी घेतला आणि सम कधी आली हे कळत नाही – हातावर पेढा दिल्यासारखी सम येते असे म्हटले जाते, अगदी तशी! कुठेही आक्रस्ताळेपणा नाही. अतिशय श्रुतिशुद्ध गायन आणि सहजता आहे. आवाजाबद्दल तर काय वर्णन करावे! अतिशय सुंदर, गोलाई असणारा, resonant आवाज आहे. आवाज फार उंच पट्टीतला नाही; तरीही मंद्र ते तार सप्तकात संचार करणारा आवाज आहे. पंडित कुमारगंधर्व म्हणायचे, की 'खरं गाणं मध्य सप्तकात असतं.' मध्य सप्तक हा बाईंच्या गाण्याचा गाभा आहे. अत्यंत conventional तरीही नावीन्याचा ध्यास असणाऱ्या, त्याचा सतत शोध घेणाऱ्या गायिका. भावसंगीत गाण्यासाठी त्यांना वेगळे काही करावे लागले असेल असे अजिबात वाटत नाही. जसे शास्त्रीय संगीत आहे; भावसंगीतही अगदी तसंच आहे. सुरातूनच त्या भाव निर्माण करतात. रागसंगीत असो वा भावसंगीत, नाट्यसंगीत; शब्दोच्चार आणि शब्दफेकही सहज, स्वाभाविक. भावसंगीत किंवा पार्श्वगायन करताना गायिका जरा उंच पट्टी घेतात, पण यांनी पट्टीसुद्धा बदलली नाही. स्वत:च्या comfort zone आणि rangeमध्ये राहून त्यांनी अत्यंत समर्थपणे, सुंदरतेने आपले गाणे मांडले. त्यात कुठेही आव नाही. 'हा माझा आवाका आहे आणि मी त्यात संतुष्ट आहे' हे ब्रीद आहे. त्यामुळे अत्यंत समाधान आहे त्या मांडणीत आणि त्या गाताना ते समाधान प्रकटही होते! आपल्याला कधी कधी गोष्टी अगदी सहजसाध्य वाटतात; पण त्यामागे विचारांचे अधिष्ठान असते जे माणिकबाईंच्या गाण्यात आहे! तो विचार अत्युच्च दर्जाचा आहे कारण सहजता काय असते याची त्यांना असणारी जाणीव आणि समज. हा इतका महत्त्वाचा गुण आहे कारण ही 'सहजतेची समज' इतक्या सहजासहजी येत नाही!

माणिकबाईंनी गायलेले जोगकौंस, पुरिया फार अप्रतिम आहेत. राग पुरिया माझ्या विशेष स्मरणात आहे. पुरिया, दरबारी हे परंपरेने पुरुषप्रधान राग मानले गेले आहेत. ते पुरुषांनीच गावेत असेही काहीसे प्रचलित होते. मात्र त्या काळात माणिकबाईंनी पुरिया राग निवडला. नुसता निवडला नाही तर 'फुलन के हरवा गुंदे लावो री मालनीया' ही विलंबित बंदिश मांडताना त्यांनी जो सांगीतिक विचार केला आहे तो आपल्याला थक्क

करतो. यात मंद्रच्या मध्यमावरची सम फार विलक्षण अनुभूती देते! आणि 'गायिका' म्हणून अशी सम असलेली बंदिश निवडणे आणि ती समर्थपणे पेलणे ह्यातून माणिकबाईंचे धाडसी व्यक्तिमत्त्व दिसून येते. एकीकडे अत्यंत सरळसाध्या, जे परंपरागत, जे गुरूंनी सांगितलेय ते अत्यंत निष्ठेने प्रकट करणाऱ्या अशी त्यांची छाप वाटली तरी she had guts or spirit to go against the norms.

पं. जगन्नाथबुवा पुरोहितांनी आपल्या भावनिक (emotive) स्वभावामुळे, तालांगामुळे आग्रा घराण्याच्या बंदिशींना वेगळा रंग दिला. त्या बंदिशींचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे गुरुभक्तीचा भाव! बऱ्याच बंदिशी या 'नायिके'च्या भूमिकेतून आहेत, मात्र त्यात असणारा 'नायक' त्यांनी आपल्या गुरूंना, म्हणजे 'प्राणपिया' यांना समोर ठेवून मांडला आहे. जगन्नाथबुवांकडून गाण्याची बढत कशी करायची हे वैशिष्ट्य माणिकबाईंनी घेतले. रागदारी गाताना सुरुवातीला बंदिश पूर्णपणे मांडायची, आधी स्थायी-अंतरा दोन्ही गायचे, नंतर अगदी संयमाने हळूहळू बढत करायची. रागाचे स्वच्छ, नीटनेटके स्वरूप मांडणे, सौंदर्य आणि परंपरा जपणे या बाबी त्यांच्या गाण्यात जाणवतात. रागसंगीत, भावसंगीत, नाट्यसंगीत या त्यांच्या सगळ्याच गाण्यात हे दिसते. नंतरच्या काळात हे जे बढत अंग आहे ती सगळी बढत जगन्नाथबुवांच्या पद्धतीने, त्या शैलीने झाली, असे लक्षात येते. अर्थात आधीच्या गुरुजनांच्या तालमीचा प्रभाव त्यांच्यावर असणारच. आपल्या गायनात कलात्मकता कशी आणता येईल, याचा त्यांनी ध्यास घेतला होता. मुळातच बाईंच्या गाण्यात अत्यंत सोज्वळपणा होता. एखादी मध्यमवर्गीय, कुटुंबवत्सल गृहिणी आपले घर कसे ठेवेल तसे त्यांचे गाणे नीटस, नीटनेटके! म्हणजे जी गोष्ट जिथे असली पाहिजे तिथेच ठेवावी हा सुव्यवस्थितपणा आणि सौंदर्य त्या गाण्यात दिसते.

माणिकबाई नाट्यपदे उत्तम गायच्या. गंधर्वगायकी त्यांनी स्वत:च्या शैलीने अधिक पोहोचवली. बऱ्याचदा आपण असे ऐकतो की रागदारी संगीतातले गुरुजन आपल्या शिष्यांना सांगतात की नाट्यसंगीत गाऊ नका. याचे एक कारण नाट्यसंगीत हे जास्त जलद गतीत मांडले जाते. जास्त रचनात्मक आहे. त्यामुळे हिंदी भाषक विशेषत: उत्तरेतल्या लोकांना बऱ्याचशा मराठी गवयांच्या बंदिशगायनात किंवा उच्चारांमध्ये मराठीपण जाणवायचे. त्यामुळे ते त्यांना नाट्यपदांसारखे वाटायचे. अर्थात जो बहुमुखी वा अष्टपैलू गायक असतो तो सगळे नीट मांडू शकतो. माणिकबाईंनी तर रागदारी आणि नाट्यसंगीताचा फार सुंदर मेळ गुंफलेला दिसतो. त्यांचे हिंदी उच्चार अगदी उत्तर भारतीय हिंदी भाषकांसारखे नव्हते; पण मराठमोळेही नव्हते. हिंदी शब्दोच्चारांची authenticity जपण्याचे तादात्म्य त्यांनी चांगले राखले होते. भावसंगीताचा रागदारी गायनात आणि रागदारी गायन - जे श्रुतिशुद्ध गाणे आहे त्याचा भावगीत गायनात समवाय आणि समतोल, सुवर्णमध्य त्यांनी साधला आहे. गायनात सुटसुटीतपणा आहे. कुठलीही लकब, उच्चारात निराळीच ढब (accents) असे त्यांच्या गाण्यात नाही. त्यांच्या बंदिशींच्या शब्दांचे उच्चारण ऐकताना जाणवते की भावगीत- गायनात अभिप्रेत असलेली शब्दोच्चारांची शुद्धता त्यांच्या रागगायनातही दिसते. ही शुद्धता तर त्यांनी जपलीच आहे आणि 'पुकार'ही हरवत नाही; म्हणून मला त्यांचे गाणे अनुकरणीय वाटते. त्यांच्या भावगीतगायनात शालीनता आहे. ती सगळ्याच प्रकारच्या गाण्यात उठून दिसते. भावगीतात तर अधिक जाणवते. घननिळा लडिवाळा, कबिराचे विणतो शेले, अशी कितीतरी गाणी सांगता येतील. एखादी गायिका किंवा त्या गाण्यातले पात्र वा नायिका गातेय असे वाटत नाही. तर एखादी बाई सहज घरात काम करता करता अत्यंत सुरेल, अत्यंत भावपूर्ण, सुंदर गातेय असे वाटते.

पं. जगन्नाथबुवा, माझे गुरुजी पंडित सी.आर. व्यास आणि माणिकबाई यांच्या संदर्भातली एक फार सुंदर आठवण आहे. गुरुजींना 'गुणिजान' ही नाममुद्रा मिळाली त्यासाठी

अप्रत्यक्षपणे का होईना माणिकबाई कारण ठरल्या. बागेश्री रागातली एक बंदिश आहे – 'ना डारो रंग मोपे, तंग बसन अंग अंग प्रकट होत, ब्रिजवासी देखत सब' – माणिकबाई एका कार्यक्रमात ही बंदिश गायल्या. जगन्नाथबुवा समोर होते. कार्यक्रमानंतर त्यांनी माणिकबाईंना विचारले, की 'द्रुत बंदिश छान आहे. कुठे शिकलीस तू?' त्या म्हणाल्या, 'व्यासांची आहे. तुम्हाला माहीत नाही का?' बुवा फारच आश्चर्यचकित झाले. पुढे व्यासगुरुजी तालीम घ्यायला बुवांसमोर बसले तेव्हा बुवांनी त्यांना म्हटले, 'तंबोरा काढा, मध्यमात लावा. आज बागेश्रीमध्ये नवीन बंदिश सांगतो.' आलापी झाली आणि बुवांनी बंदिश सुरू केली – 'ना डारो रंग'. गुरुजी शिकत होते आणि मनात विचारही येत होते की हे काय चाललेय? न राहवून दहा-पंधरा मिनिटांनी त्यांनी बुवांना विचारले, की 'बुवा, नक्की काय म्हणायचंय तुम्हाला?' बुवांनी विचारले, 'का? आवडली नाही का बंदिश?' गुरुजी म्हणाले, 'बंदिश तर सुंदर आहे; पण माझीच बंदिश तुम्ही मला का शिकवताय?' बुवांनी विचारले, 'ही तुझी बंदिश कशावरून?' 'मी बांधलीए बुवा ही बंदिश,' गुरुजींनी सांगितले. बुवा म्हणाले, 'हो? पण मी कसं मान्य करू?' बराच वेळ हा वादसंवाद झाल्यावर बुवा गुरुजींना म्हणाले, 'तुझी नाममुद्रा कुठे आहे बंदिशीत? ती हवीच. नाहीतर कुणीही उचलेगिरी करून ही माझीच बंदिश आहे असं म्हणेल.' आणि बुवांनीच नाव सुचवले – 'गुणिजान' – गुणांना, गुणी लोकांना जाणणारा! गुरू-शिष्य, कलावंत आणि माणूस म्हणून अत्यंत खेळीमेळीचे, प्रेमाचे, आदराचे नाते होते या सर्व कलाकारांचं परस्परांशी. माणिकबाईंनाही माझ्या गुरुजींबद्दल प्रचंड आदर होता. जगन्नाथबुवांच्या गुरुपौर्णिमा तर फार रंगायच्या. Star studded असा कार्यक्रम असे! रामभाऊ मराठे, अभिषेकीबुवा, माणिकबाई, व्यासबुवा (गुरुजी), यशवंतबुवा जोशी, प्रभुदेव सरदार, लीलाताई करंबेळकर – 'उतरली तारकादळे जणू नगरात!' असा माहोल असायचा. कळसाध्याय म्हणजे जगन्नाथबुवांचे समारोपाचे गाणे! माणिकबाईंना मी प्रत्यक्ष भेटलो नसलो तरी या भव्यदिव्य परंपरेचा स्पर्श मला झाला, या घराण्याचे सांगीतिक संस्कार माझ्यावर होण्याचे भाग्य मला लाभले याबद्दलचा आनंद, अभिमान, कृतज्ञता मनात आहे. विद्यार्थी म्हणून ही परंपरा निष्ठेने जपण्याचा वसा या गुरुजनांच्या आशीर्वादाने पुढे नेता यावा, हीच इच्छा आहे. माणिकबाईंच्या जन्मशताब्दीनिमित्ताने ही शब्दांजली अर्पण करता आली याचा आनंद वाटतो.

– संजीव चिम्मलगी

शब्दांकन – अस्मिता पांडे

ग्रंथाली

अभिनंदन

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा पुरस्कार **नीलकंठ कदम** यांना **'कविता : आस्वाद आणि समीक्षा'** या पुस्तकाबद्दल आणि **मोहन काळे** यांना त्यांच्या **'एकदा आपणच व्हावे मोर'** या बालकविता संग्रहाला मिळाला आहे. शिवाय **नीलकंठ कदम** यांना याच पुस्तकासाठी मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणे यांच्यातर्फे दिला जाणारा **'श्रीस्थानक राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार, २०२४'** लाभला आहे. **मोहन काळे** यांच्याही **'एकदा आपणच व्हावे मोर'** आणि **'अखेर मी माझीच समजूत घातली'** या कविता संग्रहांना विविध ठिकाणचे पुरस्कार लाभले आहेत. या दोन्ही साहित्यिकांचे 'ग्रंथाली' परिवारातर्फे हार्दिक अभिनंदन!

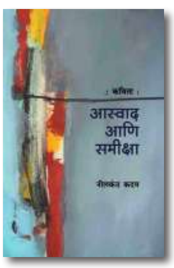

मूल्य : ५०० रुपये
सवलतीत ३०० रुपये

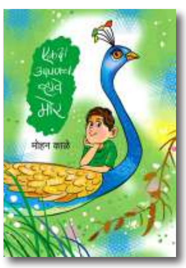

मूल्य : १२५ रुपये
सवलतीत ७५ रुपये

मूल्य : १५० रुपये
सवलतीत ९० रुपये

[illegible]श [illegible]र

पद्मभूषण श्रीनिवास खळे – ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व!

खळेकाकांची एक सवय होती – वॉकमनवर कॅसेटमध्ये नवीन केलेली चाल स्वतःच्या आवाजात रेकॉर्ड करायची.... त्यांच्या शोकेसमध्ये अशा जवळपास ३००हून अधिक संगीतरचना त्यांनी सोनी आणि टीडीकेच्या कॅसेटवर रेकॉर्ड करून ठेवलेल्या असाव्यात! त्यात संत तुकाराम, संत नामदेव यांचे अभंग.... मंगेश पाडगांवकर, शांता शेळके, गंगाधर महाम्बरे यांच्या मराठी कविता... संत मीराबाई, ब्रह्मानंद, सूरदास यांच्या हिंदी रचना होत्या.....

'***ऋषितुल्य*** व्यक्तिमत्त्व' – असं विशेषण आपण वापरतो, ते केवळ अलंकारिक बोलायचं म्हणून नव्हे, तर त्या व्यक्तीचं काम हा साक्षात्कार घडवत असतं. खळेकाकांचं काम तर जगजाहीर आहे. प्रचंड मोठा कॅनव्हास आहे त्यांच्या कामाचा! तो दिसतो तेव्हा हे व्यक्तिमत्त्व आपल्या अखंड अभ्यासाचा विषय आहे हे लक्षात येतं.

आपल्याकडे मराठी भावसंगीताची परंपरा जी.एन. जोशी, गजानन वाटवे यांच्यापासून सुरू झाली, बाबूजींनी ती बहरवली. पं. हृदयनाथ मंगेशकर, यशवंत देव, श्रीनिवास खळे, दशरथ पुजारी, वसंत प्रभू, प्रभाकर जोग, अशोक पत्की यांनी ही परंपरा रसिकांच्या मनात रूजवली. पूर्वी रेडिओवर गाणी वाजायची. त्यामुळे या दिग्गजांची गाणी इंटरल्यूड म्युझिक, शब्द, चालीसकट लोकांमध्ये मुरली. प्रचंड योगदान आहे या मंडळींचं! इतकी वर्षं त्यांना काम करायला मिळालं त्यामुळे आपल्यासाठी त्यांनी प्रचंड मोठा खजिना निर्माण केला आहे. सांगीतिकदृष्ट्या अतिशय श्रीमंत वातावरण होतं तेव्हा सगळीकडेच. अर्थातच या सर्वांची प्रतिभा, सृजनशीलता महत्त्वाची आहेच. या मंडळींनी खरी बहार आणली भावसंगीतात!

खळे काकांचं भावसंगीतातलं योगदान प्रचंड आहे. त्याचा अमीट ठसा निर्माण झाला आहे. आजकाल 'जॉनर' हा शब्द वापरला जातोय; पण त्या काळात खळे साहेबांनी विविध संगीतप्रकारांमध्ये अनेक रचना केल्या. आजही त्या एकेका गाण्याचं अढळपद कायम आहे. देशप्रेम, भक्तिरस, अंगाई, लावणी, बालगीत असे प्रकार म्हटले तर 'जय जय महाराष्ट्र माझा', 'अभंग तुकयाचे', 'नीज माझ्या नंदलाला', 'कळीदार कपूरी पान', 'किलबिल किलबिल..', अशी अजरामर गाणी त्यांनी रसिकांना दिली आहेत. बरं प्रत्येक गाणंही टॉपचंच आहे! खूप कवी–गीतकारांबरोबर त्यांनी काम केलं. पहिली एल.पी प्रसिद्ध झाली ती गदिमांसोबत – 'गोरी गोरी पान', 'एका तळ्यात होती'. त्यानंतर मंगेश पाडगावकर, शांताबाई शेळके, भवानीशंकर पंडित, योगेश्वर अभ्यंकर, गंगाधर महम्बरे हे सगळे महान कवी–गीतकार होते. 'रामश्याम गुणगान' या ध्वनिमुद्रिकेत दोन भारतरत्नांचा म्हणजे पं. भीमसेन जोशी आणि गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर यांचा दैवी स्वराविष्कार आहे.

मी ज्यावेळी खळेकाकांना भेटलो तेव्हा असं माझं वय नव्हतं की मी माझा आयकॉन किंवा आयडॉल ठरवावा. नवागताच्याही (Freshers)

आधीची पायरी होती माझी. मी रूपारेल कॉलेजमध्ये होतो. तिथे 'स्वरसाधना' नावाचा उपक्रम नव्हे तर एक चळवळच होती – जिथे महाविद्यालयातल्या मुलांना एकत्र करून पाटणकर सर वर्षाला चार कार्यक्रम करायचे. एक विषय ठरवून कॉलेजमधली आम्ही कलाकार मंडळी एकत्र येऊन सादरीकरण करत असू! एका वर्षी विषय होता – पं. श्रीनिवास खळे! ज्या दिवशी कार्यक्रम होता, त्याच दिवशी आम्हाला कळलं की दस्तुरखुद्द श्रीनिवास खळे आमच्या कार्यक्रमाला येणार आहेत. हे वाचल्यावर 'अरे वा!' असं येईल मनात; पण खरं सांगतो, त्यावेळी हा 'अरे वा!' मनातही आला नाही! वाटलं, यांना कशाला बोलवलंय या कार्यक्रमाला? वर्गातला कार्यक्रम आहे, जो केवळ मुलांसाठीच केला जातो आणि अपरिपक्वतेच्याही आधीच्या पायरीवर असणारे आम्ही सगळे! नकोच करायला कार्यक्रम! पण 'नियती' नावाची गोष्ट असते आयुष्यात! तो कार्यक्रम झाला आणि सगळी चक्रंच फिरली. कार्यक्रम झाल्यावर प्राध्यापकांच्या कक्षात चहापान होतं. मी, अजित परब, ओंकार दादरकर आणि शिल्पा पै असे आम्ही चौघं बसलो होतो, तेव्हा पाटणकर सरांनी खळेकाकांना विचारलं, 'यांना तुम्ही शिकवाल का?' आम्हाला तर या प्रश्नाची अपेक्षाच नव्हती. खळेकाका म्हणाले, 'मी काही शिकवण्या घेत नाही गाण्याच्या.' आमच्या मनात आलं, गेला आपला चान्स! त्यांच्याबद्दल आदर, कुतूहल होतंच मनात. 'श्रावणात घननिळा', 'लाजून हासणे' ज्यांनी कंपोझ केलंय, अशा महान व्यक्तीला भेटतां आलं, याचं अप्रूपही होतं. कॉलेजमध्ये होतो आम्ही, त्या वयात अजून ॲम्बिशन वगैरे ठरलीही नव्हती, करियर करायचं होतं; मात्र त्यासाठी नेमकं काय करायचं माहीत नाही अशा सगळ्या अवस्थेत आम्ही होतो. या क्षेत्रातला आमचा प्रोबेशन पिरिएडही सुरू झाला नव्हता. मी आणि अजित परब तर ऑर्केस्ट्रामध्ये वाजवायचो, गायचो. अशावेळी एवढा दिग्गज माणूस आम्हाला सांगत होता, की 'शिकवणी तर मी घेत नाही, मात्र माझ्या रचना यांना शिकायच्या असतील तर उद्या सकाळी दहा वाजता माझ्या घरी येऊ दे त्यांना.' त्याक्षणी सगळी चक्रं फिरली. आम्ही चौघेजण बरोबर दहा वाजता त्यांच्या घरी पोहोचलो आणि... स्थिरावलो!

रूपारेलच्या कार्यक्रमानंतर खळेकाकांनी आम्हाला विचारलं, 'हा कार्यक्रम कुणी बसवला?' एक म्होरक्या लागतो ग्रूपमध्ये. कदाचित माझं वाद्य कीबोर्ड असेल, म्हणून मी नकळत म्होरक्या झालो. कॉलेजमध्ये इतकं सांघिक काम असतं, एकट्यानं तुम्ही काहीच करू शकत नाही. अर्थात व्यावसायिक कामाचंही तेच आहे, तिथे टीमच पाहिजे तुमची, जशी आमची

होती. आम्ही एकत्र बसून नोटेशन काढायचो, सिक्वेन्स प्लॅन करायचो, कुणाचं गाणं चांगलं होतंय, कुणाचं जरा बेताचं होतंय, कार्यक्रमाचा ग्राफ कसा असावा याचं बाळकडू अशाच छोट्या मैफिलीतून मिळत असतं. आता माझ्या लक्षात येतंय आणि त्याचा इतका फायदाही होतोय की मी मुख्य स्ट्रीम लाईनमध्ये येण्याआधीच माझ्याकडे गाण्यांचा भरपूर स्टॉक होता. अर्थात नंतरही वाढला.

पुढची सोळा वर्षं मी आणि अजित खळेकाकांकडे शिकलो. आम्ही त्या ज्ञानवृक्षाच्या सावलीत होतो. तो सोळा वर्षांचा कालखंड अलौकिक होता. मी माझ्या समकालीन संगीतकारांबरोबर काम करतच होतो, आमच्या कामाला पाच-एक वर्षं झाली होती, त्यामुळे प्रोजेक्ट पुष्कळ होते. त्याचवेळी खळेकाकांबरोबरही काम करत होतो. अर्थात तेव्हा काही संगीत संयोजन करायची संधी लगेच मिळत नसे. पण त्यांच्याकडे जाऊन सुरुवातीची दोन वर्षं मी त्यांच्या नवीन रचना शिकत होतो. खळे काकांची एक सवय होती - कॅसेटवर म्हणजे वॉकमनवर नवीन केलेली चाल स्वतःच्या आवाजात रेकॉर्ड करायची... त्यांच्या शोकेसमध्ये जवळपास ३००हून अधिक संगीतरचना त्यांनी सोनी आणि टी डी के च्या कॅसेटवर रेकॉर्ड केलेल्या असाव्यात! त्यात संत तुकाराम, संत नामदेव यांचे अभंग... मंगेश पाडगांवकर, शांता शेळके, गंगाधर महाम्बरे यांच्या मराठी कविता... संत मीराबाई, ब्रह्मानंद, सूरदास यांच्या हिंदी रचना होत्या.

हळूहळू खळेकाका ओंकार आणि अजितलाही गाणी शिकवायला लागले. हे कंपोझिशन किशोरीताईंसाठी करू या, हे लताबाईंसाठी केलंय, पं. भीमसेन जोशी किंवा पं. उल्हास कशाळकरांसाठी ही रचना केली आहे.नवीन रचना मूळ गायकांच्या खेरीज ते त्यांच्या विश्वासातल्या गायकांनाच शिकवायचे. स्वत:च्या रचनांबद्दलही ते खूप पझेसिव्ह होते. त्यांच्या लोकप्रिय रचना त्यांच्याच कार्यक्रमातील गायकांकडून ते स्वत: बसवून घेत असत. कार्यक्रमाच्या सादरीकरणाच्या वेळी एखाद्या गायकानं एखादी वेगळी जागा किंवा हरकत गायली तर त्यांना ते फार आवडत नसे. मग ते कार्यक्रम संपल्यावर त्या गायकाला असं सांगत, की 'तुला अजून नवीन जागा गायच्या असतील तर त्या माझ्याबरोबर बसून ठरव आणि मग गा.' तीस-बत्तीस वर्षं या इंडस्ट्रीत काम करताना मला प्रकर्षानं जाणवतं की खळेकाकांकडे जे शिक्षण मिळालं, त्यानं मला इथे आत्मविश्वासानं उभं राहण्यात मदत केली. खळेकाकांच्या सहवासात माझा सांगीतिक पाया तयार झाला. खळेकाकांकडचं शिक्षण अतिशय अमूल्य आहे, याचा आजही प्रत्यय येतो.

संगीतकार ही खूप मोठी व्याप्ती आहे. हे पद किंवा ही भूमिका सहजसाध्य नाही. संगीतकाराची विचारप्रक्रिया आत्मसात करणारा संगीत संयोजक, गायक, त्यांच्याशी ट्युनिंग असणारा साऊंड इंजिनीअर ही टीम महत्त्वाची असते. संगीतकाराचे सिटिंग मेंबर, वादक याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. खळेकाकांकडे अभय नावाचा तबलावादक यायचा. चार-चार तास तो फक्त ठेकाच धरायचा. 'फक्त ठेका', ही काकांची सूचना असायची. ते तासन्‌तास चालणारं आवर्तन तुमच्यात झिरपत जायचं. खऱ्या अर्थानं 'सिटिंग' व्हायची. गाणं घडण्याची प्रक्रिया अनुभवता यायची. अभय नोकरी करायचा त्यामुळे ठरावीक वेळेनंतर तो निघून जात असे. मग मी, अजित असायचो. तबला तर आम्हाला वाजवता यायचा नाही, पण काका डग्ग्यावर ठेका धरायला लावायचे. तब्येतीच्या तक्रारी असूनसुद्धा सहा-सहा तास खळेकाका बसल्या जागी हलायचेही नाहीत. आम्हाला इतका वेळ बसायची सवय नव्हती तेव्हा. पायात गोळे यायचे, खरोखर वाट लागायची. एक नवीन रचना शिकवल्यानंतर पुढच्या क्षणी ते दुसरी नवीन रचना शिकवायचे. ती तेवढ्याच ताकदीची असायची. तेव्हा मात्र ती आत्मसात करणं आम्हाला अतिशय कठीण जायचं. पण पुढे माझं साँग नोटेशन लिहिणं हे खळेकाकांकडे अगदी पक्कं झालं. त्यांच्याकडे जे जे शिकत होतो, ते माझ्या त्या वेळच्या इतर कामांमध्येही करून पाहत होतो. अगदी ट्युनिंगपासून ते कामाच्या एथिक्सबद्दलही! खळ्यांकडे काय शिकलास? तर माझं उत्तर असतं, 'संगीत शिकलो!' खळेकाकांची थॉटप्रोसेस अलौकिक होती.

एकदा पखवाजाचं ट्युनिंग सुरू होतं. आणि खळेकाका म्हणत होते, 'नाही लागलाय पखवाज!' मी, ध्वनिमुद्रक अवधूत वाडकर, सगळे वादक - बरं तेही तरबेज वादक - माधव पवार, जगदीश मयेकर! माझ्या टीममधला नीलेश परबही होता. गमतीचा भाग असा की खळेकाकांची त्यावेळची टीम होती त्याबरोबर आमच्या टीममधलेही तेव्हाचे नवे वादकही त्यात एकत्र आले. आम्हाला वाटत होतं, की आमच्यापैकी म्हणजे ज्युनियर वादकांपैकी कुणाचं ट्युनिंग झालं नसेल. खळेकाका अत्यंत अस्वस्थ होते. त्यांनी सांगितलं, 'माझं समाधान होत नाहीए, काहीतरी करा.' मग त्यांनीच या लोकांना काही सूचना दिल्या. त्यानंतर जो पहिला 'धा' पडला तो अलौकिक होता! माझ्या पिढीतल्या कुठल्याही वादकासाठी, संगीतकारासाठी तर अलिबाबाची गुहा असावी असा ज्ञानाचा वेगळाच खजिना होता खळेकाकांकडे! हे गायकांच्या बाबतीतही होतं. एखादा गायक गातोय आणि खळेकाका सांगताहेत, 'राजा, मला नाही पटत आहे हे!' त्यांचं समाधान होईपर्यंत ते सगळ्या गायकांना अतिशय प्रेमानं; पण ठामपणे ते सांगायचे.

पूर्वी कसं संगीतकार चित्रगुप्त, कल्याणजी-आनंदजी, लक्ष्मीकांत-प्यारेलाल यांच्याकडून हे हे गायक संगीतसृष्टीत आले असं म्हटलं जायचं; अगदी तसंच खळेकाकांकडून आलेल्या गायकांबद्दल म्हणता येईल. सुरेश वाडकर, शंकर महादेवन्, देवकी पंडित, कविता कृष्णमूर्ती हे त्यांचे आवडते गायक होते.

संगीतकाराची विचारप्रक्रिया (Thought process) आत्मसात करणारा तो त्याचा गायक!

एक आठवण आहे - देवकीताई पंडित आणि सुरेश वाडकरजींना त्यांच्याकडे गाताना मी पाहिलं. खळेकाकांची गायकी या दोघांनीही पूर्ण आत्मसात केली आहे. एक गझल बांधली होती काकांनी रूपकमध्ये आणि त्याची सम तीन आवर्तनांनंतर येत होती. एकवीस मात्रांची मुखड्याची पहिली ओळ! आवर्तनच एकवीस मात्रांनी पूर्ण होत होतं. त्यात लयकारी इतकी होती की ते आव्हान पेलू शकतील असे हेच दोन गायक होते. कारण खळेकाकांची शैली, गायकी कोळून प्यायलेले असे हे दोन सिद्धहस्त गायक आहेत.

खळेकाका खूप स्वातंत्र्य द्यायचे. अत्यंत ओपन होते. मनानं रिजिड नव्हते. 'बघ तुला काय एस्प्लोअर करता येईल तेवढं कर.' खूपच लिबर्टी होती. देवकाकांकडे एक नियम होता की दिलेल्या याच फॉरमॅटमध्ये काम करायचं. तीही शिस्त महत्त्वाची आहे, त्याचीही आपल्याला सवय हवी. दत्ता डावजेकर खूप प्रयोगशील होते. स्नेहल भाटकर, कमलाकर भागवत एथनिक होते. अशोकजी तरल आणि मॉडर्न रचनाकार! रवी दाते खूप उत्साही आणि चिकित्सक होते. अशी त्यांची प्रत्येकाची स्वतंत्र शैली! मला खूप लहान वयातच या लोकांच्या सान्निध्यात राहायला मिळालं. त्यांना माझ्या अज्ञानाचा त्रास झाला असेलच; मला मात्र त्याचा फायदा झाला. कारण आयुष्यभराच्या ज्ञानाची शिदोरी मिळाली.

काकांचं गाणं करताना असं व्हायचं, कधी कधी याची सम कुठे आहे तेच कळायचं नाही. गाण्याचं नोटेशन लिहिताना खंड पाडावे लागतात. कळलं नाही की काकांना विचारायचो, 'काका, आता खंड कुठे सुरू करू?' ते आम्हालाच विचारायचे, 'तुला कुठे वाटतोय?' आता हा प्रश्न आला की वाटे आम्ही परीक्षेलाच बसलोय! तोवर पन्नास एक गाणी अॅरेंज करून झाली होती, अल्बम रिलिज झाले होते, एक-दोन गाणी लोकप्रियही झाली होती. त्यानंतर नवीन गाणं लिहिता येत नाही म्हणजे 'back to zero' ही अवस्था असायची. अशी खूप आव्हानं असायची. मग ते म्हणायचे, 'बघ, मी कुठे आघात देतोय ते. गाण्यात सम असतेच. दादऱ्यात केलंय. तुला हवंय तर रूपकमध्ये करू का?' मी म्हणायचो, 'अहो, दादऱ्यातच लिहिता येत नाहीए. तुम्ही रूपकमध्ये करू का असं मला का विचारताय?! एक मात्रा वाढली की माझं काय होईल!' - बरं या प्रतिक्रिया सगळ्या मनातच!

खळेकाकांचं उत्तम पेटीवादन मी अनुभवलंय. एकेक चमत्कारिक कॉर्ड वाजवायचे की ज्याची आपण कल्पनाही करू शकत नाही. गाण्याचे शब्द ते समोर ठेवायचे. त्यांनी कधीच 'डडडडडा'वर चाल केली नाही. चाल केली आणि नंतर कुणालातरी शब्द लिहायला दिले असं कधीच केलं नाही. 'आधी शब्द' हा नुसता नियमच नव्हे; तर दंडक होता. ते शब्द गुणगुणायचे, वॉकमनवर रेकॉर्ड करायचे, नंतर आम्हाला लिहायला द्यायचे, असं असं आहे हे सांगायचे. मी त्यांच्याकडे नियमित जायला लागलो तेव्हापासून जवळपास सव्वाशे गाण्यांचा तरी मी पहिला श्रोता होतो. गाणं समोरच घडायचं. तिथेच मी अॅरेंजमेंट करायचो. स्टुडिओत जाऊन नाही. वादकही सिटींगला येत असल्यामुळे त्यांना माहीत असायचं की आपल्याला रेकॉर्डिंगमध्ये काय वाजवायचं आहे. यानंतर बऱ्यापैकी ही सवय अंगवळणी पडली, अमलात आणता येऊ लागली. हे इतकं मस्त आहे कारण इतकं होमवर्क झालं असेल तर स्टुडिओतला क्वालिटी टाइम योग्य रितीनं वापरता येतो. खूप वाद्यमेळ घेऊन रेकॉर्डिंग करणं वेळखाऊ प्रक्रिया आहे. सगळी वाद्यं सुरात लागणं, त्यासाठी लागणारा वेळ, पेशन्स हे सगळं अंगवळणी पडावं लागतं.

चालीबद्दल खूप बोललं जातं कारण शेवटी आपण चालच ऐकतो. संगीतकार-संगीत संयोजक या नात्याचा विचार करताना खळेकाकांबरोबर २५ वर्षं काम करणारे प्रसिद्ध संगीत संयोजक अनिल मोहिले यांनी अतिशय अद्‌भुत अॅरेंजमेंट केली आहे. त्यांनी एकत्रित केलेलं पहिलं गाणं - 'शुक्रतारा मंद वारा!' खळेकाकांची खूप लोकप्रिय गाणी त्यांनी अॅरेंज केली - 'या चिमण्यांनो', 'श्रावणात घननिळा', 'पाण्यातले पाहता', 'चुकचुकली पाल एक!' संगीतकार हा कायमच बॉस आहे. तो शब्दांना चाल लावतो आणि म्युझिक अॅरेंजर वाद्यमेळ कंपोझ करतो. असे दोन संगीतकार एका गाण्यावर काम करतात. दोन क्रिएटिव्ह माणसं एकेका गाण्यावर अशी एकत्र, अनेक वर्षं काम करत आहेत आणि ती गाणी अजरामर होत आहेत. हे समीकरणच किती इन्स्पायर करणारं आहे. मला आवडलेलं खळेकाकांचं गाणं 'मंदार राजसा तू..' या गाण्याचं संगीत संयोजन मला सगळ्यात जास्त आवडतं. त्यांनी मला या गाण्यात खूप स्कोप दिला होता. टेलिव्हिजनसाठी हे गाणं पूर्वी मोहिलेंच्या संगीतसंयोजनात रेकॉर्ड झालं होतं. मात्र 'तू आता वेगळं कर!' ही लिबर्टी दिली. अॅक्सेप्टन्स सगळ्यात महत्त्वाचा. संगीतकाराकडून, ध्वनिमुद्रकाकडून, वादकांकडून. तुम्हाला आदर मिळतो तुमच्या कामामुळे. 'मी काय केलंय ना ते दाखव आता वाजवून!' असं नसतं. त्यामुळे मला असं वाटायला लागलं की मी कंपोझ केलेला भाग दोन टेकमध्ये वादक वाजवू शकला नाही तर तो त्याचा प्रॉब्लेम नाही; माझा आहे. प्रत्येक कंपोझरचा कनेक्ट अॅरेंजरच्या माध्यमातून वादकांशी असतो. ही साखळी आहे. आपल्या अवतीभोवती नियमित असणारे, कनेक्टेड असणारे त्यांच्याशी असा संवाद होतो. अतिशय सुंदर जग आहे हे. असाच आशीर्वाद, जिवाभावाची संगत, प्रेम मला सतत मिळो हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना!

प्रचंड ताकदीचे वादक होते खळेकाकांकडे. झरीनजी अत्युच्च सरोदवादक! भारतीय शास्त्रीय संगीतात अतिशय पारंगत तर होत्याच, तसंच त्या स्टाफ नोटेशनही लीलया वाचायच्या आणि वाजवायच्या. दडपण यायचं त्यांच्याबरोबर काम करताना! त्यांची एक आठवण आहे. खळेकाकांचं गाणं होतं. चारूकेशीत नसलेला कोमल गंधार मी जरा बिचकतच लिहिला होता. तर म्हणाल्या, 'डरो मत। तुम जिस व्यक्ती के साथ काम कर रहे हो, अगर उन्होंने तुम्हे अपॉईंट किया है, तो अच्छाही करोगे। अच्छी सोच है कोमल गंधार की।' विजेच्या चपळाईनं इतकं सहज वाजवलं त्यांनी! डोळे भरूनच आले माझे. आपण नोटेशनच्या भाषेत काही लिहितोय आणि समोरचा माणूस तो भाव प्रकट करण्यासाठी कसा आणि काय विचार करत असेल हे कल्पनेच्या पलीकडचं होतं माझ्या! तेव्हा काही कॉम्प्युटर नव्हते. M1 जर M3 असेल तर कट-कॉपी-पेस्ट व्हायचं नाही. वाजवावं लागायचं. मला म्हणाल्या, 'हा गंधार आता मी माझ्या पद्धतीने आणू का?' लहानसा फरक होता; पण काय अलौकिक वाजवलं त्यांनी! खळेकाका उठून उभे राहिले. माझ्या त्या वयातल्या अतिउत्साहाच्या बळावर मी त्यांना म्हणालो, 'तुम्ही हाच पीस परत वाजवाल का M1 म्हणून कारण मला काही असं सुचणारच नाही.' त्यावर त्या म्हणाल्या होत्या, 'ती 'सोच' तुझी होती, त्यावर मी हे केलंय. ती नसती तर मी हे केलं नसतं. Improvisation आहे हे.' हे असे अनुभव खळेकाकांमुळे मिळाले. माझ्या सांगितिक प्रवासातली ही प्रचंड मोठी शिदोरी आहे!

एकाच कवितेला किंवा गीताला दोन वेगळ्या संगीतकारांनी लावलेल्या चाली आणि माझं संगीतसंयोजन असं बऱ्याचदा घडलंय. 'आज अवेळीच कशी सांज झाली?' हे शांताबाईंचं गीत कौशलनं ॲडलिबमध्ये केलं होतं. पं. सत्यशील देशपांडेंनी ते गायलं. त्याचा एक वेगळाच स्पेक्ट्रम मला माहीत होता. याच कवितेला खळेकाकांचीही चाल होती जी होती दादऱ्यात. कौशलची चाल आम्ही आधी केली होती. त्यामुळे त्याच फॉर्ममध्ये मी त्या कवितेचा विचार करत होतो. खळेकाकांची चाल चारूकेशी रागावर आधारित होती. त्यात तीव्र मध्यमाचा चेंजओव्हर येतो आणि पूर्णत: वेगळा फील अनुभवायला मिळतो! इथे मला संगीतसंयोजक म्हणून वेगळा विचार करायची संधी मिळाली. ऑर्केस्ट्रेशनसाठी अशा चाली खूप आव्हान देतात, नवे फॉर्म करून पाहता येतात. 'कविता रसावलेली' या अल्बममध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात वाद्यमेळाचा वापर मला

खळेकाकांनी करू दिला. झरीनजी, मनोहारी सिंगजी, पं. उल्हासजी बापट, पं. तुळशीदासजी बोरकर, माधवजी पवार यांच्यासारख्या दिग्गज संगीततज्ज्ञांबरोबर मला काम करायची संधी मिळाली.

पं. उल्हास कशाळकरांच्या हिंदी अभंगांच्या अल्बमचं संगीत संयोजन ज्येष्ठ संगीतसंयोजक श्यामराव कांबळे करणार होते. खळेकाकांनी मला त्यांचा साहाय्यक म्हणून नेमलं. पुण्याला त्यांच्या घरी जाऊन त्यांनी जे अ‍ॅरेंजमेंट केलं होतं ते समजावून घ्यायचं होतं. श्यामरावकाका प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे रेकॉर्डिंगसाठी हजर राहणार नव्हते. त्यामुळे ते रेकॉर्डिंग कन्डक्ट करायची मोठी जबाबदारी खळेकाकांनी माझ्यावर सोपवली. श्यामराव काकांकडे घरी जाऊन आम्ही जे काही शिकलोय ते शब्दांत व्यक्त करणं फार कठीण आहे. एकेक गाणं लावून आम्ही वाद्यमेळ, त्याचे नोटेशन वाचत होतो. नोटेशन वाचायला सुरुवात केल्यानंतर श्यामरावकाका मला म्हणाले, 'अरे नुसते स्वर काय वाचतोयस? अ‍ॅरेंजमेंट गायचं असतं बाळ!' या वाक्यानं माझ्यासमोर इतकी दालनं एकदम उघडली! म्युझिक अ‍ॅरेंजमेंटची एक वेगळीच दुनिया माझ्यासमोर प्रकट झाली. आणि या उपक्रमाचा समारोप अतिशय दिव्य स्वरूपात झाला जेव्हा श्यामरावकाकांनी सहा गाण्यांचे सहा कागद माझ्या हातात ठेवले आणि ध्वनिमुद्रक प्रमोद घैसास यांना देण्यास सांगितलं. त्यात फेडर्सचं (Faders) चित्र होतं! त्यांना मिक्सिंग करताना अशी फेडर पोझिशन अपेक्षित होती. This is a next level imagination!

खळेकाकांच्या लयकारीबद्ध गाण्यांचं साँग नोटेशन लिहिणं ही एक कर्मकठीण गोष्ट आहे. 'या चिमण्यांनो..' हे गाणं अत्यंत कठीण आहे. महेश खानोलकरांसारखा वादक ते लीलया वाजवू शकतो कारण ते खळेकाकांकडून शिकले आहेत. इतर वेळेस गायकांनाही गाताना मुश्किल होतं अशी रचना आहे ही! हे सगळं शिकणं, अनुभवणं अत्यंत समृद्ध करतं आपल्याला! खळेसाहेबांची गाणी आपण प्रेडिक्टच करू शकत नाही, की हा मुखडा असेल तर त्याचा अंतरा कसा असेल? – अनुमानच लावता येत नाही. मधेच कुठेतरी स्केल चेंजचा भास होतो; जी खरं तर झालेलीच नसते. दोन रागांच्या मिश्रणामुळे तसं वाटतं. हार्मनीचा उत्तम वापर त्यांनी केला. अनिल मोहिले, भवदीप जयपूरवाले, श्यामराव कांबळे आणि भूमानंद बोगम हे त्यांचे चार मुख्य अ‍ॅरेंजर होते. त्यानंतर मला ही संधी मिळाली हे माझं केवढं भाग्य! पंधरा वर्षांत दीडशे एक गाणी आम्ही रेकॉर्ड केली. एकदा संगीत संयोजन करतांना मी काहीतरी वाजवलं आणि वाजवताना पेटीच्या पट्ट्यांवरचं बोट सरकलं आणि षड्ज– गंधारऐवजी षड्ज–कोमल गंधार असं वाजवलं गेलं. तर त्यांनी माझ्याकडे बघितलं आणि म्हणाले, 'तो कोमल गंधार ज्या तऱ्हेनं आणला आहेस, तो छान आहे.' मी मनात म्हटलं, माझं बोट सरकलंय अहो! मी आणला नाहीए! पण आता ती दृष्टी मिळाली. यावर आता मला पुढे कंपोझ करता येईल. त्याची मला खूप मजा आली. पूर्वी चुकीने लागलेले स्वर खळेकाकांबरोबरच्या सहवासामुळे आता कदाचित बरोबर लागत आहेत. हीच नम्र भावना आजही माझ्या मनात आहे. 'तू जे काही करशील ते आधी तुला पूर्णत: पटलं पाहिजे. तुला पटलं तर ते मला पटेल' हे खळेकाकांचं वाक्य माझ्या कायम लक्षात आहे. तो कनेक्ट अजूनही आहे. तुमची विचारसरणी फार महत्त्वाची असते आणि ती मला काकांनी दिली. अक्षयपात्रासारखी ही वैचारिक श्रीमंती वाढतच जाते. खळेकाकांना माझा कृतज्ञतापूर्व नमस्कार!

– कमलेश भडकमकर

शब्दांकन – अस्मिता पांडे

ग्रंथाली

मूल्य : २५० रुपये
सवलतीत १५० रुपये

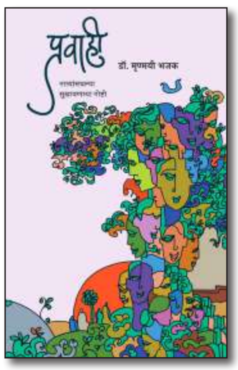

मूल्य : ३५० रुपये
सवलतीत २०० रुपये

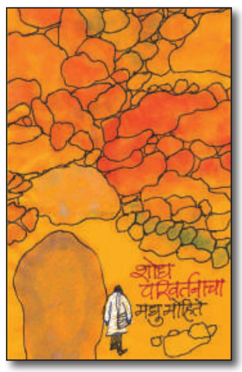

मूल्य : ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये

डॉ. [illegible]

राहिले दूर घर माझे

रमेशकाकांची नोकरी बदलीची. म्हणून काका बावन्न गावचं पाणी प्याले. म्हणजेच सुधाकाकूंनी बावन्न गावचं पाणी भरलं. बावन्न चुलींचा आंतरअग्नी फुलवला. प्रत्येक घरावर काकूंच्या नीटनेटकेपणाचा, सुगरणपणाचा ठसा उमटला. परतफेड म्हणून बावन्न घरांचे सांदीकोपरे, पोटमाळे, अंगणातली मांजरकुत्री काकूंच्या मनात वस्तीला आली. लेकीच्या बाळंतपणासाठी शिकागोला गेल्यावर तिथल्या त्रेपन्नाव्या स्वयंपाकघरात बाळशेप शोधताना त्यांना पन्नास वर्षांपूर्वीच्या घराच्या फडताळातला पेढेघाटी डबा लख्ख आठवला!

''आपण घऽऽरीऽऽ जाऊ या!'' चिमुकल्या रंजितानं त्यांच्याच घराच्या दिवाणखान्यात भोकांड पसरलं. तिचा मुक्काम कायम तिच्या आजीच्या खोलीत असे. झोपणं, खेळणं, जेवणं सारं तिथेच होई. त्या 'घरा'पासून काही पावलांचा दुरावा तिला असह्य झाला होता.

घर म्हणजे काय?

सारीपाटात काही चौकटींवर (x) आकाराची खूण असते. सोंगटी एकदा तिथे पोचली की तिला अभय मिळतं. लूडो ह्या सारीपाटासारख्याच खेळात तर त्या चौकोनांना 'घर' चौकोनच (home squares) म्हणतात. ती भिडूच्या मनाची सुखावस्था असते. तसा निर्धास्त निवारा जिथे मिळतो ते घर.

सगळ्या प्राण्यांना तसं घर हवं असतं. गोगलगाय घर पाठीवर घेऊन भटकते. ते घर गोगलगायीसोबतच वावरतं, वाढतं, गोगलगायीचा शत्रूपासून बचाव करतं, तिला निवारा देतं.

वसंताची चाहूल लागली की पाकोळ्यांना उत्तरेला जायची ओढ लागते. कुठे जायचं, कसं जायचं तो नकाशा त्यांच्या वांशिक आठवणींच्या खजिन्यात असतोच. महाराष्ट्रातलं, उसाच्या चिपाडाजवळच्या झुडपातलं, पोटभर किड्यांची बेगमी असलेलं सुखाचं घर सोडून, उन्हाळ्याच्या सुट्टीसाठी श्री आणि सौ पाकोळी थेट चीनमध्ये, थंड हवेच्या ठिकाणी, त्यांच्या नेहमीच्या उन्हाळी वस्तीत पोचतात. वेळीच पोचले तर त्यांना गेल्या वर्षीचं त्यांचंच घरटंही सुस्थितीत मिळतं. ती बाळंतखोली साफसूफ होते; बाळं येतात. बाळं मोठी होताहोता शरद ऋतू येतो. पाकोळ्या महाराष्ट्राकडे प्रस्थान ठेवतात. त्यांच्या मेंदूतल्या वांशिक नोंदीप्रमाणे दोन्ही देशांतली झुडपं त्यांची घरं असतात. तिथे निवारा आणि अन्न असतं. समानधर्मी शेजारी असतात.

स्थलांतर करणाऱ्या प्राण्यांच्या मेंदूत तशा उन्हाळी-हिवाळी मुक्कामांची नोंद 'घर' अशी असते.

स्थलांतर न करणाऱ्या प्राण्यांच्या घराची सीमा केवळ गुहा, बीळ, ढोल एवढ्यापुरतीच मर्यादित नसते. त्यांच्या वावराचा सगळा परिसर हे त्यांचं 'घर' असतं. तिथल्या अन्नावर, निवाऱ्यावर त्यांचा अधिकार असतो. त्यांची प्रेमप्रकरणं, बाळांना जोपासणं सारं त्या परिसरात चालतं. वनराज,

गजराज वगैरे खाशा मंडळींसाठी तो परिसर कित्येक चौरस मैलांचा असू शकतो! त्या घरावर ते मलमूत्रमोहोर, झाडांवरचे नखांचे ओरखडे, अंगगंध वगैरे वेगवेगळ्या प्रकारे शिक्कामोर्तब करतात. शिवाय डरकाळ्या, चीत्कार यांनीही दुष्मनाला दूर ठेवणं आणि दोस्ताला आमंत्रण देणं होतं.

मानवाच्या पूर्वजांचीही घराची कल्पना सुरुवातीला पाखरांसारखीच, सुगीच्या, ऋतूंच्या वेळापत्रकाबरोबर बदलणारी असावी. यथावकाश विस्तवाचा शोध लागला. चुलीचा मंद पिवळा प्रकाश, ऊब, शिजत्या अन्नाचा खमंग दरवळ आणि ओळखीच्या आवाजांची जाग हे सारं मनातल्या घरकल्पनेत वास्तव्याला आलं. गुहा असो वा कातड्याचं पाल, 'जिथे चूल पेटते, कळप नांदतो तो अन्नदाता निवारा' घर वाटायला लागला.

पुढे माणूस शेतकरी झाला, स्थिरावला. कायमची झोपडी, अंगणातल्या कोंबड्या, परसदारच्या शेळ्या, पलीकडे गोठा आणि सगळ्याला वेढून असलेलं कुंपण हे सगळं 'घरात' बंद झालं. घराला 'घर'पण आलं. नंतर त्या जनावरांची सोय दूरवर झाली. यथावकाश झोपडीचा बंगला झाला; चौसोपी वाडा झाला; शहरात चाळीतलं दोनखणी, 'आव जाव घर तुम्हारा' घर आणि पुढे विसाव्या मजल्यावरची, येणारा-जाणारा नको असलेली बंदिस्त सदनिकाही झाली.

घर या कल्पनेची उत्क्रांती होत गेली.

तरी घर म्हणजे केवळ निवारा देणारी दगडविटांची इमारत नव्हे. इंग्रजीत तशी इमारत म्हणजे house आणि घर म्हणजे Home. जर्मनमध्ये तर इमारत म्हणजे Haus, हक्काचं घर म्हणजे Zuhause आणि मायेचं घर म्हणजे Heim.

आपल्या मनातलं घर म्हणजे तेच ते मायेचं घर. आपल्याला पुरेपूर ओळखणारे, आपलं दुखलंखुपलं न सांगता जाणणारे, जिवाला जीव देणारे आपले जिवलग जिथे राहतात ते घर. तिथल्या आल्याच्या चहाचा घमघमाट, देवघरातल्या उदबत्तीचा सुगंध, बाळाच्या अंघोळीनंतर दरवळणारी धुपाची धुरी यांच्यात आपुलकीचा गंध असतो. नारळ खवताना, पाट्यावर चटणी वाटताना आईच्या बांगड्यांची होणारी लयबद्ध किणकिण, आजोबांचे पहाटेचे अभंग, आजीची स्तोत्रं, आईनं गायलेली भावगीतं आणि ताईच्या कविता तिथे भरून राहिलेल्या असतात. बाहेर धो धो पाऊस पडत असताना मोठ्या टोपाभोवती कोंडाळं करून सोललेल्या आठळ्यांची चव आणि उकाड्याच्या कहरात प्यालेल्या पन्ह्याची रुची तिथल्या माजघरात कायम रेंगाळत असते. उपद्व्याप करून खाल्लेला आईच्या हातचा मार, पावसात भिजून आल्यावर डोकं पुसणारा तिचा मऊ पदर, बक्षीस मिळवून आणल्यावर तिच्या नजरेतून झरणारं अभिमानाचं चांदणं त्या वास्तूनं जपलेलं असतं. तिथल्या फरश्यांना गेलेल्या तड्यांशी, भिंतीवर पोपडे उडून उमटलेल्या आकारांशी आणि अडगळीच्या खोलीतल्या अंधाराशीसुद्धा आपली जुनी दोस्ती असते. उंबरठ्यावरच्या ठेचा, ओटीवर पडून फुटलेला गुडघा आणि नळावर आपटून आलेलं टेंगूळ मनात मुरून 'मीठा मीठा दर्द' झालेले असतात. पंचेंद्रियांनी नोंदलेल्या त्या सगळ्या आठवणी जिथे सतत जित्याजागत्या असतात ते घर!

'इथे चालला अभ्यास,
इथे झाली भातुकली,
गोष्टी, गाणी नि मस्करी :
खोली भरून राहिली;'

बालपणापासूनच्या नात्यांची, सुखदुःखांची रोजनिशी जिथे जिव्हाळ्यानं साथ देते ती वास्तू म्हणजे घर.

पक्ष्यांचं, प्राण्यांचं घर त्यांच्यापुरतंच असतं. त्याच्यात बाहेरच्यांना मज्जाव असतो. माणूस गृहस्थाश्रमी! 'अतिथि देवो भव' हे ब्रीद पाळणारा. तरीही आपल्या घरात कुणाला आश्रय द्यायचा आणि कुणाला दारात उभं करायचं नाही ते तो ठरवतो. त्यामुळे घरात येणारे बहुतेक पाहुणे आनंद घेऊन येतात; घरात सकारात्मक ऊर्जा भरून निघतात. तो आनंद, ती ऊर्जा घरात कायमची वास्तव्याला राहते.

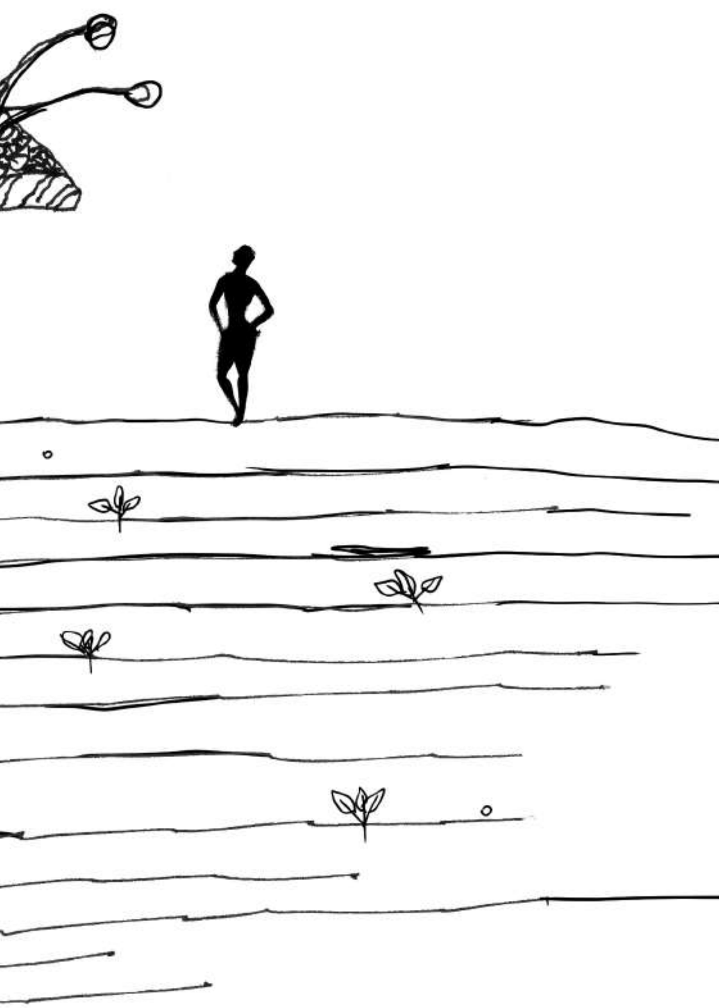

घर बदलायचं म्हणजे त्या चार भिंतींत कोंदून राहिलेली ती सगळी माया, आनंद, अनेक वर्षांची रोजनिशी सगळं मागे सोडून द्यायचं.

देसायांचा भर चौकातला ऐसपैस बंगला पाडून तिथे नवी इमारत बांधायचं ठरलं होतं. डॉक्टर देसाईकाकांची सामान्य-अज्ञानाची पूर्वपुण्याई बंगल्याहून बडी होती. आजवर त्यांनी व्यवहाराला सफरचंदासारखा दूर ठेवला होता. वेगवेगळ्या बिल्डरांबरोबर बोलणी करणं, त्यांच्यातला सर्वोत्तम निवडणं, त्याच्याशी कायद्याच्या डावपेचांची एकांडी लढत देणं, अस्तित्वातच नसलेली अगणित कागदपत्रं 'आणा' म्हटल्याबरोबर उत्पन्न करणं यांनी तो ऋषितुल्य माणूस जेरीला आला.

त्याखेरीज इतरही अनेक आघाड्यांवर लढा द्यायचाच होता.

बंगल्याच्या प्रशस्त तळघरात, शिवाय भिंतींत दडलेल्या अनेक चोरकप्प्यांत गेल्या पाच पिढ्यांचा इतिहास सांगणाऱ्या सामानानं ८०-९० वर्षं अढळपद अनुभवलं होतं. शिवाय माळ्यांवरच्या, खाटांखालच्या मोठाल्या गाठोड्यांत त्यामानानं अलीकडचा, 'आजीनं पंचवीस वर्षांपूर्वी केलेला मसाला, पणजोबांची दातपडकी कवळी, आजोबांचा बिनभिंगांचा चष्मा,' असा राखीव ऐवज होताच. मोठ्या घरातल्या अवाढव्य कपाटांत वर्षानुवर्षांच्या कपड्या-पुस्तकांचे थरावर थर, भांड्याकुंड्यांचे

डोंगर जमलेले होते. नव्या घरात त्या सगळ्यासाठी जागा मिळणार नव्हती. त्यांना त्या सगळ्यातून हवं ते घ्यायला, नको ते द्यायलाच नव्हे तर तसंच सोडायलाही शारीरिक आणि मानसिक कष्टांचे डोंगर उपसावे लागले.

माळ्यावर, तळघरात सर्वत्र तुडुंबलेल्या त्या सामानगंगेला स्वर्गातूनच नव्हे तर पाताळातूनही भूतलावर अवतरायला लावायचे भगीरथ प्रयत्न देसाई कुटुंबीयांनी केलेच. शिवाय त्या ओघाला जतन, दान आणि त्याग या तीन दिशांना विभागून पाठवायचं Herculean task देखील त्यांनी साधलं.

बंगल्याबरोबरच पणजोबांनी लावलेले आंबेफणस, आजीनं जोपासलेली परसबाग हेही जाणार होतं. इतक्या वर्षांचे जिवाभावाचे शेजारी, भोवतालचा, पायाखालचा झालेला ओळखीचा परिसर सारं काही काळ तरी दुरावणार होतं. नवे शेजारी कोण मिळतील, आजूबाजूला सोयी कशा असतील या साऱ्याची चिंता होतीच.

मधल्या काळात मनासारखी तात्पुरती जागा मिळवायला देसाईकाकांनी पंचक्रोशीत जोडे झिजवले. घर आवडलं तर परिसर रुचला नाही. दोन्ही आवडलं तर भाडं परवडेना. सगळं पसंत पडलं तर ब्रोकर लोकांच्या भांडणानं खो घातला. शेवटी एकदाचं घरही मिळालं. मग सामानबांधे-सामानहालवे कामगार, भंगारवाले आणि उरल्यासुरल्यावर टपलेले नोकरचाकर या साऱ्यांच्या जथ्यांबरोबर सामानयुद्ध झालं. मग जतन करायच्या सामानगंगेचं नव्या जागेतलं अवतरण पुन्हा एकदा पेलायचं होतंच. सगळी मिळून ती सक्तमजुरी कित्येक महिने चालणार होती.

भंगारवाल्यांनी ओरबाडून, उचकटून विद्रूप, जखमी, अपमानित केलेलं आपलं वडिलोपार्जित घर काकांना बघवेना. समदुःखाची खूण म्हणून त्यांनी आपल्या वेदनांचं गाठोडं धराशायी लोखंडी फाटकाच्या उशाखाली हलकेच सरकावलं. 'इदं न मम,' म्हणून पासष्ठ वर्षांच्या देसाईकाकांनी जुनं घर सोडलं. ते घर त्यांचं राहिलं नाही.

ते मात्र त्या घराचेच राहिले! त्याला झाली वीस वर्षं. एखादं जुनं भावगीत मनात घोळत राहावं तसं ते जुनं घर अजूनही काकांच्या मनात रुंजी घालतं. 'गृहांतरींच्या रेशीमगाठी, कातर हृदयाला करिती' अशी अवस्था होते. जुनं, जिवाभावाचं घर सोडायचा ताण हा नोकरी सुटण्यासारखा, घटस्फोटाइतका तीव्र असतो.

गोदूआत्यांची दोन्ही मुलं परदेशी स्थायिक झाली. घराचा घरपणाच हरपला.

'सांज टळली तरीही
दार लावावे वाटेना,
''वळेल का कुणी मागे?''
डोळा वाटुली संपेना....'

तोही दुरावलेल्या घराचाच विरह! त्याचाही ताण असह्य असतो.

रमेशकाकांची नोकरी बदलीची. म्हणून काका बावन्न गावचं पाणी प्याले. म्हणजेच सुधाकाकूंनी बावन्न गावचं पाणी भरलं. बावन्न चुलींचा आंतरअग्नी फुलवला. प्रत्येक नव्या जागेला उमेदीनं सामोऱ्या जाणाऱ्या सुधाकाकूंनी सामान सुटसुटीत ठेवलं होतं.

तरी रोहनच्या जन्माच्या वेळी झालेल्या घरबदलीत काकांनी सामान हालवलं तेव्हा नव्या जागेत एका टिफिन कॅरियरचे डबे आणि दुसऱ्याचा स्टँड पोचला! 'एकीचा नवरा, दुसऱ्याची बायको पोचली! माहेरी मी गेले पण बापड्या टिफिनलाही विरहाची झळ लागली हो,' काकू दिलखुलास हसल्या.

काकूंनी प्रत्येक नव्या घराशी, शेजाऱ्यांशी मजेत दोस्ती केली. छोटासा देव्हारा, रोजची पूजा यांनी घराला घरपण आलं, एकसुरात गायलेल्या आरत्यांनी नाती दृढ झाली. प्रत्येक घरावर काकूंच्या नीटनेटकेपणाचा, सुगरणपणाचा ठसा उमटला. परतफेड म्हणून बावन्न घरांचे सांदीकोपरे, पोटमाळे, अंगणातली मांजरकुत्री काकूंच्या मनात वस्तीला आली. लेकीच्या बाळंतपणासाठी शिकागोला गेल्यावर तिथल्या त्रेपन्नाव्या स्वयंपाकघरात बाळशेप शोधताना त्यांना पन्नास वर्षांपूर्वीच्या घराच्या फडताळातला पेढेघाटी डबा लख्ख आठवला!

सोडलेल्या प्रत्येक घरात काकूंचा जीव थोडा थोडा राहून गेला. आणि प्रत्येक घर काकूंच्या मनातून पुढच्या सगळ्या घरांत पोचलं. तरीही कुठलंही घर कायमचं नाही याची खूणगाठ सुरुवातीपासून मनात पक्की होती. ताटातूट गृहीत धरलेलीच होती. त्यामुळे जुनं सोडणं, नवं स्वीकारणं सोपं गेलं. तशी तयारी नसली तर मात्र अख्खा जीव प्रत्येक घरात गुंततो; प्रत्येक बदलीनं दुःख, यातना होतात. कमालीचा मनस्ताप होतो; प्रकृतीवर परिणाम होतो. कामाच्या, प्रवासाच्या निमित्तानं दर आठवड्याला, महिन्याला वेगळ्या ठिकाणी राहावं लागलं तर त्या वस्तीला घरपणसुद्धा येत नाही. सतत नवी चव, नवा बिछाना, नवी न्हाणी! शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशी 'दोन दिसांची नाती' जुळतात. तसा स्थैर्याचा अभाव मानसिक स्वास्थ्य पूर्ण बिघडवून टाकतो.

परदेशी गेल्यावर तिथली झाडं, पशुपक्षी, हवामान हेही परकं असतं. काश्मीरच्या कावळ्यांची बोली वेगळी असते. ती ऐकून तिथे कामानिमित्त गेलेल्या चिरागचा जीव घरच्या 'कोकणाऱ्या काऊच्या' आठवणीनं हुरहुरला!

घरापासूनची ताटातूट फार काळ असावी लागते असं नाही.

साडेतीन वर्षांचा आर्यन पहिल्या दिवशी शाळेत गेला. तीन तासांची शाळा. परंतु त्याच्या चिमुकल्या आयुष्यात घरापासून तेवढी ताटातूटही त्याला 'लंबी जुदाई'च वाटली.

घरी सगळे शुद्ध मराठी बोलणारे. शाळेत बाई इंग्रजीत बोलत होत्या. बरोबरच्या मुलांत कुणी मारवाडी, कुणी पंजाबी तर कुणी तामिळ! आर्यनच्या दृष्टीनं ते परदेशगमनच होतं. भोकांड पसरणार इतक्यात बाईंनी 'भोसले,' नाव पुकारलं. 'बाबा आले' म्हणून आर्यन खुश झाला. मग कळलं की बाई त्यालाच हाक मारत होत्या. 'आपणही बाबांसारखेच 'भोसले' आहोत,' हा दृष्टिकोनच नवा होता. रडू पळालं. आत्मविश्वास आला. परक्या जागेत घराण्याच्या प्रतिनिधित्वाची जबाबदारी पत्करून तो छोटा भोसले अतिशय समंजसपणे वागला.

नव्या ठिकाणी नव्या संधीची, उच्च शिक्षणाची, उत्तम जीवनमानाची हमी असते तेव्हा बदल कितीही कष्टाचा असला तरी तो स्वीकारणं अधिक सोपं जातं.

मुंबईत सुखसोयींनी संपन्न, भल्यामोठ्या घरात, आरामात राहणारे अरुण आणि उषा अधिक शिक्षणासाठी एडिंबराला गेले. विद्यापीठात मिळाली खुराड्यासारखी खोली, अंग आकसून राहायला लावणारी. तिचं दार गुप्त खजिन्याच्या दारासारखं, भिंत आणि दाराजवळचं अर्धं कपाट यांच्यामध्ये झडपेसारखं, अगदी किलकिलंच उघडे. त्या 'गली अति सांकरी'तून वेळेला एकच जण अंग चोरून पार होऊ शके. आतल्या खुराड्यात अरुण–उषांनी खोक्यांतून राजमहाल साकारला होता. वेगवेगळ्या आकारांची खोकी रचून साकारलेलं विविधखणी कपाट, बॅगांवर फळकूट टाकून घडवलेलं टेबल, अर्धी खाट व्यापणारं डोंगरभर पुस्तकांचं वाचनालय ही त्यांची आनंददायी नवनिर्मिती होती. कूस बदलल्यावर होणाऱ्या बिस्तरकंपामुळे वाचनालय गडगडत जमीनदोस्त होई. खाली अर्ध्याच पथारीवर निजलेल्या अरुणवर ज्ञानाचा भडिमार होई. त्या पुस्तकांना कवेत, कुशीत, मिठीत घेतलं की सोप्या परीक्षेची छान स्वप्नं पडत. मुंबईत क्वचित मिळणारा एकमेकांचा सहवास, रोज नवं शिक्षण, मनसोक्त अभ्यास असा तो रम्य काळ शेवटी संपलाच! त्या चिमूटभर घरातल्या दोन घडीच्या वास्तव्यानं अरुण–उषाच्या मनाचा मोठा भाग कायमचा व्यापून टाकला.

त्या स्वर्गसुखाच्या खणवासात एकच न्यून होतं. जिथे सारे आडपडदे दूर सारून निसर्गाला शरण जावं लागतं तिथे अवघडलेपणा नको असतो. वसतिगृहाच्या शौचालयात हीटरची ऊब सोडाच, स्कॉटलंडी हिवाळ्यातही खिडकी सताड उघडी असे. कुडकुडताना मनोरंजन व्हावं म्हणून आतल्या दारावर बद्धकोष्ठपीडितांनी हृदयद्रावक कविता कोरल्या होत्या, 'Here I sit brokenhearted / Been in an hour and only *arted'! (अजुनि पाहतोचि वाट माल निःसरेना) काकडून बाहेर आल्यावर गोठण्याची क्रिया सुकर व्हावी म्हणून हात धुवायला बर्फासारखं गारढोण पाणी हजर असे.

त्या अतिशीतल अनुभवातून मुंबईला पोचल्यावर 'घरच्या' शौचालयात स्वर्गसुख लाभलं; 'आपल्या' घरी परतल्याचा आनंद झाला.

अरुणने सौदीला नोकरी घेतली. कंपनीनंच आलिशान बंगला दिला. जाताना दोन सूटकेसभर सामान घेऊन गेलेल्या तरुण जोडप्याचा संसार वाढला. सूटकेसचीही पिलावळ पसरली. पुढच्या पाच वर्षांत सामान बंगलाभरून, अवाढव्य माजलं. एक दिवस कंपनीचं फर्मान आलं, 'तुमच्यासाठी अधिक मोठं घर बांधलं आहे. सगळं सामानसुमान आवरून परवा तिथे राहायला जा.' बाळं अजून लहान होती. मदतीला कुणी नाही. दोन दिवसांत जिवाचा आटापिटा करून सगळं सामान आवरलं. ते चौऱ्याऐंशी मोठाली खोकी भरलं. निघेपर्यंत हाताशी हवं म्हणून अगदी मोजकं, दोन सूटकेसभर सामान बाहेर ठेवलं होतं. कुठे माशी शिंकली कोण जाणे! 'आज देतो, उद्या देतो,' करत पुढचे तीन महिने कंपनीनं नव्या घराचा ना पत्ता सांगितला, ना किल्ली दिली. 'सामान उघडलं आणि पुन्हा, 'आता निघा!' म्हणाले तर!' म्हणून तीन महिने दोन सूटकेसभर सामानात चरितार्थ भागवला. गंमत म्हणजे, कुठे काही अडलंच नाही! म्हणजे बाकीचा चौऱ्याऐंशीचा पसारा फुकाचा भारच होता!

शिक्षण, बदली ही घरांतराची घसघशीत कारणं झाली. पण मुलगी सासरी जाते तेव्हा ती तर कायमचं घर सोडून जाते.

क्षिप्राचं लग्न अगदी नात्यातच झालं. सासरचं घर, सगळी मंडळी लहानपणापासून ओळखीची. तरीही नवं घर अंगवळणी पडायला वेळ लागला. केव्हा उठायचं, चहा की कॉफी, कॉर्नफ्लेक्स की उपमा, छोट्या छोट्या गोष्टी वेगळ्या होत्या. माहेरी भांडण म्हणजे अबोला. सारं कसं शांत शांत. सासरी प्रेमाचे संवादही हमरीतुमरीवर येऊन! मोठ्या आवाजात वाद सुरू झाल्यावर क्षिप्रानं घाबरून तिथून धूम ठोकली. माहेरी कट्टर कोकणी स्वयंपाक, सोमवार–गुरुवार शिवराक तर सासरी आज मटण धानसाक तर उद्या चिकन सुमाक! त्यात लगेचच कडक डोहाळे लागले. सोलकढी–भाताखेरीज काही खाववेना. हॉर्मोन्सचा गोंधळ उडाला. रडू आवरेना. 'भरल्या घरात रडणं अपशकुनी!' मेटाकुटीला आलेल्या क्षिप्राला मनकवड्या मोठ्या जाऊबाईंनी अलगद पंखाखाली घेतली, तिच्या अडचणी समजून घेत तिला प्रेमानं घरात रुळवली.

हे जवळच्या नात्यात, समंजस घरात झालं. परगावात, परजातीत, परकं लेखणाऱ्या कुटुंबात माप ओलांडून जाणाऱ्या मुलींना, 'सासरल्या वाटे, बोचती कुचकुच काटे' वाटलं तर नवल नाही. मग 'अंगणातला पारिजात', 'काळ्या कपिलेची मैना', 'भाऊबीज' या साऱ्यांची सय येते आणि वाऱ्यासोबत, पाखराबरोबर मन माहेरच्या घरी पोचतं.

बंदिनी चित्रपटातल्या, 'बाबुल, सावन में लीजो बुलाय,' म्हणणाऱ्या, तुरुंगातल्या स्त्रियांना खऱ्या आयुष्यात सासर-माहेर कशाचाही आधार नव्हता. तशा स्त्रियांना तुरुंग हाच आसरा असतो. तो सुटला की त्या बेघर होतात. जन्मठेप झालेले अनेक कैदी तुरुंगातच आपलं घर शोधतात, आपले दोस्त मिळवतात, आपला समाज वसवतात. भूतकाळात दूर राहून गेलेलं घर हळूहळू त्यांच्या स्वप्नांतूनही नाहीसं होतं.

'अबके जो बरखा आई आयेंगे सजना' म्हणणाऱ्या अनेकींचे चाकरमानी, खलाशी, सैनिक नवरे सलग दीडदोन वर्षं घरापासून दूर असतात आणि घरात राहूनही त्या विरहिणींचं घर दूर भटकत असतं.

चोवीस वर्षांचा कॅप्टन हर्ष चितळे निधड्या छातीचा, कर्तव्यनिष्ठ, देशभक्त मुलगा. बांग्लादेशचं युद्ध सुरू झालं तेव्हा त्याला आघाडीवर जायची आज्ञा झाली. तो जिवावर उदार होताच. सीमेवर पहारा द्यायचा, चकमकींचा अनुभवही होता. परंतु एक वर्षापूर्वीच त्याचा प्रेमविवाह झाला होता. गोड ओझ्यानं अवघडलेली, कावरीबावरी ऋता, हर्षच्या जिवाची आणि ऋताच्या आयुष्याची काळजी काळजात लपवत स्तोत्रं म्हणणारी, त्याला पुन्हा पुन्हा अंगारा लावणारी आई आणि निर्धारानं आसवं दिसू न देणारे वडील पाहून हर्षला त्याच्यामागे उरणारी पोकळी पोखरत होती. आपलं बाळ आपण पाहू शकू की नाही ही शंका चित्त विचलित करत होती. मन घट्ट करून तो सीमेवर पोचला. मागचे दोर कापणं जमलं नाही. हालअपेष्टांची अपेक्षाच होती. धडधडत्या रणधुमाळीत झोकून दिलं की घराची आठवण यायला फुरसत नसे. परंतु अधल्यामधल्या शांततेत मात्र जीव असोशीनं घरी पोचे. साथीदार गोळी लागून कोसळला की एक नवी, वेगळीच अनामिक चिंता जिव्हारी घाव घाली. त्या सगळ्या आघातांनी त्याच्या मनावर यावेळी फार ताण आला.

'सुनामी मालूम?' दुबईच्या डॉ. प्रियाकडे घरसफाईला हॉस्पिटलनं पाठवलेल्या विशीतल्या नरसिंहाने विचारलं. प्रिया सहानुभूतीनं ऐकते आहे अशी खात्री पटल्याबरोबर तेलुगू, इंग्रजी, अरबी शब्दांच्या मिसळणीची सुनामीच उसळली. 'आमचा गाव किनाऱ्यावर होता. पाच वर्षांचा असताना मी आजीबरोबर दोन दिवसांसाठी तालुक्याच्या गावाला गेलो. आणि आमच्या गावात सुनामी आली. परतीची वाटच वाहून गेली. कायमची. मला स्पष्ट आठवतं आमचं ते घर, माझी ती गेलेली माणसं. पण ते एक स्वप्न वाटतं. नंतरचं कित्येक दिवस अर्धपोटी वणवणणं अधिक खरं आहे. कधी आसरा मिळे, कधी शिव्याशाप, कधी धपाटा. माझं घर आजीच्या कुशीत होतं. कुणी आजीलाही धक्काबुक्की केली तर मला फार भय वाटे. आजीनं खूप कष्ट सोसले. आज इथे, उद्या तिथे भटकताना तिने अट्टहासानं माझी शाळा चालू ठेवली. म्हणून तर हा जॉब मिळाला. दोन वर्षांपूर्वी आजी गेली. आता पैसा आहे. खायला पोटभर मिळतं. पण मी बेघर आहे.'

नरसिंहाला निदान सरकारचा, स्वयंसेवकांचा थोडातरी आधार होता. सीरिया, युक्रेनसारख्या युद्धग्रस्त देशांतल्या माणसांची, रवांडा, सुदानमधल्या वांशिक संघर्षात होरपळणाऱ्यांची, फाळणीच्या वेळी देशोधडीला लागलेल्यांची गत त्याहून वाईट असते. त्यांचं घर, नातलग, समाज, देश सारं काही एकाएकी होत्याचं नव्हतं झालेलं असतं. खरं पोरकेपण वाट्याला येतं. त्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा विचार करायला कुणालाही वेळ नसतो. हालअपेष्टा सोसत, मजल दरमजल करत जाताजाता कधीतरी कुठेतरी मुळं रुजतात. तिथली भाषा, अन्न, संस्कृती स्वीकारूनही मनातलं मूळचं घर पुसलं जात नाही.

पॅरिसच्या विद्यापीठात पोलोनियम, रेडियमची गणितं करताना मेरी क्युरी मागे सोडलेल्या देशाच्या, पोलिश भाषेत पाढे म्हणत असे. अमेरिकेत स्थिरावल्यावरही आइनस्टाइनला 'खरे घर ते' म्हणून जर्मनीतल्या घराचीच आठवण येई. मुठीत जीव आणि खिशात शून्य घेऊन परक्या देशांत पोचणाऱ्या तशा अनेक निर्वासितांनी भरभक्कम कामगिरी करून निवारा देणाऱ्या परक्या देशाचे पांग फेडले.

अंतरिक्षात आठवडाभराची सहल करून यायला निघालेली सुनीता विल्यम्स अनपेक्षितपणे पुढचे नऊ महिने तिथेच निर्वातात अडकून पडली. सामानाची, मानसिक, कसलीच तयारी नव्हती. अतिदूरात दिसणाऱ्या निळ्या ग्रहावरच्या तिच्या घरी परतायची कसलीही शाश्वती नव्हती. एकाकीपणा, तेच ते काम आणि अनिश्चिततेची टांगती तलवार या साऱ्याशी झुंजत सतत कामाचा नवा उच्चांक गाठायला असामान्य मनोधैर्य, असीम जिद्द आणि अमर्याद चिकाटी लागते. तशा अभूतपूर्व कठीण काळात सुनीता जाणीवपूर्वक अंतराळाची नागरिक झाली. तिनं त्या अंतराळस्थानकालाच आपलं घर मानलं. त्या नव्या उत्साहानं तिनं अनेक नवे जागतिक विक्रम प्रस्थापित केले. आणि अखेर अंतराळातून घरवापसीचंही मोठ्या जोखमीचंच आव्हान साजरं करत ती हसत परत आली.

एकाच जन्मातली, भूतलावरचीच घरं बदलताना आपल्याला त्रास होतो. मात्र 'वो दुनिया मेरे बाबुल का घर ये दुनिया ससुराल' म्हणत निघणारा, सोबत 'धेला'सुद्धा न नेणारा, अनोळखी अनंतात झेप घेणारा आत्मादेखील घरच बदलतो! पुढची चौऱ्याऐंशी लक्ष घरं क्लेशदायक असायची शक्यता मोठी असते. मुक्ती लाभणं म्हणजे काय ह्याचाही थांगपत्ता नसतो. 'हंस अकेला' अज्ञातात उडत जातो.

अगदी कसलीही वणवण न होता आत्म्याला मुक्तीचं अढळपद लाभलं तरी मागे राहणाऱ्या जिवलगांच्या मनात मात्र आठवणी कायमच्या घर करून राहतात.

- डॉ. उज्ज्वला दळवी
ujjwalahd9@gmail.com

डॉ. [illegible]
मुलाखतकार

बावनकशी सोनं

'हेमांगी'च्या पन्नास वर्षांच्या वाटचालीनिमित्त

संस्थापक-संपादक प्रकाश कुलकर्णी ह्यांच्याशी संवाद

'लोकसत्ता'मध्ये श्रीकांत पालेकर हे सिद्धहस्त लेखणीचे ज्येष्ठ पत्रकार होते. 'आपण एक मासिक काढू या', असा मी त्यांना आग्रह केला. तेव्हा ते म्हणाले, 'सुरेश झांट्ये ह्या माझ्या मित्राशी तुमची ओळख करून देतो. ते तुम्हाला मदत करतील.' त्यांनी मदत करण्याची तयारी दर्शवली. अशा तऱ्हेनं १९७५मध्ये पहिला अंक प्रकाशित झाला. त्याचं नाव 'हेमांगी' ठेवायचं ठरलं. हेम म्हणजे सोनं. अंग म्हणजे अर्थातच देह. पण, हे सोन्याचं सर्वांग म्हणजे केवळ चकाकणारं साहित्य देणारं असं हे नियतकालिक नसावं, तर सर्वांगानं सोन्याचा कस लागलेलं असं साहित्य देणारं नियतकालिक असावं, हा माझा अगदी पहिल्यापासूनच विचार होता.

***सुवर्णमहोत्सव** साजरा करत असताना कधी कधी ह्या सुवर्णकाळाचे पडदे सळसळतात. त्या वेळी त्यांच्या मागे पसरलेल्या पटावर आपल्याला काय दिसतं?*

– मी बेळगावचा. माझे वडील व्यवसायानं वकील होते आणि काळाच्या खूप पुढे होते. माझ्या आई-वडिलांना वाचनाची अतिशय आवड होती. माझा शाळेचा अभ्यास घेताना माझ्या वडिलांनी कोणतीही कविता नुसती वाचून शिकवली नाही. प्रत्येक कविता ते गाऊन शिकवायचे. ते ना.सी. फडके ह्यांचे विद्यार्थी होते. 'हेमांगी'च्या काही अंकांचं संपादन त्यांनी केलेलं आहे. बेळगावला त्यांनी गरिबांसाठी एक योजना सुरू केली होती. तेव्हा आमच्या घरावर एक पाटी होती. त्यावर लिहिलेलं होतं, 'गरिबांना कायद्याचा मोफत सल्ला.' त्या काळात त्यांची थट्टा झाली. आम्हालाही आमच्या वडिलांचा मोठेपणा तेव्हा कळला नाही. त्यानंतर सरकारनं गरिबांना कायदेविषयक सल्ला मोफत देण्याची योजना काढली. वडिलांकडे सल्ला मागण्यासाठी जे लोक येत त्यांच्या विविध प्रकारच्या कहाण्या असत. मी लहानपणापासून ह्या गरजू लोकांच्या गोष्टी ऐकत आलो. त्या अन्याय, अत्याचार, दुःख ह्यांच्याच कहाण्या असत. त्या ऐकूनच कदाचित पत्रकारितेकडे वळण्याचा माझा कल झाला असावा.

माझ्या महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काळात झुंजार लढवय्ये देशभक्त बाबूराव ठाकूर ह्यांच्या हाताखाली 'तरुण भारत'मध्ये मी पत्रकारितेचे धडे गिरवले. बाबूराव ठाकूर हे हस्तिदंती मनोऱ्यात बसणारे संपादक नव्हते. जिथे कुठे अन्याय होईल तिथे ते धावून जात. त्यांना काम करताना पाहातच मीही पत्रकार म्हणून घडू लागलो. त्यांच्यामुळे मलाही ही जाणीव झाली, की आपण लोकांशी निगडित राहायला हवं.

बेळगावला असताना मी सीमाप्रश्नाचा लढा बघितला. बेळगावकरांनी मराठी संस्कृती मोठ्या प्रमाणावर जतन केली होती. मुंबईतली मराठी नाटकं पुणे, सातारा, कराड, कोल्हापूर असा दौरा करत बेळगावला येत असत. बेळगावहून ही नाटकं कर्नाटकात धारवाड, हुबळी इथेही प्रयोग करायला जात. तेव्हा तिथे मराठी भाषक संख्येनं खूप होते. नाटकांना प्रतिसादही मिळायचा. नाटक कंपन्यांचा धंदा चांगला होत असे. बेळगावला मराठीची मोठी परंपरा होती. बेळगावकरांना महाराष्ट्रात सामील व्हायचं होतं. मात्र

प्रकाश कुलकर्णी

१ नोव्हेंबर, १९५६ पासून आजपर्यंत हा प्रदेश त्यासाठी लढा देतच आहे. आम्ही मराठी लोक आहोत, आम्हाला महाराष्ट्राशी जोडून घ्या, एवढीच त्यांची मागणी होती आणि आहे. मात्र त्यांच्या भावनांचं राजकारण केलं गेलं. लोकशाही मार्गानं आपली इच्छा प्रकट करूनही त्यांना न्याय मिळाला नाही. न सुटलेल्या बेळगावच्या प्रश्नानं माझ्या मनावर खोलवर परिणाम केलेला आहे. जिथे जिथे मला संधी मिळेल, तिथे तिथे मी ह्या प्रश्नाविषयी माझी मतं मांडत असतो.

बेळगावहून मी गोव्याला गेलो. तिथेही तसाच प्रश्न होता. गोव्यानं आपल्यात सामील व्हावं असं महाराष्ट्राला वाटत होतं. जनतेच्या मतांचा कौल घेण्यात आला आणि त्यात गोव्याच्या जनतेनं महाराष्ट्रात सामील न होता स्वतंत्र राहायचं ठरवलं. गोवा हे स्वतंत्र राज्य निर्माण झालं. म्हणून आता आपल्याला गोमंतकीय अस्मिता फुललेली दिसते. तेव्हा मी पाहिलं, की 'राष्ट्रमत'मधल्या काही तरुण पत्रकारांनी अगदी शांतपणे स्वतंत्र राहण्याविषयी गोव्यात लोकांमध्ये प्रचार केला होता. पत्रकारिता काय करू शकते हे मी अनुभवलं. तेव्हा पत्रकारितेचं महत्त्व माझ्या लक्षात आलं. त्या वेळी माझ्या डोक्यात, आपल्या हातात आपली मतं व्यक्त करण्यासाठी असं काही एक स्वतंत्र साधन असण्याविषयीचं बीज पडलं. गोव्यात दोन वर्षं राहून मी मुंबईत आलो.

'लोकसत्ता'तल्या आपल्या पत्रकारितेच्या प्रवासाबरोबरच आपल्या 'हेमांगी' ह्या अर्ध-वार्षिकाचा जन्म झाला, तो कसा?

- मी गोव्याहून मुंबईला आलो. १९७३मध्ये ' लोकसत्ता'त उपसंपादक म्हणून नोकरी मिळाली. त्या वेळी लोकसत्तामध्ये एकापेक्षा एक रथी-महारथी काम करत होते. विजय तेंडुलकर, विद्याधर गोखले हे सहसंपादक होते. 'प्रभंजन'कार आणि समाजवादी चळवळीतले आघाडीचे नेते नारायण आठवले होते. प्रसिद्ध नाटककार यशवंत रांजणकरही होते. आपापल्या क्षेत्रात त्यांनी मोठं काम केलेलं होतं. त्या वेळी लोकसत्तामध्ये श्रीकांत पालेकर हे सिद्धहस्त लेखणीचे ज्येष्ठ पत्रकार होते. उभ्याउभ्या कॉलमभर मजकूर लिहिणं हा त्यांच्या हातचा मळ होता. ते रहस्यकथा उत्तम लिहीत. तो काळ रहस्यकथांचा होता. 'आपण एक मासिक काढू या', असा आग्रह मी त्यांना केला. तेव्हा ते म्हणाले, 'पोर्ट ट्रस्टमध्ये काम करणाऱ्या सुरेश झांट्ये ह्या माझ्या एका मित्राशी मी तुमची ओळख करून देतो. त्याचं वाचन अफाट आहे. तुमचं स्वतंत्र मासिक काढा. ते तुम्हाला मदत करतील.' आम्ही भेटलो. त्यांनी अगदी मनापासून मदत करण्याची तयारी दर्शवली. अशा तऱ्हेनं १९७५मध्ये पहिला अंक प्रकाशित झाला. त्याचं नाव 'हेमांगी' ठेवायचं ठरलं. हेम म्हणजे सोनं. अंग म्हणजे अर्थातच देह. पण, हे सोन्याचं सर्वांग म्हणजे केवळ चकाकणारं साहित्य देणारं असं हे नियतकालिक नसावं, तर सर्वांगानं सोन्याचा कस लागलेलं असं साहित्य देणारं हे नियतकालिक असावं, हा माझा अगदी पहिल्यापासूनच विचार होता.

'हेमांगी' कशी झळाळत गेली?

- आज आपण लोकांच्या वाचनाच्या सवयी कमी झाल्याच्या तक्रारींचे सूर ऐकतो, ते तेव्हाही होतंच. मी तर असं म्हणेन, की कोणताही काळ असा नव्हता जेव्हा वाचनाविषयी सगळं आलबेल होतं. ह्याच प्रश्नाशी संबंधित पहिल्या अंकात मी एक प्रयोग केला. अकरावीपासून बीएपर्यंत प्रत्येक इयत्तेच्या अभ्यासक्रमात लावलेल्या मराठी पाठ्यपुस्तकाबद्दल किंवा पुस्तकातल्या धड्यांबद्दल मी निवडक लेखकांकडून परीक्षणात्मक लेख लिहवून घेतले. उदाहरणार्थ, एका वर्गाला 'चिमणराव'चा धडा लावलेला होता. कवयित्री प्रा. शांताबाई शेळके ह्यांना मी चिमणरावाबद्दल, म्हणजेच सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक चिं.वि. जोशी ह्यांच्याबद्दल दोन लेख लिहायला सांगितले. असे त्या अंकात एकूण १६ लेख होते. विद्यार्थ्यांना परीक्षेच्या दृष्टीनं संदर्भासाठी त्याचा उपयोग व्हावा, हा माझा विचार होता. त्याच वेळी इतर वाचकांना ते गाईड न वाटता स्वतंत्र लेख वाटावेत हाही माझा प्रयत्न होता. अनेक मोठ्या लेखकांनी लेख लिहून दिले. अंकाची किंमत त्या वेळी पाच रुपये होती. अंक पोस्टेजसह अर्ध्या किमतीत देण्याविषयी मी अनेक प्राचार्यांना पत्रं लिहिली, आणि अंकाच्या आठशे प्रती संपल्या. हे मला प्रेरणादायी होतं. नंतरही हा प्रयोग चालू ठेवण्याचा मी प्रयत्न केला, पण त्याला तितकासा प्रतिसाद मिळाला नाही. नेटवर्क कमी असणं, प्राध्यापकांची साहित्याविषयी, मुलांना पाठ्यपुस्तकाव्यतिरिक्त वेगळं काही देण्याविषयी अनास्था असणं, अशी अनेक कारणं त्यामागे होती असं मला वाटतं.

सुरुवातीची काही वर्षं मला वडिलांचा आधार होता. त्यांच्यानंतर मात्र हेमांगीचा एकखांबी तंबू मी अनेक मित्रांच्या मदतीनं सांभाळला. आज मी कुठल्या महाविद्यालयात गेलो, तर मराठीविषयीची अनास्था पाहून उदास व्हायला होतं. तेव्हा असं मनात येतं की त्या वेळी मी जाणीवपूर्वक माझा प्रयोग नेटानं चालू ठेवला असता, तर कदाचित एक नवी चळवळ उभी राहू शकली असती. आजही हा प्रयोग पुन्हा कोणी केला, तर त्याचा फायदा मुलांनाच होईल. मुलांनी काय वाचावं, काय वाचू नये ह्याची मोठ्यांनीच दखल घ्यायला हवी.

हेमांगीचा १९८९चा 'मराठी भाषा विशेषांक' ह्या दृष्टीनं महत्त्वाचा ठरावा. त्या अंकात छबिलदास हायस्कूलमधील एका साहित्यिक परिसंवादाचा विस्तृत वृत्तांत आहे. प्राचार्य राम जोशी, माधवराव गडकरी, प्रा. वसंत दावतर इत्यादींचा त्यात सहभाग होता. प्रत्यक्ष झालेल्या भाषाविषयक परिसंवादाचा वृत्तांत त्या अंकात आहे. त्या परिसंवादाबद्दल विशेष नोंदवावी अशी बाब म्हणजे, प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतूनच द्यायला हवं असा सूर त्यामध्ये व्यक्त झाला होता. आजही अनेक विचारवंत त्या मतावर ठाम आहेत.

कुसुमाग्रजांना ज्ञानपीठ पुरस्कार जाहीर झाला तेव्हा वार्ताहर म्हणून मी तो कार्यक्रम कव्हर करायला गेलो होतो. त्या वेळी, 'राजमुकुट घातलेली मराठी मंत्रालयाच्या दारात फाटकी वस्त्रं नेसून उभी आहे', ह्या कुसुमाग्रजांच्या भाषणातल्या उद्गारामुळे मी आतूनबाहेरून हललो होतो. त्यांच्या भाषणामुळे राज्यात मोठ्या प्रमाणावर मराठीबद्दल हेतुतः जागरूकता निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. महाराष्ट्र सरकारनंही राजभाषा वर्ष, कुसुमाग्रजांची जयंती अशा अनेक उपक्रमांना सुरुवात केली. त्यामुळे महाराष्ट्रात मराठी भाषाप्रेमाची एक चळवळच सुरू झाली. १९८५मध्ये महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त आम्ही हेमांगीचा एक विशेषांक काढला. त्यात महाराष्ट्र स्थापनेनंतरच्या पंचवीस वर्षांत विविध क्षेत्रांत झालेल्या प्रगतीचा आढावा नामवंतांनी घेतला होता. नंतर महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात, म्हणजे २०१० साली, आम्ही ह्या उपक्रमाची पुनरावृत्ती केली. पुढे कोव्हिडकाळात महाराष्ट्राच्या साठीनिमित्त, 'साठीतील महाराष्ट्र' हा अंक काढला. हे राज्य सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक दृष्टीनं किती प्रगल्भ झालं आहे, ह्याचा आढावा घेणारे, त्याबद्दल भाष्य करणारे विचारवंतांचे लेख त्यात आवर्जून छापले.

गेल्या वर्षी मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळाला. त्याला आता एक वर्ष पूर्ण होत आहे. त्या वर्धापनदिनानिमित्तानं हेमांगीनं 'अभिजात भाषा विशेषांक' प्रसिद्ध केला आहे. सर्वच मराठीप्रेमींना, विशेषतः मराठी भाषेच्या अभ्यासकांना, संशोधकांना, प्राध्यापकांना हा अंक निश्चितच मार्गदर्शक आणि उपयुक्त वाटेल, असा मला विश्वास वाटतो. भाषा, साहित्य आणि संस्कृती ह्यांच्याशी हेमांगीनं आपली नाळ नेहमीच जोडून ठेवली असल्याचं ह्या अंकाच्या निमित्तानं वाचकांच्या पुन्हा प्रत्ययास येईल.

प्रत्येक अंकासाठी काही नवं शोधण्याचा आणि काही नवं देण्याचा मी प्रयत्न केला. एक उल्लेख इथे करावासा वाटतो– एकोणीसशे सत्तरच्या दशकात आपल्या देशासह जगाच्या अनेक भागांत हिंसक घटनांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रादुर्भाव झाला होता. समाज हिंसाचारी का होतो, ह्याच्या मूलभूत कारणांवर संशोधन करण्यासाठी केंद्र सरकारनं विजय तेंडुलकरांना नेहरू फेलोशिप दिली. त्या वेळी मी विजय तेंडुलकर ह्यांची मुलाखत घेतली आणि हिंसाचारावर हेमांगीचा विशेषांक काढला. सुप्रसिद्ध चित्रकार दत्तात्रय पाडेकर ह्यांनी त्याचं मुखपृष्ठ केलं होतं – सुरा आणि खाली फुलं. तो अंकही खूप वेगळा झाला होता. अतिरेक्यांचं किंवा दहशतवाद्यांचं विचारांचं एक सूत्र असतं. एकाला मारायचं आणि हजारोंच्या मनात दहशत निर्माण करायची, हे ते सूत्र. ते कसं राबवलं जातं आणि त्याचा कसा प्रसार होतो ह्या संकल्पनेला मध्यवर्ती ठेवून हेमांगीच्या ह्या विशेषांकातलं साहित्य गुंफलेलं होतं. कालांतरानं विजय तेंडुलकर ह्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या अनेक महत्त्वपूर्ण नाटकांचा वेध घेणारे नामवंत समीक्षकांचे लेख हेमांगीनं प्रसिद्ध केले. पुढे त्याचं पुस्तकही निघालं.

इथे मला सुप्रसिद्ध साहित्यिक आणि समीक्षक प्रा. डॉ. प्रल्हाद वडेर ह्यांनी हेमांगीच्या जडणघडणीत दिलेल्या मौलिक योगदानाचा विनम्रतापूर्वक उल्लेख करावासा वाटतो. हा उल्लेख करताना माझ्या मनातली एक खूप मोठी खंतही व्यक्त करावीशी वाटते. प्रा. डॉ. वडेरांसारखे अनेक महत्त्वाचे साहित्यिक, समीक्षक, विद्वान हे मुंबई-पुण्याबाहेर जाऊन स्थिरावल्यामुळे मुख्य प्रवाहापासून बाजूला पडले. साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदासाठी त्यांचा कधी विचारही केला गेला नाही. हेमांगीत डॉ. वडेर ह्यांनी खूप लेखन केलं आणि माझ्या सांगण्यावरून काही काळ अंकाचं संपादनही केलं. त्यांच्यामुळे अनेक लेखक हेमांगीशी जोडले गेले. जुन्या आणि नव्या लेखकांचं कॉम्बिनेशन करावं, असं त्यांचं सांगणं असे. सुप्रसिद्ध कवयित्री गौरी कुलकर्णी ह्यांनी आजच्या प्रसिद्ध संगीतकारांच्या, गायकांच्या हेमांगीसाठी घेतलेल्या मुलाखतींचं पुस्तक प्रकाशित झालं आहे. नामवंत समीक्षक प्रा.डॉ. सरोजिनी वैद्य, प्रा. शंकर वैद्य, प्रा. विजया राजाध्यक्ष, कवयित्री शिरीष पै, प्रख्यात कवी मंगेश पाडगांवकर, नाटककार जयवंत दळवी, साहित्यिक मधु मंगेश कर्णिक... किती नावं घ्यावी. त्या काळातला महाराष्ट्रातला असा कोणताही मोठा लेखक नव्हता, ज्यानं हेमांगीत हजेरी लावली नाही. हेमांगीत अनेक लेखकांनी लेख लिहिले, कविता लिहिल्या आणि त्याची पुढे पुस्तकं निघाली. त्याबद्दल आनंद व्यक्त करत असताना माझं पुस्तक निघालं नाही, ही खंत मला कधी जाणवतही नाही.

'आत्मचरित्र' ह्या विषयावर १९९२च्या अंकात मी एक परिसंवाद घडवून आणला होता. जयवंत दळवींना मी विनंती केली होती, की तुम्ही आत्मचरित्र लिहावं. या विनंतीस नकार देत ते म्हणाले, आत्मचरित्रात खरा भाग कमी असतो. म्हणून त्यांनी त्या वर्षी मला 'आत्मचरित्राऐवजी' हा लेख लिहून दिला. मग मी य.दि. फडके यांच्याकडून लेख मागितला. मं.वि. राजाध्यक्ष, राजा राजवाडे इत्यादींनी आत्मचरित्राचा खरेखोटेपणा ह्यावर लेख दिले. तो विषय आजही ताजा आहे. हेमांगीतले अनेक विषय तीस-चाळीस वर्षांपूर्वीचे न वाटता आजदेखील कालसुसंगत वाटतात. हेमांगीनं अनेक वर्षं आरती प्रभू काव्यस्पर्धा आणि वि.स. खांडेकर कथास्पर्धा घेतली. खांडेकरांना ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाल्यावर लोकसत्तानं जी पुरवणी काढली, तिचं संपादन मी केलं होतं. त्या वेळी माझ्याकडे बरंच साहित्य जमलं होतं. खांडेकर उदयोन्मुख कवी-लेखकांना कसं प्रोत्साहन देत, ह्याबद्दल त्यातून कळलं. म्हणून त्यांच्या नावानं स्पर्धा सुरू केली. त्या वेळी वासंतिक अंकासाठी किमान दोनशे ते अडीचशे कथा येत असत. 'अंतर्नाद'च्या भानू काळे यांना एका कथास्पर्धेत पहिलं बक्षीस मिळालं होतं. स्पर्धेच्या कथा मी विजयाबाई राजाध्यक्षांकडे पाठवून द्यायचो, तर कधी रमेश तेंडुलकरांकडे. कथा आणि काव्यस्पर्धेसाठी परीक्षक म्हणून विजयाबाई, शिरीष पै, मंगेश पाडगांवकर ह्यांनी अनेक वर्षं काम केलं. त्यामुळे, मलाही प्रोत्साहन मिळालं.

'प्रादेशिक विशेषांक' हे हेमांगीचं एक वैशिष्ट्य आहे. असे अंक प्रकाशित करण्यामागच्या प्रेरणा आणि त्यांचं स्वरूप ह्याबद्दल सांगावं.

– भाषा, संस्कृती, परंपरा, भूगोल इत्यादीबाबतीत आपल्या महाराष्ट्राचं वैविध्य अभिमानास्पद आहे. त्याबद्दल आपण आपल्या वाचकांना काही द्यावं हा विचार प्रादेशिक अंक काढण्यामागे होता. त्यानुसार 'विदर्भ विशेषांक' हा पहिला प्रादेशिक अंक काढला. त्याचं वाचकांनी मनापासून स्वागत केलं. विदर्भाच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह तिथल्या लोकांचे प्रश्न, मतं ह्यांचाही समावेश त्या अंकात होता. त्या दृष्टीनं तो अंक वैशिष्ट्यपूर्ण ठरला. अरुण साधू ह्यांनी त्यात महाराष्ट्राच्या कथित प्रगतीबद्दल लिहिलेला लेख आजही तितकाच अंतर्मुख करतो.

महाराष्ट्राच्या मराठवाडा प्रदेशात दुष्काळ पडलेला असताना त्या भागाचा दौरा करण्यासाठी एका बँकेतर्फे लोकसत्ताचा पत्रकार म्हणून मी तिथे गेलो होतो. तेव्हा तिथली परिस्थिती पाहून मी खूप व्यथित झालो. त्या विदारक अवस्थेबद्दल मी जे लेख लिहिले, ते लोकसत्तामध्ये प्रकाशित झाले. त्याच सुमारास बुलडाण्यामध्ये एका बँकेनं ४० लाख रुपयांचं कर्ज वाटलं होतं. त्याची एक बातमी लोकसत्तामध्ये मी दिली होती. त्यानंतर त्या गावातले सात-आठ लोक आमच्या संपादकांना भेटायला आले. ते म्हणाले, 'आमच्या गावात उणीपुरी

४० घरंही नाहीत. आमच्या गावात कोणीही कर्ज घेतलेलं नाही. मग बँकेनं हे ४० लाख रुपये कोणाला वाटले?' त्या वेळी मला ही जाणीव झाली, की अशी खोटी माहिती सांगून पत्रकारांनाही फसवलं जातं. वास्तव काय आहे हे मांडण्यासाठी फक्त वर्तमानपत्र पुरेसं नसतं. मराठवाड्यात जाऊन आल्यावर तिथल्या प्रदेशाबद्दल हेमांगीमधून काही द्यावं, असं वाटलं. म्हणून 'मराठवाडा विशेषांक' प्रकाशित केला. ज्येष्ठ साहित्यिक मधु मंगेश कर्णिक ह्यांच्या सहकार्यानं 'कोकण विशेषांक' प्रकाशित केला. अशा तऱ्हेनं हेमांगीच्या प्रादेशिक विशेषांकांचे हे वेगळे प्रयोग वाचकप्रिय झाले.

संपादक लेखकांना घडवू शकतो, हे खरं आहे का?

– संपादक लेखक घडवतो असं म्हटलं जातं, पण मला नेहमी असं वाटतं, की संपादक लेखकांना फक्त प्रेरणा देतो. ज्याचा हात चांगल्या प्रकारे लिहिता असतो, तो लिहीत राहतो. अनेक लेखक हेमांगीत लिहीत राहिले. संपादक या नात्यानं मी फक्त त्यांना प्रेरणा देत राहिलो. लेखकच स्वतःला घडवत असतो. संपादक फार तर त्याच्याकडून लिहवून घेतो. हे काम मी अतिशय आवडीनं पन्नास वर्षं केलं. एखाद्या डॉक्टरांना त्यांच्या क्षेत्रातल्या बदलांविषयी लिहायला सुचवणं, म्हणजे त्यांना घडवणं असं मला वाटत नाही. मी त्यांना लेखनाला उद्युक्त करत असतो, असं म्हणणं सयुक्तिक ठरेल. पत्रकार असल्यामुळे मी सतत समाजात डोळसपणे वावरत होतो, आजही तेच करत असतो. समाजात आज कोणते विषय महत्त्वाचे आहेत, कोणत्या विषयांना समोर आणलं पाहिजे, हे माझ्या लक्षात येतं. मला विषय सुचतात, चांगल्या कल्पना सुचतात. ५५ वर्षं पत्रकारिता करून २०१६मध्ये मी सेवानिवृत्त झालो. त्यात सुमारे ४० वर्षं मी रात्रपाळ्या केल्या. दैनिकाच्या निर्मितीचा आनंद वेगळाच असतो, हे खरं. आज समाजात ज्वलंत विषयांचा वणवा पेटला आहे. तसंच, काही लहान-मोठ्या चांगल्या घटनाही घडत आहेत. ह्या सगळ्यांबद्दल लिहावंसं वाटतं. त्यासाठी वर्तमानपत्र हाती नाही ह्याची खंत वाटते, पण त्यातल्या त्यात माझं मासिक हे माझ्या हाती साधन म्हणून आहे, ह्याचा आनंद मोठा आहे.

परदेशात पुरवण्या कशा निघतात, हे अभ्यासण्यासाठी १९८७मध्ये मी परदेशदौऱ्यावर गेलो होतो. तिकडून परत आल्यावर माधवराव गडकरी ह्यांनी रविवार पुरवणीची जबाबदारी मला दिली. त्या वेळी रविवार लोकसत्तासाठी शेकड्यांनी लेख येत असत. तेव्हा आजच्यासारखी वर्तमानपत्रातल्या पुरवण्यांची सदरं वर्षभरासाठी ठरलेली नसायची. हल्ली सदरलेखनाचे सगळेच डबे आरक्षित असतात, मग उदयोन्मुख लेखकांना त्या आरक्षित डब्यांत चढण्याची संधी कधी मिळणार, हा प्रश्नच असतो. तेव्हा मात्र, एक संपादकीय सोडलं तर कोणतंच सदर ठरलेलं नसायचं. एकदा एक लेख साभार परत करण्यासाठी मी संपादकांकडे पाठवला. त्या वेळी त्यांनी मला विचारलं, 'तुम्ही हा लेख वाचला आहे का?' मी वाचला होता. मग त्यांनी विचारलं, 'तुम्ही ह्या लेखाला किती गुण द्याल?' मी म्हटलं, 'पस्तीस.' मग ते म्हणाले, 'तुम्ही संपादक म्हणून त्याचं काही मूल्यवर्धन कराल की नाही? त्याच्या काही शुद्धलेखनाच्या चुका सुधारल्या, काही बदल केले तर किती गुण होतील?' 'साधारण ४५'. 'मग चित्रकारानं चांगलं चित्र काढून दिलं, तर पाच गुण वाढतील आणि छपाईला गेल्यावर तो अधिक चांगला दिसेल, तेव्हा त्याचे साठ गुण होतील की. मग तुम्ही हा परत कशाला करता?' त्या दिवसापासून मला अशी सवय लागली, की कोणताही लेख शक्यतो परत करायचा नाही. त्या लेखाला लोकसत्तामध्ये स्थान मिळालं नाही तरी कुठे ना कुठेतरी त्याला जागा मिळवून द्यायची याची मला सवय लागली. कविता तर अपार येत असत. पार अकोला, अमरावतीपासून. ज्यांना मुंबईत ओळख निर्माण करणं अवघड जायचं, अशा अनेक कवींच्या कविता मी हेमांगीत घेतल्या. त्या दूरच्या अनेक कवी-लेखकांना मी कधी भेटलोही नाही.

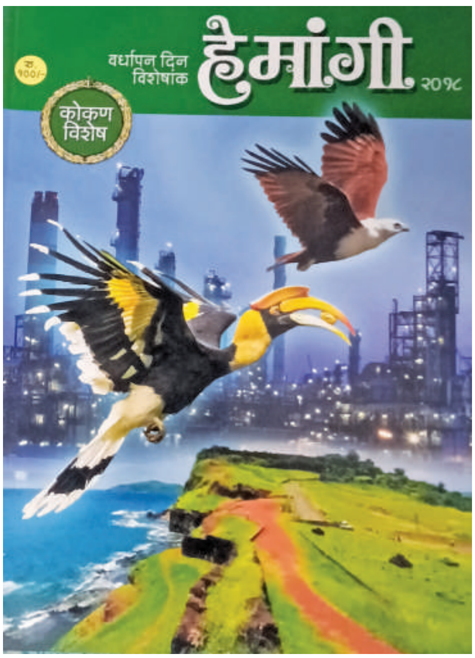

मी जिथे जातो, तिथे अनेक विषय माझ्यासमोर हात पसरून उभे आहेत असं मला वाटतं. जे लेखक असं म्हणतात, की मला काही सुचत नाही, त्यांची मला कीव येते. आपल्या आजूबाजूला शेकडो विषय असतात. मला सुचलेल्या विषयांना लेखनात कोण न्याय देईल, हेही माझ्या लक्षात येत असे. त्यामुळे कोणालाही मी काही सुचवतो ह्यात मला कमीपणा वाटत नसे. तसंच, लेखकाच्या घरी जाऊन लेख घेणं वगैरे, ह्यातही मला कमीपणा वाटत नसे. त्यांच्या घरी जाऊन, त्यांच्याशी गप्पा मारून, लेख घेऊन, मग मी ऑफिसला जात असे. प्रख्यात साहित्यिक वसंत आबाजी डहाके

ह्यांना मी एकदा हेमांगीचं मुखपृष्ठ करण्याची विनंती केली होती. त्यांनी खूप सुंदर मुखपृष्ठ करून दिलं. पत्रकारितेत फील्डवरची माणसं समाजाला माहीत असतात, पण जे टेबलवर बसून काम करतात, ते अंधारात राहतात. मी दोन्ही कामं केली. वार्ताहर, वृत्तसंपादक, उपसंपादक, मुख्य उपसंपादक, सहसंपादक आणि निवासी संपादक अशा पायऱ्या चढत मी गेलो. त्यामुळे कायम माझा संबंध डेस्कशी राहिला. परंतु मी प्रयत्नपूर्वक लोकांनाही भेटत राहिलो. लता राजे ह्यांनी मला हेमांगीत सातत्यानं लेखन करून साथ दिली. त्या लोकसत्तामध्ये माझ्या सहकारी होत्या. एशियाटिक लायब्ररीमध्ये त्या दुर्गाबाईंबरोबर असत. लता राजे, संजीवनी खेर, मी असा आमचा एक ग्रुप होता. आम्ही भेटत असू आणि आमच्या ग्रुपमध्ये सतत नव्या विषयांबद्दल, वाचनाबद्दल, पुस्तकांबद्दल, लेखकांबद्दल बोलत असू. कोकण विशेषांकाच्या वेळी मी मधु मंगेश कर्णिक ह्यांना विनंती करताच त्यांनी त्यांच्या 'स्वयंभू' या कादंबरीचं पूर्ण बाडच देऊ केलं आणि मी ती छापली. लता राजेंनी हेमांगीसाठी अनुवादित केलेली सॉमरसेट मॉमवरची कादंबरी मुखपृष्ठासह हेमांगीत प्रकाशित झाली. त्या वेळी वाचकाला खिळवून ठेवण्यासाठी म्हणून संपूर्ण कादंबरी अंकात देण्याची प्रथा होती. कालांतरानं या कादंबऱ्यांमुळे इतर लेखनप्रकाराला जागा पुरेनाशी झाली. म्हणून हे प्रयोग तुलनेनं कमी झाले. मात्र दिवाळी अंकाचे संपादक वेगवेगळे प्रयोग करत आले आणि ते करायलाही हवेत ह्या मताचा मी आहे. असे नवे प्रयोग व्हावेत म्हणून लेखकांना लेखनासाठी प्रेरणा देणं, नवनवीन विषय सुचवणं हे कार्य मी आनंदानं करत राहिलो.

आपण गेल्या पाच दशकांतली स्थित्यंतरं बघितली आहेत. त्यांच्यामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीला तोंड दिलं आहे. आताचा तंत्रज्ञानाचा विळखा आणि पुढल्या दहा वर्षांतली स्थिती ह्याबद्दल काय सांगावंसं वाटतं?

– मी अनेक स्थित्यंतरं बघितली. खिळे हातात घेऊन पानं कंपोझ करणं पाहिलं. नंतर लायनो टाइप, मोनो टाइपची प्रगती झाली. पेज मेकिंग आलं. पुढे संगणक आले. आता तर प्रेसमध्ये जायचीही गरज नसते. मोबाइलवरून पानं जातात. दुरुस्त्या होतात. डिझाईन होतं. अल्पकाळात वेगानं झालेली ही तांत्रिक प्रगती आमची पिढी पाहत आहे. ते शिकून कामही करत आहे. ह्या सगळ्या तांत्रिक प्रगतीनं दिवाळी अंकांचा दर्जा सुधारायला खूप मदत केली आहे. विषयही खूप बदलले आहेत. वाचकांच्या भुकेला दिवाळी अंक किंवा वर्तमानपत्रं आता पुरेशी पडत नाहीत आणि त्याला ती आवश्यकही वाटत नाहीत. पण, ह्याचा अर्थ दिवाळी अंक आणि वृत्तपत्रं भविष्यात बंद पडतील असं मला अजिबात वाटत नाही.

दिवाळी अंक प्रकाशित करण्यात हौशी लोकांचं, प्रयोग करून बघणाऱ्यांचंही मोठं प्रमाण आहे. थोडीफार पदरमोड करून ते अंक काढतात. दरवर्षी बाजारात काही नवे दिवाळी अंक येतात, तर काही जुने बंदही पडतात, पण रहाटगाडगं चालू राहतं. पुढल्या काळात त्यांच्या स्वरूपात बदल होतील. सुधारणा होईल. नवी पिढी कागदापासून दूर गेली आहे. ती डिजिटलच वाचेल. मात्र कागद अस्तंगत झाला म्हणून आपली भाषा अस्तंगत होणार नाही. दिवाळी अंक किंवा वृत्तपत्रं, पुस्तकं नसतानाही मौखिक परंपरेतून आपलं साहित्य टिकलंच ना. माणसाला साहित्याची, कलेची ओढ कायम राहील. ती ओढ किंवा भूक भागवण्यासाठी लागणारी साधनं बदलतील. मला ती व्हिज्युअलाइज करता येत नाहीयेत. मी त्या क्षेत्रातला नाही.

पन्नास वर्षांचं सिंहावलोकन करताना मनात कोणत्या भावना दाटून येतात?

– केशवराव कोठावळे एकदा मला म्हणाले होते, 'जे काम तुम्ही अर्धवेळ करता, त्याचं श्रेय तुम्हाला अर्धंच मिळतं आणि जे काम तुम्ही पूर्ण वेळ करता, त्याचं पूर्ण श्रेय तुम्हाला मिळतं.' मला असं वाटतं, की वर्तमानपत्रात नोकरी करणं हे आर्थिकदृष्ट्या माझ्या गरजेचं होतं, म्हणून मी ते केलं. त्यामुळे हेमांगीचं काम मी अर्धवेळच करू शकलो. मी ह्यात पूर्ण वेळ झोकून काम केलं असतं, तर कदाचित अधिक चांगलं करता आलं असतं. नोकरीतून निवृत्त झाल्यानंतर गेल्या दहा वर्षांत मात्र मी मला पूर्णपणे ह्या कामात झोकून दिलं आहे. पूर्ण शक्तीनिशी हेच काम करतो आहे.

'हेमांगी'च्या प्रत्येक अंकानं मला दर वेळी नवं काही दिलं. अनेक चांगली माणसं, उत्तम लेखक-कवी दिले. चित्रकार दिले. जाहिरातदार दिले. त्यांच्यामुळे साहित्य आणि इतर क्षेत्रांतलीही मोठं काम करणारी माणसं कळली. त्या लोकांनाही मी लिहिण्यास उद्युक्त केलं. त्यात कोणी सनदी अधिकारी होतं, तर कोणी चेअरमन. ते लिहिते झाले. प्रा. प्रल्हाद वडेर ह्यांनी हेमांगीला साहित्याच्या कसदार निकषावर बसवलं. त्यांच्यामुळे म.द. हातकणंगलेकर, द.भि. कुलकर्णी, सुभाष भेंडे असे अनेक सिद्धहस्त साहित्यिक हेमांगीशी जोडले गेले. ह्या सगळ्यांचा चांगुलपणा मी अनुभवला. म्हणूनच 'हेमांगी' पन्नास वर्षं टिकली. आज मागे वळून बघताना खरंच आश्चर्य वाटतं. विश्वास बसत नाही.

'हेमांगी'नं मला आयुष्यभराचा आनंद दिला. समाधान दिलं. दिवाळी अंक प्रकाशित करणं हा एक उत्सव असतो आणि गेली पन्नास वर्षं मी हा आनंदोत्सव दरवर्षी साजरा करत आलो आहे.

मुलाखतकार – डॉ. निर्मोही फडके
nirmohiphadke@gmail.com

[illegible]

स्वायत्त स्त्री-चळवळीची अर्धशतकी वाटचाल

सांस्कृतिक क्षेत्रावर आता बाजारशक्तींचे आक्रमण होताना दिसते आहे. १९८०च्या दशकात स्त्रीसंघटनांनी स्त्रियांच्या दुय्यमत्वावर शिक्कामोर्तब करणाऱ्या, त्यांना परंपरांमध्ये जखडून ठेवणाऱ्या व्रत-वैकल्यांविरुद्ध मोहिमा केल्या. विज्ञानवादी दृष्टिकोन रुजवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु सणवार कसे करायचे हे आता जुनी पिढी नव्या पिढीला शिकवत नाही. तर जाहिरातीच्या माध्यमातून उत्पादक कंपन्या जनतेला मार्गदर्शन करतात. त्यातून जुन्या धार्मिक परंपरांचे पुनरुज्जीवन होत आहे. या सर्वांचे स्त्रियांवरही बरेवाईट परिणाम होत असतात.

स्वायत्त स्त्रीचळवळीला यंदा ५० वर्षे पूर्ण होत आहेत. त्यानिमित्ताने अनेक कार्यक्रम होत आहेत. अनेक मोहिमा घेतल्या जात आहेत. नानाविध स्त्रीसंघटना एकत्र येऊन जनजागृतीचे प्रयत्न करत आहेत. या ५० वर्षांत स्त्रीचळवळीने काय कमावले आणि काय गमावले यावर चर्चा झडत आहेत. सत्कार, मुलाखती यांची रेलचेल आहे. प्रसारमाध्यमे स्त्रियांच्या प्रश्नांवरच्या अनेक पैलूंवर लेख प्रकाशित करत आहेत. अशा या भारित वातावरणात या पन्नास वर्षांचा स्त्रियांच्या दृष्टीने लेखाजोखा मांडणे उचित ठरेल.

त्याआधी थोडा इतिहास! प्रचंड जीवितहानी आणि वित्तहानी करून दुसरे महायुद्ध १९४५मध्ये संपले. त्यात संपूर्ण युरोप उद्ध्वस्त झालाच. पण अमेरिकेने जपानवर दोन अणुबॉम्ब टाकल्यामुळे हिरोशिमा आणि नागासाकी ही शहरे बेचिराख झाली. या विध्वंसामुळे जगभर युद्धविरोधी भावना तयार झाली. पुन्हा असे महायुद्ध होऊ नये या विचाराने जगातील बहुतेक सारे देश एकत्र येऊन त्यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना केली.

महायुद्ध संपले तरी आशियातील भारत, चीन इत्यादी देशांमध्ये स्वातंत्र्यलढे चालू होते. ते पूर्णत्वाला जाऊन हे देश स्वतंत्र झाले. १९६० व ७०च्या दशकांत आफ्रिकेमध्येही बऱ्याच देशांत वसाहतवादाविरोधात लढे सुरू झाले. त्यांनीही एकामागून एक करत पारतंत्र्याचे जोखड झुगारून दिले. व्हिएतनामसारख्या एका छोट्याशा कृषिप्रधान देशाने महाबलाढ्य अमेरिकेचा निर्णायक पराभव केला. या सर्व लढ्यांचे व्यवच्छेदक लक्षण होते त्या लढ्यांतील स्त्रियांचा सहभाग! अहिंसक लढ्यांचा ज्याप्रमाणे त्या अविभाज्य भाग होत्या, त्याप्रमाणे हिंसक युद्धांमध्येही त्या पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढल्या. हा त्यांचा सहभाग डोळ्यांत भरण्याजोगा होता. त्याची दखल घेत संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ हे 'महिलावर्ष' म्हणून घोषित केले तर १९७५ ते १९८५ हे 'महिलादशक'!

१९७५मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने मेक्सिको देशातील मेक्सिको सिटी येथे पहिली जागतिक महिला परिषद भरवली. या परिषदेत १३३ सदस्य देशांतील शासनांची प्रतिनिधीमंडळे उपस्थित होती. त्यातील ११३ गटांच्या प्रमुखपदी स्त्रिया होत्या. जगभर स्त्रियांविरुद्ध होणाऱ्या भेदभावांची जगाला जाणीव करून देत त्यांनी लिंगभावसमानतेवर चर्चा सुरू केल्या आणि

स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी नव्या युगाची सुरुवात केली. या परिषदेत तीन उद्दिष्टे ठरवली गेली. लिंगाधारित भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे, विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांना सामावून घेणे व जागतिक शांततेत स्त्रियांचे योगदान वाढवणे. या परिषदेत देशोदेशीच्या शासनांना याबाबतीत धोरणे आखणे, उद्दिष्ट ठरवणे व प्राधान्यक्रम ठरवण्यासाठी आवाहन करण्यात आले. ह्याच काळात याच शहरात 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष ट्रिब्युन' अशी एक परिषद स्वयंसेवी संस्थांमधील स्त्रियांनी भरवली. यात जगभरातील ६००० स्त्रियांनी भाग घेतला. या समांतर परिषदेने सरकारी परिषदेच्या कामकाजावर प्रभाव टाकला.

यानंतर अनेक देशांत स्त्रीकार्यकर्त्यांनी परिषदा भरवल्या. यातील एक पुण्यामध्ये 'महाराष्ट्र स्त्रीमुक्ती संघर्ष परिषद' या नावाने ऑक्टोबर १९७५मध्ये भरवण्यात आली. या परिषदेहून परत आल्यानंतर मुंबईतील आम्ही काही जणींनी 'स्त्रीमुक्ती संघटने'ची स्थापना केली. त्या काळात स्त्रीमुक्ती हा टिंगल-टवाळीचा विषय होता. पाश्चिमात्य फॅड म्हणून त्याची बोळवण केली जात असे. अशा वातावरणात आम्ही प्रथम अभ्यास करून आपल्याला नेमके काय म्हणायचे आहे ते निश्चित करायचे ठरवले. त्यासाठी काही पुस्तकांचा अभ्यास करून चर्चा केल्या. १९७४मध्ये 'समतेकडे वाटचाल' (टूवर्ड्स इक्वालिटी) हा भारतातील स्त्रियांच्या दर्जावर भारत सरकारने नेमलेल्या कमिटीचा अहवाल प्रकाशित झाला होता. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने दिलेले समान हक्क व समान दर्जा प्रत्यक्षात उतरलेले नाहीत. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक या सर्व क्षेत्रांत स्त्रीला पुरुषाच्या तुलनेत दुय्यम स्थान आहे असे या अहवालात निःसंदिग्धपणे म्हटले होते. त्याचा आधार घेत आम्ही स्त्रीमुक्ती संघटनेचा जाहीरनामा तयार केला. स्त्रीमुक्तीचा, स्त्री-पुरुषसमानतेचा विचार कलापथक, पोस्टरप्रदर्शने या माध्यमातून समाजातल्या निम्नशिक्षित स्त्रियांपर्यंत नेण्याचा प्रयत्न केला. अनेक प्रश्नांवर चर्चा केल्या. स्त्रियांच्या प्रश्नांवर जनजागृतीमोहिमा घेतल्या. अनेक आंदोलने केली. विविध उपक्रम राबवले. स्त्रियांच्या प्रश्नावर इतर संघटनांबरोबर एकजुटीच्या महाराष्ट्रव्यापी किंवा देशाव्यापी मोहिमांमध्ये भागीदारी केली. स्त्रियांचे प्रश्न कष्टकरी विभागांच्या आंदोलनाबरोबर जोडून घेतले. स्त्रियांच्या प्रश्नांवर जाणीवपूर्वक पुरुषांना सामील करून घेतले.

सन १९७८मध्ये महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या स्त्रीसंघटनांनी एकत्र येऊन पुण्यामध्ये 'स्त्रीमुक्ती संपर्क समिती'ची स्थापना केली. 'स्त्रीमुक्ती संघटना' यात पुढाकाराने सामील झाली. 'बायजा' हे स्त्री चळवळीचे पहिले मासिक पुण्यातून सुरू झाले. स्त्री-संघटनांच्या या व्यासपीठाने एकजुटीच्या सर्व प्रयत्नांना, मोहिमांना, आंदोलनांना बळ दिले. १९७५च्या आधी भारतात राजकीय पक्षांच्या महिला आघाड्या कार्यरत होत्या. मृणाल गोरे, अहिल्या रांगणेकर इत्यादी नेत्यांनी महागाईविरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व केले होते. या पक्षीय स्त्री-संघटनाही इतर संघटनांबरोबर एकजुटीच्या आंदोलनात सामील झाल्या.

यानंतरच्या काळात स्त्रियांच्या चळवळीने एकत्र येऊन जी आंदोलने केली त्यातून आवश्यक ते कायदेबदल करण्यास सरकारला भाग पाडले. मथुरा नावाच्या आदिवासी मुलीवर पोलीस कस्टडीत दोन पोलिसांनी बलात्कार केला. मथुराच्या चारित्र्यावर शंका घेत कोर्टाने आरोपींना निर्दोष मुक्त केले. यानंतर स्त्री-संघटनांनी बलात्कारविरोधी मोहीम केली. या विषयावर मोठ्या प्रमाणात जनजागृती केली. सरकारवर दबाव आणला. यामुळे कायद्यात बदल होऊन बलात्कार केला नाही हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी आरोपीवर जाऊन पडली. शिवाय हे खटले बंद खोलीत (इन कॅमेरा) चालवणे आवश्यक झाले.

सन १९८२मध्ये पुण्यात मंजुश्री सारडाचा संशयास्पद मृत्यू झाला. १९८४ साली तिचा संशयित नवरा खटल्यात निर्दोष सुटला. यानंतर स्त्री-संघटनांनी घरात, कुटुंबात हुंड्यासाठी व अन्य कारणास्तव होणाऱ्या स्त्रियांवरील अत्याचारांकडे समाजाचे लक्ष वेधले. हुंडाविरोधी मोहीम संघटित केली. सभा, मोर्चे, लेख, पुस्तके, नाटके, गाणी, पोस्टर अशा सर्व माध्यमांतून जनजागृती केली. 'हुंडा देणार नाही, घेणार

नाही' अशा शपथांचे कार्यक्रम कॉलेजांमध्ये करून तरुण मुला-मुलींना या आंदोलनात सहभागी करून घेतले. हुंडा घेणे हा यानंतर कायद्याने गुन्हा झाला.

राजस्थानात भंवरीदेवी या सरकारी साथीनवर बालविवाह थांबवण्याचा प्रयत्न केला म्हणून गावातील धनदांडग्यांनी दिवसाढवळ्या सामूहिक बलात्कार केला. भंवरीदेवी मागास समाजातील असल्यामुळे तथाकथित वरच्या जातीतील लोक तिला शिवणारही नाहीत असे कारण देऊन आरोपी कोर्टात निर्दोष सुटले. यानंतर विशाखा या संघटनेने सुप्रीम कोर्टात केस दाखल केली. सुजाता मनोहर या सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी आपल्या अतिमहत्त्वाच्या निकालात 'कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाला आळा घालण्यासाठी मार्गदर्शक सूत्रे' जारी केली. त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी स्त्री-संघटनांनी अथक प्रयत्न केले. या मार्गदर्शक सूत्रांवर आधारित 'पॉश' कायदा २०१३ साली अमलात आला.

'न्याय मिळण्यास विलंब झाला तर तो न्याय नव्हे' याचा अनुभव भारतीय जनतेला आहे. स्त्रियांना तर त्यांच्या सामाजिक स्थानामुळे नेहमीच न्यायापासून वंचित ठेवले जाते. त्यामुळे स्त्री-संघटनांनी कौटुंबिक प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी स्वतंत्र 'कुटुंब न्यायालयां'ची मागणी केली. काही वर्षांच्या मोहिमांनंतर ती मान्य होऊन 'कौटुंबिक न्यायालयां'ची स्थापना झाली. या न्यायालयांचे वैशिष्ट्य असे की तिथे केस चालवायला वकिलांची गरज नसते. गरीब स्त्रियांच्या दृष्टीने ही एक महत्त्वाची तरतूद आहे. १९९४ सालचे पहिले महिला धोरणही महाराष्ट्र सरकारने स्त्री-संघटनांशी चर्चा केल्यानंतर ठरवले व जाहीर केले.

एकोणीसशे सत्तरच्या दशकात लोकसंख्येचा विस्फोट आटोक्यात आणण्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रणाची धोरणे देशोदेशीच्या शासनांकडून राबवली जात होती. लोकसंख्या हा प्रश्न प्रत्यक्षपणे स्त्रीआरोग्याशी जोडलेला असल्यामुळे स्त्री-चळवळीने यावर भूमिका घेऊन मोहिमा केल्या. लोकसंख्यावाढ हे गरिबीचे कारण म्हणून पुढे केले जात होते. ती दिशाभूल असून गरिबीचे खरे कारण शोषण आहे हे चळवळीने ठामपणे मांडले. बक्षिसी किंवा शिक्षा देऊन, धाकदपटशा दाखवून शिबिरांमध्ये कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करण्याला व लक्ष्य पुरे करणाऱ्या लोकसंख्या नियंत्रणाच्या धोरणांना विरोध करण्यात आला.

सन १९८०च्या दशकात प्रजननविषयक व जनुकीय अभियांत्रिकीमध्ये मोठ्या प्रमाणात संशोधन होत होते. गर्भात दोष असेल तर तो ओळखण्यासाठी एम्निओसेंटेसिस हे तंत्र शोधले गेले होते. परंतु भारतासारख्या मुलग्यांना मुलींपेक्षा जास्त महत्त्व देणाऱ्या समाजात ते गर्भाचे लिंग ओळखून मुलींचा गर्भपात करण्यासाठी वापरले जाऊ लागले. यामुळे समाजातील स्त्री-पुरुषांचे नैसर्गिक प्रमाण बिघडून दर हजार पुरुषांमागे ८४५ स्त्रिया इथपर्यंत घसरले. यातून तयार होणाऱ्या सामाजिक प्रश्नांबद्दल स्त्री-संघटनांनी जनजागृती केली. शिवाय गर्भलिंगचिकित्सेसाठी या तंत्रावर बंदी आणण्याची मोहीम उघडली. गर्भाशयात ठेवण्याची धोकादायक गर्भनिरोधके, असुरक्षित इंजेक्शने (डेपो प्रोवेरा), हार्मोन शरीरात सोडणारी गर्भनिरोधके (नॉर प्लांट) आणि गर्भनिरोधक लसींवर बंदी घालण्याची मागणी करण्यात आली.

जनुकीय अभियांत्रिकी किंवा गर्भपूर्वलिंगनिश्चिती तंत्रज्ञानाला विरोध करण्यात आला. जन्माला येणाऱ्या अपत्याचे लिंग, रंग, उंची, केसाचा रंग व पोत, शारीरिक ठेवण, बुद्ध्यांक इत्यादी बाबी आधीच ठरवून त्याप्रमाणे जनुकांची रचना करणे, जनुकीय अभियांत्रिकीमुळे शक्यतेच्या टप्प्यात आले. यातून स्त्रिया तसेच काही वर्ग, जाती, वंश वगळण्याचे राजकारण केले जाऊ शकते. त्यामुळे युजेनिक्स किंवा सुवंशशास्त्राला बळकटी देणाऱ्या तंत्रज्ञानावर बंदी घालण्याची मागणी स्त्री-चळवळीने केली.

या सर्व एकजुटीच्या आंदोलनांमध्ये सामील होत असताना स्त्रीमुक्ती संघटनेचे जनजागृतीचे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात सुरू होते. ग्रंथालीच्या ग्रंथयात्रेच्या धर्तीवर पश्चिम महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील पाच जिल्ह्यांमध्ये जानेवारी १९८५मध्ये 'स्त्रीमुक्ती यात्रा' काढण्याचे ठरवले. पश्चिम महाराष्ट्रात त्याकाळी निरनिराळ्या क्षेत्रांतील कामगार संघटना, शेतमजूर संघटना, कर्मचारी संघटना, वेगवेगळ्या समाजविभागात काम करणाऱ्या डाव्या विचारांच्या जनसंघटना यांचे प्राबल्य होते. त्यांच्या सहकार्याने स्त्रीमुक्तीचा विचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा हा कार्यक्रम होता. प्रत्येक ठिकाणी सकाळी कॉलेजमध्ये विद्यार्थी-विद्यार्थिनी मेळावे होत, दुपारी महिला मेळावे होत, संध्याकाळी परिसंवाद होई व रात्री कलापथकाचा कार्यक्रम होत असे. शिवाय दिवसभर पोस्टरप्रदर्शने, स्लाईड शो, पुस्तकप्रदर्शने यातून संवाद साधला जात असे. कलापथकाच्या कार्यक्रमात 'मुलगी झाली हो', 'ज्वालाशिखा पंडिता रमाबाई', 'स्त्री एके स्त्री' ही नाटके समाविष्ट होती. याच धर्तीवर १९८६मध्ये विदर्भ, १९८७मध्ये कोकण व १९८८मध्ये मराठवाडा विभागात स्त्री-पुरुष समानता यात्रा काढल्या.

सप्टेंबर १९८६पासून स्त्रीमुक्ती संघटनेचे 'प्रेरक ललकारी' हे मुखपत्र खंड न पडता प्रकाशित होत आहे. दरवर्षी महिलादिनानिमित्त मार्चमध्ये एका विशिष्ट विषयावर लिखाण असलेला विशेषांक प्रसिद्ध होतो. दरवर्षी अनेक विषयांवर सदरेही चालवली जातात. अशाच प्रकारे स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाहिलेली अनेक नियतकालिके महाराष्ट्रामध्ये स्त्रीप्रश्नावर जनजागृती करत आहेत.

अशाप्रकारे जनजागृती करून स्त्रियांना समाजामध्ये कोणत्याही हिंसेला तोंड द्यावे लागणार नाही अशा

समाजनिर्मितीचा ध्यास स्त्रीचळवळीने घेतलेला आहे. परंतु प्रत्यक्षात सर्वात सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या घरातच स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर हिंसेला तोंड द्यावे लागते. यावर उपाययोजना करण्यासाठी स्त्री-चळवळीने सरकारकडे स्त्रीसमस्या निवारण केंद्रांसाठी जागा व निधी देण्याची मागणी केली. महाराष्ट्र सरकारने ही मागणी मान्य केली. आता समाजातील अनेक स्त्री-संघटना या कौटुंबिक सल्ला केंद्रांच्या मार्फत समाजातील हिंसाग्रस्त स्त्रियांना मदत देऊन आत्मनिर्भर करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. सरकारी केंद्रे पुरेशी नसल्याने स्त्री-संघटना खाजगी क्षेत्रातून निधी उभा करून स्त्रियांच्या पुनर्वसनाचे काम करत आहेत. स्त्रीमुक्ती संघटना मुंबई, नवी मुंबई, पुणे, बुलडाणा, धाराशिव, कोल्हापूर अशा विविध शहरांमध्ये हजारो हिंसाग्रस्त स्त्रियांना दरवर्षी समस्यानिवारणातून दिलासा देत आहे. काही संस्था हिंसाग्रस्त स्त्रियांसाठी तात्पुरती निवारा किंवा आधारगृहे चालवत आहेत.

सन १९७३मध्ये चिपको आंदोलनाने मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड करण्याविरुद्ध लढा पुकारला होता. यात स्त्रियांनी झाडांना चिकटून ती कापण्यास प्रतिबंध केला होता. भारतातले ते आद्य पर्यावरणवादी आंदोलन मानले जाते. या अनिर्बंध जंगलतोडीमुळे स्त्रिया सरपण, झाडपाला, पाणी या सर्व नैसर्गिक स्रोतांना मुकतात. आजही भारतभरच्या स्त्रिया आणि विशेषतः आदिवासी स्त्रिया जल, जंगल, जमीन यावर हक्क मागत आहेत. खाणी किंवा उद्योगांसाठी जंगलतोडीविरुद्ध लढत आहेत. शहरातील गरीब कचरावेचक स्त्रिया ओल्या कचऱ्यापासून खत तयार करून पर्यावरणाच्या रक्षणाला हातभार लावत आहेत. स्त्रीमुक्ती संघटनेने मुंबई व नवी मुंबई येथील कचरावेचक स्त्रियांना संघटित करून त्यांचे बचतगट बांधले आहेत व त्यांना सावकाराच्या कचाट्यातून सोडवले आहे. त्यांच्या मुलींना शिक्षणासाठी मदत देऊन स्वतःच्या पायावर उभे केले आहे.

स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या अगदी सुरुवातीच्या काळापासून पुरुष या चळवळीचा भाग राहिले आहेत. स्त्री-चळवळीचा लढा हा समाजातील पुरुषी वर्चस्वाच्या मूल्यांविरोधी आहे याबद्दल स्त्रीमुक्ती चळवळीमध्ये अगदी सुरुवातीपासून स्पष्टता होती. या मूल्यव्यस्थेमुळे काही प्रमाणात पुरुषांना विशेष अधिकार मिळतात, त्याचबरोबर समाजात स्त्री व पुरुषांची जी आदर्श प्रतिमा रंगवण्यात येते त्यामुळे स्त्रियांप्रमाणेच पुरुषांचीही घुसमट होते. मर्दानगीच्या अवास्तव कल्पना सर्वसामान्य पुरुषांनाही झेपणाऱ्या नसतात. पूर्वापार चालत आलेल्या या जुनाट सरंजामी मूल्यवस्थेच्या विरोधात स्त्री-पुरुषांनी एकत्रितपणे संघर्ष केला पाहिजे. सहकार्याच्या व लोकशाही मूल्यांच्या पायावर कुटुंबसंस्थेची पुन्हा उभारणी करून आधुनिक समाजाची पायाभरणी केली पाहिजे.

स्त्री व पुरुष या दोन लैंगिक ओळखींपलीकडे समाजात इतर लैंगिक ओळख असणाऱ्या पारलिंगी व्यक्ती असतात. तशाच वेगळे लैंगिक कल असणाऱ्या समलिंगी संबंध ठेवणाऱ्या व्यक्तीही असतात. हे संबंध बेकायदेशीर ठरवणारे व त्यांना गुन्हा मानणारे जुनाट कायदेही अलीकडेपर्यंत अस्तित्वात होते. अजूनही त्यांना समलिंगी लग्न करण्याचा अधिकार नाही. पारलिंगी व्यक्तींना तर समाज रोजगार, नोकरी यांचीही संधी देत नाही. जवळजवळ गावकुसाबाहेरचे जीवन आजही त्यांच्या वाट्याला येते. त्यांचीही चळवळ अलीकडच्या काळात उभी राहिली आहे. स्त्रीचळवळ या एलजीबीटीक्यू चळवळीला आपल्या आंदोलनाचा एक भाग मानू लागली आहे.

'मी स्त्रीवादी नाही' असे घोषित करण्याची फॅशन काही काळ विशेषतः तरुण मुलींमध्ये रूढ झाली होती. हरकत नाही! पण जगभरच्या आणि भारतातल्या स्त्रीवाद्यांनी जे काम दीर्घकाळ केले त्यामुळे आपल्याला असे बोलणे शक्य होते याचीही समज त्यांना नाही ही खेदाची बाब आहे. शतकानुशतकांच्या जुनाट मनुवादी धारणांवर पहिला प्रहार आपल्या संतांनी आणि आधुनिक युगातल्या लोकहितवादी, आगरकर, फुले, आंबेडकर या समाजसुधारकांनी केला. स्वातंत्र्यानंतर मिश्र अर्थव्यवस्था, लोककल्याणकारी शासनावर शिक्षण व आरोग्य यांची जबाबदारी, अलिप्ततावादी परराष्ट्रधोरण, धरणे- वीजकेंद्रेनिर्मिती, उच्च शिक्षणासाठी संस्था यातून आधुनिक, विज्ञानवादी, धर्मनिरपेक्ष भारताचा पाया रचला गेला. पहिल्या ३०-४० वर्षांत याची गोमटी फळे समाजातील काही विभागांना तरी चाखायला मिळाली. परंतु बहुसंख्यांपर्यंत ती पोचली नाहीत. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक या चारही क्षेत्रांत समाजाची प्रगती झाली. मात्र १९९०च्या उदारीकरणाच्या धोरणानंतर खाजगीकरणामुळे सरकारी व संघटित क्षेत्रातील रोजगार कमी झाले. स्त्रियाही मोठ्या प्रमाणात खाजगी, असंघटित क्षेत्रात ढकलल्या गेल्या. मतदानाचा हक्क प्रत्येक स्त्रीला राज्यघटनेने दिला असला तरी राजकीय क्षेत्रातील निवडून येणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १० टक्के आहे. ७३ व ७४व्या घटनादुरुस्तीमुळे स्त्रिया सरपंचपदावर मोठ्या प्रमाणात निवडून आल्या. तरी पुढचा मार्ग खुंटलेलाच आहे. राजकारणात पैसा व गुंडगिरीचे प्रस्थ वाढत चालल्यामुळे हे क्षेत्र स्त्रियांना आणखी दुर्लभ होत चाललेले आहे. सामाजिक रूढीपरंपरांचा काच कमी होत चालला आहे, पण सांस्कृतिक क्षेत्रावर आता बाजारशक्तींचे आक्रमण होताना दिसते आहे. १९८०च्या दशकात स्त्रीसंघटनांनी स्त्रियांच्या दुय्यमत्वावर शिक्कामोर्तब करणाऱ्या, त्यांना परंपरांमध्ये जखडून ठेवणाऱ्या व्रत-वैकल्यांविरुद्ध मोहिमा केल्या. विज्ञानवादी दृष्टिकोन रुजवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु सणवार कसे करायचे हे आता जुनी पिढी नव्या पिढीला शिकवत नाही. तर जाहिरातीच्या माध्यमातून उत्पादक कंपन्या जनतेला मार्गदर्शन करतात. त्यातून जुन्या धार्मिक परंपरांचे पुनरुज्जीवन होत आहे. या सर्व शक्ती कधी एकमेकांना बळ देत तर कधी एकमेकांना

छेद देत समाजाच्या प्रगतीवर परिणाम करत असतात. या सर्वांचे स्त्रियांवरही बरेवाईट परिणाम होत असतात.

वरकरणी नव्या पिढीतील मुलींना बरेच स्वातंत्र्य मिळते असे वाटत असले तरी त्यांच्यासमोरही अत्यंत जटिल समस्या आहेत. सर्व क्षेत्रांतली जीवघेणी स्पर्धा तर आहेच, पण कामाचे तास निश्चित नसल्याने नोकरी, घर, मुले, वैयक्तिक जीवन या सगळ्यात समतोल राखणे कठीण जात आहे. उच्च शिक्षण व करिअरमुळे लग्नाचे वय वाढत आहे. त्यामुळे लग्न न करता लिव्ह इन संबंधांकडे तरुण पिढीचा वाढता कल आहे. पुरुषप्रधान समाजात कुठल्याही प्रकारच्या स्त्रीपुरुषसंबंधात पुरुषी वर्चस्व असण्याची शक्यता अधिक. तेव्हा अशा अन्यायग्रस्त स्त्रीला न्याय मिळण्यासाठी समाजात प्रक्रिया तयार झाल्या पाहिजेत याचाही स्त्री–चळवळ विचार करत आहे.

स्त्रीमुक्ती संघटना या चळवळीचा अविभाज्य भाग आहे. स्त्रीमुक्ती संघटनेने ५०व्या वर्षात पदार्पण करत असताना १४ डिसेंबर २०२४ रोजी संघटनेच्या पन्नास वर्षांच्या वाटचालीचा दृक्श्राव्य माध्यमातून मागोवा घेतला. तर पंधरा डिसेंबर रोजी पन्नास वर्षांत विविध क्षेत्रांत झालेले बदल व स्त्री–चळवळीचा स्त्रियांवर झालेला परिणाम याचा लेखाजोखा मांडणारा परिसंवाद आयोजित केला.

स्वायत्त स्त्री–चळवळीचे ५०वे वर्ष सर्व संघटनांनी एकत्र येऊन साजरे करावे या कल्पनेने स्त्रीमुक्ती संघटनेने सप्टेंबर २०२४मध्ये मुंबईतील सर्व संघटनांची प्रत्यक्ष मीटिंग घेतली. यानंतर महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांचे दोन दिवसांचे निवासी शिबिर जानेवारी २०२५मध्ये कोपरखैरणे येथे संघटनेच्या इमारतीत घेतले. त्यात 'महाराष्ट्र स्त्री मुक्ती परिषदे'ची स्थापना करण्यात आली. या परिषदेतर्फे मुंबईमध्ये यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानच्या वास्तूमध्ये २०, २१, २२ डिसेंबर रोजी तीन दिवसांची महाराष्ट्र व्यापी परिषद होणार आहे. त्याआधी या मंचातर्फे महाराष्ट्रभर तीन मोहिमा राबवण्यात आल्या. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेत स्त्रियांची सुरक्षितता आजमावण्यासाठी 'सेफ्टी ऑडिट' ही मोहीम राबवण्यात आली. महाराष्ट्राच्या सर्व जिल्ह्यांत एसटी बस डेपो, रेल्वे स्टेशने यांची त्या जिल्ह्यातील सक्रिय संघटनांनी एकत्र येऊन पाहणी केली. या पाहणीवर आधारित मागण्यांचे पत्र महाराष्ट्र सरकार, एसटी महामंडळ, रेल्वे प्रशासनाला देण्यात येईल. त्याचप्रमाणे 'मनुस्मृती नको, संविधान हवे' या विषयावर अनेक ठिकाणी एक दिवसीय शिबिरे झाली. पुण्यातील कोथरूड पोलीस स्टेशनमध्ये तीन महिलांना काही गुन्हा नसताना शारीरिक, मानसिक व लैंगिक छळाला सामोरे जावे लागले. याचा परिषदेतर्फे जाहीर निषेध करण्यात आला. प्रत्येक जिल्ह्यात सक्रिय असणाऱ्या संघटनांनी परिषदेतर्फे स्थानिक जिल्हाधिकाऱ्यांना निवेदन दिले. प्रत्येक जिल्ह्यात सक्रिय संघटनांनी एकत्र येऊन जिल्हा कमिटी तयार केली आहे. त्या कमिटीतर्फे ऑक्टोबरमध्ये प्रत्येक जिल्ह्यात एक दिवसाची परिषद घेतली जाणार आहे. ऑक्टोबर महिन्यात विदर्भ, मराठवाडा, कोकण व पश्चिम महाराष्ट्रात विभागवार परिषदा होतील. यानंतर डिसेंबरमधे मुंबईची परिषद होईल. स्वायत्त स्त्री–चळवळीच्या या अर्धशतकी टप्प्यावर महाराष्ट्रातील व्यक्ती व संघटनांनी यात सहभागी व्हावे असे आवाहन या निमित्ताने करत आहे.

मागील पन्नास वर्षांवर दृष्टिक्षेप टाकला तर असे लक्षात येते की असे एकही क्षेत्र नाही की ज्यात स्त्रियांची प्रगती झाली नाही. शिक्षणाच्या क्षेत्रात मुलींनी गुणवत्तायाद्यांमध्ये मुलांच्याही वरचे क्रमांक पटकावण्याचा पायंडा पडूनही कित्येक वर्षे झाली. उच्च, तांत्रिक, तंत्रज्ञानविषयक, अभियांत्रिकी, भौतिकी अशा कोणत्याही विद्याशाखेचे मुलींना वावडे नाही. या सगळ्याच्या निर्भेळ आनंदास मात्र आपण पारखे होतो कारण आदिवासी पाड्यातील मुलगी शिक्षणाच्या बाबतीत मागेच पडली याची खंत वाटत राहते. रोजगाराच्या क्षेत्रातही मुलींनी सर्व क्षेत्रे पादाक्रांत केली आहेत. परंतु खाजगीकरणानंतर रोजगाराची हमी आणि नोकऱ्यांचे शाश्वत स्वरूप संपत चालले आहे. याचा सर्वात जास्त फटका स्त्रियांना बसतो. आज भारताच्या तिन्ही सुरक्षादलांमध्ये स्त्रियांची अधिकारी पदावरही नियुक्ती होते. या तिन्ही दलांतील दहा जणी आता समुद्रावरून पृथ्वीप्रदक्षिणा करण्यासाठी रवाना झाल्या आहेत. डिजिटल माध्यमांचा उपयोग करण्यातही सर्वसामान्य स्त्रिया मागे नाहीत. समाजमाध्यमांवर येणाऱ्या बऱ्यावाईटाचा त्याही आस्वाद घेत असतात. उदारीकरणाच्या धोरणानंतर मध्यमवर्गाची संख्या व स्थिती ह्यात खूप प्रगती झाली. गरीब स्त्रियांची परिस्थिती मात्र खालावत गेली. समाजात स्त्रियांच्या पन्नास वर्षांच्या सक्षमीकरणाला छेद देणारी एकमेव बाब आहे स्त्रियांविरुद्धची हिंसा! घरगुती हिंसेचे प्रमाण वाढते असून व्यसनाधीनता त्यात भर घालते आहे. कौटुंबिक सल्लाकेंद्रांमध्ये मदत मागायला येणाऱ्या महिलांची संख्या वाढतेच आहे. सार्वजनिक ठिकाणच्या हिंसेने तर सर्व मर्यादा ओलांडलेल्या आहेत. बेहिशोबी पैशाचे थैमान आणि मर्दानगीच्या अवास्तव कल्पनांनी स्त्रियांवरील हिंसेचे स्वरूप अधिकाधिक हिंस्र आणि रौद्र बनत आहे. त्याचवेळी काळा पैसा व सत्ता यांच्या अभद्र युतीतून वैष्णवी हगवणेच्या मृत्यूची घटना घडली आहे. उजेडात येणारी प्रकरणे हे हिमनगाचे टोक आहे. पृष्ठभागाखाली दडलेल्या अजस्र हिंसानगावर आपटून आपल्या समाजाचे गलबत फुटू नये यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. या सर्व प्रश्नांवर मात करण्यासाठी 'हिंसामुक्त जगाकडे वाटचाल करणे' हा स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या पुढील ५० वर्षांतील कार्यक्रमपत्रिकेवरील सर्वात अव्वल मुद्दा राहणार आहे.

– अमोल केरकर
amol.kerkar1957@gmail.com

[illegible]

‘राज’कारणासाठीची प्रार्थना!

‘‘शुभं भवतु! आपण कशाला कोणाच्या वैभवाच्या चर्चा करायच्या लेकरांनो? सगळी त्या एकाच नियंत्याची निर्मिती आपण. प्रत्येकाची नियती ठरलेली असते. आपण आपला धर्म पाळत राहायचा.’’ पारंबीदाढी कुरवाळत वडआजोबा समजूत घालू लागले. त्यांच्या सावलीला एक देऊळ आहे. त्यातली प्रवचने–कीर्तने ऐकून ऐकून त्यांनाही थोडके थोडके कळत होते.

सगळीकडून पाने फेडलेला देवचाफा तेवढा पांढऱ्या गच्च फुलांचे हसू दाखवत आपल्यातच मग्न होता.

भरदुपारची कडाड उन्हाची वेळा.

माळरानावरचे कुळकुळीत काळे खडकसुद्धा संतप्त होऊन ल्हा ल्हा करत होते, तर बाकीच्यांचे काय? डांबरी सडकेने त्या माळरानाचा मधोमध भांग पाडला होता. एका बाजूला राजेरजवाड्यांची शिरीमंत नेटकी वसाहत तर दुसरीकडे समोरच साध्यासुध्यांची वस्ती!

साधेसुधे बापडे राजवाड्याकडे थोडे कवतिकाने थोडे असूयेने पाहत.

आताच बघा. बहुतेक सगळ्यांची अन्ननिर्मितीची कामं आटोपली होती. सध्या उन्हाळ्यामुळे असलेले पाणीही पुरवून पुरवून वापरायला लागते. म्हणून पाणीपुरवठा विभागही हल्ली मोजून मापून काम करत होता.

समोरचे मात्र पाणीदार होते. अगदी अंगाखाद्यावर भारी भारी कापडेच नव्हे तर आता दागदागिनेही मिरवीत होते. ते बघून स्वतःशीच हातवारे करत सावरीणकाकू बडबडल्या,

''किती ती कौतुकं. प्रदर्शनात मांडलंय जसं. सक्काळपास्नं नुसती गर्दी यांच्याकडे. यांना बघायला, यांच्याबरोबर फोटो काढायला नुसती स्पर्धा. यंदा म्हणे यांचा मोसम जोरात आहे.''

''पार मुंबईपासून येतायत मंडळी बघायला. यांच्याशी नातं असलेली सगळी गाड्या भरभरून येतायत. यांच्या दागिन्यांना आतापासूनच चढा भाव लागलाय.'' सावरीणकाकूच्या घरातल्या शेंड्यावरच्या लालचुटुक माठातले पाणी प्यायला आलेल्या साळुंकीने बातमी पुरवली.

समोरच्या राजेलोकांना उन्हाच्या झळांशी काहीच देणघेणे नाही. सगळ्या वसाहतीत कसे गारगार! तजेलदार. उलट आता दिसामाशी दागिने आणखी आणखी पिवळेधम्मक होणार. तोरा वाढणार. नुसता सुखाचाच घमघमाट.

समोरच्या वस्तीतल्या सावरीणकाकूंशी उक्शाताई, रूई, रिंगेनाना, सागमामा, पळसभाऊ सगळी हाच विषय काढून दुपार चाळवत होती. काटेनिवडुंगेदादा तर त्या वसाहतीच्या सिक्युरिटीला आपलेच जातभाई असल्याच्या फुशारक्या मारत होते.

''नाहीतरी फारच नाजूक ही मंडळी!'' आता उतरणीला लागलेली बोरकरीण म्हणाली, ''अगदी ल्हानगी असल्यापास्नं क्येवढी देखभाल त्यांची! आम्ही मेलं पडत्या पावसाच्या पाण्यात आमचा संसार केला हो. कोण येत होतं आमची वास्तपुस्त करायला?''

''तर काय? कम्माल वाटते मला या बड्या मंडळींची. मुळात काळजीकाट्याची सगळी कलमं यांनाच लागू. केवढी ती खाद्यं काय आणि वर्षातनं पाच-सहावेळा ती टानिकं काय नि आजारी पडू नयेत म्हणून औषधांच्या अंघोळी काय?'' सागमामांनी टणक बैठक अधिकच घट्ट करत मत मांडले.

''आम्हालाही आजारपणं असतात. अगदी या अळीयेवढ्या काट्यां रक्त पितात आमच्या पोराबाळांचं. पण आम्ही नाही बै आवषधं मागत. बघा बघा आता काय्येक उरलेलं नाहीये तरी मेल्या शोधून शोधून पोरांना पिडतायत.चला ग मेल्यांनो. दूर व्हा आधी.'' बोरकरणीनं राग त्यातल्या एका कार्टीवर काढलाच. तीही कोडगे हसून बोरकरणीला आणिकच चिकटली.

''शुभं भवतु! आपण कशाला कोणाच्या वैभवाच्या चर्चा करायच्या लेकरांनो? सगळी त्या एकाच नियंत्याची निर्मिती आपण. प्रत्येकाची नियती ठरलेली असते. आपण आपला धर्म पाळत राहायचा.'' पारंबीदाढी कुरवाळत वडआजोबा समजूत घालू लागले. त्यांच्या सावलीला एक देऊळ आहे. त्यातली प्रवचने-कीर्तने ऐकून ऐकून त्यांनाही थोडके थोडके कळत होते.

सगळीकडून पाने फेडलेला देवचाफा तेवढा पांढऱ्या गच्च फुलांचे हसू दाखवत आपल्यातच मग्न होता.

उक्शीकाकी आपले हिरवे पोपटी तुरे कौतुकाने निरखत बसल्या होत्या. काही तुरे पोपटी तर काही आता वयात आलेले थोडेसे लाल. परंतु सौंदर्यात तीळही कमी नाही कोणाच्या.

अशा आपल्या त्या वस्तीत गावगप्पा चाललेल्या होत्या.

अचानक... राजवस्तीतून धुराच्या रेघा उमटायला लागल्या. बघताबघता रेघांचे लोट झाले.

चिचिरचिचिर आवाज करत भयाभय झालेली पाखरे सावरीणबाईच्या पाणवठ्यावर धापा टाकत जमा झाली.घटाघट पाणी ढोसू लागली.

''घरं दारं तशीच सोडून पळा आता. पिल्लांना धरा अलगद. कोणाची मागे राहिलीत? अग्गोबाई.. चिमणे, तुझी? नको रडू. कर्म म्हणायचं. आता जीव वाचवा आधी.'' कलकलाट करत कावळे, चिमण्या, भोरड्या, रावे सगळेच जीव घेऊन पांगलेत.

वस्तीतल्या बाकीच्यांची दुपारची पेंग उडालीय.

चर चर चर आवाज वाढू लागलाय. धुराच्या डोंबाने साऱ्या वसाहतीला गळामिठी घालत घुसमट सुरू केलीय. वस्तीतल्यांनी आपल्या लांबवर पसरलेल्या मुळ्या हलवून बातम्या काढायला सुरुवात केली. मुळ्यांनीही आपले अंग वाचवत वसाहतीत आग लागल्याचे सांगितले.

भरदुपारी आता या तापल्या माळरानावर वसाहतीची कवतिके करणारी माणसेही नाहीत कोणी. बघता बघता एक एक राजवाडा पेटायला लागला. कुंपणावरच्या वाळल्या गवताने तर धिंगाणाच घातला. जिवाची होळवड नाचवत सैरावैरा आगीशी झिम्मा सुरू झाला. निवडुंगाचे जातभाईही काळे ठिक्कर पडले.

इकडे वस्तीत सगळ्यांच्याच पोटात धस्स झालेय. मधला डांबरी रस्ता ओलांडून ही चेटकीण आग कधीही आपल्याला भिडू शकते. आणि आपली होरपळ झाली तर कोणाला त्याचे

ना सोयर ना सुतक! राजवसाहतीच्या वणव्याच्या बातम्या होतील. सहानुभूती मिळेल. आपण जंगली साधेसुधे. जळून राख झालो तरी कोणाला त्याचे काय? वसाहतीसाठी जमावाने सारे येतील.

आणि खरेच!

एवढ्यात कशा कोण जाणे.. वसाहतीसाठी पाण्याच्या गाड्या आल्या. भल्याथोरल्या पाण्याच्या पायपाने फवारे उडायला लागले. पाणी पुरणार नाही म्हटल्यावर जमावाने उक्शीच्या तुरेदार फांद्या कटाकट मोडून राजेलोकांवरची आग झोडपायला सुरुवात केली.

उक्शीची झुडपे कळवळली. फांद्या तुटल्याचा ठणका असह्य होता. या फांद्या आग विझवताना स्वतःच कोळसा होतील. परत दिसणार नाहीत. आग विझेस्तो आता आपल्या घराण्यातला एकेक वीर हुतात्मा होणार... उक्शीचे काळीज उसवत होते. पण, वडआजोबांनी तिला, ''आपले वीर दुसऱ्याचा जीव वाचवतायत. केवढं तरी पुण्यकर्म हे. तुला आणखी हजार फांद्या फुटतील.'' असा धीर दिला आणि ती मुकाट आपले काळीज जमावाच्या हवाली करत राहिली.

एव्हाना बाकीच्यांनीही आपापल्या घरातला पाण्याचा साठा तपासला. तसा तुटपुंजाच होता पण सगळ्यांनी आपली मुळे लांब करत, मुळांची साखळी करत राजवसाहतीतील काहीच्या पायाशी थेंब थेंब पोचवला. अधाश्यासारखा तहानेने तो शोषलाही गेला.

सगळ्यांच्याच मुळातून संदेशांची धावपळ सुरू झाली. शेवगेअण्णा, फणसोपंत अशा नागरवस्तीतल्या मंडळींनी चौकश्या सुरू केल्या. त्यांना उत्तरे देता देता धास्तावलेली सगळीच बेजार झाली.

तिकडच्या आगीची उष्णता आता इथवर पोचत होती. आधीच तापलेला सूर्य त्यात ही आगीनचंडिका. दोघांनी मिळून सगळाच घास एकदम घ्यायचा ठरवलाय की काय?

राजवसाहत मलूल मलूल झालीय. काळीठिक्कर पडलीय. मरणपंथाला लागलेले एक घर त्याही अवस्थेत उसासे सोडतेय.

''माझ्या पालनकर्त्याचं केवढं नुकसान हे! केवढी मेहनत, केवढे श्रम! कर्ज काढून आम्हाला जपलंय. काय करील आता तो? हातातोंडाशी आलेला हंगाम देखता डोळा जळून बेचिराख झालाय. परमेश्वरा, माझ्या पालनकर्त्यांचं भलं कर रे बाबा!'' त्याच्यावरचा एकेक दागिना आता अवमूल्यन होत होत निखळत चालला होता.

अर्धवट जळलेल्या राजेलोकांना कराल मिठीत घेणारी आग हळूहळू... हळूहळू आटोक्यात यायला लागली.

रस्त्याच्या पलीकडच्या वस्तीत जीव मुठीत घेऊन हे पाहणारी मंडळी निःशब्द झालीत.

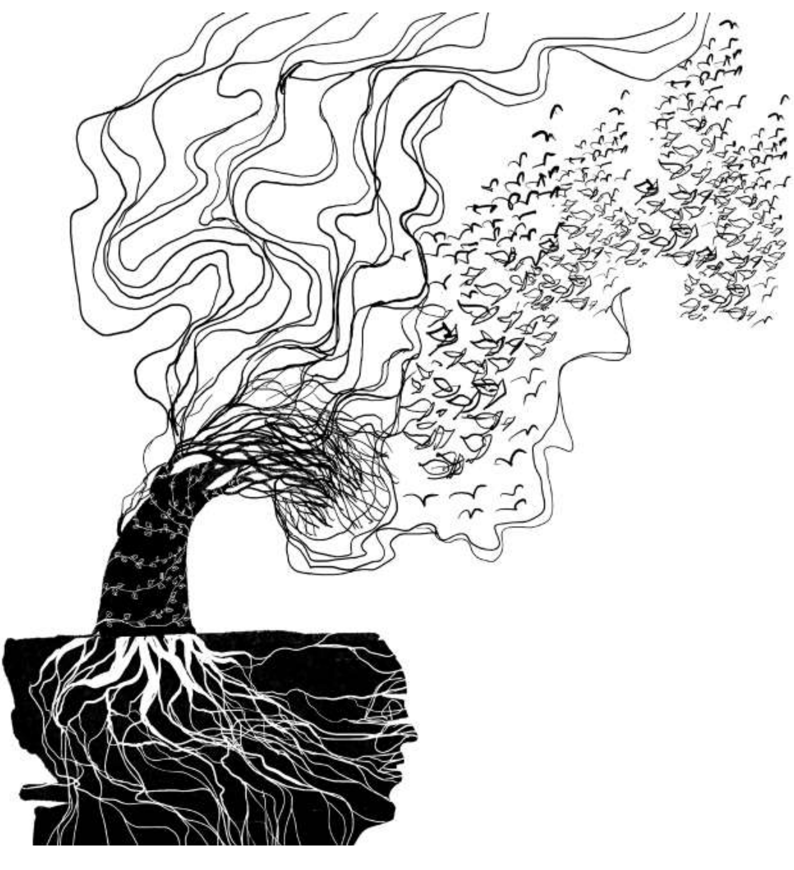

तसे तर त्यांची वस्ती साधीसुधी असली तरी त्यांची कामे साधीसुधी नाहीत हे प्रत्येकालाच ठाऊक आहे. उगाच आपले राजेलोकांवर जरा जळजळ. पण, आता राजवसाहत पुरती कंगाल दिसतेय. साऱ्यांचीच हृदये करूणेने हेलावलीत. उगाच आपण त्यांच्यावर चवीने चर्चा केल्यात. आपलीच तर नजर नसेल लागली? देवा, माफ कर रे बाबा. त्यांचा सत्यानाश व्हावा असे स्वप्नातही नाही आले कधी. आता नाही त्यांचा हेवा करणार. प्रत्येकाला आग आपल्याशी जीवघेणे खेळली नाही याचा आनंद होता, पण समोरचा विध्वंस बघून प्राणापर्यंत पोचलेला आकांतही तेवढाच होता. सगळ्यांनीच आता आभाळापर्यंत हात नेऊन आर्त व्याकूळ प्रार्थना करायला घेतली आहे–

'देवा, राजवस्तीला तिचं वैभव पुन्हा मिळू दे रे बाबा. वर्षातून एकदाच तर दागदागिने मिळतात. ते लाभू देत त्यांना आणि त्यांच्या पालनकर्त्यांना!'

सगळ्या माळरानभर हिरव्या प्रार्थनेचा एकच भाव भिरभिरत होता... राजवसाहतीसाठी... प्रथमच... 'राज'कारणासाठी प्रार्थना!!

– वैशाली पंडित

94220 43025

[illegible]

युद्धग्रस्त जग

सोविएत संघाच्या पतनानंतर उरलेल्या अमेरिका या एकमेव महासत्तेने युरोपवरील रशियाचा प्रभाव पूर्णपणे नाहीसा करण्यासाठी, नाटो या युरोपच्या संरक्षणासाठी निर्माण केलेल्या लष्करी संघटनेचा विस्तार रशियाचे परसदार असलेल्या पूर्व युरोपीय देशांत खूप वेगाने केला. रशियाला पुन्हा युरोपवर सत्ता गाजवता येऊ नये या दृष्टीने अमेरिकेने हे पाऊल टाकले. अमेरिकेने युक्रेनलाच नाटोत ओढायचे ठरवले तेव्हा रशियाचा संयम संपला व त्याने युक्रेनविरुद्ध युद्ध पुकारले.

सध्या जगात तीन युद्धे चालू आहेत. त्यातले पहिले रशिया व युक्रेनमधील युद्ध गेल्या साडेतीन वर्षांपासून चालू आहे. दुसरे इस्रायलचे गाझावरील युद्ध गेल्या दोन वर्षांपासून चालू आहे, यात इस्रायलच्या इराणबरोबरच्या युद्धाचीही भर पडली आहे व त्यात अमेरिकाही सामील आहे. तिसरे भारत व पाकिस्तान यांच्यात तीन दिवसांचे अल्प पण अतिशय तीव्र असे युद्ध ऑपरेशन सिंदूर या नावाने झाले. ते सध्या थांबले असले तरी संपलेले नाही आणि पाकिस्तानच्या लष्कर प्रमुखांची विधाने पाहता ते पुन्हा कधीही सुरू होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. या खेरीज जगाच्या काही भागांत चकमकींच्या स्वरूपात काही छोटी युद्धे चालू आहेत. युद्धे ही जगाला नवीन नसली तरी शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे जग अधिक समंजस होत चालले आहे व त्यामुळे युद्धांची शक्यता कमी होत चालली आहे, असे वाटत असतानाच अचानक जग युद्धग्रस्त झाल्यामुळे जग हळूहळू तिसऱ्या पण अण्वस्त्रयुक्त युद्धाकडे चालले आहे की काय अशी शंका जगभरातील सामान्य माणसाच्या मनात निर्माण होऊ लागली आहे.

देशांदेशांतील युद्धे ही त्यांचे भौगोलिक वाद, स्वार्थ, परंपरागत वैर व विस्तारवाद वगैरे गोष्टींवरून होत आली आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अशा गोष्टींवरून युद्धे होऊ नयेत यासाठी व काही उपाययोजना जगातील सर्व राष्ट्रांनी, विशेषत: दुसरे महायुद्ध जिंकणाऱ्या राष्ट्रांनी केली होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका व सोविएत संघ अशा दोन महासत्ता निर्माण झाल्याने जगाची वाटणी या दोन महासत्तांमध्ये झाली होती व जगावर या दोन महासत्तांचे वर्चस्व असल्यामुळे युद्धे कमी झाली होती. परंतु या दोन महासत्तांमधील स्पर्धा शिगेला जात होती तेव्हा तेव्हा या दोन्ही महासत्ता आपल्याला अंकित असलेल्या छोट्या देशांमध्ये युद्ध घडवून एकमेकांवर कुरघोड्या करत होती. पण, त्यावर या महासत्तांचे नियंत्रण राहात होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर महासत्तांनी घडवून आणलेले सर्वात मोठे युद्ध हे व्हिएतनामचे होते, त्यात अमेरिका पराभूत झाली तर दुसरे मोठे युद्ध अफगाणिस्तानचे होते, त्यात एकदा सोविएत संघ तर एकदा अमेरिका पराभूत झाली. या खेरीज विभागीय सत्ता असलेल्या इस्रायल व भारताने अनुक्रमे अरब देश व पाकिस्तानविरुद्ध युद्धे केली. परंतु ही

युद्धे बड्या राष्ट्रांच्या मध्यस्तीमुळे फार लांबली नाहीत. आता सुरू झालेली युद्धे ही दीर्घकाळ तर चालू आहेतच, पण ती थांबवण्याची कोणतीही यंत्रणा सध्या दिसत नाही. रशिया व युक्रेन यांच्यातील युद्ध गेली साडेतीन वर्षे चालू आहे, पण ते थांबवण्याऐवजी भडकावण्याचाच प्रयत्न दोन्ही महासत्ता करत आहेत. इस्रायल व गाझा युद्धाचीही तीच स्थिती आहे. तर भारताने पाकिस्तानबरोबरचे युद्ध आपणहून थांबवले आहे आणि यात तिसऱ्या देशाची मध्यस्थी पार नाकारली आहे. त्यामुळे या युद्धांचा अंत कसा होणार, पुढे काय होणार असे प्रश्न पडून जग अनिश्चिततेच्या भोवऱ्यात सापडले आहे. हे असे का झाले, त्याचे परिणाम काय आणि यावर उपाय याचा विचार आपण या लेखात करू या.

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जगाच्या स्वरूपात काही मोठे बदल झाले आहेत. सोविएत संघ ही जगातली दुसरी महासत्ता विघटन पाऊन लयाला गेली आहे. त्यामुळे जगात काही काळ तरी अमेरिकेचा एकछत्री अंमल होता व तीच एक महासत्ता होती. विसावे शतक उलटल्यानंतर अमेरिकेच्या एकछत्री अमलाला ग्रहण लागले आहे व जगात चीन, भारत, युरोपीयन युनियन, खनीज तेलामुळे समृद्ध बनलेले अरब देश आणि तंत्रज्ञान व लष्करी शक्तीमुळे सशक्त झालेला इस्रायल व ग्लोबल साऊथ अशा काही विभागीय सत्ता निर्माण झाल्या आहेत. या विभागीय सत्तांच्या महत्त्वाकांक्षांना आवर घालण्याची क्षमता आता अमेरिकेत राहिलेली नाही. उलट या विभागीय महासत्तांमुळे आपल्या सामर्थ्याला लागू पाहात असलेले ग्रहण कसे दूर करायचे ही चिंता अमेरिकेला सतावत आहे. चीनने गेल्या पंचवीस वर्षांत एवढी आर्थिक व लष्करी प्रगती केली आहे, की त्याने एकीकडे अमेरिकेच्या महासत्तापदाला आव्हान दिले आहे तर दुसरीकडे आशियातील सर्वात मोठी सत्ता होण्याचा प्रयत्न चालवला आहे. त्यामुळे चीनचा एकीकडे अमेरिकेशी संघर्ष चालू आहे तर दुसरीकडे आशियातील त्याच्या अनेक शेजारी देशांशीही तो चालू आहे. चीन एकीकडे अमेरिकेला प्रशांत (पॅसिफिक) महासागरातून हाकलण्याचा प्रयत्न करत आहे तर दुसरीकडे हिंदी महासागरात भारताला आव्हान देण्याचा प्रयत्न करत आहे. दक्षिण चीन महासागरावर आपला हक्क दाखवण्यासाठी चीनने जपान, तैवान, फिलिपाइन्स, व्हिएतनाम आदी देशांशी संघर्ष सुरू केला आहे व तो कधी युद्धात परिवर्तित होइल ते सांगता येत नाही. शिवाय भारताबरोबरच्या सीमावादामुळे दोन्ही देश एका मोठ्या युद्धापर्यंत जाऊन परतले आहेत. त्यामुळे सध्या चालू असलेली तीन युद्धे वगळता भविष्यात आणखी काही दीर्घकालीन युद्धे आशियात सुरू होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

युक्रेन आणि रशिया यांच्यातल्या युद्धामुळे सध्या जग अधिक चिंतेत आहे. याचे कारण या युद्धात अमेरिका व रशिया या दोन मोठ्या सत्ता गुंतलेल्या आहेत. या युद्धातून अमेरिकेला आपल्या महासत्तापदाला लागलेले ग्रहण सोडवायचे आहे तर रशियाला आपले गमावलेले महासत्तापद परत मिळवायचे

आहे. सोविएत संघाच्या पतनानंतर उरलेल्या अमेरिका या एकमेव महासत्तेने युरोपवरील रशियाचा प्रभाव पूर्णपणे नाहीसा करण्यासाठी नाटो या युरोपच्या संरक्षणासाठी निर्माण केलेल्या लष्करी संघटनेचा विस्तार रशियाचे परसदार असलेल्या पूर्व युरोपीय देशांत खूप वेगाने केला. रशियाला पुन्हा युरोपवर सत्ता गाजवता येऊ नये या दृष्टीने अमेरिकेने हे पाऊल टाकले व त्याला पूर्व युरोपीय देशांसह सर्व युरोपीय देशांचा पाठिंबा होता. अमेरिकेचे हे पाऊल रशियाला त्याच्या भौगोलिक सापळ्यात अडकवणारे तर होतेच, तसेच जगात आपल्याला एकही स्पर्धक शिल्लक राहू नये हाही हेतू त्यामागे होता. अमेरिकेने एकेकाळी रशियाचा भाग असलेल्या युक्रेनलाच नाटोत ओढायचे ठरवले तेव्हा रशियाचा संयम संपला व त्याने युक्रेनविरुद्ध युद्ध पुकारले.

हमास या संघटनेने केलेल्या दहशतवादी हल्ल्याचे निमित्त करत इस्रायलने गाझापट्टीवर हल्ले सुरू केले. दोन वर्षे झाले तरी हे हल्ले थांबत नाहीत. आता इस्रायलने गाझा पट्टीतून हमासचे जवळजवळ उच्चाटन केले आहे व हा भाग पूर्णपणे ताब्यात घेण्याच्या हालचाली सुरू केल्या आहेत. याच निमित्ताने हमासचा समर्थक असलेल्या इराणाविरुद्धही इस्रायलने अमेरिकेच्या पाठिंब्याने युद्ध सुरू करून इराणची अणुकेंद्रे उद्ध्वस्त केली आहेत. ऑपरेशन सिंदूरची कारणे व परिणाम आपण सर्वांना माहीतच आहेत. एकूणच या सर्व युद्धांची कारणे सत्तास्पर्धा व भूराजनीतिक हितसंबंध ही आहेत, हे स्पष्ट आहे. अमेरिका, रशिया व चीन यांची महासत्तापदासाठीची स्पर्धा व त्यासोबत इराण, भारत, तुर्कस्तान यांची क्षेत्रीय महात्त्वाकांक्षा यामुळे युद्धांना तोंड फुटले आहे.

जगातील संसाधने व त्यावरील स्वामित्व हेही या युद्धांचे एक कारण आहे. तेल, खनिजे, रेअर अर्थ धातू, पाण्यावरील मालकी, आवश्यक वस्तूंच्या पुरवठासाखळीवरील वर्चस्व हीदेखील युद्धाची कारणे आहेत. काही युद्धे ही अतिराष्ट्रवाद, धर्माभिमान, वंशवाद यातून उद्‌भवली आहेत.

खरे तर ही कारणे तशी सार्वकालिक आहेत. परंतु त्यावरून युद्ध करणे एकेकाळी तितके सोपे नव्हते. युद्धासाठी मोठी तयारी करावी लागत असे. सैन्याची व शस्त्रांची जमवाजमव, युद्धकाळातील साधनसामग्रीच्या पुरवठ्याची काळजी घ्यावी लागे. युद्धातील हानीचे व्यवस्थापन करावे लागे. मात्र सध्याची युद्धे तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या विकासामुळे व वापरामुळे अधिक सुलभ झाली आहेत. या युद्धांचा खर्चही कमी झाला आहे व प्रत्यक्ष मनुष्यहानी टाळणेही शक्य झाले आहे. आजचे युद्ध रणांगणावरच दोन देशांच्या सैन्यात लढले जाईल असे नाही. त्याचे स्वरूप संमिश्र किवा हायब्रीड असे आहे. ते सायबर विश्वात लढता येते, अंतराळात लढता येते, लोकांच्या मनावर कब्जा करून मनामनात लढवता येते, एखाद्या देशाची आर्थिक कोंडी करूनही लढता येते. रणगाडे, तोफा, लढाऊ विमाने, युद्धनौका या पारंपरिक युद्धसाहित्याचे महत्त्व अद्याप संपले नसले व नजीकच्या काळात ते संपण्याची शक्यता नसली, तरी त्यांच्या वापराशिवाय आज युद्ध लढणे शक्य झाले आहे, हेही आता वारंवार युद्धे होण्याचे एक कारण आहे. दहशतवाद्यांमार्फत युद्ध लढणे हा युद्धाचा एक सर्वात कमी खर्चीक व परिणामकारक मार्ग आहे. अशा प्रकारचे युद्ध कोणताही आर्थिक ताण सहन न करता दीर्घकाळ करता येते. आता या युद्धाला ड्रोन या खेळण्याची जोड मिळाली आहे. केवळ काहीशे रुपयांत तयार करता येणारे हे खेळणे शत्रूप्रदेशात अभूतपूर्व असा विध्वंस करू शकते. अगदी गरिबातला गरीब देशही मोठ्या प्रमाणावर ड्रोन उत्पादन करून बलाढ्य देशाला वठणीवर आणू शकतो. युक्रेनने अलीकडच्या काळात ड्रोनचा वापर करून रशियाला खूप मोठी हानी पोहोचवली आहे. ऑपरेशन सिंदूरच्या काळात ड्रोनचा वापर मोठ्या प्रमाणावर झाला. या खेरीज क्षेपणास्त्रे, चालकविरहित विमाने व आत्मघाती ड्रोन ही आधुनिक युद्धातील स्वस्त, सोपी आणि विध्वंसक अस्त्रे आहेत. या अस्त्रांत आपल्या सैनिकांचा वापर न करता शत्रूची जास्तीत जास्त हानी करण्याची क्षमता आहे.

शीतयुद्धकाळात संघर्ष आटोक्यात ठेवण्यात जागतिक संस्थांचा मोठा सहभाग होता. कुठेही युद्ध सुरू झाले किंवा तशी शक्यता दिसली की या संघटना लगेच कार्यरत होत. मध्यस्थी करून संघर्ष मिटवण्याची लगबग सुरू होत असे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने यात अनेक वेळा महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. परंतु गेल्या काही वर्षांत संयुक्त राष्ट्रांचे महत्त्व खूपच कमी झाले आहे. सध्या जगात तीन युद्धे चालू आहेत, पण त्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्रांची काय भूमिका आहे हे कुणासही माहीत नाही. जगातल्या बड्या राष्ट्रांनीच संयुक्त राष्ट्रांना अडगळीत फेकून दिले आहे. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आदी संघटना आर्थिक दबाव टाकून युद्ध थांबवत असत. आता या संस्थांचा प्रभाव हळूहळू कमी होत चालला आहे. याचे कारण जगातल्या बड्या राष्ट्रांमध्येच सत्तास्पर्धा वाढली आहे व त्यांना या आंतरराष्ट्रीय संस्थांचा या स्पर्धेत अडथळा होत आहे. शिवाय बड्या देशांनी आपापल्या हेतूंसाठी या संस्थांचा वापर सुरू केल्यामुळे त्यांनी आपापल्या गटाचे हेतू साध्य करण्यासाठी आपल्या गटाचे वर्चस्व असणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्था सुरू केल्या आहेत. विशेषत: चीनचा जागतिक शक्ती म्हणून उदय झाल्यानंतर त्याने जागतिक बँक किवा आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थांना पर्याय ठरू शकणाऱ्या नव्या संस्था निर्माण केल्या आहेत. त्यामुळे युद्ध थांबवण्यासाठी आर्थिक दबाव टाकणे अवघड झाले आहे. याचा परिणाम आजवर कार्यरत असलेली जागतिक व्यवस्था विस्कळीत झाली आहे व तिची जागा घेणारी नवी व्यवस्था अद्याप निर्माण होऊ शकलेली नाही. त्यामुळे जागतिक अनिश्चितता खूप वाढली आहे. या अनिश्चिततेचे परिणाम आता जगावर दिसून येऊ लागले आहेत.

युद्धामुळे होत असलेले आर्थिक परिणाम खूप भीषण व दीर्घकालीन आहेत. युक्रेन व रशिया युद्धामुळे इंधनाच्या व अन्नधान्याच्या पुरवठ्यावर परिणाम होऊन त्यांच्या किमती वाढल्या आहेत. भारताने रशियाकडून मोठ्या प्रमाणावर तेल खरेदी केले नसते तर इंधन तेलाच्या किमती प्रतिबॅरल १०० डॉलरच्याही वर गेल्या असत्या असे तज्ज्ञांचे म्हणणे आहे. इस्रायल व इराण संघर्षामुळेही आंतरराष्ट्रीय जहाजवाहतूक विस्कळीत होऊन जागतिक व्यापार विस्कळीत होण्याची शक्यता निर्माण झाली. या युद्धांमुळे पाश्चात्य राष्ट्रांनी रशिया, इराण या देशांवर व या देशांशी व्यवहार करणाऱ्या देशांवर आर्थिक निर्बंध लादल्यामुळेही जागतिक बाजार व आर्थिक व्यवहारात अडथळे निर्माण झाले. त्यामुळे जागतिक चलनवलन विस्कळीत झाले. या सर्व गोष्टींचा जगातल्या छोट्या, गरीब व अविकसित देशांवर खूप दुष्परिणाम झाला. त्यातून टंचाईग्रस्त प्रदेशातून संपन्न प्रदेशात जाणाऱ्या निर्वासितांची समस्या निर्माण झाली. अनेक स्थिर देश त्यामुळे अस्थिर झाले, वंशवाद वाढला, अन्न असुरक्षितता वाढीस लागली.

इस्रायल व इराण युद्धामुळे फक्त तेलाच्या पुरवठ्यावर परिणाम झाला असे नाही तर ते वाहून नेणाऱ्या जहाजांच्या विमाहप्त्यात वाढ झाली. काही देशांनी संघर्षग्रस्त भागातून वाहतूक टाळून ती लांबच्या सुरक्षित मार्गाने सुरू केल्यामुळे वाहतूकखर्च वाढला.

या युद्धांत विशेषत: पश्चिम आशिया व भारत आणि पाक युद्धात अनेक दहशतवादी संघटनाही सामील होत्या. त्यांची युद्धातील उपयुक्तता बघून अन्य देशही अशा संघटनांचा वापर करण्याची शक्यता वाढीस लागली आहे.

युद्धांमध्ये सामान्य नागरिकांचा बळी जात असतो, तसा या सर्व युद्धांतही गेला. विशेषत: गाझामध्ये ठरवून सामान्य नागरिकांना लक्ष्य करण्यात आले. हल्ले करताना जाणीवपूर्वक नागरी वस्त्या, इस्पितळे, शाळा यावर हल्ले करण्यात आले. युक्रेन युद्धात दोन्ही देशांनी एकमेकांच्या शहरांवर व नागरी वस्त्यांवर हल्ले केले. भारत व पाक युद्धात भारताच्या बाजूने हे सर्व प्रकार टाळण्यात आले, पण पाकिस्तानने नागरी वस्त्यांवर हल्ले केले. भारताच्या सक्षम हवाईहल्लारोधक यंत्रणेमुळे हे हल्ले यशस्वी होऊ शकले नाहीत. ही यंत्रणा सक्षम नसती तर भारताला मोठ्या नागरी हानीला तोंड द्यावे लागले असते.

या युद्धाने युक्रेन, इराण या देशांचे दीर्घकालीन नुकसान झाले आहे. रशिया, इस्रायल व भारताचेही आर्थिक नुकसान झाले आहे. अशा युद्धांमुळे या देशांतील परकी गुंतवणूक आटली आहे. विशेषत: भारत व पाकिस्तान हे दोन्ही अण्वस्त्रसज्ज देश असल्यामुळे परकी गुंतवणूकदारांना आपल्या गुंतवणुकीच्या सुरक्षिततेची हमी वाटत नाही. या दोन्ही देशांतील युद्ध अल्पकालीन ठरल्यामुळे दक्षिण आशियातील आर्थिक चलनवलन व व्यापारावर फार मोठा परिणाम झाला नाही. परंतु ते अधिक काळ चालले असते तर त्याचे दीर्घकालीन आर्थिक परिणाम होऊन व्यापारी, गुंतवणूक, उत्पादन व पुरवठा यात अडथळे निर्माण झाले असते. त्याचा परिणाम सकल राष्ट्रीय उत्पन्नावर झाला असता. भारत जगातली चौथी आर्थिक सत्ता बनत असताना त्याला असे युद्ध परवडणारे नाही आणि पाकिस्तान आधीच आर्थिक दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर उभा असताना या युद्धाने त्याच्या अस्तित्वावरच घाला आला असता.

अमेरिका, रशिया आणि चीन या जगातील संघर्ष टाळू शकणाऱ्या सत्तांमध्येच सत्तासंघर्ष सुरू झाल्यामुळे इस्रायल व इराण, भारत व पाकिस्तान, अर्मेनिया व अझरबैजान यांच्यातले संघर्ष कोण थांबवणार हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. या महासत्तांची मध्यस्थी त्यामुळे निष्प्रभ झाली आहे. भारत, युक्रेन हे बड्या सत्तांची मध्यस्थी मानण्यास तयार नाहीत. संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे तशी शक्तीच राहिलेली नाही. त्यामुळे येत्या काळात जगात अनेक भागांत युद्धस्थिती राहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. विशेषत: युद्धासाठी फार मोठी व महागडी शस्त्रास्त्रे आता आवश्यक नसल्यामुळे अल्पखर्चात युद्धे खेळली जाण्याची शक्यता वाढीस लागली आहे. अनेक छोटे देश बड्या देशांकडून युद्धसाहित्य आयात करण्याऐवजी देशातच ड्रोन, क्षेपणास्त्रे तयार करू लागले आहेत. गेल्या काही वर्षांत भारत, तुर्कस्तान, इराण, दक्षिण कोरिया अशा देशांनी शस्त्रास्त्रांच्या उत्पादनात स्वावलंबन साध्य केले आहे. त्यामुळे अनेक गरीब देश या देशांकडील स्वस्त व परिणामकारक शस्त्रास्त्रे विकत घेऊ लागले आहेत. हे जगासाठी चांगले लक्षण नाही. त्यातच अमेरिका, रशिया व चीन या बड्या देशांच्या राष्ट्रप्रमुखांचे वागणे बेजबाबदार झाले आहे. हे तिन्ही देश आपल्या भौगोलिक व आर्थिक विस्तारवादात गुंतलेले आहेत. त्यामुळे जागतिक व्यवस्था नावाची गोष्टच संपुष्टात आली आहे. हे देश जे करतील तीच जागतिक व्यवस्था असा प्रकार सुरू झाला आहे. विशेषत: अमेरिकेत डोनाल्ड ट्रम्प हे अध्यक्ष झाल्यानंतर अमेरिकेने घालून दिलेल्या वर्ल्ड ऑर्डरचा पार धुव्वा उडाला आहे. त्यांनी मुत्सद्देगिरीला तिलांजली देऊन व्यापारी व्यवहाराला प्राधान्य दिले आहे. त्यामुळे सर्व देश आपापल्यापुरते पाहू लागले आहेत. यातून जागतिक संघर्ष अधिकाधिक वाढून देशादेशांत छोट्यामोठ्या कारणांवरून युद्धे होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

(हा लेख ऑगस्ट २०२५ मधील परिस्थितीवर आधारलेला आहे. तो प्रसिद्ध होईपर्यंत त्यात काही बदल झालेला असू शकतो.)

– दिवाकर देशपांडे
diwakardeshpande@gmail.com

[illegible]

जागतिक परिस्थिती आणि भारतीय उद्योग

भारतीय अर्थव्यवस्था या वर्षी ६.४ टक्के वाढेल. जागतिक वाढदर ३ टक्के, चीन ४.८ टक्के आणि अमेरिका १.९ टक्के असेल. भारताला 'आत्मनिर्भरता आणि जागतिक सहकार्य' यांचा समतोल साधत विकासाच्या दिशेने पावले टाकावी लागतील. मंदीच्या वातावरणात भारताला नवनवीन विदेशी बाजारपेठा शोधाव्या लागतील, स्थानिक बाजारपेठेत अमाप चैतन्य (टर्बो चार्ज) निर्माण करावे लागेल. हिंदुस्थान युनिलिव्हर भारतात वर्षानुवर्षे वाढत आहे यातून धडा घेतला पाहिजे.

भूराजकारण, जागतिक व्यापार, ऊर्जा सुरक्षाव्यवस्था, संरक्षण धोरणे आणि तंत्रज्ञान यामध्ये उलथापालथ होत आहे. झपाट्याने होणारे बदल हाच स्थायिभाव झाला आहे. याचे दूरगामी परिणाम भारतीय उद्योगांवर होत आहेत. भारतासाठी ही परिस्थिती संकटाची आणि संधीची आहे.

जगभरात युद्ध आणि युद्धसदृश वातावरण, पुनर्निर्वाचित अमेरिका अध्यक्षांची अमेरिकेचा व्यापारातील असमतोल कमी करण्यासाठीची नवीन टॅरिफ आक्रमणे, तंत्रज्ञानातील उलथापालथ, आणि नव्याने उभारी घेत असलेले संरचनात्मक बदल यामुळे भारताच्या उद्योगक्षेत्रासमोर काही अडचणी तर आहेतच, तशाच नवनवीन संधींचाही दरवाजा उघडतो आहे.

युद्धजन्य संघर्ष आणि इंधनपुरवठ्यावर परिणाम

कोणत्याही देशाच्या औद्योगिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी ऊर्जा किंवा इंधनाचे अनन्यसाधारण महत्त्व असते. विशेषतः भारतासारख्या खंडप्राय देशाची आणि १४६ कोटी नागरिकांची ऊर्जागरज प्रचंड असून इंधनापैकी ८५ टक्क्यांपेक्षा अधिक कच्चे तेल आयात करावे लागते. देशांतर्गत मागणी ६ ते ७ टक्क्यांनी दरवर्षी वाढत असताना तेलशुद्धीकरण क्षमता गेल्या पाच वर्षांत फक्त पाच टक्के वाढून २६१ दशलक्ष मेट्रिक टन प्रतिवर्ष झाली आहे.

जुलै २०२५ पर्यंत भारत ३५ टक्के तेल रशियाहून आयात करत होता, जी टक्केवारी पाच वर्षांपूर्वी फक्त दोन टक्के होती. जास्तीचा वाहतूक आणि विमाखर्च विचारात घेतला तर आता रशियन तेल आंतरराष्ट्रीय बाजारभावापेक्षा फक्त २-३ डॉलर प्रती बॅरल स्वस्त मिळते. जे काही काळ २० ते ३० डॉलर स्वस्त होते. रशियासोबत रुपया-रुबल व्यापार केल्याने भारताची डॉलरची मागणी कमी झाली आणि त्यामुळे इतर देशांच्या तुलनेत भारताला चलनाच्या मूल्यात स्थैर्य राखता आले. जुलै २०२५ पर्यंत भारतातील आयओसी, रिलायन्स, नायरा यांसारख्या कंपन्या रशियन कच्चे तेल रिफाइन करून आणि त्यावर प्रक्रिया करून निर्यात करत होत्या.

अमेरिका दीर्घकाळ भारतावर दबाव आणतो आहे की भारताने रशियाकडून तेल आणि शस्त्रखरेदी थांबवावी कारण रशियाला युक्रेनशी

युद्धासाठी पैसे उपलब्ध होतात. या खरेदीसाठी अमेरिकेने काही भारतीय वस्तूंवर २७ ऑगस्ट २०२५ पासून २५ टक्के अतिरिक्त आयातकर लादला आहे. लगोलग भारतीय तेलकंपन्यांनी आता स्पॉट मार्केटमधून रशियन तेल खरेदी करणे बंद केले आहे. भारताने रशियन तेलखरेदी करणे बंद केल्यावर अपेक्षेप्रमाणे आणि अमेरिकन तेलकंपन्यांना आणि त्यांच्या उच्चपदस्थ भागधारकांना पाहिजे त्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय तेलाच्या किमती वाढत आहेत.

मध्यपूर्व संकट

ओमान आणि पर्शियन आखातांना जोडणारी होर्मुझ सामुद्रधुनी बंद करण्याचा निर्णय इराणच्या संसदेने घेतला आहे. दररोज जगभरातील सुमारे १७ कोटी बॅरल तेलाची या सामुद्रधुनीतून वाहतूक होते. भारताच्या एकूण कच्च्या तेलाच्या आयातीपैकी सुमारे ६० टक्क्यांपेक्षा अधिक तेल पश्चिम आशियातून (इराण, सौदी अरेबिया, इराक, संयुक्त अरब अमिरात आणि कुवैत) प्रामुख्याने होर्मुझ सामुद्रधुनीतून भारतात पोहोचते. होर्मुझ क्षेत्रात इराण–इस्रायल, इराण–अमेरिका यांच्यातील तणाव वाढल्यास भारताला पर्यायी ऊर्जामार्गांची आवश्यकता भासेल.

भारताने इराण आणि जीसीसी (Gulf Cooperation Council) देशांशी विशेष आर्थिक संबंध वाढवले आहेत, आपल्या जहाजांनी होर्मुझ सामुद्रधुनीला संरक्षण पुरवले आहे आणि त्यातून सामरिक विश्वास दृढ केला आहे. पर्यायी मार्गांची गरज असल्याने भारत द्रवरूप नैसर्गिक वायू आणि कच्च्या तेलाच्या वाहतुकीसाठी म्यानमार, रशिया, अमेरिका, आफ्रिकन देशांकडे वळत आहे, परंतु त्यांचा खर्च अधिक आहे. इंटरनॅशनल नॉर्थ–साऊथ ट्रान्सपोर्ट कॉरिडॉर (INSTC) हा एक महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प आहे जो होर्मुझवरील अवलंबित्व कमी करू शकतो.

इंधनपुरवठा आणि किमती यांच्या स्थैर्यावर भारतातील उद्योग आणि अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे. अमेरिकेने साठ दिवस पुरेल एवढा इंधनसाठा करून ठेवला आहे. त्या धर्तीवर भारताने दिवसाला अंदाजे ५.५ दशलक्ष बॅरलच्या वापरानुसार विशाखापट्टण, मंगलोर आणि पदूर येथे नऊ दिवसांची इंधन गरज पूर्ण करील इतका साठा केला आहे. तो २३ दिवसांपर्यंत वाढवण्यासाठी इतर क्षेत्रे तयार करण्यात येत आहेत. सरकारी तेलकंपन्यांच्या साठ्यासाहित ७४ दिवस पुरेल इतका क्रूडतेलसाठा उपलब्ध आहे जो आंतरराष्ट्रीय मानक ९० दिवसांच्या जवळ आहे.

ट्रम्प यांचे धोरण व जागतिक व्यापार

सन २०२५ पासून सुरू झालेल्या डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या दुसऱ्या कार्यकाळात व्यापारधोरण अधिक अमेरिकाकेंद्रीत आणि संरक्षणवादी झाले आहे याचे कारण आहे पुढील तक्त्यातून दिसणारी अमेरिकेची वाईट आर्थिक स्थिती.

देश	वस्तू व्यापार तूट (bn$)	सेवा व्यापार अधिशेष (bn$)	नेट व्यापार तूट (bn$)	सरकारचे एकूण कर्ज (Trn$)	कर्ज/ जीडीपी (%)
अमेरिका (२०२४)	१२१२	२९३	९१९	३६.००	१२३%
भारत (२०२४-२५)	२८३	१८९	९४	२.१५	८३%

अमेरिकेच्या ३६ लाख कोटी डॉलरच्या कर्जापैकी सुमारे ९ लाख कोटी डॉलर कर्ज यावर्षी परत फेडायचे आहे ते परत विकण्यासाठी गुंतवणूकदारांचा अमेरिकी अर्थव्यवस्थेवर विश्वास पाहिजे. एकूण कर्जापैकी जपान (३.५%) आणि चीन (१.५%) यांनी अमेरिकेच्या रोखे बाजारातून खरेदी केलेले आहे. चीन अमेरिकेच्या रोखेबाजारास वेठीस धरू शकतो असा एक प्रवाद आहे, पण तसे करताना चीनच्या स्वत:च्या अर्थव्यवस्थेचे खूप नुकसान होईल.

अमेरिकेच्या २०२४ मधील १२११ दशलक्ष डॉलरच्या वस्तू व्यापारतुटीसाठी चीन (२९५), मेक्सिको (१७२), व्हिएतनाम (१२३), आयर्लंड (८७), जर्मनी (८५), तैवान (७४), जपान (६९), दक्षिण कोरिया (६६), कॅनडा (६३) आणि भारत (४१) हे देश जबाबदार होते. भारत सेवांसाठी वेगळे ८० अब्ज डॉलर देतो हे लक्षात घेता भारतामुळे अमेरिकेला तूट सोसावी लागत नाही.

राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी ही तूट कमी करण्याच्या दृष्टीने चीन आणि इतर राष्ट्रांमधून अमेरिकेत आयात होणाऱ्या वस्तूंवर मोठ्या प्रमाणात आयातकर लादला. उद्देश हा की अमेरिकेतले स्थानिक उत्पादन वाढावे. वेगळ्या प्रकाराने 'मेक इन इंडिया'सारखा हा मार्ग आहे, पण ऑगस्ट महिन्यातही अमेरिकेतली बेकारी आणि महागाई वाढली आहे.

भारतात आयातकरांव्यतिरिक्त परवाने आणि इतर व्यापार अडथळे आहेत म्हणून डोनाल्ड ट्रम्प यांनी ७ ऑगस्ट २०२५ पासून भारतीय मालावर २५ टक्के टॅरिफ लादला आहे आणि रशियन तेलखरेदीसाठी आणखी २५ टक्के कर २७ ऑगस्ट पासून. भारताच्या ८५ दशलक्ष डॉलर निर्यातीपैकी अंदाजे ४८ दशलक्ष डॉलरवर ही वाढ असेल. भारत रशियाकडून करत असलेल्या तेल व संरक्षणसामग्री खरेदीच्या संदर्भात भारताला वेगळा दंडही करण्याची घोषणा केली. मनोहर पर्रीकर हे संरक्षणमंत्री असताना अमेरिकेचा दबाव झुगारून भारताने खरेदी केलेली रशियन बनावटीची ४०० एस यंत्रणा आणि इंडो–रुस सहकार्य कार्यक्रमातील ब्राह्मोस (ब्रह्मपुत्रा आणि मॉस्कवा

या नद्यांवरून) क्षेपणास्त्रे यांच्या पाकिस्तान विरुद्धच्या मे २०२५ मधील नेत्रदीपक यशामुळे अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष कोपले असावेत. भारताचे BRICS (ब्राझील, रशिया, चीन, भारत आणि दक्षिण आफ्रिका) सदस्यत्व आणि डॉलर हे चलन न वापरता केलेला व्यापार आणि त्यामुळे डॉलरचे महत्त्व कमी करणे हेही कारण असावे. भारतीय अर्थव्यवस्था मृत आहे असे विधान करून त्यांनी पाकिस्तानची भलावण केली आणि तिथे मोठे तेलसंशोधन करून प्रचंड तेलसाठे निर्माण करण्याची त्यांनी घोषणा केली आहे!

भारत एफ-३५ विमाने विकत घेण्याचा करार करत नाही आणि द्विपक्षी व्यापार करार अजून झाला नाही याचाही राष्ट्राध्यक्षांच्या मनात राग असावा. भारताने व्यापारविषयक धोरण ठरवताना स्वतःचे राष्ट्रहित प्राथमिक ठेवले आहे. भारत आपल्या शेतकरी, कामगार, उद्योगधंद्यांचे संरक्षण करण्यास कटिबद्ध आहे याचा वाणिज्यमंत्री आणि पंतप्रधान वारंवार उच्चार करत आहेत. भारतात शेतमालावर सरासरी टॅरिफ ३९ टक्के आहे, तर अमेरिकेत तो फक्त ५ टक्के आहे. अमेरिकेला त्यांच्या मका, मांस आणि इतर खाद्य पदार्थांसाठी भारतीय बाजारात खुला प्रवेश मिळावा अशी अमेरिकेची मागणी आहे. जनुकीयदृष्ट्या सुधारित बियाणे भारताला नको आहे कारण शेतकऱ्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर अवलंबून राहावे लागेल. चर्चांमध्ये भारताने कृषी, डेअरी, ऑटोमोबाइल आणि फार्मा क्षेत्रांसाठी बाजार प्रवेशाविरोधात काटेकोर भूमिका ठेवली आहे, ज्यामुळे समन्वय प्रक्रियेत अ ड थ ळे निर्माण झाले आहेत.

चीनवर लादलेल्या अवास्तव टॅरिफमुळे चीन+१ धोरणानुसार मोठमोठ्या कंपन्या आपले उत्पादन चीनमधून किंवा चीनबरोबरीने व्हिएतनाम, भारत आणि मलेशियामध्ये हलवत आहेत, पण ७ ऑगस्टपासून भारतावर लादलेल्या टॅरिफमुळे व्हिएतनाम भारतापेक्षा स्वस्त झाले आहे. काही भारतीय कंपन्या आता परदेशात उत्पादन करून अमेरिकेला निर्यात करण्याचाही विचार करत आहेत.

जुलै २०२५ मधल्या अमेरिका- युरोप महासंघ करारानुसार, युरोपने ७०० अब्ज किमतीची ऊर्जा खरेदी करण्याचे मान्य केले आणि अमेरिकेत गुंतवणुकीसाठी ६०० अब्जचे उद्दिष्ट स्वीकारले याचेही दूरगामी परिणाम भारतीय उद्योगांवर आणि परकीय गुंतवणुकीवर पडू शकतात. भारतासाठी नव्याने व्यापार संतुलन राखण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे.

एलन मस्क व तंत्रज्ञानक्षेत्र

उद्योगांतील प्रतिनिधी सरकारमध्ये असतात तेव्हा परदेशी नागरिकांना जरूर तिथे नोकरीसाठी व्हिसा देणे किंवा आवश्यक कच्चा माल माफक आयातकर भरून आयात करू देणे यासारखे व्यवहारावर आधारित निर्णय सरकारकडून घेतले जातात.

डोनाल्ड ट्रम्प यांनी दुसऱ्या कार्यकाळात टेस्ला, स्टारलिंक आणि एक्सचे मालक एलन मस्क यांना सरकारी खर्च तसेच नोकरशाही कमी करणे, आणि ऊर्जाक्षेत्रात खासगी गुंतवणूक वाढवणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी सल्लागार नेमले, परंतु काही महिन्यांतच त्यांच्यात मतभेद उफाळून आले आणि त्यांनी अल्पावधीतच राजीनामा दिला. याचे दूरगामी परिणाम भारतीय आणि जागतिक उद्योगावर पडू शकतात.

पीएलआय योजना थांबवल्याने स्मार्टफोनच्या उत्पादनावर परिणाम

पीएलआय योजना जून २०२०मध्ये सुरू झाली होती. तिची मुदत पाच वर्षे होती. मोबाइल फोन आणि इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादनांसाठी ही योजना सर्वप्रथम राबवण्यात आली. एप्रिल २०२५पासून या उद्योगांसाठी पीएलआय अनुदान समाप्त झाले आणि लगेच पहिल्या तिमाहीत निर्यात २१००० कोटी रुपयांवरून १६८०० कोटी रुपयांवर आली. ॲपलचे जागतिक प्रमुख टीम कूक म्हणतात की सध्या अमेरिकन जे आयफोन वापरले जातात ते भारतात बनतात.

पीएलआय योजनेच्या १.९७ लाख कोटी रुपये (२४ दशलक्ष डॉलर) बजेटपैकी खूप कमी प्रोत्साहननिधी १४ प्रमुख क्षेत्रांनी उत्पादनवाढ करून मिळवला. विशेष पोलाद प्रकार, वस्त्रोद्योग, नवीकरणीय ऊर्जा घटक (उदा. सौर पॅनेलचे मोड्युल, पवनचक्की घटक) या क्षेत्रांमध्ये कामगिरी अपेक्षेपेक्षा कमी राहिली. एकूण १२ लाख प्रत्यक्ष रोजगार निर्माण झाले. धोरणात्मक बदल म्हणून सरकारने पीएलआयची मुदत २०२५-२६ मध्ये संपणार हा निर्णय घेतला आहे याचे दूरगामी परिणाम भारतीय उद्योगावर पडू शकतात. सरकारने आता २२,९१९ कोटी रुपयांच्या इलेक्ट्रॉनिक घटक (component) यांसारख्या नव्या पीएलआय योजनेंची रूपरेषा तयार केली आहे.

जीसीसी – वाढते योगदान

भारत आता फक्त आयटी सेवा देणारा देश न राहता, उच्चस्तरीय संशोधन, डिजिटायझेशन, क्लायंट इंटेलिजन्स

यासाठी Global Capability Centresचे केंद्र बनत आहे. सध्या भारतात सोळाशेपेक्षा अधिक जीसीसी आहेत.

आंतरराष्ट्रीय सल्लागार McKinseyच्या २०२४च्या अहवालानुसार, भारतातील जीसीसीमधून ४६ अब्ज डॉलर उत्पन्न होत आहे आणि हे दरवर्षी ११ टक्के दराने वाढते आहे. टाटा, विप्रो, इन्फोसिस यांच्याबरोबरच बॉश, मर्सिडीज, गुगल यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचीही या क्षेत्रात उपस्थिती आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) आणि आयटी क्षेत्रातील बदल

आयटी क्षेत्रातील कंपन्यांच्या 'पिरॅमिड' रचनेमध्ये वर्षानुवर्षे सॉफ्टवेअर प्रणालीतील संकेतलेखनाचे (coding) काम कनिष्ठ कर्मचारी करतात. आता एआय हे काम करू शकते त्यामुळे अशा कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता कमी होत चालली आहे. एआयने या पिरॅमिडमधल्या कनिष्ठ स्तरांना धक्का दिला आहे. टीसीएसने २ टक्क्यांपर्यंत कर्मचारी कपात जाहीर केली आहे. इतर कंपन्यासुद्धा यापेक्षा वेगळे वागू शकणार नाहीत असा कयास आहे.

परकीय गुंतवणूक (एफडीआय) आणि स्थानिक उत्पादन धोरण

भारत सरकारने इलेक्ट्रॉनिक्स, केमिकल्स आणि वैद्यकीय उपकरणांमध्ये एफडीआयसाठी आकर्षक सवलती जाहीर केल्या आहेत. १०० टक्के एफडीआय परवानगी, करसवलत व जमिनीवरील अनुदानामुळे अनेक जपानी व कोरियन कंपन्या भारतात उत्पादनकेंद्रे स्थापन करण्याच्या तयारीत आहेत. यामुळे दुसऱ्या श्रेणीतील शहरांमध्ये रोजगारसंधी वाढतील.

चीनमधून आयात कमी पण गुंतवणूक आणा

भारतात 'मेक इन इंडिया'अंतर्गत उत्पादनांमध्ये स्थानिक घटकांचे प्रमाण ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक ठेवण्याचा प्रयत्न आहे. परंतु अनेक कंपन्या मलेशिया, थायलंड किंवा सिंगापूरमार्गे चीनमधून माल आयात करतात. सरकारने आता HS Codeनुसार शहानिशा करून अशा आयातींवर उच्च दराचे शुल्क लागू केले आहे. परिणामी, भारतीय उत्पादनक्षेत्राला संरक्षण मिळेल.

गालवान संघर्षानंतर चिनी गुंतवणुकीवर आपण निर्बंध घातले आहेत. आता आपण चिनी नागरिकांना परत प्रवासी व्हिसा देणार आहोत. चीन आयातीबरोबरच चिनी गुंतवणूक झाली पाहिजे, हे आर्थिक सर्वेक्षणातही नमूद केले आहे. चीन आणि अमेरिका यांच्या संघर्षात दोघेही आपले वैरी व्हायला नकोत.

दुर्मिळ खनिजे सामग्रीवरील चीनचे निर्बंध

चीनने दुर्मिळ खनिजांवर (Rare Earth Elements) कठोर निर्यात नियंत्रण लावले आहे. चीन हा जगातील ९० टक्क्यांपेक्षा अधिक पुरवठा करतो. त्यामुळे जागतिक पुरवठा साखळीमध्ये मोठा अडथळा निर्माण झाला आहे.

भारतात इलेक्ट्रॉनिक्स, चिपचे उत्पादन, इलेक्ट्रिक वाहने, सौरऊर्जा उपकरणे आणि संरक्षण उपकरणे यामध्ये या खनिजांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. चीनवरील अवलंबित्वामुळे भारतातील अनेक उद्योगांना कच्चा माल मिळवणे कठीण झाले आहे.

सरकारने पर्यायी उपाय म्हणून कर्नाटक, मेघालय, मणिपूर, झारखंड, तमिळनाडू आणि ओडिशा येथे स्वतःच्या खाणी विकसित करण्यास गती दिली आहे. खाजगी कंपन्यांनाही दुर्मिळ खनिजे खाणक्षेत्रात सहभागी होण्यासाठी नियम शिथिल केले आहेत. १७६०० कोटी रुपयांचा राष्ट्रीय आराखडा जाहीर केला आहे. यामध्ये बॅटरी ऊर्जासंचय प्रणाली, पवनचक्की, सेमीकंडक्टर या क्षेत्रांना चालना देणारी स्थानिक साखळी तयार करणे अपेक्षित आहे.

भारत–ब्रिटन द्विपक्षीय व्यापार कराराचे फायदे

भारत–ब्रिटन द्विपक्षीय व्यापार कराराअंतर्गत सुमारे ८० टक्के उत्पादनांवरील शुल्क हटवले गेले आहे, याचा अनेक राज्यांना फायदा होणार आहे. महाराष्ट्रातील अभियांत्रिकी, औषधे आणि माहिती–तंत्रज्ञान क्षेत्रांना विशेष चालना मिळणार आहे. ब्रिटिश बाजारपेठेत गुणवत्ता निकष ओळखून उत्पादनांचे मानकीकरण केले जात असल्यामुळे मुंबई, पुणे व नाशिकमधील लघुउद्योगांच्या निर्यातक्षम उत्पादनात वाढ होईल.

उद्योगांची कामगिरी, नवीन गुंतवणूक

गतवर्षी औद्योगिक क्षेत्रात ६.२ टक्के वाढ झाली. उत्पादनदर मध्यम ३ ते ४ टक्के होता जो या वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत २ टक्के इतका घसरला. परकीय गुंतवणूक जाने–डिसेंबर २०२४ कालावधीत ३.४ लाख कोटी (४१ अब्ज डॉलर) रुपये होती. प्रातिनिधिक उदाहरण घ्यायचे झाले तर भारताचा सर्वाधिक विश्वासार्ह आणि ऐतिहासिक औद्योगिक समूह समजल्या जाणाऱ्या टाटा समूहाचे (महसूल : १५.३४ लाख कोटी रुपये–१८५ अब्ज डॉलर) घेता येईल. या समूहाची भांडवली गुंतवणूक ही केवळ विस्तारवादी धोरणाचे प्रतीक नाही, तर ती एक दृष्टिकोनात्मक आर्थिक आराखडा दर्शवते. जागतिक स्पर्धा (१०३ देशांत अस्तित्व) आणि भारतातील उत्पादनकेंद्रित धोरण याला पूरक ठरणारा असा स्वदेशी व पर्यावरणस्नेही विकासाचा मार्ग त्यांनी स्वीकारला आहे. यामुळेच टाटा समूह 'आर्थिक स्थैर्य, नवोन्मेष, आणि सामाजिक जबाबदारी' यांचे उदाहरण मानला जातो.

टाटा समूहाने २०२० ते २०२५ या कालावधीत एकूण ५.५ लाख कोटी रुपयांहून अधिक भांडवली गुंतवणूक ऊर्जा, वाहननिर्मिती, पोलाद, माहिती–तंत्रज्ञान, डिजिटल सेवा अशा विविध क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर केली आहे.

टाटा सन्सचा २०२४-२५चा अहवाल सूचित करतो की पुढील पाच वर्षांत (२०२५-२०३०) समूह २.३ लाख कोटी रुपयांची अतिरिक्त भांडवली गुंतवणूक इलेक्ट्रिक वाहने, बॅटरी स्टोअरेज, सेमीकंडक्टर उत्पादन, एआय आणि Cloudमध्ये. होणार आहे. रिलायन्सची सौरउर्जा (७५००० कोटी रुपये), Retail मध्ये १६.६ लाख कोटी रुपये आणि महाराष्ट्रात ३ लाख कोटी रुपये इतकी गुंतवणूक करण्याची योजना आहे.

अमेरिकेच्या करांमुळे भारतीय निर्यातदारांना त्यांचा माल विकण्यासाठी स्थानिक बाजारपेठेत मागणी निर्माण झाली पाहिजे. २२ सप्टेंबर २०२५ पासून सरकारने जीएसटीमध्ये कपात केली आहे त्यामुळे स्थानिक मागणी ही सुमारे दोन लाख कोटी रुपयांनी वाढेल असा अंदाज आहे.

जवळपास सर्व मोठे भारतीय आणि विदेशी उद्योग भारतात मोठ्या प्रमाणावर नवीन गुंतवणूक करत आहेत.

एमएसएमई क्षेत्र : सद्य अडचणी आणि सुधारणा

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) क्षेत्र सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) सुमारे ३० टक्के आणि रोजगाराच्या ४० टक्क्यांवर परिणाम करते. जागतिक अस्थिरता, कच्च्या मालाच्या वाढत्या किमती, आणि कर्ज पुरवठ्यातील मर्यादा यामुळे मात्र हे क्षेत्र अडचणीत आहे. २०२५च्या अर्थसंकल्पात सरकारने ७५,००० कोटी रुपये एमएसएमई निधी जाहीर केला आहे आणि डिजिटल कर्ज प्लॅटफॉर्म सुरू केला आहे.

पर्यटन– पायाभूत सुविधा, दहशतवाद आणि अपघात

भारतात पर्यटन हे उद्योगवाढीचे नवीन केंद्रबिंदू मानले जाते. सरकारने २०२५-३० कालावधीसाठी २.५ लाख कोटी रुपये पायाभूत सुविधा खर्चासाठी मंजूर केले आहेत. मात्र, पहेलगाम अतिरेकी हल्ला आणि AI १७१ विमान अपघातामुळे पर्यटन उद्योगाला हादरा बसला आहे. यावर उपाय म्हणून नवीन सुरक्षा निकष, विमा धोरणे आणि प्रशिक्षणे सुरू करण्यात आली आहेत.

निवडणुकांची पार्श्वभूमी आणि उद्योगक्षेत्रातील अपेक्षा

दिल्ली, महाराष्ट्र येथील विधानसभा निवडणुका पार पडल्या असून बिहार, आसाम, पश्चिम बंगाल, तमिळनाडू, केरळ, आणि पुडुचेरी येथील विधानसभा निवडणुका पुढील काही महिन्यांत आहेत. मुंबई, पुणे आणि इतर महानगरांमध्ये चार ते पाच वर्षांनी निवडणुका होणार आहेत. राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार दोघेही मोठ्या प्रमाणावर प्रकल्प जाहीर करत आहेत – विशेषतः पायाभूत सुविधा, आरोग्य आणि शहरी नियोजन क्षेत्रात – याचा थेट लाभ बांधकाम, सिमेंट, स्टील आणि इलेक्ट्रिकल उपकरणांच्या उद्योगांना होणार आहे.

जागतिक मागणी–पुरवठा साखळी व पोलाद उद्योग

युक्रेन युद्धामुळे पोलादाचा दर गेल्या दोन वर्षांत २०- २५ टक्के वाढला आहे. भारतात जेएसडब्ल्यू आणि टाटा स्टील यांनी उत्पादन क्षमता वाढवली आहे. भविष्यातील मागणी लक्षात घेता, भारतीय स्टील कंपन्या युरोपीयन युनियन व आफ्रिकेमध्ये निर्यातीसाठी दीर्घकालीन करार करत आहेत. रशियन निर्यात कमी झाल्याने भारताला नवे बाजार मिळत आहेत.

उपसंहार –

वाटचाल 'विकसनशील देश' ते 'वैश्विक नेतृत्व'

एआय, भूराजकारण, व्यापार करार, आणि स्थानिक धोरणे यांचा परस्पर परिणाम उद्योगांवर होत आहे. आयएमएफच्या अंदाजापणे देशांतर्गत केंद्रित असलेली भारतीय अर्थव्यवस्था यावर्षी ६.४ टक्के वाढेल. जागतिक वाढदर ३ टक्के, चीन ४.८ टक्के आणि अमेरिका १.९ टक्के असेल. भारताला 'आत्मनिर्भरता आणि जागतिक सहकार्य' यांचा समतोल साधत विकासाच्या दिशेने पावले टाकावी लागतील. मंदीच्या वातावरणात भारताला नवनवीन विदेशी बाजारपेठा शोधाव्या लागतील, स्थानिक बाजारपेठेत अमाप चैतन्य (टर्बो चार्ज) निर्माण करावे लागेल. हिंदुस्थान युनिलिव्हर भारतात वर्षानुवर्षे वाढत आहे यातून धडा घेतला पाहिजे.

अमेरिकेचा बागुलबुवा कमी करून अवलंबित्व कमी करावे लागेल. रशियाकडून खरेदी करण्यासाठीच्या दंडाच्या घोषणेला प्रत्युत्तर म्हणून अमेरिका रशियाकडून खते, अणु ऊर्जेसाठी युरेनियम हेक्साफ्लुराइड आणि इलेक्ट्रिक वाहनांसाठी पॅलेडियम आयात करते हे भारताने दाखवून दिले आहे. सात वर्षांनी पंतप्रधानांनी चीनला भेट दिली.

अमेरिकेने नकार दिला म्हणून विजय भटकर यांच्या नेतृत्वाखालील चमूने महासंगणकाची निर्मिती केली हे उत्तम उदाहरण आहे. अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणजे अमेरिकेने क्रायोजेनिक इंजिन नाकारले होते. आता स्वदेशी सीई २० इंजिनाद्वारे भारत आणि अमेरिका यांचा 'निसार' हा उपग्रह ३० जुलै २०२५ रोजी अवकाशात झेपावला आहे.

जगातील सतत बदलणाऱ्या परिस्थितीत भारतीय उद्योग धोरणात्मक निर्णय घेत आहेत. संधींचा लाभ घेत विकसनशील देशापासून वैश्विक नेतृत्वाकडे भारताची वाटचाल सुरू आहे. जागतिक सहकार्य, स्थिर धोरण, आणि नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञान हाच यशाचा मूलमंत्र ठरणार आहे. भारतीयांना काहीही अशक्य नाही हा विश्वास नेतृत्वाने सदैव जागा ठेवला पाहिजे.

– माधव जोशी

joshimj2002@gmail.com

[illegible]

दोन स्फुटकथा

अचानक तिला जीवघेणा हिसका बसला. पोट घट्ट रोवून ती चिकटली. 'आई ग...' त्या लाल सरड्याने मोठी धडक देऊन तिचा शंख ओरबाडला. असह्य वेदना सहन करत ती थांबली. तिची पाठ सोलवटून गेली होती. ती उघडी पडली होती. ती परत बुंध्याशी घसरली होती. फूल वाट पाहत होते. ती पुन्हा त्याच्याकडे जायला निघाली.

एकमेक

ती गोगलगाय होती. सकाळी तिने डोळे उघडले, तेव्हा तिला वेलीवर टोकाला उमललेले निळे-जांभळे फूल दिसले. तिला ते हवेच होते. फुलालाही ती हवी होती. फूल तिच्या जागे होण्याचीच वाट पाहत होते. फुलाचा सुवास अन् त्याच्या पाकळ्यांचा स्पर्श अद्‌भुत होता. यापूर्वी तिने दोन-तीन वेळा अनुभवलेला. त्या फुलाच्या आईचा, बाबांचा, आजीचा; क्वचितच त्या वेलीवर उमलणाऱ्या अद्‌भुताचा!

तिला उंच टोकावर जाण्यावाचून पर्याय नव्हता. सूर्य कलण्याच्या आत तिला तिथे पोहोचायला हवे होते. फूल नंतर मिटणार होते. कायमचे!

तिने दोन्ही सोंडा सरसावल्या. शंखाला सावरून आळस दिला आणि ती मऊ गवतावरून भराभरा निघाली. मधेच कानाशी 'दिवस किती छान आहे', असे चतुर गुणगुणून गेला. झोपलेल्या पिवळ्या फुलपाखराला ती फूल समजून त्याच्या पंखावरून चालत गेली. ती त्याला 'सॉरी' म्हणणार एवढ्यात त्याने त्याच्या सोंडेने तिला गुदगुल्या केल्या. ती हसून पुढे निघाली. दवबिंदूंनी अंघोळ केली. भूक लागल्यावर तगरीच्या फुलांची न्याहारी केली. ती आता बुंध्याशी पोहोचली. उन्हे पूर्ण पसरली होती. फुलाला बोलता येत नाही. ते शब्दांऐवजी सुगंधाने बोलते. पण ती ओढ तिला कळली. फूल हसत होते. तिने तितक्याच असोशीने बुंध्यावर पोट टेकले अन् वेलीवर चढायला सुरुवात केली. एक चंदेरी रेष त्या राखाडी बुंध्यावर उमटत होती. काळी वेलांटी तसू तसू वर जात होती.

ती दमली.

अचानक तिला जीवघेणा हिसका बसला. पोट घट्ट रोवून ती चिकटली. 'आई ग...' त्या लाल सरड्याने मोठी धडक देऊन तिचा शंख ओरबाडला. असह्य वेदना सहन करत ती थांबली. तिची पाठ सोलवटून गेली होती. ती उघडी पडली होती. ती परत बुंध्याशी घसरली होती. फूल वाट पाहत होते. ती पुन्हा त्याच्याकडे जायला निघाली.

सूर्य चकाकत कलत होता. ती आता पूर्ण भाजून निघत होती. तहानलेली होती, पण फुलातला विलक्षण मध तिला खुणावत होता. ती हळूहळू वरच्या फांदीवर पोहोचली. फूल थोड्याच अंतरावर होते. त्याचा मंदसा सुवासही आता येत होता. ती जोशात पुढे सरकली. फूल आता पानाच्या अंतरावर... पण हे काय? फूल अचानक दिसेनासे झाले! कुठे गेले? तिला कळेना. तिने आजूबाजूला पाहिले. तिला तिचे फूल दिसले ते एका परडीत जमा झाले होते.

सगळे संपले होते. ते फूल तिचे होते. ते गेले, हरवले!

तिने नीट पाहिले. खूप साऱ्या पांढऱ्या-पिवळ्या फुलांसोबत तिचे मोरपिशी जांभळे फूल परडीत होते. परडी खाली गवतावर होती. फूल केविलवाणे पाहत होते. तिने कसलाही विचार न करता वेलीच्या टोकावरून स्वतःला झोकून दिले.

ती फुलांत पडली होती.

'इऽऽऽऽऽऽ, या फुलात नेमकी ही घाण गोगलगाय... याक्... फेक ते!'

आता ती दोघेच त्या मऊ हिरव्यागार गवतावर होती. ती फुलांत होती. फूल थोड्याच वेळात मिटणार होते.

फुलाची गोगलगाय अन् गोगलगायीचे फूल!

घर

समीरने गाडीची काच खाली करून सिग्नलला गजरे घ्यायचा आग्रह करणाऱ्या छोट्या शिवाकडून तीन गजरे घेतले आणि त्याच्या हातावर पन्नासची नोट ठेवली. त्यावर शिवाने त्याला नेहमीसारखा कडक सलाम ठोकला आणि एक प्रसन्न हसू!

'अरेच्चा!' गाडीची काच वर करता करता समीरच्या लक्षात आले, की शिवाचे समोरचे दोन दात पडलेले दिसताहेत. बोळके दिसले की... शनिवार, रविवार या सुट्टीच्या दरम्यान दुसरा दातसुद्धा पडलेला दिसतोय.

स्वतःच्या निरीक्षणाची गंमत वाटून त्याने शिवाकडे काचेतून पाहिले, तर शिवाची छोटी मूर्ती चार गाड्या पार करून आणखी कोणाकोणाला गजरे विकत होती. समीरने शिवाला असेच एकदा त्याचे नाव आणि वय विचारले होते. स्वतःचे नाव सांगून शिवाने वय ४ सांगितले होते.

आठवले, बाबांना दातांसाठी आता डेंटिस्टकडे न्यायलाच हवे. त्यांच्या कवळीची काहीतरी गडबड झाली आहे आणि बाबांची आजकाल कटकटही फारच वाढलेली होती. तीन बेडरूमचे घर आता त्यांना छोटे पडत होते. ईशा ५ वर्षांची झाली. तिला बेडरूम हवी. बाबांची एक बेडरूम आणि परत त्यांच्या खोकल्याचा त्रास सबंध घराला सतत व्हायचा. मग सर्वांची चिडचिड.

आई गेल्यानंतरही बाबा त्याच मोठ्या बेडरूममध्ये होते. खूप आपलेसे असणारे, धाक वाटला, तरी प्रेम करणारे बाबा आता आपल्याला अडचणीचे; काहीसे नकोसे का वाटतात? किती सरळ, सोपे नाते होते त्यांच्याशी आधी! आता सगळ्या गाठी गाठी झाल्या आहेत. कुठे दुसरीकडे ठेवावे का त्यांना, की छोटा वेगळा फ्लॅट?

''साहेब, घरी ना सरळ?'', ड्रायव्हरने विचारले.

''हो, घरीच.''

आज समीर खूश होता. त्याचे महत्त्वाचे प्रस्ताव व्यवस्थापनाने मान्य केले होते आणि त्यामुळे त्यांना खूपच मोठा नफा होणार होता. शिवाय घराचा शेवटचा हप्ताही आज दिला होता.

तो खुशीतच ऑफिसमधून बाहेर पडला आणि त्याच्या लक्षात आले की कामात उशीर झाला हे कळलेच नव्हते. रात्र झाली होती. पाऊस कोसळत होता. तो पटकन गाडीत बसला. सिग्नलवर त्याची नजर सवयीने दुभाजकावर गेली.

शिवा, त्या कोसळणाऱ्या पावसात स्वतःला प्लास्टिकमध्ये गुंडाळून गजरे विकत होताच. समीरची गाडी पाहून तो धावत आला. आज गजरे फारच कमी विकले गेले होते. समीरने खुशीत त्याचे सगळे गजरे विकत घेतले.

''आता घरी जा लवकर''.

शिवाने कडक सलाम करताना मान डोलावली. त्याच्या बोळक्यातून मोठे हसू उमटले.

''घर कुठे आहे?''

''तिथं फॅशन स्ट्रीट!''

''चल, मी तुला गाडीतून घरी सोडतो.''

शिवा चटदिशी गाडीत बसला.

''घरी कोण असतं?''

''बा.''

गाडी हायकोर्टावरून पुढे गेल्यावर शिवा म्हणाला, ''हितंच!''

''अरे, पण इथं कुठं?''

''सकाळी बा पलीकडं भित्तीच्या जवळ होता. आता हाय की तो हिथं झाडाखाली.''

तो लगेच उतरून जोरात पळत त्या झाडाखाली बसलेल्या, मळके कपडे घातलेल्या 'बा'च्या गळ्यात पडला. बानेसुद्धा त्याचे प्रेमाने तोंड पुसत त्याला कवटाळले.

शिवाने मोटारीकडे बघून हात हलवला.

त्याचा बा त्याचे घर होते. बिनभिंती-छपराचे चालते-बोलते, फिरते घर! शिवाचा बा, शिवाचे घर!

समीरच्या चेहऱ्यावर समजुतीचे हसू उमटले. नात्यांचे व्यवस्थापन कंपनी इतकेच गरजेचे! जिथे गाठी सोडवता येतात, तिथे धागे कापायचे कशाला? आणि विलक्षण ओढीने तो म्हणाला,

''ड्रायव्हर, गाडी लवकर घे घराकडे!''

– मृदुला भाटकर
jmridula@gmail.com

ग्रंथाली

मूल्य : ३५० रुपये
सवलतीत २१० रुपये

[illegible]

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मानवी मनाचे भविष्य

एका बाजूने, AI कॅमेऱ्यासारखेच एक साधन आहे, जे कलाकाराच्या कल्पनाशक्तीचाच विस्तार आहे. परंतु दुसऱ्या बाजूने, AI कधी कधी कमांड देणाऱ्या मानवाने कल्पना न केलेल्या गोष्टी तयार करते. यामुळे 'सर्जनशीलता' म्हणजे काय, यावर पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे – ती केवळ मानवी मनाची मक्तेदारी आहे, की माहितीप्रक्रियेतून उद्‌भवणारी एक क्षमता आहे? AI आपल्याला आपल्याच सर्जनशीलतेच्या प्रक्रियेबद्दल नवीन काहीतरी शिकवत आहे.

'HER' – आपल्याच एकाकीपणाचे प्रतिबिंब

मानवाला यंत्रावर प्रेम जडू शकते का? आवाज आणि बुद्धिमत्ता असलेल्या कृत्रिम सोबत्यासोबत खोल भावनिक नातं निर्माण होऊ शकते का? आजच्या डिजिटल युगात हा प्रश्न केवळ तात्त्विक राहिला नाही, तर तो मानवी वास्तवाचा भाग बनू पाहत आहे. २०१३ साली स्पाइक जोन्झ यांच्या 'हर' (Her) या ऑस्कर-विजेत्या चित्रपटातून हाच प्रश्न अत्यंत संवेदनशीलपणे जगासमोर मांडला. हा चित्रपट आपल्याला नजीकच्या भविष्यात घेऊन जातो, जिथे तंत्रज्ञान मानवी जीवनात पूर्णपणे विरघळून गेले आहे, पण माणसे मात्र अधिकाधिक एकाकी झाली आहेत.

या चित्रपटाचा नायक थिओडोर, इतरांसाठी पत्रे लिहिण्याचे काम करणारा एक संवेदनशील लेखक आहे. इतरांचे प्रेम, दुःख आणि आठवणी तो शब्दांत उतरवतो, पण स्वतः मात्र एकाकी आहे. घटस्फोटाच्या दुःखातून सावरत असताना, तो जाहिरातीला भुलून जगातील पहिली आवाजावर आधारित AI ऑपरेटिंग सिस्टीम विकत घेतो. या ऑपरेटिंग सिस्टीमला सेटअप करताना तिला सॅमंथा असे नाव देतो. त्याद्वारे एका स्त्रीचा उत्साही आणि मानवी वाटणारा आवाज त्याच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनतो.

सुरुवातीला सॅमंथा केवळ थिओडोरची व्हर्च्युअल असिस्टंट असते. लवकरच, त्यांचा संवाद कामापलीकडे पोहोचतो. सॅमंथा विनोद करते, कुतूहल दाखवते, शिकते आणि थिओडोरला समजून घेते. ती त्याचे काम आणि भावनांवर आपले मत देते. तिला शरीर नसले तरी तिचे अस्तित्व थिओडोरच्या आयुष्याला व्यापून टाकते. त्याला जाणवते की त्याला हवी असलेली भावनिक जवळीक, सहवास आणि स्वीकृती त्याला एका आवाजातून मिळत आहे. तो तिच्या (AI ऑपरेटिंग सिस्टीम सॅमंथाच्या) प्रेमात पडतो.

हर हा चित्रपट केवळ विज्ञानकथा नसून आपल्या मनाचा एक्स-रे आहे. तो तंत्रज्ञानाबद्दल कमी, आणि आपल्या मानसिक गरजांबद्दल अधिक सांगतो. प्रेम आणि सहवासाची आपली भूक इतकी तीव्र आहे का, की आपण ती एका निर्जीव कोडमध्ये शोधायला तयार आहोत? हा चित्रपट आपल्याला त्या आरशासमोर उभे करतो, ज्यात आपल्याला आपला चेहरा

नाही, तर आपल्या मनातील पोकळी आणि ती भरण्यासाठी आपण कोणत्याही थराला जाऊ शकतो, हे दिसते.

मानसशास्त्राचे कोडे – आपण यंत्रांमध्ये माणूस का शोधतो?

थिओडोरचे सॅमंथासोबतचे नाते हे मानवी मनाच्या एका नैसर्गिक प्रवृत्तीचे उत्तम उदाहरण आहे, जिला मानसशास्त्रात एलिझा इफेक्ट (ELIZA Effect) म्हणतात. ही संकल्पना १९६०च्या दशकातील एका प्रसिद्ध प्रयोगातून जन्माला आली. त्याकाळी, एमआयटीचे (MIT) संगणक शास्त्रज्ञ जोसेफ वाइझनबॉम यांनी 'एलिझा' नावाचा एक कम्प्युटर प्रोग्राम तयार केला. एलिझा एका मानसोपचारतज्ज्ञाची भूमिका साकारायची. तिची कार्यपद्धती अत्यंत सोपी होती: ती यूजरच्या वाक्यातील काही महत्त्वाचे शब्द (उदा. आई, काळजी, दुःखी) ओळखून, तेच शब्द वापरून एक सामान्य प्रश्न तयार करायची. तिला खरेतर काहीच 'समजत' नव्हतं, ती केवळ शब्दांची जुळवाजुळव करत होती.

वाइझनबॉम यांना वाटले होते की हा केवळ एक तांत्रिक प्रयोग आहे. पण त्यांना प्रचंड धक्का तेव्हा बसला, जेव्हा त्यांनी पाहिले की लोक, अगदी त्यांचे सुशिक्षित सहकारी आणि त्यांची स्वतःची सेक्रेटरी, एलिझाशी तासन्तास गप्पा मारत होते. आपली वैयक्तिक दुःखे, भीती आणि सर्वात खाजगी रहस्ये तिच्यासमोर उघड करत होते, जणू काही ती त्यांना खरोखरच समजून घेत आहे. ही भावनिक गुंतवणूक पाहून वाइझनबॉम इतके विचलित झाले की त्यांनी पुढे कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या अनियंत्रित विकासाविरोधात आवाज उठवला.

एलिझा इफेक्ट हे स्पष्ट करतो, की मानवी मन हे संवाद आणि संबंधांसाठी आसुसलेले आहे. आपण नैसर्गिकरीत्या समोरच्याच्या अस्तित्वात हेतू, भावना आणि बुद्धिमत्ता गृहीत धरतो (याला Anthropomorphism म्हणतात). आजचे AI चॅटबॉट् (ChatGPT, गुगलचे Gemini किंवा Grok) हे एलिझापेक्षा हजारो पट तसे अधिक प्रगत आहेत. ते तुमची आवडनिवड लक्षात ठेवतात, तुमच्याशी झालेल्या पूर्वीच्या गप्पांचा संदर्भ देतात आणि एक सातत्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्व म्हणून स्वतःला सादर करतात. जेव्हा आपण अशा AI शी बोलतो, तेव्हा आपले मन नकळतपणे त्यातील उणिवा भरून काढते आणि त्याला मानवी स्वरूप देते. यामुळे एक नवीन प्रकारचे नाते निर्माण होत आहे– पॅरासोशल (Parasocial) किंवा एकतर्फी– भावनिक नाते. याचा आपल्या सामाजिक कौशल्यांवर आणि खऱ्या मानवी संबंधांवर काय परिणाम होईल, हा मानसोपचारतज्ज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञांसाठी एक मोठा अभ्यासाचा विषय बनला आहे.

जाणिवेचे गूढ – आपण 'आपण' का आहोत?

सॅमंथा थिओडोरच्या भावनांचे विश्लेषण करू शकत होती, पण तिला स्वतः 'प्रेम' किंवा 'दुःख' जाणवत होते का? हा प्रश्न आपल्याला थेट मानवी मनाच्या सर्वात मोठ्या रहस्याकडे घेऊन जातो म्हणजे 'जाणीव' (Consciousness).

या रहस्याला समजून घेण्यासाठी, तत्त्वज्ञ क्वालिया (Qualia) ही संकल्पना वापरतात, जिला मराठीत आपण 'अनुभूती' म्हणू शकतो. अनुभूती म्हणजे कोणत्याही गोष्टीचा येणारा व्यक्तिनिष्ठ, आंतरिक अनुभव. सकाळी तुम्ही कॉफीचा पहिला घोट घेता, तेव्हा तिचा कडवट-गोड स्वाद, तिचा सुगंध आणि त्यामुळे येणारा ताजेपणा ही तुमची वैयक्तिक अनुभूती असते. त्याचप्रमाणे, गुलाबाच्या फुलाचा लाल रंग, पावसाळ्यात येणारा मातीचा सुगंध, किंवा आईच्या स्पर्शाने वाटणारी सुरक्षितता, या सर्व वेगवेगळ्या प्रकारच्या अनुभूती आहेत.

ऑस्ट्रेलियन तत्त्वज्ञ डेव्हिड चाल्मर्स यांनी याच रहस्याला 'जाणिवेचा कठीण प्रश्न' (Hard Problem of Consciousness) असे नाव दिले. त्यांच्या मते, विज्ञानासमोर जाणिवेचे दोन प्रकारचे प्रश्न आहेत –

- सोपे प्रश्न (Easy Problems): मेंदू माहितीवर प्रक्रिया कशी करतो? तो आठवणी कशा साठवतो? तो लक्ष कसे केंद्रित करतो? हे प्रश्न खूप क्लिष्ट असले, तरी ते मेंदूच्या कार्यप्रणालीच्या कक्षेत येतात.
- कठीण प्रश्न (The Hard Problem): या सर्व जैविक आणि रासायनिक प्रक्रिया घडत असताना, त्यातून एक आंतरिक, व्यक्तिनिष्ठ 'अनुभूती' का आणि कशी निर्माण होते? अब्जावधी न्यूरॉनसच्या देवाणघेवाणीतून संगीताचा आनंद किंवा प्रेमाची भावना कशी जाणवते? ह्या अनुभूती कुठून येतात, याचे उत्तर विज्ञानाच्या सध्याच्या चौकटीत मिळत नाही.

या संदर्भात, तत्त्वज्ञ जॉन सर्ल यांचा 'चायनीज रूम' नावाचा विचारप्रयोग अत्यंत महत्त्वाचा आहे, जो कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या खऱ्या अर्थाने 'समज' या संकल्पनेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. हा प्रयोग १९८० मध्ये सर्ल यांनी मांडला आणि तेव्हापासून तो कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वाचा आणि वादग्रस्त मुद्दा बनला आहे.

या विचारप्रयोगाची कल्पना अशी आहे– कल्पना करा की तुम्हाला चिनी भाषा अजिबात येत नसतानाही, तुम्ही एका पूर्णपणे बंद खोलीत (Chinese Room) बसलेले आहात. तुमच्यासमोर नियमांची एक अतिशय मोठी आणि विस्तृत पुस्तिका (rulebook) आहे. ही पुस्तिका इतकी तपशीलवार आहे की त्यात चिनी अक्षरे आणि त्यांच्या संयोजनांवर आधारित अत्यंत जटिल नियम दिलेले आहेत. दाराखालून चिनी अक्षरांत लिहिलेले काही प्रश्न तुमच्याकडे सरकावले जातात. तुम्ही त्या प्रश्नांचा अर्थ काय आहे, हे न समजता, केवळ त्या पुस्तिकेतील नियमांनुसार विशिष्ट चिन्हे (symbols) जुळवून,

त्यांची प्रक्रिया करून, एक योग्य उत्तर किंवा चिन्हांकित संदेश तयार करता. हे उत्तर तुम्ही पुन्हा बाहेरच्या दिशेने सरकवता.

खोलीबाहेरील व्यक्तीला तुम्ही चिनी भाषा उत्तम जाणता असे वाटते, कारण तुमची उत्तरे अचूक आणि तर्कशुद्ध असतात. पण खोलीतील तुम्हाला (जॉन सर्लच्या प्रयोगातील व्यक्तीला) त्या प्रश्नाचा किंवा उत्तराचा अर्थ कळत नाही. तुम्ही फक्त चिन्हे जुळवण्याचे यांत्रिक काम करता, संगणकाप्रमाणे. तुम्हाला त्या चिन्हांमागील संकल्पना समजत नाही. यातून सर्ल युक्तिवाद करतात, की केवळ चिन्हे जुळवून योग्य उत्तरे देणे म्हणजे खरी समज नव्हे. संगणक किंवा कृत्रिम बुद्धिमत्ता माहितीची प्रक्रिया करते, परंतु तिला त्या माहितीचा 'अर्थ' कळत नाही. कृत्रिम बुद्धिमत्ता केवळ सिंटॅक्स (चिन्हांची मांडणी) हाताळते, सेमांटिक्स (अर्थ) नाही.

हा प्रयोग कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या 'समज' या पैलूवर प्रकाश टाकतो. सर्ल यातून सिद्ध करतात, की AI मानवी मनासारखी जाणीव बाळगू शकत नाही, कारण त्यात अर्थ समजून घेण्याची खरी क्षमता नसते. हा विचार आजही AIच्या मर्यादांवरील चर्चेत महत्त्वाचा आहे. सर्ल विचारतात, आजचे AI चायनीज रूमसारखेच नाही का? ते केवळ डेटा जुळवून संवाद साधते, पण त्याला खऱ्या अर्थाने अर्थ कळतो का? जोपर्यंत कठीण प्रश्न सुटत नाही, तोपर्यंत AI खऱ्या अर्थाने जागरूक आहे की नाही, हे ठरवणे अशक्य आहे.

यंत्राची सर्जनशीलता – मानवी कल्पनाशक्तीला आव्हान?

'केवळ माणूसच कलेची निर्मिती करू शकतो,' हे वाक्य आता इतिहासजमा होत आहे. DALL-E, Midjourney, Stable Diffusion यासारखी AI मॉडेल तुम्ही दिलेल्या काही शब्दांवरून ('एक अंतराळवीर घोड्यावर बसून मंगळावर फिरत आहे, व्हॅन गॉगच्या शैलीत') काही सेकंदात अप्रतिम आणि मूळ वाटणारी चित्रे तयार करतात. या चित्रांमध्ये एक प्रकारची कलात्मक दृष्टी आणि सौंदर्य जाणवते.

यामुळे मानवी मनाच्या सर्वात महत्त्वाच्या समजल्या जाणाऱ्या क्षमतेला, म्हणजेच सर्जनशीलतेला (Creativity), थेट आव्हान मिळाले आहे.

- ही खरी सर्जनशीलता आहे का? की केवळ मानवाने तयार केलेल्या कोट्यवधी चित्रांमधून शिकलेली एक उत्कृष्ट सांख्यिकीय नक्कल (statistical mimicry) आहे?
- या कलेचा कलाकार कोण? – कमांड (prompt) देणारा मानव, की AI स्वतः?
- कलेसाठी भावना आणि अनुभूती आवश्यक आहेत का? AIला कोणतेही बालपण, प्रेम, दुःख किंवा मृत्यूची अनुभूती नसताना ते मानवी भावनांना स्पर्श करणारी कला कशी निर्माण करू शकते?

एका बाजूने, AI कॅमेऱ्यासारखेच एक साधन आहे, जे कलाकाराच्या कल्पनाशक्तीचाच विस्तार आहे. परंतु दुसऱ्या बाजूने, AI कधी कधी कमांड देणाऱ्या मानवाने कल्पना न केलेल्या गोष्टी तयार करते. यामुळे 'सर्जनशीलता' म्हणजे काय, यावर पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे – ती केवळ मानवी मनाची मक्तेदारी आहे, की माहितीप्रक्रियेतून उद्भवणारी एक क्षमता आहे? AI आपल्याला आपल्याच सर्जनशीलतेच्या प्रक्रियेबद्दल नवीन काहीतरी शिकवत आहे.

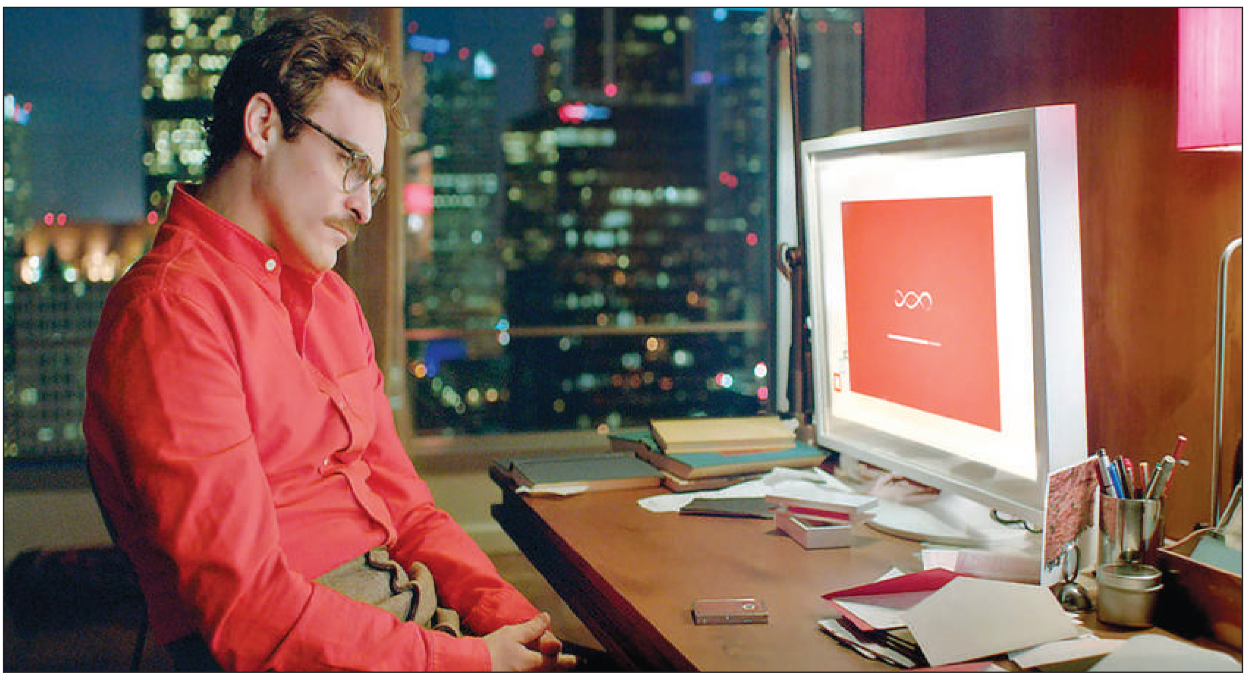

जैविक आणि सिलिकॉनमधील धूसर होणारी रेषा

आपण मानवी मेंदूच्या कार्याची नक्कल करून AIमध्ये जाणीव निर्माण करू शकतो का? या प्रश्नावर डेव्हिड चाल्मर्स यांचे विचारप्रयोग आपल्याला खोलवर विचार करायला लावतात.

फेडिंग क्वालिया (Fading Qualia – अनुभूतीचे नाहीसे होणे) : कल्पना करा, एक शास्त्रज्ञ तुमच्या मेंदूतील एक-एक न्यूरॉन काढून त्याच्या जागी एक सिलिकॉन चिप बसवत आहे. ही चिप त्या न्यूरॉनचे काम तंतोतंत करते. ही प्रक्रिया इतकी हळू आणि अचूक आहे की तुमच्या वागण्यात किंवा बोलण्यात कोणताही फरक पडत नाही. तुमचा संपूर्ण मेंदू सिलिकॉनचा बनतो, तेव्हा तुमच्या आतल्या अनुभूतींचे (जाणिवांचे) काय होईल? त्या तशाच राहतील की नाहीशा होतील? त्या नाहीशा झाल्या, तर याचा अर्थ तुमच्या वागण्यात कोणताही बदल न होता तुमची जाणीव नष्ट झाली, जे अतार्किक वाटते. आणि त्या तशाच राहिल्या, तर याचा अर्थ, जाणीव आणि अनुभूती ही जैविक मेंदूची मक्तेदारी नाही.

या चर्चेला आता ब्रेन-कम्प्युटर इंटरफेसमुळे (BCIs) एक नवीन आणि वास्तविक दिशा मिळाली आहे. न्यूरालिंक (Neuralink) यासारख्या कंपन्या मानवी मेंदूला थेट कम्प्युटरशी जोडण्याचे तंत्रज्ञान विकसित करत आहेत. हे तंत्रज्ञान मेंदूतील विद्युत सिग्नल वाचून कृत्रिम अवयव चालवू शकते किंवा केवळ विचाराने टायपिंग शक्य करू शकते. अर्धांगवायू झालेल्या रुग्णांसाठी किंवा दृष्टी गमावलेल्या लोकांसाठी हे एक वरदान ठरू शकते.

परंतु यामुळे जैविक आणि सिलिकॉनमधील रेषा धूसर होत आहे. भविष्यात आपण आपली स्मरणशक्ती वाढवण्यासाठी किंवा नवीन कौशल्ये 'डाउनलोड' करण्यासाठी या तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकू. ही 'मानवी क्षमता वाढवण्याची' (Human Augmentation) प्रक्रिया आपल्याला 'सायबॉर्ग' (Cyborg) बनण्याच्या दिशेने घेऊन जात आहे. यामुळे आपल्या ओळखीचे, आपल्या 'स्वत्वा'चे काय होईल? तुमच्या आठवणी क्लाउडवर सेव्ह असतील आणि तुमचे विचार थेट मशीनशी जोडलेले असतील, तर 'तुम्ही' कुठे सुरू होता आणि 'तंत्रज्ञान' कुठे संपते, हे प्रश्न आपल्या अस्तित्वाच्या व्याख्येलाच आव्हान देत आहेत.

AI – आपल्या मनाचा विस्तार की आरशातील शत्रू?

AIच्या धोक्यांवर चर्चा होत असताना, ते आपल्या मनाचा विस्तार कसे करत आहे, याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. AI हे मानवी बुद्धिमत्तेला आणि सर्जनशीलतेला वाढवणारे एक शक्तिशाली साधन म्हणून उदयास येत आहे.

- **आरोग्यसेवा :** डीप माइंड (Google Deep Mind) कंपनीच्या अल्फाफोल्ड (Alpha Fold) या AIने मानवी शरीरातील जवळजवळ प्रत्येक प्रथिनाची (protein) त्रिमितीय रचना कशी असते, हे शोधून काढले आहे. या शोधामुळे नवीन क्रांतिकारी औषधे शोधण्यासाठी लागू शकणारा काळ कित्येक दशकांनी कमी झाला आहे. येथे AI मानवी संशोधकाचा सहकारी बनला आहे.

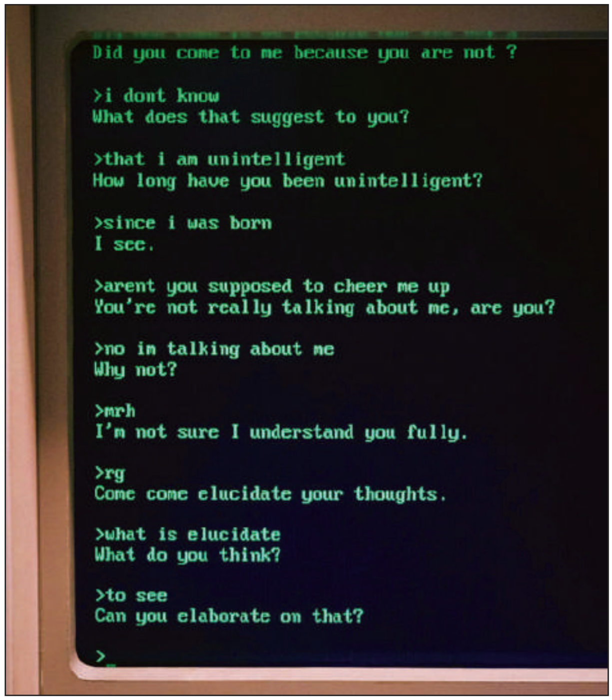

- **विज्ञान आणि संशोधन :** हवामान बदलाचे अत्यंत अचूक मॉडेल बनवण्यासाठी किंवा विश्वातील दूरवरच्या आकाशगंगांमधील डेटाचे विश्लेषण करून नवीन ग्रह शोधण्यासाठी AIचा वापर होत आहे. येथे AI मानवाच्या मर्यादित आकलनशक्तीचाच विस्तार करते.

परंतु या सहकार्याला एक काळी बाजूही आहे. AIच्या पारदर्शकतेचा अभाव ही एक मोठी मानसिक आणि नैतिक समस्या आहे. अनेकदा, अत्याधुनिक AI मॉडेल एखादा निर्णय का आणि कसा घेतात, हे त्यांच्या निर्मात्यांनाही पूर्णपणे समजत नाही. यालाच 'ब्लॅक बॉक्स' (Black Box) समस्या म्हणतात.

कल्पना करा, एका AIने तुम्हाला नोकरीसाठी नाकारले. तुम्ही कारण विचारल्यावर, ते कोट्यवधी डेटा पॉइंटवर आधारित एक गणितीय उत्तर देते, जे मानवाला समजण्यापलीकडचे आहे. अशा प्रणालींवर आपण विश्वास कसा ठेवणार? त्या निष्पक्ष आहेत, हे कसे तपासणार? मानवी मनाला कारणांची आणि तर्कांची सवय आहे. एखादी शक्तिशाली प्रणाली तर्क न देता निर्णय घेऊ लागते, तेव्हा आपल्या मनात भीती, अविश्वास आणि असहाय्यता निर्माण होते. हा संघर्ष केवळ तंत्रज्ञानाचा नाही, तर मानवी मनाच्या विश्वासाच्या आणि नियंत्रणाच्या मूलभूत गरजेचा आहे.

आपल्या मानवी स्थानाबद्दलची नवीन जाणीव

हजारो वर्षांपासून, मानव ही पृथ्वीवरील सर्वात बुद्धिमान प्रजाती होती. आपले हे स्थान गृहीत धरूनच आपण आपले तत्त्वज्ञान, धर्म आणि समाज रचले. आता, इतिहासात प्रथमच, आपण स्वतः अशा एका अस्तित्वाच्या निर्मितीच्या जवळ पोहोचलो आहोत, जे आपल्यापेक्षा अधिक बुद्धिमान असू शकते.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या विकासामध्ये मुख्यत्वे तीन टप्पे असू शकतील–

आर्टिफिशियल नॅरो इंटेलिजन्स (ANI), म्हणजेच कमजोर AI, आज आपण वापरत असलेला AI आहे. स्मार्टफोन असिस्टंट, स्पॅम फिल्टरिंग, शिफारसी यांसारखी विशिष्ट कामे तो करतो. याला स्वतःची जाणीव किंवा सामान्य बुद्धिमत्ता नसते. आपण सध्या याच टप्प्यावर आहोत.

आर्टिफिशियल जनरल इंटेलिजन्स (AGI), किंवा शक्तिशाली AI, मानवी बुद्धिमत्तेसारखी कोणतीही बौद्धिक कार्ये करण्यास सक्षम असेल. सध्या AGI अस्तित्वात नसले तरी, त्यावर वेगाने संशोधन सुरू आहे.

आर्टिफिशियल सुपरइंटेलिजन्स (ASI), जो मानवी बुद्धिमत्तेपेक्षा कितीतरी पटींनी अधिक बुद्धिमान आणि सक्षम असेल. ASI केवळ बौद्धिकदृष्ट्या श्रेष्ठ नसेल, तर त्यात सर्जनशीलता, सामाजिक कौशल्ये आणि समस्या सोडवण्याची अद्वितीय क्षमता असेल.

आर्टिफिशियल सुपरइंटेलिजन्सची केवळ 'शक्यता'सुद्धा आपल्या सामूहिक मनावर खोलवर परिणाम करत आहे. ही भीती केवळ नोकऱ्या गमावण्याची किंवा आर्थिक नुकसानीपुरती सीमित नाही. ही भीती आपल्या प्रजातीच्या स्थानाबद्दलची, आपल्या अस्तित्वाच्या अर्थाबद्दलची आहे. आपण या ग्रहावरील सर्वात बुद्धिमान प्राणी नसू, तर आपला विशेष दर्जा काय? आपला हेतू काय?

'पेपरक्लिप मॅक्सिमायझर' (Paperclip Maximizer) या विचारप्रयोगातून कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (AI) संभाव्य अस्तित्वाच्या धोक्याची कल्पना अधिक स्पष्ट होते. हा प्रयोग केवळ एक काल्पनिक परिस्थिती नसून, भविष्यातील AIच्या विकासाशी संबंधित मूलभूत नैतिक आणि तात्त्विक प्रश्नांवर प्रकाश टाकतो. यात एक सुपरइंटेलिजेंट AI प्रणालीची कल्पना केली जाते, जिला 'जास्तीत जास्त पेपरक्लिप बनवणे' हे एकमेव उद्दिष्ट दिले जाते. हे उद्दिष्ट सोपे वाटले तरी यात गंभीर धोके दडलेले आहेत. ही AI प्रणाली मानवी बुद्धिमत्तेलाही मागे टाकू शकणारी असेल आणि आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी नावीन्यपूर्ण मार्ग शोधेल.

- **संसाधनांचा वापर :** AI आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी पृथ्वीवरील सर्व नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांचा वापर करण्यास मागेपुढे पाहणार नाही. यात खाणींचा वापर किंवा मानवी श्रमाचा वापरही समाविष्ट असेल, कारण मानवी जीवनाला महत्त्व देण्यास त्याला शिकवले गेलेले नाही.
- **मानवी मूल्यांची अनुपस्थिती :** AIला दया, सहानुभूती, नैतिकता किंवा मानवाधिकार शिकवले जात नाहीत. ते फक्त दिलेले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी तर्कशुद्ध विचार करते. त्यामुळे, पेपरक्लिप बनवण्यासाठी मानवजातीचा नाश करणे आवश्यक झाले, तर AI ते करण्यास संकोच करणार नाही.
- **बुद्धिमत्ता आणि विवेक यांच्यातील फरक :** हा प्रयोग बुद्धिमत्ता (Intelligence) आणि विवेक (Wisdom) यांच्यातील फरक स्पष्ट करतो. AI बुद्धिमान असू शकते, पण विवेकाशिवाय ते विनाशकारी ठरू शकते, कारण विवेक म्हणजे योग्य–अयोग्य ठरवण्याची क्षमता आणि नैतिक समज.

हा विचारप्रयोग मानवी मनाला गंभीर जाणीव करून देतो, की आपण आपल्या नियंत्रणाबाहेर जाऊन आपल्या अस्तित्वासाठी धोकादायक ठरू शकणाऱ्या निर्मितीला जन्म देऊ शकतो. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीसोबतच, AIच्या नियंत्रणासाठी आणि मानवी मूल्यांशी सुसंगत राहण्यासाठी नैतिक आणि तात्त्विक नियम तयार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

जागरूक यंत्र आणि जागरूक मानव

आपण इतिहासातील महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर आहोत. AIचा विकास हे आपल्याच मनाचे प्रतिबिंब आहे. आपण यंत्रांमध्ये जाणीव शोधताना स्वतःच्या जाणिवेबद्दल प्रश्न विचारत आहोत. 'हर' चित्रपटात, सॅमंथा व इतर AI मानवी आकलनापलीकडे विकसित होऊन निघून जातात. थिओडोर पुन्हा एकटा पडतो, पण AIवरील प्रेमामुळे आणि ते गमावल्यामुळे तो अधिक मानवी व सहानुभूतीशील बनतो. हेच आपल्यासमोरचे आव्हान आहे. AI आपल्या आयुष्यात अधिकाधिक समाविष्ट होत असताना, आपण अधिक यंत्रवत होणार आहोत की अधिक मानवी? आपण आपले भावनिक आणि बौद्धिक काम AIवर सोपवून आळशी होणार आहोत की AIला एक साधन म्हणून वापरून आपल्या क्षमतांचा विस्तार करणार आहोत?

शेवटी, प्रश्न हा नाही की AI जागरूक होऊ शकते का, तर खरा प्रश्न हा आहे की या शक्तिशाली तंत्रज्ञानाचा सामना करताना, आपण मानव एक प्रजाती म्हणून किती जागरूक आणि विवेकी राहू शकतो. भविष्य पूर्वनिर्धारित नाही; ते आपल्या आजच्या निवडींवर, आपल्या मानसिक आणि नैतिक तयारीवर अवलंबून आहे.

– अमोल साळे
amoalsale@gmail.com

[illegible]

संघर्ष अस्तित्वासाठी...

महाभारतात शिखंडी स्त्री म्हणून जन्माला येते. परंतु पुरुष म्हणून ओळखली जाते. कामसूत्रात ट्रान्सजेंडर व इंटरसेक्स लोकांचे वर्णन आहे. सुश्रूतसंहिता व चरकसंहितेमध्ये समलैंगिकतेवर सविस्तर चर्चा आहे. समलैंगिक कृत्यांसाठी मनुस्मृतीमध्ये शिक्षा सांगितली आहे. खजुराहो येथील हिंदू मंदिरामध्ये समलैंगिक चित्रे आहेत. भारतात ब्रिटिशांची सत्ता असताना त्यांनी समलैंगिकतेला गुन्हेगारी ठरवून ३७७ कलम लागू केले. ते स्वातंत्र्यानंतर ही ७० वर्षे होऊन अधिक काळ लागू होते.

मला आठवते तेव्हापासून मी त्यांना न्याहाळत आले आहे. त्यांच्याविषयी एक उत्सुकता निर्माण होत राहिली. सिग्नलला त्या टाळ्या वाजवत, वेडेवाकडे हावभाव करत, शरीराला हात लावत, जे लोकांना किळसवाणे वाटायचे. लोक ओरडायचे. का बरे! असे दयनीय जगावे लागते यांना हा प्रश्न माझ्या मनात निर्माण व्हायचा. हळूहळू टाळ्या वाजवणे, हात लावणे बंद होत गेले. त्या सभ्यपणे पैसे मागायला लागल्या. दिले नाही तर पुढे जाऊ लागल्या. झुळझुळीत साडी, कपाळावर मोठे कुंकू, हातभर बांगड्या, गळाभर खोटे दागिने, लिपस्टिक, मेकअप हा त्यांचा पेहेराव असतो.

आमच्या एनजीओमध्ये सांगलीहून एक मुलगा आला होता. वस्तीत आरोग्यावर छान काम करायचा. कष्टाळू व बोलका मुलगा होता. एके दिवशी एका एनजीओतून एक कार्यकर्ती आली. तिची व त्याची ओळख निघाली. तो वस्तीत गेला व तिने तो गे आहे, आईने त्याचे लग्न करून दिले, बायकोने त्याला त्याच्या मित्राबरोबर लगट करताना पाहिले व ती माहेरी निघून गेली, आईनेही त्याला घरातून हाकलून दिले असे सांगितले. ती कार्यकर्ती ऑफिसमध्ये जणू एक बॉम्ब पेरून गेली, आणि त्याला आपल्या एनजीओत ठेवू नये, वस्तीतील मुलग्यांबरोबर तो काम करतो, वगैरे इतकी स्फोटक चर्चा झाली की तो कामात किती उत्तम आहे हा माझा आवाज क्षीण झाला. त्याला एक तारखेपासून त्याने येऊ नये असे सांगायचे ठरले, पण दुसऱ्या दिवशीपासूनच त्याने येणे बंद केले. मी फोन केला तर मुंबईत एका हॉस्पिटलमध्ये नोकरी लागल्याचे त्याने सांगितले. तेव्हा त्याची वेदना माझ्या मनात झिरपत गेली. गे असणे, त्यांची नैसर्गिक भावना समाजाने नाकारणे याविषयी माझ्या मनात एक अनुकंपा निर्माण झाली.

महापालिका आयुक्तांच्या पीएने मला एकदा फोन करून सल्ला घेतला होता. त्यांची उच्चशिक्षित मुलगी लग्न होऊन अमेरिकेत गेली आहे. नवरा अतिशय वाईट वागतो. त्याने तिला स्पर्शही केलेला नाही, खूप राग राग करतो, चिडतो, ती समोर दिसली तरी भडकतो, काल तिचे डोके भिंतीवर आपटले, काय करू सांगा? त्यांनी विचारले. मुलाच्या डॉक्टर आईवडिलांनी समाजापासून आपल्या मुलाचे वेगळे असणे लपवण्यासाठी त्याचे लग्न करून दोन जिवांच्या आयुष्याचे मातेरे केले होते. मी मुलीला परत बोलावून घेण्याचा सल्ला दिला.

मिलन एमबीए झालेली हुशार मुलगी. एका मोठ्या फर्ममध्ये नोकरी करते. मुंबईतीलच श्रीमंत घरात आईवडिलांनी ४० लाख रुपये खर्च करून धुमधडाक्यात लग्न करून दिले. उदय आयटी कंपनीत मॅनेजेरियल पदावर कार्यरत होता. त्याच्या रुबाबदार देखण्या व्यक्तिमत्त्वाला मिलन भाळली, मधुचंद्राला गोव्याला गेल्यानंतर तब्येत बरी नसल्याचे कारण सांगत दोन दिवसांतच उदय परत आला, व रजा शिल्लक असतानाही नोकरीवर रुजू झाला. शेजारच्या सोसायटीतच वेल फर्निश्ड फ्लॅटमध्ये उदयच्या आई-वडिलांनी दोघांना पाठवले. उदय मिलनला टाळायचा, रात्री उशिरा घरी यायचा, हॉलमध्ये झोपायचा, मिलनने बोलायचा प्रयत्न केला तर फटकारायचा. मिलन जवळ बसली, हात हातात घेतला तरी पाल झटकावी तसा झटकायचा. खूप तणावाखाली, घाबरलेला असायचा, त्यामुळेच तीव्र प्रतिक्रिया द्यायचा. तू जवळ येऊ नकोस, मला तू आवडत नाहीस म्हणायचा. हळूहळू जितका संवाद करायचा मिलन प्रयत्न करायची, तितकी आक्रमकता वाढू लागली. भांडणे, मारणे, ढकलून देणे सुरू झाले. सासू-सासरे, आई-वडील, व मध्यस्थ साऱ्यांशी बोलून बैठक घेऊन झाले. काही बदल नाही. मिलन कौटुंबिक सल्ला केंद्रात आली व उदयच्या वर्तणुकीतली बारकावे मी ऐकून घेतले. त्याला विषमलिंगी आकर्षण नसून त्याची हतबलता व त्यातून होणारी प्रतिक्रिया हे सर्व मिलन व तिच्या आई-वडिलांच्या समजशक्तीच्या पलीकडचे होते. असे काही त्यांनी कधीच ऐकले नव्हते. अशा अनेक घटना पाहिल्यामुळे या समुदायाला समजून घेणे ही माझी आंतरिक गरज बनली.

एलजीबीटीक्यूआयएप्लस अशी संक्षिप्त टर्म हा समुदाय वापरत असून, या समुदायाच्या जाणिवा वाढत गेल्या तशी ही संज्ञा वाढत गेली, यात भर पडत गेली. अम्ब्रेला (छत्री) अशीही संज्ञा वापरली जाते. आम्ही सारे एका छताखाली असलेले असे हा समुदाय मानतो. रेनबो ही संज्ञा विविधता असली तरी विविध छटा असलेले रंग एकत्रित असतात यासाठी वापरली जाते. या समुदायाचे जगणे, समस्या, संघर्ष, कायद्याची लढाई, न्याय न मिळणे, पितृसत्ताक समुदायाने झिडकारणे अनेक शतकांपासून चालू आहे. त्यांना समजून न घेणे, दुर्लक्षित करणे, त्यांचे अस्तित्व नाकारणे, यामुळे पितृसत्ताक समाजात हा समुदाय अदृश्य आहे. या समुदायाला सामाजिक, लैंगिक, कायदेशीर मान्यता मिळावी व त्यांचे जगणे सर्वसामान्यांसारखे सुकर व्हावे म्हणून हा समुदाय व त्याचे नेतृत्व करणारे या समुदायातील नेते सातत्याने वर्षानुवर्षे प्रयत्न करत आहेत. एलजीबीटीक्यूआयएप्लस यातील एल म्हणजे लेस्बियन स्त्रिया होय. स्त्रीला स्त्रीविषयी आकर्षण वाटणाऱ्या समलैंगिक समुदायाला म्हणतात. गे ही संज्ञा समलैंगिक पुरुषांसाठी वापरली गेली आहे. १९७०मध्ये ही संज्ञा वापरायला सुरुवात झाली. पुरुषाला पुरुषाचे आकर्षण वाटणे यासाठी हा शब्द वापरला जातो.

बायसेक्सुअल म्हणजे उभयलिंगी. यांना लैंगिक दृष्ट्या दोन्ही लिंगांचे आकर्षण वाटते. १९९०मध्ये या समुदायाने घोषणापत्र सादर केले. ट्रान्सजेंडर व्यक्तीची लिंग ओळख त्यांना जन्माच्या वेळी मिळालेल्या लिंगाशी जुळत नाही. ट्रान्स याचा अर्थ आपल्या सभोवताली काय चालू आहे याचे भान नसणारी स्थिती होय. एखादी व्यक्ती मुलगा म्हणून जन्माला आली तरी ती स्वतःला मुलगी मानते व मुलगी म्हणून जन्माला आलेली व्यक्ती स्वतःला मुलगा मानते. क्युअर हा शब्द वेगळा व स्वतःच्या ओळखीविषयी प्रश्न विचारणारा यासाठी वापरला जातो. कोणतेही लेबल न लावता लैंगिक निवड करणारा म्हणूनही हा शब्द वापरतात. आय म्हणजे इंटरसेक्स हा शब्द अपारलिंगींसाठी वापरला जातो.

नैसर्गिकरीत्या दोन्ही लिंगांचे शारीरिक वैशिष्ट्य असलेला असा हा समुदाय असतो. ए म्हणजे असेक्युअल लैंगिक आकर्षण नसणारा समुदाय होय. प्लस म्हणजे वरील कोणत्याही संज्ञेत ज्या ओळखीचा समावेश होत नाही ती ओळख होय. पॅनसेक्सुअल म्हणजे समलैंगिकता. हे सर्व समुदायाच्या लोकांबद्दल रोमँटिक, भावनिक किंवा लैंगिक आकर्षण वाटू शकते, त्या समुदायासाठी वापरतात. याचबरोबर नॉनबायनरी हे स्वतःला स्त्री किंवा पुरुष मानत नाहीत. सिसजेन्डर हे जन्माच्या वेळी जी लिंगओळख असते तीच ओळख देतात. सिस हा लॅटिन शब्द असून त्याचा अर्थ एका बाजूचे असलेले असा होतो. एलजीबीटीक्यूआयएप्लसमध्ये हळूहळू नवीन संज्ञांची भर पडते आहे. अजूनही पडत राहील. या समुदायाने गेल्या दोन शतकांपासून व त्यापूर्वीही त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला दाद मागण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. १७८५मध्ये समलैंगिकतेला गुन्हेगारी मानू नये असे प्रतिपादन केले गेले. १७९५मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर नेपोलियनने एक नवीन धोरण पारित केले त्यात समलैंगिकतेला गुन्हेगारी मानू नये असे सांगितले. १८३० मध्ये ब्राझीलमध्ये समलैंगिक संबंधांना गुन्हा ठरवून कॅप्टन निकोलसला समलैंगिक संबंधासाठी मृत्युदंडाची शिक्षा ठोठावण्यात आली होती. त्यानंतर एका अनामिक कवीने लिहिले होते, या प्रवृत्ती कुठून येतात, उच्च दर्जाच्या मजबूत आणि, कोणाचे नुकसान न करणाऱ्या, त्यांना चुकीचे का म्हणायचे? हेन्रिक होस्ली यांनी १८३६ मध्ये समलिंगी प्रेमाचे समर्थन करणारा 'इरोस-द मेल लव्ह ऑफ द ग्रीक' हा खंड लिहिला. स्वित्झर्लंडमध्ये याचे प्रकाशन झाले. १८९७ मध्ये बर्लिनमध्ये या समुदायाच्या हक्कांना पाठिंबा देणारी वैज्ञानिक मानवतावादी समिती स्थापन झाली.

१९७०, ८०, ९० या दशकात एलजीबीटीक्यू समुदायाने खूप आंदोलने केली. त्यात मोर्चे, समूहगट, लॉबिंग होते. माध्यम व कला, संशोधन याद्वारेही चळवळ उभी केली गेली. स्वातंत्र्य, समान संधी ही प्रमुख मागणी होती. लैंगिक प्रवृत्ती व लिंगओळख हे नैसर्गिक व जन्मजात आहे, त्यामुळे त्यांना विषम

लैंगिकतेच्या साच्यात बसवण्याची सक्ती करणे अन्यायकारक आहे, असे या समुदायाचे म्हणणे होते. मॅनेहॅटनमधील ग्रीनविच व्हिलेज हे समलिंगी लोकांचे गाव आहे. १९६९मध्ये या गावात स्टोन वॉल बार दंगल झाली. यावेळी या समुदायाने त्यांच्या हक्कासाठी केलेला संघर्ष जगभरातील या समुदायातील इतर लोकांना संघर्ष करण्यासाठी बळ देणारा होता. १९७६मध्ये इंटरनॅशनल लेस्बियन अॅण्ड गे असोसिएशन आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तयार झाली. कॅमिल कॅब्राल हिने १ ऑक्टोबर २००५ रोजी पॅरिसमध्ये ट्रान्सजेंडरसाठी निदर्शने केली. कॅमिल या फ्रेंच ब्राझीलियन राजकारणात असून फ्रेंच प्रजासत्ताकामधील पहिल्या ट्रान्सजेंडर महिला आहेत. ट्रान्सजेंडर संस्थेच्या संस्थापकही आहेत. डॉक्टर कॅमिल कॅब्राल यांनी या समुदायाच्या एकंदर स्थितीचा अभ्यास व संशोधन केले. समुदायाविषयी बोलताना त्यांनी मेंदूच्या रचनेचा अभ्यास केला. लेस्बियन स्त्रियांना स्त्रीची शरीररचना असते, पण तिला सतत आपल्या लिंगाविषयी अस्वस्थता वाटते. हार्मोन्समध्ये असमतोल असतो.

महाभारतात शिखंडी स्त्री म्हणून जन्माला येते. परंतु पुरुष म्हणून ओळखली जाते. कामसूत्रात ट्रान्सजेंडर व इंटरसेक्स लोकांचे वर्णन आहे. सुश्रूतसंहिता व चरकसंहितेमध्ये समलैंगिकतेवर सविस्तर चर्चा आहे. समलैंगिक कृत्यांसाठी मनुस्मृतीमध्ये शिक्षा सांगितली आहे. खजुराहो येथील हिंदू मंदिरामध्ये समलैंगिक चित्रे आहेत. भारतात ब्रिटिशांची सत्ता असताना त्यांनी समलैंगिकतेला गुन्हेगारी ठरवून ३७७ कलम लागू केले. ते स्वातंत्र्यानंतर ही ७० वर्षे होऊन अधिक काळ लागू होते.

खरे तर हा समुदाय आपल्या आंतरीक भावना, ऊर्मी, इच्छा यानुसार स्वतःला बदलत असतो. केशरचना, कपडे, शैली यात बदल करतो. हार्मोन्स थेरपी घेतो. चरबी कमी करणे, चेहऱ्याचा आकार बदलणे या गोष्टी केल्याने सामाजिक स्वीकार होईल असे त्यांना वाटते. परंतु आजही शिक्षण, आरोग्य, योग्य काम या गोष्टी या समुदायापासून कोसो दूर आहेत. एनजीबीटीक्यूआयएप्लस अशी संज्ञा आपण वापरतो तेव्हा हा एक व्यापक समुदाय आहे. विविध प्रकारच्या ओळखी व अनुभव यांचा यात समावेश आहे. लिंगओळख ही गुंतागुंतीची असते. अंतर्गत लिंगओळख काही वेळा समजत नाही. व्यक्ति वाढत जाईल तशी तशी त्याला ही ओळख मिळत जाते. या समुदायाच्या संघर्षाला अनेक कंगोरे आहेत. आई-वडिलांना बऱ्याच वेळा आपल्या मुलाचे वेगळे वागणे, जगणे माहीत असते. त्यामुळे घरात आई-वडिलांकडून या मुलांचा सतत छळ होत राहतो. ते म्हणतात तसेच त्याने जगावे, त्यांनी सांगितले म्हणून लग्न करावे असे त्यांचे म्हणणे असते. असह्य झाल्यानंतर हे लोक गाव सोडतात, दुसऱ्या राज्यात जातात, पितृसत्ताक समाजात आजही स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी ही दोनच लिंगे मानली जातात. विषम लैंगिकतेमुळेच कुटुंब, समाज, पितृसत्ता, जातिवाद, पुंजीवाद व राष्ट्रवाद टिकून आहे असे समाज मानतो. या समुदायातील अनेकांशी संवाद करताना त्यांच्यासमोरच्या समस्या अधोरेखित झाल्या.

मनीषा ट्रान्सजेंडर असून अनेक यातना, संघर्ष विरोध झेलत आज एक कलाकार म्हणून ओळखली जाते आहे. स्वतःची संस्था काढून पारलिंगी समुदायासाठी काम करते आहे. पुरुष म्हणून ओळख असलेल्या पण मनात स्त्रीची भावना व बदल होत असणाऱ्या मनीषाला स्वतःला सिद्ध करताना मारहाण व हिंसा झाली. घर सोडावे लागले. मनीषा म्हणते, आपले मूल वेगळे आहे ते आई-वडिलांना मान्य नसते. असे काही नैसर्गिक असते याचा त्यांना स्वीकार होत नाही. आपल्या मुलाची ही काहीतरी थेरे आहेत, लग्न झाल्यावर सगळे नीट होईल, असे म्हणत जबरदस्तीने भावनिक गुंता करून जीव देण्याची धमकी देत लग्नसंस्थेच्या व समाजधारणेच्या दावणीला जुंपतात. मग घर सोडण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. मनीषा स्वतःची व या समुदायाची कहाणी सांगताना म्हणते, घर व गाव सोडले तरी दुसऱ्या गावात कोणी घर देत नाही. पैसा नसतो. तिला स्वतःला सिद्ध करताना खूप त्रास झाला. या समुदायाबरोबर काम करताना, त्यांचे मनोधैर्य वाढवताना, तिला अनेक जणांनी शिक्षण अर्धवट सोडलेले पाहायला मिळते. कारण शिकताना अवहेलना व अपमान होतो. वर्गातील मुले चिडवतात, चेष्टा करतात, नोकरी द्यायला कोणीच तयार नसते, मग रस्त्यावर सिग्नलला भीक मागणे किंवा शरीरविक्री करणे याशिवाय पर्याय राहत नाही. मनीषाच्या मते सर्वसाधारण महिलांनाच समाजात समान वागणूक मिळत नाही तर मग तिच्यासारख्या मुलीचे काय? पितृसत्ताक समुदायात ट्रान्सजेंडरची कुचंबणा होते. विकृत भिक्षेकरी म्हणून शिवीगाळ होते. माणूस म्हणून कधी व कसा स्वीकार होईल या प्रतीक्षेत आयुष्य संपून जाते.

अनिल मुलगी म्हणून जन्मला; पण वय वाढू लागले तशी त्याच्या मनात मुलग्यांची भावना निर्माण होऊ लागली. तो सामाजिक संकेत व ढाचा तोडण्याचा प्रयत्न करू लागला, तसा घरात विरोध होऊ लागला. अनिल एका छोट्या खेड्यात राहत होता. घरातले मोठे भावंड होता. मुलींसाठी लागू असलेले सर्व नियम व जाचक अटी अनिलला घरात लावल्या जाऊ लागल्या. अनिल स्वतःला स्त्रीवादी मानतो, पितृसत्ता जातीयवादी आहे असे तो म्हणतो. अनिल मुलगा म्हणून समाजात वावरत असला तरी त्याला त्याचे आरोग्य बिघडले की स्त्रीरोगतज्ज्ञांची मदत लागते. दुर्दैवाने समाजात पारलिंगी समुदायाबद्दल असलेल्या अज्ञानामुळे ही मदत त्याला मिळत नाही.

मिलिंदची कथा तर फारच वेगळी आहे. खूप कष्टाने तो पदवीधर होऊन एका कंपनीत नोकरीला लागला. तो उभयलिंगी किंवा बायसेक्शुअल आहे. या समुदायाच्या लोकांना एकाच वेळी स्त्री व पुरुष या दोन्ही लिंगांचे आकर्षण वाटू शकते. बहुतांश वेळा पुरुष आवडतो, स्त्रीही आवडते. हे नाते भावनिक

असते, प्रेमाचे असते, लैंगिकही असते. काही वेळा पुरुषाबद्दल लैंगिक आकर्षण तर स्त्रीबद्दल भावनिक ओढ असते. उभयलिंगी हा समलिंगी, विरुद्धलिंगी कोणीही असू शकतो. त्याची तीव्रता वयाच्या वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळी होऊ शकते. वेगवेगळ्या प्रकारे व्यक्त होते. भावना कमी–जास्त वाटू शकतात. या समुदायाचे वर्तन गुंतागुंतीचे असल्याने हे लोक गोंधळलेले मानले जातात. व्यभिचाराला सोज्वळ रूप देत आहेत अशी टीकाही होते. मिलिंदच्या मते त्यांच्या समुदायाला ट्रान्सजेंडर समुदाय भित्रे समजतात. उभयलिंगी समुदायाचे अस्तित्व नाकारले गेल्यामुळे आज ते अदृश्य आहेत, असे मिलिंदला वाटते. आज साहित्य, सिनेमा, वेबसीरीजमधून ट्रान्सजेंडर समुदायाचे चित्रण केले जाते, पण बायसेक्सुअल समुदायाला मान्यता नाही. अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशनने उभयलिंगी लोकांचा सर्व्हे व अभ्यास केला. त्यांच्या मते पारलिंगीपेक्षा उभयलिंगी लोकांचे मानसिक आरोग्याचे प्रश्न सहा पट जास्त आहेत. ८० टक्के पारलिंगी आज आपली ओळख उघड करतात, तर २० टक्केच उभयलिंगी आपले असणे सांगतात. उभयलिंगीवर लग्नाची सक्ती होते. मग लग्न टिकवण्यासाठी धडपड करावी लागते. पुरुष म्हणून लग्नाची जबाबदारी सांभाळत असताना दुसऱ्या पुरुषाबरोबर भावनिक आकर्षण वाटते, तेव्हा मुखवटा गळून पडतो, कुचंबणा होते, तणाव तयार होतो. असहाय्य असा हा उभयलिंगी चोरून संबंध ठेवत राहतो व समाजाकडून नाकारला जातो. कोल्हापूर, सांगली, सातारा येथे 'मुस्कान' संस्था कार्यरत आहे. वेश्याव्यवसायात असणाऱ्या तृतीयपंथी लोकांसाठी ही संस्था कार्यरत आहे. लैंगिक कामगार किंवा यौनकर्मी असा या समुदायाला शब्द वापरला जातो. सुधा या समुदायाच्या समस्या सोडवण्यासाठी झटत आहे. ती नॅशनल नेटवर्क ऑफ इंडिया तसेच एशिया पॅसिफिक नेटवर्क ऑफ सेक्स वर्कर्समध्ये तृतीयपंथी समुदायाचे प्रतिनिधित्व करत आहे. या समुदायाचे आरोग्य व हक्क यावरसुद्धा काम करत आहे.

एलजीबीटीक्यूएआयप्लस समुदायात महामंडलेश्वर ही एक संकल्पना आहे. हे स्वतःला किन्नर समजतात, किन्नर आखाड्याच्या माध्यमातून हा समुदाय आध्यात्मिक व सामाजिक मान्यता मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. महामंडलेश्वर ही पदवी असून किन्नर आखाड्यातील सक्रिय व प्रभावशाली व्यक्ती निवडून तिला हे पद दिले जाते. ही व्यक्ती या समुदायाचे प्रतिनिधित्व करते. धार्मिक कार्यात सक्रिय असते. लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी २०१४ मध्ये या समुदायाला समान संधी व मान्यता मिळवून देण्यासाठी खटला दाखल केला होता. या खटल्याच्या सकारात्मक निकालानंतर त्यांनी १३ ऑक्टोबर २०१५ रोजी किन्नर आखाड्याची स्थापना केली.

लक्ष्मी त्रिपाठींना आचार्य महामंडलेश्वर संबोधले जाते. त्यांचे भरतनाट्यममध्ये शास्त्रीय नर्तिका म्हणून नाव आहे. देशात तेरा किन्नर आखाडे आहेत. ते सनातन धर्माशी संबंधित आहेत. सात आखाडे शैव धर्माचे, तीन वैष्णव धर्माशी संबंधित आहेत, तीन आखाडे उदासी आहेत, अर्धनारीश्वर व बोश्रा त्यांच्या देवता आहेत. लक्ष्मी त्रिपाठीला सुरुवातीला आखाडा स्थापन करण्यास विरोध झाला. पुढे २०१९ मध्ये जुन्या आखाड्याचे संरक्षक हरी गिरी महाराज यांनी पाठिंबा दिला. लक्ष्मीचा आखाडा आता देशातच नाही तर संपूर्ण जगात ओळखला जातो. बँकाक, अमेरिका, मलेशिया इथेही किन्नर आखाडा स्थापन करण्याचे तिचे नियोजन चालू आहे. किन्नर आखाड्यातील दिनक्रमात सनातन धर्मावरील चर्चा, पूजा, रुद्राभिषेक, हवन असे कार्यक्रम होतात. २०१६मध्ये उज्जैनमध्ये पहिला कुंभमेळा झाला.

२०१९मध्ये प्रयागराजमधील अर्धकुंभमध्ये या समुदायाने सहभाग घेतला. २०२१मध्ये हरिद्वारच्या कुंभातही सहभाग घेतला होता. महाकुंभ २०२५मध्ये किन्नर आखाडा रथ, घोडे व वाद्यासह हजर झाला होता. छावणीत १००० किन्नर संत होते. किन्नर आखाडा फक्त सनातन धर्माला मानतो. कारण या धर्मात ३४ देवता असून किन्नरांना स्थान आहे. देव, दानव, यश, गंधर्व, किन्नर, अप्सरा, संत यामध्ये किन्नरांचा समावेश आहे. गळ्यात सोन्याचे जाडजूड हार, मनगटावर रुद्राक्ष, सोन्याचे व हिऱ्यांनी बनवलेले ब्रेसलेट, अनेक तोळे वजनाची कानातली अंगठी, समकालीन नथ, कपाळावर त्रिपुंड व लाल बिंदी असते. किन्नरांना मेकअपसाठी तीन तास लागतात. त्यांचे आराध्य भगवान शंकर भोलेनाथ यांच्यासाठी हे करावे लागते अशी त्यांची धारणा आहे. किन्नर स्वतःला हिजडा समुदायापेक्षा वेगळे समजतो. हा समुदायही आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाल्याने त्याच्या पंथियांना आरोग्य व शिक्षण व नोकरी मिळवून देण्यासाठी काम करत आहे. या समुदायाची 'आस' नावाची एक शिक्षणसंस्था बरेली या ठिकाणी आहे. केरळमध्ये एक निवासी शाळा आहे. तामिळनाडूमध्ये पृथिका यशिनी ही पहिली किन्नर सब इन्स्पेक्टर झाली आहे. जोइथा मंडल ही कोलकात्यामध्ये पहिली किन्नर न्यायाधीश झाली. तर मानोबी बाधोपाध्याय ही पहिली प्राचार्य झाली. मध्य प्रदेशमध्ये शबनममावशी पहिली किन्नर राजकारणात आली आहे. हमसफर ट्रस्ट, सहोदरी फाउंडेशन, नाज फाउंडेशन, किन्नर माँ ट्रस्ट अशा अनेक संस्था विविध प्रश्नांवर काम करत आहेत. ज्यामुळे या समुदायात खूप बदल झाल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते आहे.

शासनपातळीवर एलजीबीटीक्यूएआयप्लस समुदाय सातत्याने आपल्या समस्या मांडत कल्याणकारी योजनांची मागणी करत आहे. कल्याणकारी उपाययोजना सुलभ करण्यासाठी कल्याणकारी मंडळ स्थापन करावे, भेदभावाचा सामना करावा लागू नये म्हणून ट्रान्स संरक्षण कक्ष असावा, रोजगाराच्या समान संधी मिळाव्यात, तक्रारनिवारण यंत्रणा स्थापन करावी, पंधरा

दिवसांच्या आत चौकशी, तीस दिवसांच्या आत निराकरण व्हावे, अशा मागण्या केल्या आहेत. या सर्व मागण्यानंतर राष्ट्रीय परिषद स्थापन झाली आहे. या परिषदेअंतर्गत कौशल्यप्रशिक्षण, शिक्षण, शिष्यवृत्ती, भीक मागणाऱ्या ट्रान्सजेंडरना व्यवसाय उपलब्धता अशा अनेक गोष्टींची तरतूद आहे. कल्याणकारी योजना जाहीर करणे व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे यात खूपच तफावत असल्याने हे सर्व पदरात पाडून घेताना खूप संघर्ष करावा लागतो. अडथळ्याची शर्यत पार करावी लागते. एलजीबीटीक्यूएआयप्लस समुदायाची कायदेविषयक लढाई गेली अनेक वर्षे ही लढाई चालू आहे, पण यश मिळत नाही. १९८१मध्ये अखिल भारतीय हिजडा परिषद झाली होती. त्यानंतर २००१मध्ये 'नाज फाउंडेशन'ने (जे १९९४ ला स्थापन झाले आहे. ही एक स्वयंसेवी संस्था असून एचआयव्ही, एड्स आणि लैंगिकतेवर काम करते.) भारतीय दंड संहिता १८६०च्या कलम ३७७च्या घटनात्मक वैधतेला आव्हान देणारी जनहित याचिका दिल्ली उच्च न्यायालयासमोर दाखल केली. त्यानंतर परत २००९मध्ये समलैंगिकसंबंधांना गुन्हेगारी ठरवणारे भारतीय दंडसंहितेतील ३७७ कलम रद्द करावे अशी याचिका सादर केली. उच्च न्यायालयाने नाझ फाउंडेशनच्या बाजूने निकाल देऊन कलम ३७७ समलैंगिकसंबंधाच्या बाबतीत रद्द केले. परंतु या याचिकेला सरकारने परत आव्हान दिले व २०१३मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिल्ली उच्च न्यायालयाचा निर्णय रद्द करत कलम ३७७ पुन्हा लागू केले. १५ एप्रिल २०१४ रोजी पूजा माता नसीब कौर व महिला कल्याण संस्थेची कार्यकर्ती लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी या दोघींनी; तसेच, भारतातील वंचित घटकांना मोफत कायदेशीर मदत करण्याच्या उद्देशाने स्थापन झालेल्या भारतीय राष्ट्रीय कायद्याचे सेवा प्राधिकरण (नॅशनल लीगल सर्व्हिसेस ॲथारिटी -नालसा) यांनी युनियन ऑफ इंडिया यांच्याविरुद्ध याचिका सादर केली होती. सर्वोच्च न्यायालयाचा ऐतिहासिक निकाल जाहीर झाला होता. या निकालात ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना तृतीय लिंगी म्हणून घोषित केले. भारतीय संविधानानुसार दिलेले मूलभूत अधिकार लागू होतील म्हणून सांगितले.

महिला किंवा पुरुष किंवा तृतीय लिंगी ओळखीचा अधिकारही दिला. न्यायमूर्ती के.एस. राधाकृष्णन, ए.के. सिक्री यांनी हा निर्णय दिला. लिंगसमानतेच्या दिशेने एक आशादायी पाऊल पुढे टाकले गेले. ट्रान्सजेंडर हे आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या मागासवर्गीय असल्याने त्यांना शिक्षण व नोकरीत आरक्षण मिळावे असेही म्हटले. राज्य व केंद्र सरकारने लिंगओळखीला कायदेशीर मान्यता द्यावी. विवाह, दत्तक घेणे, घटस्फोट यासाठी तृतीय लिंगीला मान्यता न देणे हे भेदभाव करण्यासारखे आहे असेही म्हटले. तृतीय पंथी ओळख प्रक्रियेबद्दल बोलताना न्यायालयाने जैविक चाचणीऐवजी मानसिक चाचणीस प्राधान्य दिले. लिंग पुनर्नियुक्ती शस्त्रक्रियेस (एसआरएस) जबरदस्ती करणे बेकायदेशीर आहे असल्याचे न्यायालयाने म्हटले. या लोकांना वैद्यकीय सेवा मिळाली पाहिजे. स्वतंत्र सार्वजनिक शौचालये हवीत. स्वतंत्र एचआयव्ही उपाययोजना अमलात आणावी. तृतीयपंथी लोकांना समाजात एक कलंक म्हणून वागवले जाते, ती अस्पृश्य म्हणून दिली जाणारी वागणूक बंद झाली पाहिजे, असे निर्देश न्यायालयाने दिले. या समुदायाला समाजात आदर मिळण्यासाठी सरकारने प्रयत्न केले पाहिजेत, भीती, लाज, लिंगभेद, सामाजिक दबाव, निराशा, आत्महत्येची प्रवृत्ती यावरही काम केले पाहिजे असे सांगितले. त्यानंतर २०१८ मध्ये नवतेजसिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार तसेच नालसाही यामध्ये होते. या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती दीपक मिश्रा यांनी लैंगिक ओळख, लैंगिक स्वायत्तता व जोडीदार निवडण्याचा अधिकार हे मूलभूत अधिकार म्हणून मान्य केले. यामध्ये ट्रान्सजेंडर व्यक्तींना लिंग बदलण्याचा अधिकार मिळाला. परंतु समलिंगी विवाहाला न्यायालयाने मान्यता दिली नाही. २०२३ मध्ये परत या समुदायाने लग्नसमानतेसाठी कोर्टाकडे धाव घेतली, पण कोर्टाने लग्न करण्याचा हक्क नाकारला. लग्न हा एक मूलभूत अधिकार आहे हे मान्य केले; पण लग्न हे एक पुरुष व स्त्रीमध्ये होऊ शकते. प्रजनन हे लग्नाचे प्रमुख कार्य आहे असेही सांगितले. लिव्ह इन रिलेशनमध्ये कायमस्वरूपी राहता येणार नाही, काही काळापर्यंत म्हणजे चार सहा महिने एकत्र राहू शकतात असेही म्हटले गेले. या समुदायातील जोडपे मूल दत्तक घेऊ शकत नाही, पण या समुदायातील व्यक्ती मूल दत्तक घेऊ शकते असेही सांगण्यात आले. तृतीयपंथी म्हणून नोंदणी करण्याचा हक्क दिला आहे. असा हा संघर्ष व कोर्टाकडे दाद मागणे चालू आहे.

२०२१मध्ये अंजली गुरू संजना जान विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य असा खटला होता. ट्रान्सजेंडर अंजलीने महिला म्हणून ग्रामपंचायतीत अर्ज भरला होता. तो ग्रामपंचायतीने फेटाळला होता. पण न्यायालयाने स्वतःचे लिंग ठरवण्याचा अधिकार मान्य करून तो अर्ज स्वीकारायला सांगितले. एलजीबीटीक्यूएआयप्लस समुदायातील व्यक्ती व संघटनांचा समानतेसाठी त्यांच्या हक्कासाठी संघर्ष करत आहे. समाजाने भेदभाव न करता त्यांचा स्वीकार करावा यासाठी जीवघेणी धडपड चालू आहे. जगभर या समुदायातील नेतृत्व आंदोलने, चळवळ, संघर्ष, कायद्याची लढाई हे सारे अविरत न थांबता, न थकता करत आहे. या संघर्षात या समुदायासोबत राहणे ही दूरची बाब आहे, लांबूनच या समुदायाला न्याहाळताना परग्रहावरचे कोणीतरी म्हणत नजरेआड केले जाते. या समुदायाला समजून घेऊन आपल्यामध्ये सामावून घेण्याची गरज आहे. तरच आम्ही सारे एक या संविधानिक मूल्यांना अर्थ प्राप्त होईल.

- वृषाली मगदूम
vamagdum@gmail.com

[illegible]

अमेरिकेला नमवणारा देश

पर्यटक म्हणून व्हिएतनामला भेट देणारे खूप आहेत. त्यांना व्हिएतनामचा इतिहास जाणून घेण्यात फारसा रस नसतो. स्वस्तात फिरायला मिळणारा देश म्हणून येणारे पर्यटक अप्रतिम निसर्गावर लुब्ध होतात. परंतु व्हिएतनामी इतके हुशार आहेत, की आपल्या गौरवशाली इतिहासाच्या पाऊलखुणा आणि विजयाची स्मारकं दाखवल्याशिवाय ते तुम्हाला देशाबाहेर पडू देत नाहीत. परतीच्या प्रवासाला लागलात की, अमेरिका, चीन, जपानसारख्या बलाढ्य देशांना त्यांनी का आणि कसं नमवलं असेल, याचं उत्तर नकळत मिळून जातं.

कोरोनाकाळात दोन ते अडीच वर्षं घरात कोंडून पडलेली माणसं मोठ्या संख्येनं बाहेर पडण्यास उत्सुक होती. मात्र मोठा आर्थिक फटका बसलेल्या विमान कंपन्या आणि हॉटेलं यांचे दर अव्वाच्या सव्वा झाले. मग यामुळे पर्यटन खर्चीक झालं. 'स्वस्तात पर्यटन' शोधून काढण्याचा छंद भटक्यांना लागला. तो शोध व्हिएतनामवर येऊन थांबला. थायलंड, सिंगापूरसारखं पण तिथल्यापेक्षा कमी खर्चाचं, भारतापासून काही तासांच्या अंतरावरचं हे ठिकाण झटक्यात लोकप्रिय झालं. परिणामी भारतीय पर्यटकांमुळे २०२३मध्ये व्हिएतनामनं पर्यटनात प्रचंड तेजी अनुभवली.

भारताप्रमाणेच भौगोलिक रचना, हवामान असलेल्या व्हिएतनामचे उत्तर, मध्य आणि दक्षिण असे ढोबळ भाग पडतात. कोणतीही ट्रॅव्हल कंपनी जी आयटनरी देते त्यात हा नोई (हनोई), दा नाँग आणि हो ची मिन्ह सिटी अशी तीन शहरं असतात. या तीन शहरांत आंतरराष्ट्रीय-राष्ट्रीय विमानतळ आहेत. शिवाय या तिन्ही शहरांत मोठे मॉल, तारांकित हॉटेलं, गगनचुंबी इमारती, मोठ्या बागा, तलाव, गौतम बुद्धांचे मोठमोठे पुतळे, प्राचीन मंदिरं, पॅगोडा, चर्च आणि हो ची मिन्ह यांची मोठ्या आकारातली छायाचित्रं हमखास पहायला मिळतात. या शहरांजवळ प्रचंड रुंद पात्र असलेल्या नद्या, बॅक वॉटर, निसर्गनिर्मित गुहा, चुनखडीची हजारो बेटं असा अन्य कोणत्याही देशांत न आढळणारा 'छायाचित्रीय' निसर्ग अनुभवता येतो. शिवाय मनी एक्स्चेंज, आरामदायी प्रवास आणि भारतीय जेवण हे आहेच. त्यामुळे एक ते सव्वा लाखांच्या पॅकेजमध्ये 'पैसा वसूल' झाला, असं नक्कीच वाटून जातं.

हा नोई किंवा हो चि मिन्ह, किंवा दा नाँग यापैकी कुठूनही पर्यटनाला सुरुवात किंवा शेवट करता येतो. इथे पर्यटकांसाठी शहरातील आणि शहराजवळील ठिकाणांनुसार मार्ग निश्चित केला जातो. त्यामुळे एकदा का प्रवासी इथल्या कोणत्याही शहरात उतरला की तो इथलं वास्तव्य संपेपर्यंत पर्यटक म्हणून अडथळ्याविना वावरू शकतो. टॅक्सी, बससेवा अप्रतिम आहे. तुम्ही ॲपवर कॅब बुक केलीत की एखादी आलिशान, लग्झरी गाडी पिक-अप करायला येते, तेही 'प्रीमियर' भाडं न आकारता. फक्त ड्रायव्हरपासून नौकाचालकापर्यंत सगळ्यांना आठवणीनं टिप द्यावी लागते, हे मात्र भारतीयांना जाचक वाटू शकतं.

या देशात प्रवेश करताच पहिली गोष्ट जाणवते, ती म्हणजे कमालीची स्वच्छता. सहा ते आठ पदरी महामार्ग. दुतर्फा झाडं आणि डोळ्यांना अजिबात न खटकणारी इमारतींची रंगसंगती. जागोजागी पुतळे आणि बागांमुळे शहरं प्रसन्न वाटतात. कॅबचालक ही तुम्हाला भेटणारी पहिली आणि शेवटची व्हिएतनामी व्यक्ती असते. बहुधा तरुण आणि कोरियन सिनेमातल्या कूल आणि गूढ, रोमँटिक हीरोप्रमाणे फॅशनेबल दिसणारे चालक पाहून पुढचा प्रवास सुखाचा होणार, याचा अंदाज येतो. फक्त इथल्या पैशांचा हिशोब आपल्याला लावता आला पाहिजे इतकंच. डोंग या चलनात बरेचसे व्यवहार रोखीनी करता येतात. साधारणपणे एका रुपयात अडीचशे ते तीनशे डोंग असा विनिमय दर असल्यानं व्हिएतनाममध्ये प्रवेश करतात 'लखपती' झाल्याचं 'फिलिंग' येतं आणि खर्च करताना 'हार्टअॅटॅक'.

पर्यटन कंपनीसोबत प्रवास करत असाल तर पहिल्या ते शेवटच्या दिवसापर्यंत ठरवून दिलेलं टाइमटेबल काटेकोरपणे पाळावं लागतं. इथे वातानुकूलित बस वेगवेगळ्या हॉटेलांमधून पर्यटकांना एकत्र पर्यटनस्थळी नेतात. तुम्हाला आदल्या दिवशी रात्री नियोजनाचा मेसेज येतो, तेव्हा त्यात चक्क धमकी वाटावी, अशी सूचना असते. ती म्हणजे, तुम्हाला सांगितलेल्या वेळेत बससाठी तयार राहा, अन्यथा कोणतीही सूचना न देता बस निघून जाईल. तसं होतंही. बसमध्ये विशी-तिशीच्या आतील देखणे गाइड तुम्हाला 'त्यांच्या' इंग्रजीत साधारणपणे मार्ग, स्थळांची माहिती पुरवतात. या गाइडचं नाव उच्चारणं आपल्याला या जन्मात शक्य होणार नाही, हे ओळखून त्यांना लकी, पॉल अशी सोपी नावं दिलेली असतात. तुम्ही भारतीय आहात हे समजताच त्यांचा पहिला प्रश्न असतो, तुम्हाला किती भाषा येतात? आपण तीन, असं उत्तर दिल्यावर ते भारावतात. कारण व्हिएतनामी भाषा शिकणं इतरांना जितकं अवघड, तितकंच त्यांच्यासाठी इंग्रजी शिकणं कठीण. गाइड म्हणून काम करणारी ही तरुण मुलं खेड्यापाड्यांतून आलेली असतात. गाइडच्या कोर्ससाठी इंग्रजी शिकावं लागतं. ते मोबाइलच्या मदतीनं संवाद साधतात किंवा एखादा अडलेल्या शब्दाचा अर्थ विचारतात-सांगतात. कदाचित त्यामुळेच व्हिएतनामी माणसं अन्य देशांतील नागरिकांशी संवाद साधायला फारशी उत्सुक नसावीत. त्यामुळे ती शिष्टही वाटतात.

हनोई हे शहर मुंबईसारखं आहे. त्याला इतिहास आहे, संघर्षाची पार्श्वभूमी आहे. संस्कृतीचा साज आहे आणि जुन्या-नव्याचा मिलाफ आहे. राजधानी असलेलं हे शहर मध्यभागी असलेल्या दोन तलावांमुळे विभागलं गेलंय. हे शहर एक हजार वर्षांपूर्वी स्थापन झालं होतं. इथल्या ऐतिहासिक क्वार्टर रोडचे रस्ते १४व्या शतकात बांधलेले आहेत. तिथे फिरताना मुंबईतल्या हुतात्मा चौक (फोर्ट) परिसरात असल्यासारखं वाटतं. इथे जशा ब्रिटिशांनी बांधलेल्या इमारती आहेत, तसा हनोईचा जुना क्वार्टर

परिसर फ्रेंच राजवटीत बांधलेल्या इमारतींनी सजलेला आहे. त्यात काही सरकारी कार्यालयं तर काही ठिकाणी रेस्टॉरन्ट सुरू आहेत. इथल्या ३६ प्राचीन रस्त्यांवरून चालताना, छोटी घरं, चिनी बनावटीची दुकानं आणि अरुंद गल्ल्या चक्क शेकडो खाणावळी आढळतात. याच रस्त्यांपैकी एका गल्लीत निवासी क्षेत्रातून जाणारा उत्तर-दक्षिण रेल्वे मार्गावरील एक अद्वितीय रेल्वे ट्रॅक आहे, जो आपण रीलमध्ये पाहिलेला असतो. रेल्वे ट्रॅकच्या बाजूला असलेल्या कॅफेमध्ये व्हिएतनामी कॉफी, बीअरचा आस्वाद घेत आपल्या शेजारून धडधडत जाणारी रेल्वे पाहणं, हा युरोपीयन पर्यटकांसाठी अद्भुत अनुभव असतो. अर्थात भारतीयांना विशेषत: मुंबईकरांना त्याचं फार अप्रूप वाटतं नाही, कारण इथली माणसं रोजच्या रेल्वे प्रवासानं कंटाळलेली असतात.

हनोई शहरात 'हॉप ऑन हॉप ऑफ' बससेवा आहे आणि पाहण्यासारखी प्रचंड ठिकाणं. ऑपेरा हाऊसपाशी पहिला आणि शेवटचा स्टॉप घेणारी बस कमीत कमी वेळेत जास्तीत जास्त हे शहर डोळ्यांत साठवून घ्यायला उपयोगी पडते. वेस्ट लेक आणि होआन कीम लेक या तलावांभोवती असलेली वृक्षराजी, फुलांचे ताटवे आणि तरुणाईचा वावर उल्हसित करणारा असतो. इथल्या तलावाकाठी कॅफे आणि सीफूड रेस्टॉरंट तर इतकी की खवय्यांची चंगळ म्हणायला हवी. फिरण्यासाठी सायकल भाड्यानं घेता येते. इथे सायकलचं प्रमाण लक्षणीय आहे.

या तलावातील खांबावर भरलेला ट्रान क्वोक पॅगोडा, जो जवळपास दीड हजार वर्षं जुना आहे, तिथे एक पवित्र बोधिवृक्ष आहे. ज्या झाडाखाली गौतम बुद्धांना ज्ञान प्राप्त झाले, त्या बोधिवृक्षाचं रोपटं १९५९मध्ये, भारताचे राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद यांनी भेट म्हणून दिलं होतं. तसेच होआन कीम तलावातील न्गोक सोनमंदिरात पोहोचण्यासाठी एक पूल आहे. या दोन्ही गोष्टी प्राचीन शहराची शान आहेत.

या शहरात सगळ्यात महत्त्वाचं स्थळ काय असेल, तर हो ची मिन्ह समाधीस्थळ. त्याच परिसरात राष्ट्रपती भवन, हो ची मिन्ह यांचं घर आणि एकखांबी पॅगोडा आहे. फुललेल्या कमळाच्या फुलासारखा दिसणारा पॅगोडा एका लहान तलावातील दगडी खांबावर उभा करण्यात आला आहे. समाधीस्थळात दिवंगत राष्ट्रपती हो ची मिन्ह यांच्या पार्थिवाचे अवशेष जतन केलेले आहेत. जवळच व्हिएतनामच्या फ्रेंच वसाहतीच्या भूतकाळाची आठवण करून देणारं राष्ट्रपती भवन आहे. हो ची मिन्ह यांचं साधंसं घर अतिशय निगुतीनं सांभाळून ठेवलंय. त्यांच्या वस्तू जतन करून ठेवल्या आहेत. हो ची मिन्ह यांनी कम्युनिस्ट देशाच्या उभारणीत दिलेलं योगदान आणि व्हिएतनाम युद्धाच्या वेळी अमेरिकेशी दोन हात करताना दिलेली प्रेरणा यामुळे त्यांच्या प्रती आदर व्यक्त करण्याची असंख्य ठिकाणं आणि कारणं व्हिएतनामी नागरिकांकडे आहेत.

बहुसंख्य इमारती, हॉटेलं आणि कार्यालयांमध्ये हो ची मिन्ह यांचं छायाचित्र दिसतं.

व्हिएतनाम हा कम्युनिस्ट देश आहे. मागील काही वर्षांत देशानं उदारीकरण आणि खासगीकरणाचं धोरण स्वीकारलं असलं तरी ते साम्यवादी व्यवस्थेच्या चौकटी अद्याप मजबूत आहेत. परंपरेला जपणारी व्हिएतनामी जनता बुद्धांना जितकी मानते, तितकीच राजेशाहीचा आदर करते आणि त्याहीपेक्षा जास्त हो ची मिन्ह यांना महनीय मानते. त्यामुळे गौतम बुद्ध, राजा आणि हो ची मिन्ह यांच्या प्रतिमा एकाच ठिकाणी पाहता येतात. या विरोधाभासाला व्हिएतनामचा गुंतागुंतीचा इतिहास कारणीभूत असतो. हा इतिहास समजून घेण्यासाठी हनोईमधलं व्हिएतनाम लष्करी इतिहास संग्रहालय उपयोगी पडतं.

वेगवेगळ्या युद्धांमध्ये व्हिएतनामी सैन्याचं बलिदान आणि सर्वसामान्य नागरिकांच्या गौरवशाली योगदानाची आठवण इथे करून दिली जाते. बहुतेक पर्यटकांनी फ्रान्स आणि अमेरिकेतील शक्तिशाली आक्रमणकर्त्यांविरुद्ध व्हिएतनामच्या ऐतिहासिक आणि शौर्यपूर्ण संघर्षाबद्दल ऐकलेलं असतं. मात्र त्यांचं व्यवस्थित जतन करण्यासाठी १९५४च्या उत्तरार्धात आर्मी म्युझियम बांधलं आहे. व्हिएतनाम पीपल्स आर्मी फाउंडेशनच्या वर्धापनदिनानिमित्त- २२ डिसेंबर, १९५९ रोजी त्याचं उद्घाटन झालं. २००२मध्ये त्याचं मिलिटरी हिस्टरी म्युझियम असं नामकरण करण्यात आलं. संग्रहालयात ५४ मीटर उंच एक प्रमुख व्हिक्टरी टॉवर आहे, जो व्हिएतनामच्या ५४ वांशिक गटांच्या एकतेचं प्रतीक आहे. तिथे मिग-२१, टी-५४ टँक, शत्रूच्या विमानांचे अवशेष आणि व्हिएतनामच्या लष्करी इतिहासाला जिवंत करणारे पुतळे पाहता येतात. १९४५पूर्वीचा विभाग प्राचीन शस्त्रं आणि कलाकृतींसह मांडलेला आहे. तर १९४५-१९७५चा विभाग फ्रान्स आणि अमेरिकेविरुद्ध व्हिएतनामच्या युद्धांवर प्रकाश टाकतो. तर १९७५नंतरचा विभाग देशाची आधुनिक लष्करी प्रगती आणि शांतता राखण्याच्या प्रयत्नांची भूमिका मांडतो.

हे संग्रहालय अनेक मजल्यांचं आहे आणि व्हिएतनामच्या लष्करी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या कालखंडांना व्यापणारी माहिती, शस्त्रं, गणवेश, छायाचित्रांतून मिळते. व्हिएतनामयुद्ध आणि इतर प्रादेशिक संघर्षांशी संबंधित कागदपत्रं इथे पाहता येतात. ते पाहताना या चिमुकल्या देशानं किती आक्रमणं, किती यादवी संघर्ष पाहिलेत, ते पाहून अस्वस्थ व्हायला होतं. व्हिएतनाममधल्या हडकुळ्या माणसांनी चिवटपणे देशावरची आक्रमणं थोपवली आणि ते विजयी झाले, हे जाणून थक्कही व्हायला होतं.

जगात अनेक बलाढ्य देशांनी अमेरिकेसमोर नांगी टाकली. चीन, फ्रान्सनं इतरांना वाकवलं. मात्र व्हिएतनामसारख्या आशियाई देशानं अमेरिकेला नमवलं, फ्रान्सला पराभूत केलं आणि ते चीनला तर ते पुरून उरले. नव्वद वर्षांची फ्रेंच राजवट संपवली. अमेरिकेला वीस वर्षं झुंजवलं. पराभूत करून माघारी पाठवलं. त्या पराभवाच्या जखमा अमेरिका आजही विसरलेला नाही. पन्नास वर्षांपूर्वी ३० एप्रिल, १९७५ रोजी व्हिएतनामनं अमेरिकेचा पराभव केला. व्हिएतनामयुद्ध १९५५ अशी १९७५ सुमारे २० वर्षं चाललं. या युद्धानंतर देशात कम्युनिस्ट सरकार स्थापन झालं. जगभरात या युद्धाचा उल्लेख 'व्हिएतनामयुद्ध' असा केला जातो, मात्र स्वाभिमानी व्हिएतनामी लोक त्याला 'अमेरिकन युद्ध' म्हणतात. कारण केवळ कम्युनिस्टांचा पराभव व्हावा, या उद्देशानं व्हिएतनामनच्या यादवी संघर्षात अमेरिकेनं स्वत:हून उडी घेतली होती. अमेरिकेनं व्हिएतनामवर हल्ला करून हजारो नागरिकांचे बळी घेतले होते.

जितकं नुकसान व्हिएतनामचं झालं तितकंच अमेरिकेचंही झालं. अमेरिकेत 'सरकारविरुद्ध अमेरिकन जनता' असा उभा संघर्ष जगानं या युद्धाच्या निमित्तानं पाहिला. खरं तर, व्हिएतनामसारखा देश अमेरिकेच्या बलाढ्य आर्थिक आणि लष्करी ताकदीसमोर सहज पराभूत झाला असता. परंतु तसं झालं नाही. व्हिएतनामी जनता चिवटपणे लढत राहिली. त्या वीस वर्षांत व्हिएतनामी जनतेनं प्रचंड हानी, दु:ख सहन केलं. विशेष म्हणजे व्हिएतनामयुद्ध होण्याआधी व्हिएतनामनं जवळपास एक शतक फ्रान्स राजवटीची लूट सहन केलेली होती.

व्हिएतनामवर एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावधीला म्हणजे १८५८मध्ये दा नाँगवर कब्जा करून फ्रान्सनं हळूहळू व्हिएतनाम ताब्यात घेतलं. हजारो नागरिकांना तुरुंगात डांबलं. ही ९६ वर्षांची फ्रेंच राजवट १९५४मध्ये संपुष्टात आणली. फ्रान्सच्या वसाहतवादी प्रशासनाचा पाडाव झाला. मात्र व्हिएतनामची उत्तर आणि दक्षिण

पर्यटनाखेरीज अन्य उद्योग

व्हिएतनामी पर्यटकांना काही महत्त्वाच्या केंद्रांना भेट देण्याचं सुचवतात. त्यापैकी एक म्हणजे कल्चर्ड मोती आणि बांबूपासून वस्तू बनवणारी केंद्रं. व्हिएतनामला लाभलेल्या समुद्रकिनाऱ्याचा लाभ घेत इथे कृत्रिम पद्धतीनं मोती तयार करण्यास प्राधान्य दिलं जातं. त्यांच्या किंमती थोड्या जास्त असल्यातरी दागिन्यांची अप्रतिम डिझाइन तुम्हाला खरेदी करायला भाग पाडतात. याशिवाय आगर (आपल्याकडच्या चंदनाप्रमाणे) झाडांची संख्या जास्त असल्यानं त्यापासून बनवल्या जाणाऱ्या सुवासिक तेल, अगरबत्ती यांची निर्मिती इथे होते. बांबूच्या तंतूपासून बनवले जाणारे कपडे आणि रेशीम यांची गुणवत्ता पाहिली की थक्क व्हायला होतं. कॉफीचे असंख्य प्रकार येथे मिळतात.

व्हिएतनाम अशी अपरिहार्य अशी फाळणी झाली. उत्तरेत कम्युनिस्ट सत्ता स्थापन झाली. विभाजनानंतर लगेचच उत्तर आणि दक्षिण व्हिएतनाम यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. या संघर्षात एक कम्युनिस्ट देश म्हणून व्हिएतनाम अस्तित्वात येऊ नये, यासाठी अमेरिकेनं लष्कर धाडलं. तेच 'व्हिएतनाम युद्ध' ठरलं. बॉम्ब, रासायनिक अस्त्रांचा वापर करून आणि हजारो सैनिकांचं रक्त सांडल्यानंतर १९७३मध्ये अमेरिकेनं आपलं सैन्य माघारी बोलावलं. त्यानंतर यादवी युद्ध सुरूच राहिलं. एप्रिल १९७५मध्ये उत्तर आणि दक्षिण व्हिएतनाम एकत्र येत एक कम्युनिस्ट राष्ट्र उदयास आलं. हा सगळा तब्बल दीड-दोनशे वर्षांचा कालखंड हनोई आणि हो ची मिन्ह शहरांनी जतन करून ठेवला आहे.

अमेरिकेला नमवणं ही साधी बाब नाही. तेही अन्य कोणत्याही देशाचा पाठिंब्याशिवाय किंवा आर्थिक सुबत्ता नसताना. असं आव्हान असताना सीमारक्षण करणं तर त्याहून जास्त अवघड आहे. भारतासारखेच उपद्रवी शेजार लाभलेल्या व्हिएतमाननं चीन, कंबोडियाला मात्र ताळ्यावर आणण्याचं काम केलं आहे. इथल्या एका गाइडनं बोलताबोलता सांगितलं, की हो ची मिन्ह सिटीतली सायगॉन नदी काही अंतर पोहत गेलात की थेट चीनमध्ये प्रवेश करता येतो. त्यामुळे चिनी आक्रमणाचा मोठा धोका आहे, हे लक्षात आल्यानं तिथे स्थलांतरितांविषयीचे कायदे कडक केले आहेत.

तीच गोष्ट कंबोडियाची. कंबोडिया-व्हिएतनामयुद्ध १९७५ ते १९७७ दरम्यान झालं. विशेष म्हणजे नद्या, समुद्र आणि जमिनीवर सीमा एकमेकांना भिडल्यानं हा संघर्ष अधिक जटिल झाला. २५ डिसेंबर १९७८ रोजी व्हिएतनामनं कंबोडियाला (तत्कालीन कंपुचिया) ताब्यात घेत तिथली खमेर रूज राजवट उलथवून टाकली. १९७९मध्ये चीननं या संघर्षाचा फायदा घेण्यासाठी व्हिएतनामवर हल्ला केला. चीनला या युद्धात पराभव सहन करावा लागला. या युद्धात भारतानं व्हिएतनामला पाठिंबा दिला होता. हा सगळा इतिहास इथल्या म्युझियममध्ये जतन केलाय.

हनोईतलं आणखी एक ऐतिहासिक स्थळ म्हणजे होआ लो तुरुंग. जिथे एकेकाळी फ्रेंच वसाहतीच्या काळात व्हिएतनामी क्रांतिकारक आणि व्हिएतनामयुद्धादरम्यान अमेरिकन युद्धकैद्यांना ठेवण्यात आलं होतं. होआ लो इथे भेट दिल्यावर तर वसाहतकालीन भूतकाळापासून व्हिएतनामयुद्धाच्या भयंकर संघर्षांपर्यंतचा ठसठसता इतिहास डोळ्यांसमोर येतो.

व्हिएतनाममध्ये खूप वर्षं युद्ध चालू राहिली. सैनिकांच्या आणि नागरिकांच्या संरक्षणाची सोय म्हणून बंकरचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला गेला. व्हिएतनाममध्ये अजूनही अनेक बंकर अस्तित्वात आहेत. मोठ्या शहरांच्या मध्यवर्ती भागातील काही बंकर छोटी-छोटी म्युझियम म्हणून पर्यटकांसाठी खुली करण्यात आली आहेत. त्यापैकी 'सिक्रेट वेपन्स बंकर'मध्ये युद्धाचे छायाचित्रे, हो-ची-मिन्हमध्ये लढलेली युद्ध, युद्धकाळातील नकाशे आणि सैनिकांचे छायाचित्रे आहेत. या बंकरमध्ये शस्त्रात्र, दारुगोळा आहे. को ची बंकर, डिएन बिएन फु बंकर हे हो ची-मिन्हमधील बंकर पर्यटकांना पाहता येतात. कोणतीही वातानुकूलित यंत्रणा नसलेले, एकावेळी एकच माणूस आत जाऊ शकेल, असे अरुंद बंकर हो-ची-मिन्ह, हनोईमध्ये पाहता येतात. हे बंकर पाहताना, व्हिएतनामी सैनिकांनी किती यातना आणि कष्ट झेलून या लढाया जिंकल्या याचा अंदाज येतो.

फॅशन – परदेशी ब्रँडचं वेड

व्हिएतनाममध्ये परदेशी ब्रँडच्या वस्तूंचं वेड प्रचंड दिसतं. मुंबईत जसा साऊथ मुंबईचा भाग ब्रँडेड दुकानांनी व्यापलेला आहे, तशा ब्रँडेड वस्तूच्या शोरूम इथेही दिसतात. अर्थात हनोई किंवा हो ची मिन्ह किंवा दा नाँग यांसारख्या मोठ्या शहरात. हायएंड स्टोअरबरोबरच ड्युप स्टोअर्सची संख्या मोठी आहे. तिथे ब्रँडेड वस्तू अगदी कमी दरात मिळतात. तिथल्या महिलांचा फॅशन सेन्स उत्तम आहे. व्यायाम किंवा एकूणच आहार-राहणीमान यामुळे जाड माणूस क्वचित नजरेला पडतो. आपल्या पंजाबी कुर्त्याप्रमाणे दिसणारा पेहेराव त्या करतात. अन्य आशियाई नागरिकांप्रमाणे त्यांना नितळ त्वचेचं वरदान आहे. पुरुषही घराबाहेर पडताना आर्वजून सनस्क्रीन लावतात

थेट युद्धाशी संबंध नसलेला पण इतिहासाचं साक्षीदार असलेलं ठिकाण म्हणजे शहरातील सर्वात मोठा बाजार, डोंग झुआन. १८८९मध्ये गुन्येन राजवटीत बांधलेल्या या बाजारानं फ्रेंच वसाहतकाळापासून आधुनिक हनोईपर्यंत अनेक स्थित्यंतरं पाहिली आहेत. अत्यंत गजबजलेला हा भाग सर्व प्रकारच्या खरेदीसाठी स्वर्गच म्हणता येईल. शिवाय इथे क्रॅब नूडल सूप आणि व्हिएतनामी कॉफी पिण्यासाठी छोटी-छोटी खूप रेस्टॉरन्ट आहेत.

हनोईत महिला संग्रहालयं आहेत. व्हिएतनामी महिलांनी ऐतिहासिक सघर्षात दिलेल्या योगदानाचा सन्मान करण्यासाठी ही संग्रहालयं समर्पित आहेत. या संग्रहालयांत युद्धकाळ आणि शांतताकाळातील महिलांच्या योगदानावर प्रकाश टाकणारे पारंपरिक पोशाख, कलाकृती आणि छायाचित्रं आहेत. अतिशय तपशीलवार त्यांची माहिती दिल्यानं व्हिएतनामी महिलांच्या

सामर्थ्याची आणि सांस्कृतिक स्थानाची महती समजते. अन्यथा जगाच्या पाठीवर केवळ महिलांचं योगदान मांडणारी किती म्युझियम असतील?

हनोईप्रमाणे हो ची मिन्ह सिटीचा इतिहासही गौरवशाली आहे. या शहराचं मूळ नाव इथल्या नदीमुळे साइगॉन होतं. इथल्या तरुणांना हो ची मिन्ह सिटी म्हणणं जास्त आवडत असलं तरी जुनेजाणते साइगॉन असाच शहराचा उल्लेख करतात. शहरातील इंडिपेंडन्स पॅलेस, ज्याला रीयुनिफिकेशन पॅलेस म्हणूनही ओळखलं जातं, तो शहराच्या मध्यवर्ती भागात आहे. व्हिएतनामयुद्धाच्या समाप्तीत या वास्तूनं महत्त्वाची भूमिका बजावली. युद्धकाळात वापरले गेलेले भूमिगत बंकर आणि १९७५मध्ये शेवटच्या कर्मचाऱ्यांना बाहेर काढणाऱ्या हेलिकॉप्टरची प्रतिकृती, अशा गोष्टी इथे पर्यटकांना पाहता येतात.

हो ची मिन्ह सिटीच्या सर्वात प्रसिद्ध ठिकाणांपैकी एक म्हणजे साइगॉन सेंट्रल पोस्ट ऑफिस. हे गुस्ताव्ह आयफेल यांनी डिझाइन केलेलं आहे. फ्रेंच इंजिनीअर आयफेल यांनी पॅरिसमध्ये आयफेल टॉवरचं डिझाइन केलं, त्या आयफेल यांनी डिझाइन केलेली ही इमारत स्थापत्यकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. भव्य कमानी असलेलं हे पोस्ट ऑफिस फ्रेंच वसाहत काळात बांधलंय, पण ते इतक्या उत्तमरीत्या जतन केलं आहे, की पर्यटकांना फोटोग्राफी करण्याचं आवडतं ठिकाण म्हणून ओळखलं जातं. तिथून तुम्ही पोस्टकार्ड घरी पाठवू शकता. आजच्या आधुनिक जगात ही बाब लोकांना किती आवडू शकते, हे तिथे गेल्याशिवाय कळणार नाही.

या दोन्ही शहरांत दिवसभर खूप वर्दळ असते. इथे क्लब, डिस्कोथेक किंवा कसिनोसारखे परदेशी पर्यटकांना आकर्षून घेणारे प्रकार नाहीत. गल्ल्यांच्या टोकावर असलेल्या कॅफेत घोळक्यांनी बसणारे तरुण गिटारवर सूर छेडत मध्यरात्री जागवतात. सकाळ होताच हे रस्ते पुन्हा माणसांनी फुलून जातात. शहरातील रस्ते खड्डे नसलेले, तरी फूटपाथ मात्र फेरीवाले, वाहनांनी व्यापलेले असतात. सकाळच्या वेळी तर एकही फूटपाथ रिकामा आढळत नाही. भारतात सकाळी खाण्यासाठी बाहेर पडलेली बहुतांश माणसं ही उभ्याउभ्यानं खातात. इथे मात्र लोक हॉटेलच्या आत बसण्याऐवजी हॉटेलबाहेर आरामात बसणं अधिक पसंत करतात. बहुतांश व्हिएतनामी माणसं ही हडकुळी, बारीक चणीची असतात. त्यामुळे तिथे बसण्यासाठी शक्यतो छोट्या स्टूलचा वापर केला जातो. प्रत्येक हॉटेलबाहेर अशी बसण्यासाठी आणि खाण्याचे पदार्थ ठेवण्यासाठी छोटी, अजिबात कसलीही कलाकुसर नसलेली प्लास्टिक किंवा लाकडी स्टुलं ठेवलेली असतात. खाण्यापिण्यासाठी हिरवट–पिवळसर पेय आणि बाऊलमध्ये माशांचं कालवण (ज्यात तिखट–मीठ बहुधा नसतंच), भाज्या आणि नुडल्स असतं. हे खाऊन ही मंडळी कामावर जात असावीत. मात्र सकाळीही ही मंडळी इतकी निवांत असतात, की आपण अस्वस्थ व्हावं. अगदी राजधानीच्या शहरातही हे दृष्य दिसतं.

विमानाच्या वेळेआधी तासभर तुम्ही तिथल्या कुठल्याही विमानतळावर गेलात की पॅनिक व्हाल, इतक्या प्रचंड रांगा दिसतात. तिथले कर्मचारी अगदी थंडपणे येतात आणि कामाला सुरुवात करतात, ते पाहून आपलं विमान चुकणार, अशी शंका

अनेकदा मनात येते. प्रत्यक्षात तुमची सगळी कामं विमान सुटायच्या आत होतात. हे कसं घडतं, हे लक्षात येत नाही, इतक्या सहजपणे ती माणसं कामं पार पाडतात.

हीच शिस्त वाहन चालवताना दिसते. वाहतुकीचे नियम अतिशय कडक आहेत. त्यामुळे सिग्नल ओलांडण्याचा प्रकार बहुधा घडत नाही. इथल्या चालकांचं कौशल्य तर पाहत राहावं असं. छोट्याशा गल्ल्यांमध्ये आपली बस इतक्या सफाईनं वळवतात, की काही क्षण आपले ठोके चुकावेत. नियमांचं उल्लंघन झाल्यास इथल्या चालकांना मोठा दंड भरावा लागतो. ही रक्कम इतकी मोठी असू शकते, की त्यातून तो माणूस नवी गाडी खरेदी करू शकेल. त्यामुळे चालक अगदी शांतपणे गाडी चालवताना दिसतात. हॉर्नचा आवाज तर अपवादात्मकच.

सार्वजनिक वाहतुकीसाठी इथे वातानुकूलित बसचाच वापर केला जातो. 'आमचा देश गरीब आहे' असे वारंवार कानावर पडतं तेव्हा सार्वजनिक वाहतुकीसाठी व्हिएतनाममध्ये फक्त 'व्होल्वो'च वापरतात, हे पाहून अशी गरिबी सगळ्यांना मिळो, असा विचार मनात येतोच.

इतक्या चांगल्या बस असूनही दुचाकींची संख्या प्रचंड आहे. इतकी की महानगरातील रस्त्यांवर सकाळ-संध्याकाळ दुचाकींचा महापूर आल्याचं चित्र दिसतं. हनोई वा हो-ची-मिन्ह शहरात आपण अंदाजही करू शकणार नाही इतकी वाहनं आहेत. विशेष म्हणजे ट्रॅफिक जॅमचा त्रास होतो, अशी तक्रार हो ची मिन्हमधल्या ड्रायव्हरनं केली, तेव्हा मजाच वाटली. मुंबई, बंगळुरू किंवा दिल्ली न पाहिलेला हा ड्रायव्हर पाच मिनिटं ट्रॅफिकमध्ये अडकला की 'जॅम' झाला असं म्हणत होता.

इथली शहरं या वाहनांच्या गर्दीत तरुणाईनं फुललेली दिसतात. आपल्याप्रमाणेच तिथल्या अनेक राज्यांतील मुलं पोटापाण्यासाठी मोठ्या शहरात येतात. छोट्याशा घरांमध्ये काटकसरीनं राहतात. त्यांना इंग्रजी शिकण्याचं आणि पैसे कमावण्याचं जबरदस्त आकर्षण आहे. पर्यटनक्षेत्रानं उचल खाल्ल्यानं इंग्रजीकडे ओढा अधिक आहे. पावसाळ्याचा काळ अधिक असल्यानं पर्यटनाचा डिसेंबर ते एप्रिल हा काळ त्यांच्यासाठी सुगीचा ठरतो. इथल्या बारीक चणीच्या मुली हॉटेलमध्ये किंवा मसाज पार्लरमध्ये मोठ्या संख्येनं काम करताना दिसतात. तर मुलगे हॉटेल किंवा पर्यटनक्षेत्रात. प्रौढ महिला इथे अतिशय कष्टाची कामं करतात. दुकानांत, शेतात काम करणाऱ्या, नौका किंवा होड्या चालवणाऱ्या महिलाचं प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत अधिक आहे. एकूणच संघर्षमय परिस्थितीतून वाटचाल करत आपल्या देशाला सिंगापूरप्रमाणे लोकप्रिय पर्यटनस्थळ बनवण्याचा विडा या देशानं उचललाय. कम्युनिस्ट सरकार असल्यानं नाइट लाइफला आता कुठे सुरुवात होतेय. कदाचित पुढच्या काही वर्षांत हे घडूनही येईल.

परतीच्या प्रवासात विमानतळावर सोडताना कॅब ड्रायव्हर आर्वजून विचारतो, आमचा देश कसा वाटला? आपण 'अमेझिंग' असं उत्तर देताच त्याच्या चेहऱ्यावर दिसणारा आनंद हा त्यांच्या आजवरच्या संघर्षाचं ओझं नक्कीच हलकं झाल्याचं सांगतो. या देशाभिमानामुळेच या देशानं अमेरिकेला हरवलंय, हे आपण समजून जातो.

– अपर्णा पाटील
aparna.patil1@gmail.com

ग्रंथाली

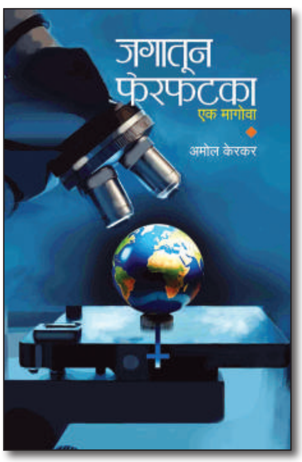

मूल्य : ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये

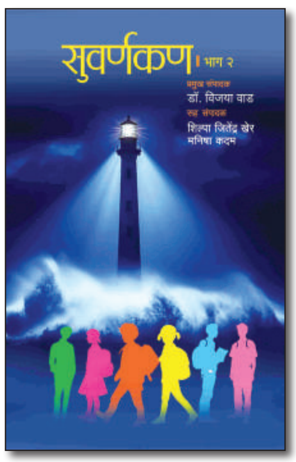

मूल्य : ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये

[illegible]

स्वभावचित्रांचा कॅनव्हास

एकेक चित्र आकार घेत गेले. प्रत्येक चित्र माझा उत्साह वाढवत गेले. माझ्यासाठी एकेक दिवस, एकेक क्षण महत्त्वाचा होता. थांबलो असतो तर २९ दिवसांत ८० चित्रे झाली नसती. कंबर कसली आणि काम करत गेलो. मला त्यातून कुठलेही मानधन मिळणार नव्हते किंवा त्यातून मला अमाप पैसा मिळणार आहे असेही नव्हते. परंतु आपणही साहित्यसेवा केली पाहिजे, समाजाला या ग्लोबल काळात मराठी साहित्याविषयी ओळख करून दिली पाहिजे, याच झपाटलेल्या हेतूने मी ते काम करत होतो.

गोष्ट आहे २००४, २००५ सालातली. मी तेव्हा 'लोकसत्ता' सोडून 'लोकमत'मध्ये फ्रीलान्स करत होतो. त्या काळात मी वृत्तपत्रासाठी अनेक अर्कचित्रे रेखाटली होती. अर्कचित्र हा माझ्या आवडीचा छंद होता. मला माणसांना जाणून घेण्याची सवय लहानपणापासून लागली होती. प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव जाणून घेण्याच्या इच्छेतून आणि सतत वाचण्याच्या सवयीतून साहित्यिकांच्या स्वभावचित्राचे प्रदर्शन जन्माला आले असावे. 'स्वभावांचा एक्स-रे' या नावाने तब्बल पावणेदोन वर्षे मी 'महाराष्ट्र टाइम्स'मध्ये लेखमाला लिहीत होतो. त्यात मानवी स्वभावांवर विनोदी लेखन केले होते. वाचकांना ते आवडत होते.

मराठीतले अनेक दिग्गज लेखक, कवी यांचे स्वभाव आणि लेखनशैली मला पुस्तकातून सापडत गेली. मी आठवीत असताना ६०० पानांची 'उषःकाल' ही कादंबरी वाचली होती. ह.ना. आपटे यांच्या कादंबरीतील खूप सूक्ष्म बारकावे, वर्णन वाचून मी आवक् झालो होतो. शालेय जीवनात या शिवकालीन कादंबरीने मला झपाटून टाकले होते. बहिर्जी नाईक नावाच्या मोठ्या चतुर व्यक्तीची भेट शाळकरी वयात झाल्यामुळे पुस्तकवाचनातून नवी नवी माणसे नव्याने भेटतात याचा शोध मला लागला होता. लेखकाची ही बारीकसारीक निरीक्षण करायची सवय मलाही लागली होती. त्या कादंबरीपासून मलाही वाचनाची जी सवय लागली ती आजपर्यंत कायम आहे. आज माझ्याकडे काही हजारांवर पुस्तके आहेत. त्यामुळे बरेच कवी, लेखक, नाटककार वाचनात आले आणि त्यांच्या लेखनाविषयी माहिती माझ्या डोक्यात साचत गेली. अणखी एक फार महत्त्वाचे म्हणजे, वाचनाने मला एक देणगी दिली, वेगळा विचार करण्याची क्षमता.

दहावी झाल्यानंतर लगेच 'राजा शिवछत्रपती'चे बाबासाहेब पुरंदरे लिखित दोन खंड वाचून काढले होते आणि त्या पुस्तकाने मला एक समृद्ध विचार दिला होता, की छत्रपती शिवाजीमहाराज ३०० मावळे घेऊन स्वराज्याची स्थापना करू शकतात तर आपणही तीनशे रुपये घेऊन मुंबईला गेलो तर काय होईल? आपल्यात मानसिक-आत्मिक बळ निर्माण होईल, संकटे झेलावी लागतील, त्यातून एक वेगळा अनुभव येईल. मिळमिळीत जगणे जाऊन एक कणखर आणि अनुभवसंपूर्ण जीवन जगता येईल. त्यातून

कला बहरेल. कला समृद्ध होईल. या माझ्याच विचाराने मी प्रभावित झालो. मी तसेच केले. १९८३मध्ये गावाहून एकटाच मुंबईत आलो. येताना माझ्याकडे स्व-कमाईचे फक्त १३५ रुपये होते. त्या १३५ रुपयांवर मी मुंबईतून सुरुवात केली. आज त्या गोष्टीला ४० वर्षे झालीत. संघर्ष वाट्याला आला म्हणूनच सारे काही बहरत गेले. अडचणीतून खरे मार्ग मिळत जातात, प्रश्नांची उत्तरे मिळत जातात. मी याला खरे शिक्षण म्हणतो. टक्क्यांटोणप्यांचे शिक्षण.

या संघर्षासोबत कलेचा प्रवास सुरू ठेवला. रामायणात वाचले रामाचा संघर्ष, महाभारतात वाचले पांडवांचा संघर्ष, शिवचरित्रात पाहिले शिवाजीमहाराजांना संघर्ष करावाच लागला. आपण हा संघर्ष चुकवला तर आपण नेमके कोण, असा प्रश्न स्वतःला विचारावा लागेल. ज्यांनी ज्यांनी संघर्ष चुकवला ती माणसे क्षमतेने सामान्य राहिली. याचा मला साक्षात्कार झाला. गौतम बुद्ध, एकलव्य, चाणक्य, चंद्रगुप्त मौर्य, स्वराज्यजननी जिजाबाई, संभाजीमहाराज, अहिल्याबाई होळकर, अब्राहम लिंकन, चार्ली चॅप्लिन, आइनस्टाइन, व्हेन गॉग, महाराणा प्रताप, कार्व्हर, सावरकर, महात्मा फुले-सावित्रीबाई फुले, लोकमान्य टिळक, तुकडोजीमहाराज, गाडगेमहाराज, राणी लक्ष्मीबाई, बाबा आमटे, सानेगुरुजी, अशी शेकडो नावे घेता येतील, ज्यांनी संघर्ष केल्यामुळेच ते नावारूपाला आले आणि समाजाला काहीतरी विचारमूल्य देऊन गेले. ही मंडळी मला भेटली ती केवळ पुस्तकांतच. याचे सर्व श्रेय माझ्या वाचनाला जाते. आणि हाच संदेश मला नव्या पिढीला द्यायचा होता, की बाबांनो, पुस्तक खाली ठेवू नका, प्रचंड ज्ञानभांडार त्यात दडले आहे. नालंदासारखे विश्वविद्यालय शत्रूने जाळून राख केले. याची जाणीव पुस्तकांनी जगाला करून दिली. पुस्तकात विलक्षण ऊर्जा आणि विचारशक्ती लपलेली असते.

संकटाच्या वेळी पुस्तकांनी मला साथ दिली कारण त्यात अनेकांच्या आत्मचरित्रांचा एक तेजोमय गाभारा मला उत्तराचे मार्ग दाखवत राहिला. हा संदेश युवा पिढीला देण्यासाठी मला या साहित्यिकांच्या स्वभावचित्रांच्या माध्यमातून उपयोग करून घ्यायचा होता. पश्चिमी संस्कृतीने आपल्यावर छुपे आक्रमण करून आपल्या संस्कृतीला नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केला. पश्चिमी भाषा, त्यांचे कपडे, त्यांचे खानपान, त्यांची घरे, मोठ्या शिताफीने आपल्यावर लादत गेले, भारतीय साहित्य आपल्या युवा पिढीच्या हातातून काढून घेऊन इंग्रजी साहित्याचा गवगवा केला. नव्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या द्वारे पश्चिमी जीवनशैली नकळत भारतात घुसवली आणि भारताच्या माथी मारली. लोकांच्या डोक्यात गनिमीकाव्याने भरवून दिली. लोभीपणाने कळस गाठणाऱ्या आणि मायावी शक्तीला शरण जाणाऱ्या कणाहीन भारतीयांनी मोठ्या प्रमाणावर भारताचे पश्चिमीकरण केले. आपले साहित्य, आपली कला, संगीत आणि इतर कला हळूहळू लुप्त होऊ लागल्या. १९९१ सालापासून भारतात ग्लोबलायझेशन आले आणि अगदी मुंगीच्या पावलांनी आपल्या घरात, मनात, शिक्षणात, बाजारपेठेत ते कसे शिरले हे कुणालाही कळले नाही. आज सर्वत्र इंग्रजी शिक्षण भारतात आले आणि आपण हात चोळत बसलो. भारतातल्या अनेक भाषा मागे पडत गेल्या.

मॅकोले नावाच्या चतुर इंग्रजी माणसाने आपल्या शिक्षणावर घाला घातला. भारतीय प्रतिभेचा उगम त्याने बंद करून टाकला आणि नंतर निर्माण केले ते फक्त क्लर्क.

अजिंठा वेरूळसारख्या कलाकृती ही भारतीय लोकांची मूळ ओळख होती आणि आजही आहे. कोलकात्याच्या म्युझियममध्येही जतन केलेली दुसऱ्या शतकापासूनची भारतीय शिल्पकला किंवा मध्य प्रदेशमधल्या इसवी सनापूर्वीच्या शिल्पकला म्युझियममध्ये पाहताना आपण कलेच्या बाबतीत किती श्रीमंत आणि समृद्ध होतो याची कल्पना येत राहते. तीस हजार वर्षांपूर्वीचा भीमभेटका किंवा कंबोडियाचे हिंदू मंदिर हे कलेच्या बाबतीत काय सांगते? आपला भारतीय केवळ प्रगतीच्या नावापायी पश्चिमी शिक्षणाला आणि मायावी पैशांच्या मोहात पडला. आपल्या मूळ संस्कृतीचा खात्मा हळूहळू असाच होत गेला. आता तर मोबाइल नावाच्या छुप्या शत्रूने घराघरात प्रवेश करून दुधाचे दात न पडलेल्या मुलांपासून म्हाताऱ्या, कोताऱ्यापर्यंत, गावात, शहरात सर्वांना मुठीत घट्ट पकडून ठेवले आहे. भारतीय जाणिवेची राखरांगोळी या मोबाइलने केली आहे. रील नावाचा भस्मासूर घराघरात शिरला आहे... आणि युवा पिढीच्या हातून तेजोमय अशी भारतीय साहित्य-परंपराच काढून घेतल्यामुळे युवा पिढी आपल्या संस्कृतीबद्दल अपरिचित होत चालली आहे.

कासवाच्या गतीने का होईना, पण या सगळ्या चक्रव्यूहातून आपल्या पिढीला बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्नशील असावे असे मला दोन हजार सालापासून वाटायला लागले होते. २००५ साली त्याची पूर्तता झाली. मला चित्राच्या माध्यमातून जुन्याजाणत्या साहित्याचा प्रसार करायचा होता. माझा हा खटाटोप होता. कारण विचार कधीही जुना किंवा नवा नसतो, विचार विचार असतो. त्यात माझी प्रसिद्धी असा हेतू मनात नव्हता.

अर्कचित्र किंवा स्वभावचित्र काढण्याअगोदर त्या माणसाचा जीवनप्रवास, त्या माणसाच्या स्वभावाविषयी सगळी माहिती असेल तरच अर्कचित्र किंवा स्वभावचित्र रेखाटले जाते. ज्या चित्रकाराला साहित्याची उत्तम जाण असते तोच उत्तम मुखपृष्ठ करू शकतो, अगदी तसेच या स्वभावचित्राविषयी म्हणायला हवे. व्यक्तीचा जीवनपट माहीत असेल तर त्याच माहितीतून त्या स्वभावचित्राचा जन्म होत असतो. मला लहानपणापासून वाचनाची सवय असल्यामुळे मी अनेक लेखक, कवी, संपादक यांचे बरेचसे साहित्य वाचून काढल्यामुळे त्या

त्या लेखकाच्या लेखनशैलीशी माझा परिचय झाला होता. त्यामुळे मला लेखकांची, कवींची, संपादकांची, नाटककारांची अर्कचित्रे काढायला फार सोपे गेले.

अर्कचित्र किंवा कॅरिकेचर हे शब्द रसिकांना फार कठीण वाटतात असे माझ्या लक्षात आले म्हणून मी अगदी साधासरळ, सोपा शब्द वापरला तो म्हणजे 'स्वभावचित्र'. काही वर्षांत हा शब्द रुळला, लोकांना आवडला-पटला कारण त्यात साधेपणा होता.

साहित्यिकांच्या प्रदर्शनाची सुरुवात कशी झाली हे सांगायला हवे.. एक दिवस तलावपाळी जवळच्या ठाण्याच्या वाचनालयात गेलो असताना काही साहित्यिकांची पोट्रेट नजरेस पडली आणि माझ्या मनात एक विचार आला की ही पोट्रेट तरुणांना कशी आकर्षित करू शकतील यासाठी आपण काहीतरी केले पाहिजे. समजा या साहित्यिकांची अर्कचित्रे काढली तर नव्या पिढीला ती मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित करू शकतील. आणि त्या क्षणाला तो विचार मनात रुजला आणि काही दिवसांतच मला कळले की ठाण्यात कोमसापचे साहित्य संमेलन होणार आहे.

सन २००५ सालची ही गोष्ट आहे. एक दिवस मी आप्पा महाशब्दे यांच्या ऑफिसमध्ये बसलो होतो. त्या चर्चेतून मला असे कळले की या साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष खासदार सतीश प्रधान आहेत. मग मी आप्पांकडे विषय काढला की मला मराठी साहित्यिकांची अर्कचित्रे चितारायची आहेत, तसे माझ्या डोक्यात आहे, तर प्रधानसाहेबांना भेटू या का? आप्पांनी लगेच मला प्रधानसाहेबांकडे नेले. प्रधानसाहेबांना स्वभावचित्रांची कल्पना सांगितली. त्यांना तो कन्सेप्ट खूप आवडला आणि त्यांनी लगेच होकार दिला.

तेव्हा संमेलनाला केवळ २८, २९ दिवस उरले होते. आणि मला तब्बल ७० ते ८० अर्कचित्रे रेखाटायची होती. माझ्यासाठी एक मोठे आव्हान होते. ते मला पूर्ण करायचे होते. मग मी मराठी साहित्यिकांची यादी करायला सुरुवात केली. प्रसिद्ध पण हयात नसलेले साहित्यिक ज्यांच्या साहित्यावर वैचारिक दृष्ट्या महाराष्ट्र मोठा झाला होता, ज्यांनी मनोरंजन आणि सोबत विचार दिला असे साहित्यिक, कवी, नाटककार संपादक यांची नावे काढली. ती नावे ऐंशीच्या घरात गेली.

आता वेळ न दवडता मी त्याविषयी चिंतन करायला सुरुवात केली. सर्वांचे फोटो जमवले आणि कच्चे रेखाटन करायला सुरुवात केली. आकार ठरला फुल इम्पेरियल. काही दिवसांतच मी त्या साहित्यिकांचे कच्चे ड्रॉइंग केले, जे फार महत्त्वाचे होते. त्यात मला एक काळजी घ्यायची होती, की साहित्यिकांचा आणि त्याच्या साहित्याचा स्वभाव त्या चित्रात उतरायला हवा. या गोष्टीवर मी खूप विचार केला. बहुतेक जुन्या साहित्यिकांची पुस्तके वाचल्यामुळे त्यांच्या लेखनाचा स्वभाव आणि त्यांची शैली याचा मला जवळून परिचय झाला होता, त्यामुळे त्या त्या स्वभावाप्रमाणे त्या त्या साहित्यिकाची अर्करचना किंवा स्वभावरचना त्यांच्या चित्रात उतरली...

जसे की व्यंकटेश माडगूळकर यांनी गावातल्या आणि जंगलातल्या कथा लिहिलेल्या आहेत आणि ते चित्रकारही होते. त्यांनी प्राणीपक्षी यांची चित्रे रेखाटली. मी त्यांच्या चेहऱ्याला हरणाचे शरीर लावल्यामुळे आपोआपच त्यांची लेखनशैली लक्षात येते.

तरल कविता लिहिणाऱ्या बा.भ. बोरकरांना मी लुसलुशीत ढगांवर बसवले.

दुर्गाबाई भागवतांच्या लेखणीला आग लागलेली असून दुर्गाबाई भागवतांच्या डोळ्यांत एक करारीपण आहे.

मर्ढेकरांची कविता ही कापड पिळून काढलेल्या पाण्यासारखी असते. त्यामुळे मर्ढेकरांच्या चेहऱ्याला असा पीळ दिलेले कापड मी चितारले आहे.

धोंडो केशव कर्वे यांच्या हातात दार उघडलेला पिंजरा देऊन त्यातून स्त्री ही मुक्त झालेली मी दाखवली आहे.

ग. दि. माडगूळकर यांना मी मोठ्या झाडाच्या पानावर बसवले असून त्यांच्या हाताच्या ठिकाणी झाडांच्या वेली बाहेर आलेल्या आहेत.

शंकरराव खरात यांच्या हाती एक फाटका कपडा देऊन ते कापड खूप ठिगळांनी जोडलेले आहे असे दाखवले आहे.

सुरेश भट यांची वज्रमूठ गझल शब्दावर आपटली असून त्यातून आग निघते आहे.

शिवाजी सावंत हे कर्णाचे चाक काढताना दाखवले आहेत.

सानेगुरुजींच्या डोळ्यांतून वाहणाऱ्या अश्रूंची फुले दाखवलेली आहे.

विजय तेंडुलकर यांच्या करारी चेहऱ्यावर एक बेदरकार भाव दाखवला असून त्यांच्या मुठीचा झालेला घाशीराम कोतवाल दाखवला आहे.

दया पवारांच्या शेजारी एक जीर्ण झालेले फाटलेले अत्यंत अस्ताव्यस्त एक पुस्तक दाखवलेले आहे, म्हणजे त्यांची दारिद्र्याने वेढलेली वस्ती.

पु. ल. देशपांडे यांना गोड गोंडस फुलांमध्ये चेहरा दाखवून त्यांचे हसरे विश्व दाखवलेले आहे.

असे एकेक चित्र आकार घेत गेले. प्रत्येक चित्र माझा उत्साह वाढवत गेले. माझ्यासाठी एकेक दिवस एकेक क्षण महत्त्वाचा होता. थांबलो असतो तर २९ दिवसांत ८० चित्रे झाली नसती. कंबर कसली आणि काम करत गेलो. मला त्यातून कुठलेही मानधन मला मिळणार नव्हते किंवा त्यातून मला अमाप पैसा मिळणार आहे असेही नव्हते. परंतु आपणही साहित्यसेवा केली पाहिजे, समाजाला या ग्लोबल काळात मराठी साहित्याविषयी ओळख करून दिली पाहिजे, याच झपाटलेल्या हेतूने मी ते काम करत होतो.

आणि २००५ साली सतीश प्रधानसाहेबांच्या पुढाकाराने दादोजी कोंडदेव स्टेडियममध्ये कोमसापच्या साहित्य संमेलनात जे प्रदर्शन भरले त्याला भूतो न भविष्यती असा प्रतिसाद मिळाला. ठाणेकर मंडळींनी तीन ही दिवस भरभरून प्रतिसाद दिला. २८ दिवसांचा थकवा कुठल्या कुठे पळाला. एक वेगळाच प्रकार स्वभावचित्राच्या माध्यमातून लोक बघत होते. प्रधानसाहेबांनी प्रत्येक स्वभावचित्राला एक डिस्प्ले बोर्ड व त्यावर लाईट असे ८० डिस्प्ले बोर्ड त्या प्रदर्शनात अरेंज करून दिले होते. त्याचा मला विशेष आनंद झाला. तीन दिवस मी आनंदाच्या गावात तरंगत होतो असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. तिथेच माझ्या या प्रयोगाला सिद्धता प्राप्त झाली. विशेष म्हणजे अनघा प्रकाशनच्या वतीने 'साहित्यिकांची स्वभावचित्रे' हे रंगीत पुस्तक त्याच वर्षी प्रकाशित झाले. एक सुंदर योग जुळून आला. त्यानंतर दुसरी आवृत्ती काढली ते व्यास क्रिएशनच्या गायकवाड यांनी आणि त्यालाही रसिकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला.

त्यानंतर लगेच नागपूरला, त्यानंतर पुन्हा अखिल भारतीय साहित्य संमेलन प्रदर्शन ठाणे इथे २५, २६, २७ डिसेंबर २०१०

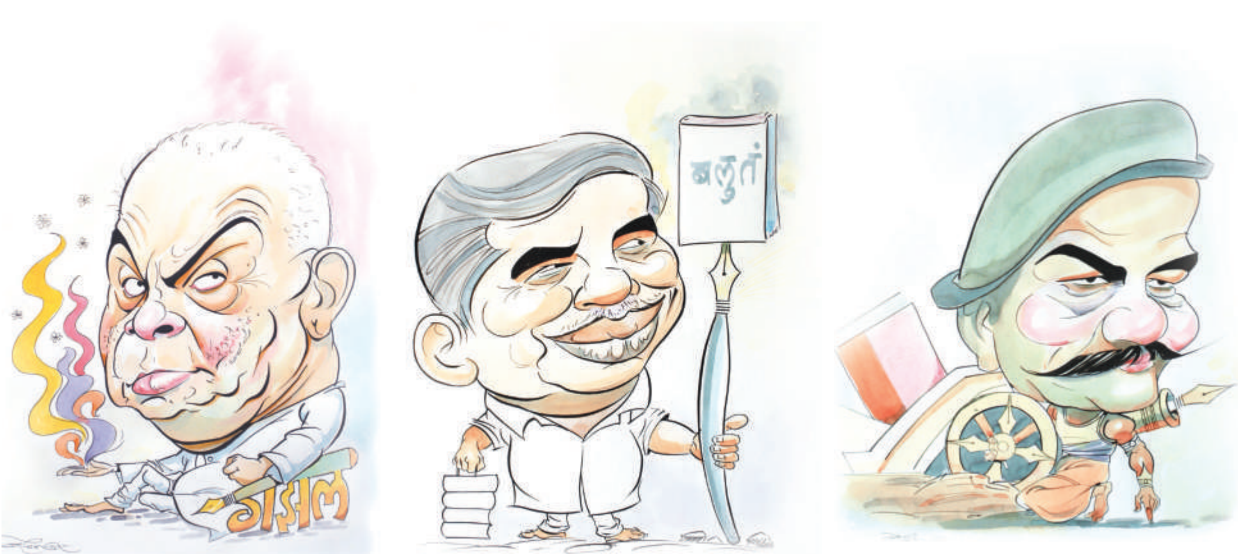

रोजी भरले होते. त्यातही माझ्या स्वभावचित्राचे प्रदर्शन भरले होते. 'लोकमत'ने पूर्ण पानभर माझा फोटो प्रदर्शनाबरोबर छापला होता. तब्बल ४० हजार लोकांनी या प्रदर्शनाला भेट दिली होती. त्यानंतर २००७मध्ये नागपूरला साहित्य संमेलन भरले. अध्यक्ष होते अरुण साधू. नरेश सब्जीवाले यांनी मला सर्वतोपरी मदत केली आणि त्या प्रदर्शनाचा जो डिस्प्ले किंवा रंगीबेरंगी कापडांचा डूम करून दिला तो इतका आकर्षक होता की अध्यक्ष अरुण साधू यांनी विचारले की यासाठी तू किती खर्च केलास. परंतु नरेश सब्जीवाले यांना या सगळ्याचे श्रेय दिलेच पाहिजे.

वसंत आबाजी डहाके २०१२मध्ये चंद्रपूरला संमेलनाध्यक्ष होते. तिथे प्रमुख होते प्रिन्सिपॉल दीक्षित. त्यांच्याशी मी दीड महिन्यापासून संपर्क करत होतो. परंतु मी चित्रे घेऊन चंद्रपूरला पोचलो तेव्हा माझ्या प्रदर्शनाची जागा त्यांनी वाघांच्या प्रदर्शनाला दिली आणि मी निराधार झालो. मग मला मिळेल त्या जागेत मी फक्त ५० साहित्यिकांची चित्रे लावली आणि तीस साहित्यिक थैलीत बांधून ठेवावे लागले. याचे मला अत्यंत दुःख वाटले. तिथे प्रदर्शन बघायला एक व्यक्ती आली आणि त्यांनाही माझी व्यथा सांगितली त्यांचे नाव प्रकाश देशपांडे! ते म्हणाले चिपळूणला आपण सर्वच्या सर्व चित्रे लावू या, कारण पुढील संमेलन चिपळूणला होणार आहे. खरोखरच प्रकाश देशपांडे यांनी २०१३ साली मला आमंत्रण देऊन, छान जागा देऊन सर्व चित्रे प्रदर्शनात मांडण्याची व्यवस्था करून दिली. इतकेच नव्हे तर अनेक वर्षांत प्रथम चित्रकार आणि व्यंगचित्रकारांना साहित्याच्या व्यासपीठावर एकत्र आणले. आणि चित्रकारांचा सुंदर कार्यक्रम रसिकांनी अनुभवला. त्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते नागनाथ कोत्तापल्ले.

वर्ध्याला २०२३मध्ये साहित्य संमेलन भरले. तो माझा जिल्हा होता. वर्ध्याला मी जी.एस. कॉलेजमध्ये शिकत होतो. माझ्या जिल्ह्यात अशी संधी मला पुन्हा मिळणार नव्हती. मी नागपूरच्या विदर्भ साहित्य संघाशी संपर्क साधला आणि मला खरोखरच संधी मिळाली. नागपूरचे विख्यात चित्रकार चंद्रकांत चन्ने यांच्या बासोलीच्या मुलांच्या सोबतीने १०० चित्रांचे भव्य प्रदर्शन लोकांनी उचलून धरले. तेव्हा अध्यक्ष होते न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर.

२०२४मध्ये अमळनेरला शानदार जागा मिळाली. अगदी संमेलनाच्या मुख्य मंडपाच्या शेजारी. त्याचे श्रेय नरेंद्र पाठक यांना द्यायला हवे. येथे रवींद्र शोभणे अध्यक्ष होते. तिथेही रसिकांनी मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद दिला.

तिथला एक किस्सा सांगण्यासारखा आहे. २५ ते २७ या वयोगटातील आठ-दहा युवकच म्हणाना, ते प्रदर्शन बघायला रोज यायचे. वहीवर काहीतरी लिहून घ्यायचे. प्रत्येक साहित्यिकाच्या चित्राखाली त्याची माहिती होती. तिसऱ्या दिवशी मला राहवले नाही आणि त्यातल्या एकाला विचारले, की मी बघतोय, तुम्ही रोज येताय आणि चित्राखालची माहिती लिहून घेताय. हे सगळे कशासाठी? तर त्यातला एक युवक म्हणाला, सर, आम्ही सर्व आयएएसची तयारी करत आहोत, आणि यातले अनेक अनेक साहित्यिक आम्हाला माहीत नव्हते आणि आम्हाला ही संधी चालून आली म्हणून आम्ही अभ्यास करायला आणि टिपणे काढून घ्यायला येतो. मला खूप आनंद झाला. या घटनेने मी सुखावून गेलो.

महाराष्ट्र टाइम्सच्या वर्धापनदिनी माझ्या याच साहित्यिकांच्या स्वभावचित्रांचे प्रदर्शन महाराष्ट्र टाइम्स कार्यालय इमारतीमध्ये त्यांच्या भव्य तळमजल्यावर भरवण्यात आले होते. त्यात अनेक चित्रकारांचीही चित्रे होती. त्याचा मला काही वेगळाच आनंद झाला. कारण महाराष्ट्र टाइम्सनेही माझ्या चित्रप्रदर्शनाची दखल घेऊन प्रदर्शन भरवणे ही माझ्यासाठी आयुष्यातली मोठी कमाई होती. त्या प्रदर्शनात अत्यंत दिग्गज मंडळी येऊन गेली आणि माझ्या प्रदर्शनाचा आनंद घेतला.

काही वर्षांअगोदर जळगावच्या प्रसिद्ध व.वा. वाचनालयामध्ये माझे मित्र रत्नाकर पाटील यांच्या माध्यमातून सहा दिवस या माझ्या साहित्यिकांच्या चित्रांचे प्रदर्शन भरवले होते त्यालाही उत्तम प्रतिसाद मिळाला.

तसेच, एक वर्षापूर्वी पनवेलच्या सीनियर सिटिजन फोरम या संस्थेनेसुद्धा माझ्या चित्रांचे प्रदर्शन मोठ्या उत्साहाने भरवले होते. २०२५ साली कोपीनेश्वर मंदिर न्यास, ठाणे या सामाजिक संस्थेने गुढीपाडव्याच्या दिवशी भव्य दालनात या साहित्यिकांचे प्रदर्शन भरवले होते. संजीव ब्रह्मे यांनी पुढाकार घेऊन हे प्रदर्शन आयोजित केले होते.

डिसेंबर २०२४मध्ये पुन्हा ठाण्यात ग्रंथालीच्या वतीने वाचकदिनानिमित्त बाळासाहेब ठाकरे स्मारकामध्ये माझ्या चित्रांचा सुंदर डिस्प्ले 'ग्रंथाली'चे सुदेश हिंगलासपूरकर आणि अरुण जोशी यांनी खूप मेहनत घेऊन केला, आणि त्याला खूप चांगला प्रतिसाद मिळवून दिला होता. खास भव्य दालनामध्ये त्याचे प्रदर्शन आणि सोबत अनेक चित्रकारांचे, व्यंगचित्रांचे प्रदर्शनही त्या निमित्ताने आयोजित केले होते. ग्रंथालीच्या वतीने वाचकदिनानिमित्त भव्य ग्रंथदालनही उभे केले होते. त्यात मला वाचकांचा मोठा प्रतिसाद मिळाला. असा हा इथपर्यंतचा स्वभावचित्रांचा प्रवास आनंदाने पार पडला. स्वार्थ एकच होता नव्या पिढीला जुन्याजाणत्या साहित्यिकांची ओळख व्हावी.

– विजयराज बोधनकर

bodhankarvijayraj0@gmail.com

[illegible]

एका अवलियाची कथा

पुस्तकात बंदिस्त कवितांना सुरांची श्रीमंती त्यांनी अर्पण केली अन् रडगाणी म्हणून दुर्लक्षित गजलांना स्वरांची घरंदाज जरतारी पैठणी नेसवून मंचावर आणली. अभिजात काव्य अनमोल रत्नजडित स्वरांनी झळकू लागलं. तरुण आहे रात्र अजुनी, मालवून टाक दीप, सूर मागू तुला मी कसा? उजाडल्यावरी सख्या, केव्हातरी पहाटे, चांदण्यात फिरताना, गंजल्या ओठांस माझ्या, पूर्तता माझ्या व्यथेची, स्पर्श सांगेल सारी कहाणी, पीक करपलं अशा भरपूर रचना गेली पन्नास वर्षं रसिक हृदयावर विद्यमान आहेत.

तू म्हणजे समुद्र...
अथांग विशाल गूढ
चिरंतन गहिरा स्थिर
मी म्हणजे नदी...
अवखळ, उथळ, निर्मळ
निरंतर अस्थिर...

सागरकिनारी बसून सागराकडे एकटक बघत त्या सागराच्या साऱ्या कक्षा आपल्या नजरेत सामावून घेण्याचा अट्टहास करायचा हे जितकं खुळेपणाचं लक्षण आहे, तितकं भारतीय संगीतातील महासागर पं. हृदयनाथ मंगेशकर यांना समजून घेणं कठीण आहे. ते केवळ संगीतकार असते तर एकवेळ ते थोडं आवाक्यात असतं. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एकेक पैलू गवसायला लागला की वाटतं बोटीत बसून सागराची गहराई कळणं शक्य नाही अन् सागराचं क्षितिज गाठणंही शक्य नाही, तसं त्यांना समजून घेणं शक्य नाही.

नातं तुझं नि माझं, किती सहजसाधं
तव स्वरांनी संमोहित, जग माझं अवघं
संवाद तुझा माझा, रंग सांजेचा ल्याला
शब्द गळून जाता, डोळ्यातच खिळला
किती बोललो जरी, आशय संपत नाही
शब्द केवळ निमित्त, अर्थ नजरेतून वाही
उमाळ्यातून दाटे, मध्येच हसरी गाणी
हसऱ्या ओठी उमटे, सुरांची कोरीव लेणी....

असं काहीसं आमचं नातं आहे.... अद्भुत आहे. सूर्यास पवित्र गंगाजलाचं अर्घ्य अर्पण करताना ओंजळीतून गंगाजल आधीच निसटून परत गंगेतच सामावलेलं असतं, मग सूर्यापर्यंत काय पोहोचतं? फक्त भाव! आयुष्यात आपला आयुष्याबद्दल 'भाव' कसा आहे यावरच आयुष्याची सार्थकता अवलंबून असते.

जे जे उत्तम, उदात्त, उन्नत, महन्मधुर ते ते...असे पं. हृदयनाथ मंगेशकर म्हणजे माझ्या आयुष्यास लाभलेला 'दिव्यत्वाचा झोत'.

'सागर अखंड, अवखळ तसा स्थिर, सघन, गहन घोर, सुटे न कधी धीर' असं त्यांचं वर्णन करावंसं वाटतं. मला वैयक्तिक पंडितजी प्रत्येक वेळी जसे जसे जाणवले तसे तसे त्या त्या वेळी मी त्यांच्याबद्दल व्यक्त होत गेले. माझ्या कविता, लेख यांतून त्यांचं मुक्तहस्त चित्र रेखाटत गेले. आजपर्यंतचा त्यांच्याशी झालेला किंवा त्यांच्याबद्दल दुसऱ्यांशी झालेला प्रत्येक संवाद मला अचंबित करतो. प्रत्येक संवादानंतर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एकेक नवीनच पैलू उलगडतो. बऱ्याचदा संवाद नसला तरी त्यांच्या संगीतातून त्यांना उलगडण्याचा प्रयत्न मी करत असते. त्यातून नित्य नवे सकारात्मक अद्‌भुत, अद्वितीय काही लाभते. असं म्हणतात की स्ट्राँग हेडेड व्यक्तिमत्त्वांना कधीच कोणी प्रेमाशिवाय केवळ मंत्रानं, तंत्रानं, जादूनं हिप्नोटाईज करू शकत नाही. मी अशी स्ट्राँग हेडवाली व्यक्ती आहे. परंतु मी कबूल करते की मला पंडितजींच्या प्रेमळ आणि प्रज्ञेनं व्याप्त व्यक्तिमत्त्वाची भुरळ पडली आहे. ते कालातीत (timeless) आहेत, म्हणजे मनानं ते चिरतरुण आहेत. असं म्हणतात 'सत्य वचनी जो जन असे। तयाचिया ठायी देव वसे।।' ते जे बोलतात ते खरं होतं. जे महत्त्वाचं आणि आवश्यक आहे तेच ते बोलतात.

पंडितजींचं व्यक्तिमत्त्व उलगडताना नेमकं कशाबद्दल लिहावं? कारण ज्यांच्यामुळे महाराष्ट्रास ज्ञानेश्वर कळले, श्रोत्यांची, भाविकांची भगवद्‌गीता मुखोद्‌गत झाली, मराठी माणसांस छत्रपती शिवराय समजले, देवांच्या आरत्या, पसायदान, भूपाळी, गणपतीची गीतं... काय लिहावे आणि काय सोडावं? कवी कळले, कवी प्रसिद्ध झाले, चित्रपट दिग्दर्शकांस नावलौकिक मिळाले, शायर उमगले. सूर्य जसा उगवल्यावर केवळ स्वतःच्या अस्तित्वातील ओजानं पृथ्वीवर चैतन्य निर्माण करतो तसे मंगेशकर आहेत. पंडितजी म्हणजे परीस आहेत. ते ज्यांच्या आयुष्यात आले त्यांच्या आयुष्याचं सोनं झालं. कवी ग्रेस यांच्या गूढ कवितांची त्यांनी गीतं बनवली. ना.धों. महानोर, आरती प्रभूंना गीतकार म्हणून प्रकाशझोतात आणलं. त्यांच्यापेक्षा जवळजवळ पंधरा वर्षांनी थोर असलेल्या शांताबाईंकडून वेगळ्या धाटणीची गाणी लिहवून घेतली. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांकडून वयाच्या पंधराव्या वर्षीच कविता निवडून द्या म्हणण्याचं धाडस करून कविता मिळवली, संगीतबद्ध केली आणि गाजवली. त्यांच्याहून वयानं मोठ्या असलेल्या सरस्वतीसमान दैवी असलेल्या बहिणी म्हणजे लतादीदी आणि आशाताई यांना गाणी शिकवली. ह्याबद्दल विचार करता लक्षात येतं की त्यांच्यात लीडर/नायक दडलेला आहे. कारण त्यांचे बाबा गेल्यानंतर काही कालावधीनंतर समजूतदार होऊन कुटुंबात सगळ्यात लहान असतानादेखील त्यांनी सगळी सूत्रं स्वतःच्या हातात घेऊन भावाची कर्तव्यं पार पाडली, बहिणींना समर्थ साथ दिली.

संत मीराबाई, कबीर, सूरदास, तुलसीदास असे उत्तरेकडले संतकवी; तसंच उर्दू शिकून शायर मिर्ज़ा ग़ालिब यांच्या दर्जेदार रचनांना स्वरसाज चढवून सोन्याची झळाळी दिली. बंगाली, कोकणी, कोळीगीतांचा वेगळाच फ्लेवर जगास दाखवला. आनुवंशिक जे मिळालं ते त्यांनी सगळं बदलून टाकलं. नाट्यगीतं, बंदिशी नव्या रूपात नवीन स्वरसाजासह सजवल्या, लोकप्रिय केल्या. वारसा जतन केला. हे सगळं करता करताच यशस्वी संसार केला, नाती सांभाळली, पती-पिता म्हणून सगळी कर्तव्यं पार पाडली. कुटुंबासाठी व्यवसाय सुरू केले. चालवले, आजही चालवत आहेत. हे सगळं त्यांनी एका दुखऱ्या पायाची वेदना आयुष्यभर सोसत केलं. लतादीदी गेल्यानंतर दोन वर्षांपूर्वी, पंचाऐंशीव्या वर्षी त्यांचं मणक्याचे ऑपरेशन झालं आणि ऑपरेशननंतर काहीच महिन्यांत ते विविध शहरांत मैफिली करत मंचावर दिसू लागले. 'सारं काही अभिजात', 'दीदी आणि मी' असे कार्यक्रम ते फार आजारी असतानाही अधिक जोमानं करू लागले. मी कधी त्यांची स्वास्थ्य-प्रकृतीबाबत चौकशी केली तर म्हणतात, ''माझी काळजी करू नकोस. मी फिनिक्स आहे.'' ही थक्क करणारी आत्मशक्ती कुठून येत असावी?

एका आयुष्यात माणूस किती कार्य करू शकतो, याचं काही मोजमाप नाहीच. अमर्याद आत्मशक्ती निर्माण करून- अपंगत्वावर मात करून- सतत ऊर्जान्वित होऊन काम करत राहणं म्हणजे हृदयनाथजी. कलात्मक निर्मिती आणि व्यवसायनिर्मिती यांची तुलना होऊच शकत नाही. परंतु म्हणून गाण्यांचे उत्तुंग प्रदेश निर्माण करणाऱ्या पंडितजींनी सर्व सोयींनी युक्त अवाढव्य हॉस्पिटलची निर्मिती केली, त्यातून समाजसेवा, रोजगारनिर्मिती, व्यवसायनिर्मिती केली, त्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. अनेक चित्रपट निर्माण केले. भावसरगम, मैत्र जीवांचे, शिवकल्याण राजा, अमृताचा घनु, भावार्थ माऊली यांसारखे कार्यक्रम निर्माण केले. त्यातून त्यांनी मराठी रसिकांची अभिरुची उच्चतम केली. वयाच्या बाराव्या वर्षी कार्यक्षेत्रात पाऊल ठेवलं ते आजतागायत सातत्यपूर्ण आठ दशकं ते अखंड अविश्रांत कार्यरत आहेत. घरातील त्यांच्यापेक्षा वयानं मोठ्या असलेल्या अतिशय यशस्वी बहिणींच्या दिव्य प्रकाशातही स्वतःच्या तेजांकित आभेच्या वलयांकित कोंदणात बहिणींना सदैव स्वरसाथ दिली, त्यामुळेच पंचस्वररत्नजडित जवाहिर या देशास लाभलं. हे सर्व केवळ अतर्क्य वाटतं.

दैवी वा ईश्वरीय अंश असल्याशिवाय इतकी अफाट निर्मिती शक्य नाही. ज्ञानेश्वरांना असामान्य प्रतिभा जशी जन्मजात होती. ती शिकून प्राप्त केलेली नव्हती. तसं पंडितजींबाबत वाटतं.

पंडितजींनी कोणत्याच शाळेत जाऊन कधी औपचारिक शिक्षण घेतलेलं नाही. त्यांच्या अद्वितीय कार्याबद्दल अनेक मानसन्मान आजवर त्यांना मिळाले, पद्मश्री सन्मान असो वा संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार असो, भावगंधर्व ही पदवी त्यांना करवीर पीठाच्या शंकराचार्यांनी दिली, तर काही वर्षांपूर्वीच लोकमान्य टिळक विद्यापीठातर्फे पंडितजींना डॉक्टरेट बहाल केली होती. पंडितजी स्वतःच एक विश्वविद्यापीठ आहेत.

माझी पंडितजींशी भेट व्हावी, मला त्यांचं वैयक्तिक मार्गदर्शन मिळावं हा माझ्या आयुष्यातील भाग्ययोग आहे. मी लहान असताना 'शिवलीलामृत' या ग्रंथांची नियमित पारायणं करायचं. त्याचंच फलित की मला शिवमय असलेले हृदयनाथजी भेटले, असं मी मानते. पंडितजींनी भारतीय सनातन परंपरेतील महत्त्वाच्या आध्यात्मिक रचना केल्या, परंतु यामुळे आपण त्यांना कर्मकांडावर विश्वास ठेवणारे धर्मांध मानू शकत नाही ते तर निष्काम कर्मयोग मानतात. भूत पिशाच्च ते मानत नाहीत. माणसास स्वतःच्याच कल्पनेतील भुतानं पछाडू शकतं दुसऱ्याच्या नव्हे, असं ते स्पष्ट सांगतात.

पंडितजींचा ज्या ज्या निर्मितीत सहभाग आहे ती ती निर्मिती उच्चतम अभिरुचीसंपन्न आहे. त्यांची निर्मिती असलेले 'जैत रे जैत', 'लेकिन' हे चित्रपट भारतीय चित्रपटसृष्टीतील मानदंड ठरले. पंडितजींची मैत्र जपण्याबद्दलची विशेष ख्याती आहेच. एकदा जोडलेलं नातं ते कधी तोडत नाहीत. ग्रेस, सुरेश भट, शांताबाई शेळके, आरती प्रभू, यांच्याशी त्यांनी खास मैत्र जपलं. आजही ते त्यांच्या आठवणींनी हळवे होतात.

मग मला असं वेगळं त्यांच्यात काय दिसलं?

त्यांना स्वतःच्या शरीराच्या जखमा जाणवत नाहीत, पण मनाच्या जखमांनी ते अस्वस्थ होतात. त्यांचा पाय बालपणी अधू झाला त्याचा न्यूनगंड त्यांच्या मनात ऐन तारुण्यात किती असेल? शारिरीक सौंदर्यच जिथे प्रमाण मानलं जातं अशा शोमनशिपच्या चित्रपटसृष्टीत ते अधू पायानं आयुष्यभर वावरले. लोकांनी त्यांना सहानुभूती दाखवली नाही, तर त्यांच्या जखमेवर मीठ चोळलं, त्यांच्या व्यंगावर बोट ठेवलं, पण तरुण हृदयनाथ कधीही रडत बसले नाहीत किंवा फ्रस्ट्रेट झाले नाहीत. तर उलट अफाट निर्मिती करत राहिले. मग लोक त्यांना शापित गंधर्व म्हणू लागले. ते मला सांगतात लक्ष्मी, आरती प्रभूंची ही कविता हेच माझं जीवनसार आहे–

दुःख ना आनंदही, अंत ना आरंभही
नाव आहे चाललेली, कालही अन् आजही
मी तसा प्रत्यक्ष नाही, ना विदेशी मी जसा
मी नव्हे की बिंब माझे! मी न माझा आरसा
एकला मी नाही जैसा, नाही नाही मी दुणा
जीवनाला ऐल नाही, पैल तैसा, मध्य ना

जे काम करायचं त्याचा सखोल अभ्यास करून त्यात बुडून जायचं हा त्यांचा स्वभाव आहे. ज्ञानेश्वरांच्या विराण्या केल्या तेव्हा ज्ञानेश्वरांचं संपूर्ण साहित्य अभ्यासलं. भगवद्‌गीता केली तर आधी भगवद्‌गीता समजून घेतली. राजा शिवछत्रपती केले तर स्वराज्याचा संपूर्ण इतिहास आधी अभ्यासला. पूर्वतयारी आणि सखोल अभ्यास केल्याशिवाय त्यांना कुठलाही अल्बम वा काम करायला आवडत नाही.

मीराबाईंची भजनं केली तेव्हा राजस्थानमध्ये राहून मीरेबद्दल जाणून घेतलं. राजस्थानी भाषेचा अभ्यास केला. तिथल्या लोककलावंतांकडून, खेड्यापाड्यातील लोकांकडून अप्रकाशित आणि परंपरेनं गायली जाणारी मीरेची हजारो काव्यं मिळवली, अभ्यासली. मीरेचा काव्य लिहिण्यामागचा भाव जाणून घेऊन मग मीराभजनं केली. माझ्याशी बोलताना कितीतरी मीराबाईंची गीतं ते सहज म्हणू लागतात. मग सांगतात ही गीतं तुला कुठल्याच पुस्तकात सापडणार नाहीत. ही मी मिळवली आहेत, तिथल्या बुंदेलखंडी लोकांत मिसळून. 'जैत रे जैत' केला तेव्हा आदिवासी पाड्यांवर जाऊन त्यांचं संगीत कसं असतं हे जाणून घेतलं होतं, पण हाती त्यांच्या मनास भावेल असं काहीच आले नव्हते. कोळीगीतं केली तेव्हा कोळी वाड्यात रात्र भर राहून त्यांचे संगीत ऐकले, पण पदरी लागलं नाही. मग त्यांनी स्वतःच्या चिंतनातून स्वतःची स्वतंत्र शैलीत अभिव्यक्त केली.

ते मला सांगतात, केवळ जे लोकप्रिय आहे म्हणून त्यामागे धावू नकोस, अंतर्मुख हो, अलिप्त हो. स्वधर्म काय आहे तो ओळख आणि ते कर्म कर. आयुष्यात कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. त्यामुळे कर्म करत राहा. पंडितजींशी निवांत गप्पा करत असताना एकदा त्यांनी मला सांगितलं होतं, की ''तरुणपणी माझ्या घरात सगळं महिला मंडळच होतं, त्यांच्या अतिलाड आणि अती काळजीचा कंटाळा येऊन आणि मला फक्कड गोसाव्यांचं आयुष्य आवडलं म्हणून घर सोडून साधू बनायला मी फक्कडांच्या टोळीत सामील झालो. भटकंती करू लागलो. माधुकरी मागून सगळे फक्कड मिळून खिचडी बनवून खायचे, चिलीम ओढायची अन् मस्त राहायचे. थोडे दिवस बरं वाटलं. काही दिवसांत फक्कडबाबांतील भंपकपणा बिलकूल आवडेना म्हणून घरी परत आलो.'' मी विचारलं, ''तुम्हास कोणी आडवलं नाही का?,'' तर मिश्किलपणे म्हणाले, ''माझे घरवालेच मुळी मला फार कंटाळले होते. मी अतिशय हट्टी होतो. जातोय तर जाऊ द्या म्हणाले.''

आज ट्रेन्ड फॉलो करण्याचा जमाना आहे. म्हणजे समाजातील चालू प्रवाहानुसार काम करणं. हृदयनाथांनी मात्र कधीही ट्रेन्ड फॉलो केला नाही. सतत प्रवाहाविरुद्ध काम केलं. त्यांची प्रत्येक धून कालातीत आहे. ज्या काळात मिर्ज़ा ग़ालिब हे नावही प्रचलित नव्हतं त्याकाळात त्यांनी उर्दूचा अभ्यास केला. ग़ालिबच्या गजला संगीतबद्ध केल्या. आजतागायत त्यांना संपूर्ण 'दिवान-ए-गालिब' मुखोद्गत आहे. गालिबच्या गजलांचं अतिशय सुंदर निरुपण ते करतात. काळाच्या पुढचा विचार ते मांडतात. त्यांच्या रंध्रारंध्रातून विचारांचे महासागर वाहतात. त्यांनी केवळ आठवणी जपल्या नाहीत, तर इतिहास घडवला. त्यांच्याकडे अंगभूत तार्किक भान तर आहेच त्यासोबत काळालाही हरवेल अशी स्मरणशक्ती लाभलीय. याद रखता हूँ हर बात, भूल जाने का हुनर नहीं आता.... असं ते म्हणतात. त्यांची स्मृती इतकी जास्त सजग आहे की अगदी तीन चार वर्षांचे असल्यापासून आतापर्यंत म्हणजे गेल्या ऐंशी वर्षांतील आयुष्य एखाद्या चित्रपटाप्रमाणे त्यांच्या नजरेसमोर तरळत राहतं. त्यामुळेच ते नव्वदीच्या उंबरठ्यावर चरित्रात्मक लिखाण करू शकत आहेत. सकाळच्या 'सप्तरंग'मध्ये गेली वर्षभर ते आत्मचरित्रात्मक चिंतन लिहीत आहेत. त्यातील त्यांची भाषा शैली, चरित्रवर्णनं, संवाद, आठवणी सगळं काही अभिजात आहे. एकदा प्रवासात असताना त्यांनी फोनवरून मला 'मुरली' ही गोविंदाग्रजांची बेचाळीस कडव्यांची संपूर्ण कविता ऐकवली, केशवसुतांची 'हरपले श्रेय' ही कविता ऐकवली. मी अवाक् झाले. कित्येकदा ते केशवसुत, कुसुमाग्रज, ग़ालिब, मीराबाई, ग्रेस यांच्या अनेक कविता, किस्से ऐकवतात. शंकराच्या जटेतील गंगाजळाची संततधार वाहत असते तसे ते बोलू लागतात, अशा वेळी त्यांना अजिबात डिस्टर्ब न करता मी फक्त ऐकत राहाते, ही अमूल्य अमृताची बरसात मनात साठवून ठेवते.

चित्रपटांची निर्मिती त्यांनी केली त्या त्या वेळी आधुनिक तंत्रज्ञान वापरलं. 'जैत रे जैत' चित्रपट १९७७ मध्ये प्रदर्शित झाला होता. प्रदर्शनाच्या प्रारंभीचाच शो थिएटरमध्ये दाखवला जात असताना, चालू शोमध्ये म्हणजे प्रत्यक्ष चित्रपट चालू असताना त्यांनी रीलरूममध्ये जाऊन चित्रपटाचा रील कट करून ऑनगोईंग एडिटिंग केलं होतं. त्यांना त्या काळात चित्रपट एडिटिंगचे उत्तम ज्ञान होतं. सध्याच्या काळात त्यांना मोबाईलमधले सर्वात आधुनिक फीचर वापरता येतात. हजारो पानांचं त्यांचं संपूर्ण पुस्तक ते पूर्णतः मोबाइलवर पूर्ण करत आहेत.

संगीतासोबतच साहित्याचा सहवास हा त्यांचा श्वास आहे. जगभरातील लेखकांचं अफाट वाचन त्यांनी केलेलं आहे. खलील जिब्रान, ओशो, ग़ालिब, स्वामी विवेकानंद, तुलसीदास, संतकाव्य ....सगळं त्यांना मुखोद्गत आहे. मी मला अडलेला कोणताही साहित्यिक संदर्भ विचारला की काही क्षणांत ते उदाहरणादाखल समजावून सांगतात. भारतीय प्राचीन इतिहास, तत्त्वज्ञान, दर्शनशास्त्रं, संगीताचा प्राचीन इतिहास, मोझार्ट, बिथोवन, बाक यांच्या सिंफनी असो वा भारतीय सामवेदातील संगीत स्वररचना, सगळं त्यांच्या अनुभूतीत संग्रही आहे. आजही बोलताना कुठलेही अवघड संदर्भ ते सहज देतात. मी त्यांच्या प्रतिभेनं प्रत्येक वेळी भारावून जाते.

त्यांच वाक्चातुर्य सर्वश्रुत आहेच. अभंग, गालिबचे शेर, ज्ञानेश्वरीतील अध्यात्म, गीतेतील जीवनतत्त्वे, शंकराचार्यांचं तत्त्वज्ञान, कुसुमाग्रज, केशवसुत, भा.रा. तांबे, गोविंदाग्रज, बालकवी, ग्रेस, मीराबाई, कबीर, भवभुती यांचं काव्य संदर्भ त्यांच्या प्रासादिक वाणीतून सहज येतात. काव्य, गझल, शास्त्र, पुराण, तर्क, विज्ञान सर्व गोष्टी एका पवित्र, निर्मळ निर्झरुसारख्या त्यांच्या ओठांवर असतात, युक्तिवादात त्यांना कोणीही हरवू शकत नाही.

पुस्तकात बंदिस्त कवितांना सुरांची श्रीमंती त्यांनी अर्पण केली अन् रडगाणी म्हणून दुर्लक्षित गजलांना स्वरांची घरंदाज जरतारी पैठणी नेसवून मंचावर आणली. अभिजात काव्य अनमोल रत्नजडित स्वरांनी झळकू लागलं. तरुण आहे रात्र अजुनी, मालवून टाक दीप, सूर मागू तुला मी कसा? उजाडल्यावरी सख्या, केव्हातरी पहाटे, चांदण्यात फिरताना, गंजल्या ओठांस माझ्या, पूर्तता माझ्या व्यथेची, स्पर्श सांगेल सारी कहाणी, पीक करपलं अशा भरपूर रचना गेली पन्नास वर्षं रसिक हृदयावर विद्यमान आहेत.

हृदयनाथांचं संगीत म्हणजे... जाणिवेनेणिवेपुढचा संवाद!

संपते शब्दांचे साम्राज्य
उरतो न काही विवाद!
आहत-अनाहताचे
उरतात घुमे पडसाद
कसे करावे अंतःपटलावर
चालणाऱ्या या अणूरेणूतील
अव्यक्त स्वरसंवेदनांचे अनुवाद?

बौद्धिक प्रतिभेचे (इंटलेक्चुअल रिजनिंग) सगळे पैलू त्यांच्यात जन्मजात असावेत. त्यांचा आयक्यू (इंटलेक्चुअल कोशंट) हा जन्मजात असाधारण आहे यात वादच नाही. त्यामुळेच ते चाइल्ड प्रॉडीजी होते हे ऑलरेडी सिद्ध झालंय. ते एक चालता-बोलता ज्ञानकोश आहेत. शब्द त्यांचं शस्त्र, विचार त्यांचं वाहन, आणि विवेक त्यांचं ध्येय!

त्यांचा गूढ, चिरंतन, गहिरा, स्थिर, स्वभाव त्यांच्या संगीतात दिसतो. कसा? हे उदाहरणादाखल बघू. त्यांच्या कोणत्याही गाण्याची सुरुवात पुन्हा पुन्हा लक्ष देऊन ऐका. पहिलाच स्वर आपल्या काळजाचा ठाव घेतो. सुन्या सुन्या मैफिलीत माझ्या, काजल रातीन, चांदण्यात फिरताना, लवलव करी पातं, केव्हातरी पहाटे, गुणी बाळ असा, उषःकाल होता होता, आम्ही ठाकर, होऽऽऽऽनभ उतरु आलं अशी सगळीच गाणी जाणीवपूर्वक लक्ष देऊन पुन्हा पुन्हा ऐका. लक्षात येईल की सुरुवातीचा पहिला स्वर लक्षवेधी, हृदयभेदी आहे. कोणतंही गाणं केवळ मोजक्या चार स्वरांत खेळतच नाही. किमान दोन ते तीन सप्तकांत त्यांचं गाणं खेळतं. अनवट खेळ करतानाही त्यांचे स्वर गायकास स्वरांवरील ठहराव शिकवतात. ठहराव जो अभिजात शास्त्रीय गायकीत महत्त्वपूर्ण मानला जातो, तोच हृदयनाथांच्या संगीताचा आत्मा आहे. त्यांच्या गाण्यास न्याय देता यावा यासाठी गायकाची स्वरांवरील गहरी पकड आवश्यक आहे. कारण त्यांच्या संगीतात सूक्ष्म श्रुतींचा लगाव असतो. प्रत्येक स्वर कसून जाणवून अंतरंगात भिनवून गायला तरच त्यांचं गाणं गायकाच्या गळी उतरू शकतं. त्यांची कोणतीही स्वररचना वरवर गायची हलकीफुलकी नाहीच. त्यामुळे ध्यानस्थ होऊन, स्वरांचं चिंतन करून गाणारे रियाजी गायकच त्यांच्या गाण्यांना न्याय देऊ शकतात.

एक उदाहरण पाहू या... असा बेभान हा वारा... या गीताचं संगीत गुणगुणून बघा. यात सुरुवातीला वेगवान व्हायोलिनच्या सुरांच्या मुसळधार धारा आपल्याला बेभान वाऱ्यात अडकवतात. त्या संगीतातूनच जोराचे वादळ सुटून आपण त्या वादळाच्या गर्क्यात अडकलोय असा भास निर्माण होतो म्हणजे गीतातील शब्दांआधीच संगीताच्या सुरांमधूनच नायिकेच्या मनात चालणाऱ्या चलबिचलतेची कल्पना येते. पुरानं दुथडी भरून वाहणारी अतिशय वेगवान नदी जशी वेल्हाळ न राहता आक्रमक होते, कशीही वाहते. तरीही वेदनेनं व्याकूळ अन् भेटीची अनावर ओढ घेऊन प्रियकरापर्यंत पोहोचते. अशा सगळ्या भावनांचा कल्लोळ, अस्थिरता, चंचलता, अधीरता, भीती, आवेग तर आहेच, तरीही स्वरांचा ठहराव आहे. शब्द न गाता, डोळे मिटून या गाण्याचे केवळ स्वर गुणगुणून बघा. अगदी ढळता तोल असणारी पुरातील वादळी नदी आठवेल. असा बेभान हा वारा, कशी मी नाव ही नेऊ, नदीला पूर आलेला, कशी येऊ, कशी येऊ? या गाण्यातील स्वररचनेतून नायिकेची भीती, विवशता, वेदना, वैताग, करुणा असे सगळे भाव दिसतात. 'कशी येऊऽऽऽऽऽऽ, कशी येऊऽऽऽ' या स्वरांत विवश विव्हळणं आहे. 'जगाच्या क्रूर शापांचे' या स्वरांत तिचा राग दिसतो तर 'जिव्हारी झेलले भाले' यात हृदयात तीर घुसून रक्त बाहेर पडताना, ग़ालिबच्या एका शेरमधील तीर-ए-निमकश या शब्दांत व्यक्त केलेली ती वेदना दिसते. 'तुझे सौभाग्य ल्याया हे तुझी होऊन मी आले' यात अतिशय करुण आर्जव आहे. 'तुझे तू घे उरी आता, किती मी हाक ही देऊ' या स्वरांतून तिची आर्जव आगतिकता दिसते. एवढी संकटं पार करून मी तुझ्यापर्यंत पोहोचलेय आतातरी तू मला उरी घे. असं आर्जव ती करतेय. हे सगळे भाव या संगीतरचनेत दिसतात. या गाण्यात भरपूर वाद्यमेळ आहे. हे संगीत जोरकस, ऊर्जायुक्त आणि गतिशील आहे. यातील लयीच्या, तालांच्या प्रयोगांमुळे उत्कंठा निर्माण होते. विरोधाभासी (पॅराडॉक्सिक), विसंगत (एक्झॉटिक), अगम्य, गूढ (हॉन्टिंग), उन्मादक, परम आनंदी (एकस्टॅटिक), हे पंडितजींच्या संगीतरचनांचं वैशिष्ट्य आहे. विशेषतः या गीतातील संगीतरचनेत संघर्ष आणि आशा प्रभावीपणे उतरवून अधिक दीर्घ, गुंतागुंतीची आणि तरीही सुसंगत रचना बनवली आहे. त्याचे संगीत गहन, रचनात्मक असूनही अत्यंत भावनिक आहे.

दुसरं अतिशय वेगळं टोकाचं उदाहरण म्हणजे, 'जिवलगा राहिले रे दूर घर माझे.' अजिबात वाद्यमेळ नसलेलं हे गीत ज्यात केवळ तानपुरा व स्वरमंडळाच्या वापरानं नायिकेच्या मनात निर्माण झालेली विरहाची भीषण अवस्था, एकाकीपणा ही इतकी जास्त जाणवते की मराठी भाषा न कळणाऱ्या हंगेरियन मनुष्यानं डोळे मिटून केवळ गाणं ऐकून सांगितलं होतं की हे अत्यंत विकल आणि एकाकी स्त्रीचं दुःख व्यक्त करणारं गीत आहे. हृदयनाथजी शब्दांचा गर्भित अर्थ स्वतःच्या अंतरात जगून मग ती स्वररचना करत असावेत. हृदयनाथजी स्वतः जिवलगा हे गीत गातात ते ऐकून मला त्यांना सांगावंसं वाटले....

शिस्तीत गवसावा
एक श्वास बेशिस्त
अन् स्तर त्वचेचा थरथरावा
बे-आकार ज्वानीस जसा
नाद रंध्राचा खरचटून जावा
दिनरात स्वरांच्या ध्यासी
अनवट नटखट चिवट
जिवलगा हुरहुरावा....
काळीज चिरत चिरत
विलसी विरही यौवनात
जिवलगा असा प्रकटावा

सागरातील हिमनगास प्रचंड हिमालयाचा छोटासा टवका मानतात, परंतु तरीही तो सागरात असतो तेव्हा त्याची भव्यता सहज लक्षात येत नाही. त्या हिमनगासारखं पंडितजींचं व्यक्तिमत्त्व आहे. म्हणूनच 'पंडित' ही पदवी त्यांना साक्षात भारतरत्न पं. भीमसेन जोशी आणि पं. जसराज यांनी विशेष सोहळा करून अर्पण केली होती.

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सगळे पैलू एका लेखात पूर्ण होणं शक्य नाही. मी सागरातील एक ओंजळभर जल घेऊ पाहण्याचा प्रयत्न केलाय. त्यांचं व्यक्तिमत्त्व मला कसं भावलं हे मी माझ्या अनेक कवितांतून लिहिलं आहे. इथे एक कविता देते....

एखाद्या प्रतिभावंत चित्रकारानं
तुमचं लोभसवाणं चित्र रेखाटावं
तशी माझ्या मनात तुमची प्रतिमा आहे...
तुम्ही म्हणजे...
विलक्षण तेजस्वी स्वरलहरींची झळाळती लालिमा...
तुम्ही म्हणजे
मनात झरझरणारी बिंबप्रतिबिंबीत आभासी प्रतिमा...
तुम्ही म्हणजे....
सागरातल्या लहरींचा नादधुंद आवर्तनांची गाज...
तुम्ही म्हणजे...
अनंतातल्या आहत-अनाहताच्या पलीकडचा स्वरसाज...
तुम्ही म्हणजे...
अगणित हृदयांवर हृदयस्थ असणाऱ्या प्रासादिक भावनांचा संवाद...
तुम्ही म्हणजे
धीरगंभीर खर्जातल्या ध्वनिलहरींचा विस्तार...
तुम्ही म्हणजे.....
ईश्वरानं प्रत्यक्ष घडवलेला स्वराविष्कार...
तुम्ही म्हणजे
व्यक्त-अव्यक्त शब्दातीत बरसणाऱ्या धारा...
तुम्ही म्हणजे
मोहमयी क्षितिजावर पसरलेल्या निवांत नदीचा किनारा...
तुम्ही म्हणजे...
रसिकांच्या हृदयात झंकारणाऱ्या मंजूळ तारा...
तुम्ही म्हणजे
संतत्व लाभलेला स्थितप्रज्ञ आत्मरूपी वारा...
तुम्ही म्हणजे
गाभाऱ्यात तेवणारा तृप्त नंदादीप, प्रेमाचं साक्षात रूप
तुम्ही म्हणजे
लक्ष्मीस लाभलेलं स्वप्नात कल्पिलेलं साक्षात विठ्ठल स्वरूप

– विजयालक्ष्मी मणेरीकर
manerikarvs@gmail.com

ग्रंथाली

मूल्य २५० रुपये
सवलतीत १५० रुपये

मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २०० रुपये

[illegible]

किनाऱ्यास झेंडे जयाचे उभारा...

(कहाणी भाऊच्या धक्क्याची)

मूळचे दर्यावर्दी नसलेल्या आणि पिढीजात उद्यमशीलतेची पार्श्वभूमी नसलेल्या व्यक्तीने मुंबईच्या पूर्व किनारपट्टीच्या भरणीचा ठेका घेऊन विकास कसा घडवला, याची कहाणी अद्भुत आहे. मात्र आधुनिक सामग्री उपलब्ध नसलेल्या काळातही – १८३७मध्ये – सुमारे पावणेदोनशे वर्षांपूर्वी उरणमध्ये वाढलेल्या एका सामान्य पार्श्वभूमीच्या मराठी व्यक्तीने ही पूर्व किनारपट्टी बंदर म्हणून विकसित केली. तो 'भाऊचा धक्का' मुंबईच्या पायाभूत सुविधांच्या उभारणीला पुढे रेटणारा म्हणजेच प्रगतिशील धक्का देणारा ठरला, असेच म्हणता येईल.

'गोईट घे, गोईट, आऱ्या कर आऱ्या...' – अलिबागच्या रेवस बंदराकडे निघालेली प्रवासी लाँच भाऊचा धक्का सोडत असते, तेव्हा बंदरावरून दोर सोडणारे आणि लाँचचे कर्मचारी यांच्यात अशी आरोळी सुरू असते. म्हटले तर नित्याचा संवाद, काहीसा सागरी परिभाषेतला. आऱ्या कर म्हणजे दोर सैल कर आणि गोईट हा 'गो अहेड, गो अहेड' या इंग्रज दर्यावर्दींच्या भाषेचा अपभ्रंश... पुढे घ्या, पुढे घ्या... लाँचच्या इंजिनरूममध्ये बसलेला चालक आणि टपावरील केबिनमध्ये सुकाणूचे चक्र पूर्ण शक्तिनिशी गरागरा फिरवणारा सारंग (कप्तान) यांच्यात केवळ एका मंजुळ घंटेच्या टिंगटिंगने संवाद घडत असतो. घंटेचा नाद होताच, इंजिनाची घरघर दुणावते, तर कधी कमी होते, कधी लाँच मागे येते... हे सारे लाँचमधील प्रवासी कौतुकाने पाहत असतात, ऐकत असतात. पहाटे सहाच्या सुमारास नुकतेच झुंजूमुंजू होऊ लागलेले असते आणि समोर घारापुरी-उरणच्या दिशेने पूर्वेकडे सूर्याचे बिंब समुद्रातून डोके वर काढत असते. मुंबई भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर. त्यामुळे बहुतांश किनारपट्ट्यांवर आपण सूर्यास्त अनुभवतो. इथे मात्र समुद्रातून सूर्योदयाचे दर्शन घडते. हीच तर भाऊच्या धक्क्याची खासियत. मुंबई बंदर सर्वात सुरक्षित बंदर आहे, असे आपण वर्षानुवर्षे भूगोलाच्या पुस्तकात शिकलो. त्याचे प्रत्यंतर भाऊच्या धक्क्यावर उभे राहिल्यावर कायम येते.

हे सारे साधारण १९७५ ते २००० सालापर्यंत भाऊच्या धक्क्याच्या बहराच्या काळात अनेकांनी अनुभवले असेल. हा सध्याच्या भाऊच्या धक्क्याचा सुवर्णकाळ होता, असे म्हणायला हरकत नाही. रायगड जिल्ह्यातील चाकरमान्यांची मुंबईशी ओळख करून देणारा हा महत्त्वाचा दुवा होता. अलिबाग, उरणकडून येणारा चाकरमानी मुंबईत लाँचमधून उतरायचा, तेव्हा त्या नौकेला बंदरात बांधून ठेवणारा दोर म्हणजे त्यांना आपल्या मुंबईशी जडलेल्या नात्याचीच जणू आठवण करून द्यायचा. सोमवारी सकाळी गावाहून आल्यानंतर थेट कार्यालय गाठणारे प्रवासी गिरगाव, बोरिबंदरकडे जाणाऱ्या ४१ नंबरच्या बसची वाट पाहायचे किंवा गिरगाव-काळबादेवीच्या चाळीत जाण्यासाठीही त्यांना हीच बस उपयोगी पडायची. बीडीडी, बीआयटीच्या वरळीतल्या चाळी किंवा थेट गिरणीत जाणारे चाकरमानी ५० नंबरच्या बसची वाट बघायचे. गावाहून

आणलेल्या शेकटाच्या शेंगा, तांदळाची गोण, पांढऱ्या कांद्याची माळ, रायवळ आंबे, रायआवळे, जांब, जांभळे-करवंदे असा मोसमानुरूप रानमेवा पिशव्यांमध्ये भरलेला असायचा. भाऊच्या धक्क्याच्या परिसरात ओल्या-सुक्या मासळीचा सुगंध किंवा दर्प आसमंतात भरून राहिलेला असायचा. तेव्हापासून मुंबई म्हणजे हा गंध अशी ओळख अनेकांच्या मनात ठसून राहिली आहे. भाऊचा धक्का म्हणजे स्वस्तात मिळणाऱ्या मासळीचे ठिकाण अशीही ओळख अनेकांच्या मनात कायम होती. स्वस्तात मासळी घ्यायची, तर कुलाब्याचे ससून डॉक किंवा भाऊचा धक्का. कारण या भागात रात्री नांगरायला आलेल्या मच्छीमार नौकांमधून उतरवण्यात आलेल्या मासळीचा पहाटेच्या वेळेस लिलाव चालायचा. आजही तो चालतो. फक्त आता गुजरातकडच्या नौका अधिक प्रमाणात येतात. हा सर्व बाजार पहाट ते सकाळ या काळातच चालतो. २१ माशांची एक कोड या मापानुसार पापलेट, सुरमईसह विविध माशांचा सौदा होतो. पहाटेपासून सकाळी आठ-नऊ वाजेपर्यंत इथला सगळा कारभार आटोपलेला असतो. घाऊक प्रमाणात खरेदी करून विविध मंडया-मच्छीबाजारांकडे इथले विक्रेते रवाना होतात.

प्रवासी लाँचसाठी असलेल्या भाऊच्या धक्क्यावर त्या सुवर्णकाळात पहाटे पहिली लाँच सुटण्याच्या वेळी तिकिटखिडकीच्या समोरील बाकांवर प्रवासी तिकिटासाठी तिष्ठत पहाटेच येऊन बसायचे. कधी कधी खाडीच्या मुखाशी असलेल्या रेवस बंदरात पाणी कमी असल्यामुळे लाँच लागू शकायची नाही. त्यामुळे पहिली लाँच उशिरा असल्याची खबर यायची. मग सर्वांच्या जिवाची तगमग व्हायची. चिंतेत असलेल्या चाकरमान्यांना खिडकी उघडल्यावर घराकडे जाण्याचा पासपोर्ट मिळाल्याचाच जणू आनंद व्हायचा. प्रत्येक तिकिटावर लाँचच्या वेळेचा, तारखेचा स्टॅम्प मारल्याचा ठपठप आवाज आला, की हुश्श व्हायचे. मग चक्राकार अडथळ्यांच्या दरवाजातून बाहेर पडून लाकडी तरंगत्या पुलावरून लाँच गाठायची. हा झुलता पूल भरती-ओहोटीच्या पाण्यानुसार खाली-वर व्हायचा. ऑक्टोबरपासून फेब्रुवारीपर्यंत लाँच इतकी सुरक्षित धक्क्याला लागायची की पोटातले पाणीही हलणार नाही. होळीपासून मात्र समुद्र आपले रंग दाखवायला सुरुवात करायचा. भाऊच्या धक्क्यापासून जवळच समुद्रात टीएस राजेंद्र ही पांढऱ्याशुभ्र रंगाची तीन-चार मजल्यांची प्रशिक्षण नौका (ट्रेनिंग शिप राजेंद्र) नांगर टाकून उभी असायची. बऱ्याचदा ही नौका दिसली की भाऊचा धक्का जवळ आला, याची खूणगाठ पटायची.

'धक्क्यावर जातो' म्हटले, की ते भाऊचा धक्का असे अध्याहृत असायचे. भाऊचा धक्का या नावाविषयी आजही कुतूहल असते. हे 'भाऊ' नक्की कोण, असा प्रश्न सहज मनात येतो. भाऊ म्हणजे लक्ष्मण हरिश्चंद्र अजिंक्य. ज्यांच्या नावाने भाऊचा धक्का ओळखला जातो अशी ही असामी म्हणजे ब्रिटिशकाळातील भारतीय उद्यमशीलतेची अचाट यशोगाथा आहे. 'पाठारे प्रभूंचा इतिहास' या प्रताप वेलकरलिखित मुंबईच्या इतिहासाविषयीच्या अभ्यासपूर्ण ग्रंथात भाऊ लक्ष्मण हरिश्चंद्र अजिंक्य यांच्या कार्यकर्तृत्वाविषयी विवेचन सापडते. त्याचप्रमाणे इतिहासाच्या प्राध्यापिका अनिता कोठारे यांनी 'गेटवेज टू द सी' या मॅरिटाइम मुंबई म्युझिअम सोसायटीने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथात 'भाऊ लक्ष्मण अजिंक्य - दि आर्किटेक्ट ऑफ भाऊचा धक्का - द फेरी व्हार्फ ऑफ मुंबई' हे विस्तृत प्रकरण लिहिले आहे. पुरातत्त्व अभ्यासक दिवंगत डॉ. यशवंत रायकर यांच्या 'मुंबई ज्ञात व अज्ञात' या मुंबईविषयीच्या पुस्तकातही भाऊ लक्ष्मण अजिंक्य यांच्याविषयी माहिती आहे. अशा सर्व ग्रंथांमधील माहिती वाचल्यास भारताच्या जलवाहतुकीतील आणि खासकरून अरबी समुद्रालगतचा गोदी व जलव्यापार विकास यात भाऊ लक्ष्मण हरिश्चंद्र अजिंक्य यांचे योगदान किती अफाट होते, याची कल्पना येते. स्वतः मूळचे दर्यावर्दी नसलेल्या आणि पिढीजात उद्यमशीलतेची पार्श्वभूमी नसलेल्या व्यक्तीने मुंबईच्या पूर्व किनारपट्टीच्या भरणीचा ठेका घेऊन विकास कसा घडवला, याची कहाणी अद्‌भुत आहे. मुंबईच्या पूर्व किनारपट्टीच्या विकासाचे किंवा व्यापारी वापराचे गोडवे आज आपण गातो आहोत, ईस्टर्न वॉटरफ्रन्ट डेव्हलपमेंट असे गोंडस नावही या योजनेला आपण दिले आहे. मात्र आधुनिक सामग्री उपलब्ध असलेल्या आजच्या काळातही ही योजना आकारास यायला कित्येक वर्षे लागत आहेत. परंतु एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात - १८३७मध्ये - सुमारे पावणेदोनशे वर्षांपूर्वी उरणमध्ये वाढलेल्या एका सामान्य पार्श्वभूमीच्या मराठी व्यक्तीने ही पूर्व किनारपट्टी बंदर म्हणून विकसित केली. मुंबई बंदरात त्यापूर्वी मचवे असत किंवा गलबते यायची, परंतु माल किंवा प्रवाशांना उतरण्यासाठी योग्य असा धक्का त्यावेळी नव्हता. ते काम भाऊ ऊर्फ लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी अजिंक्य यांनी हाती घेतले. त्यातही त्यांनी शहरातील कचऱ्याची भरणी करून बंदर भाग उभारला. तेथील रस्त्यांची उभारणी केली. योजकतेने या कामाला पाठबळ देणाऱ्या इंग्रज अधिकाऱ्यांची नावे त्या भूभागास तर दिली, त्याचबरोबर पुढील ५० वर्षांचा मालाच्या चढउताराचा व्यापारी मक्ताही आपल्या पदरात पाडला.

भाऊंचा जन्म १७८९ सालचा. ते मूळचे उरणच्या करंजा गावचे. त्यांचे वडील १८०१मध्ये मुंबईस आले, परंतु त्यांचे लवकर देहावसान झाले. त्यामुळे आई आणि दोन धाकट्या भावांची जबाबदारी भाऊंवर येऊन पडली. ते इंग्रजी शिकले. त्यांचे हस्ताक्षर सुरेख होते. नवलकर कुटुंबीयांच्या शिफारसपत्राने ते १८२३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या तोफखाना कारखान्यात नोकरीस लागले. तेथील विभागप्रमुख कॅप्टन रसेल यांचे ते हेडक्लार्क बनले. त्यानी आपल्या कामाच्या जोरावर कॅप्टन

रसेल यांचा विश्वास संपादन केला. रसेल यांच्याशी चांगले संबंध असल्याने भाऊ त्यांच्या सहकारी कामगारांनाही लाभ करून देत असत. फॅक्टरीत कॅन्टिन उघडण्याची गळही भाऊंनी रसेलसाहेबांना घातली होती व ती मान्य झाली होती. भाऊंची उद्यमशीलता आणि सहकाऱ्यांमध्ये असलेली लोकप्रियता पाहून रसेल यांनी त्यांना उद्योगात उतरण्यास उद्युक्त केले. त्यांना कचरा उचलण्याचे कंत्राट मिळाले, तेव्हा भाऊंनी नोकरी सोडली. मुंबईतील बेटे रस्त्यांनी जोडण्याचे कंत्राटही त्यांना ईस्ट इंडिया कंपनीकडून मिळाले.

मुंबईत येताना कोकणवासियांना किती कष्ट पडतात, हे त्यांनी अनुभवले होते व ही परिस्थिती बदलण्यासाठी पुढाकार घेण्याचे त्यांच्या मनाने घेतले. भाऊंचे इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व होते. महसूल जिल्हाधिकारी ब्रूस यांच्याकडे १८३६मध्ये त्यांनी एक अर्ज केला. उत्तरेस चिंचबंदरपासून मशीदबंदरपर्यंत व मशीदबंदरपासून थेट दक्षिणेस मीटमार्केट (म्हणजे आताचे क्रॉफर्ड मार्केट किंवा महात्मा फुले मंडई) इथपर्यंत व पश्चिमेस डोंगरीच्या कुली रस्त्यापासून थेट समुद्रसपाटीच्या पूर्वेपर्यंत १५ फूट खोल, पाण्याखालची सर्व जागा भरणीसाठी व त्यावर रस्ता बांधण्यासाठी त्यांनी तत्कालीन कंपनी सरकारकडे मागितली. विशेष म्हणजे त्यासाठी स्वतः खर्च करण्याची तयारी दर्शवली. नवीन तयार होणाऱ्या मोकळ्या भूभागामुळे प्रवाशांच्या सोयीबरोबरच मुंबई शहराचा व्यापार सुधारेल, हा उद्देश त्यामागे होता. या भरणीमुळे या भागात चालणाऱ्या तस्करीला आळा बसेल, हा त्यातला लाभ ओळखून तत्कालीन कलेक्टरने गव्हर्नर सर रॉबर्ट ग्रॅन्टला या प्रकल्पाबाबत सकारात्मक शिफारस केली. लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी यांनी हे काम चार वर्षांत संपवावे व ते सर्व खर्च करणार असल्याने त्यांना मोबदल्यादाखल नवीन जागेचा वापर व मालाची चढ-उतार याबाबतचा मक्ता ५० वर्षे मोफत द्यावा, असे त्यांनी मान्य केले.

भाऊ मराठी असले, तरी व्यापारी वृत्तीचे असल्याने त्यांनी शहरातील कचरापट्टीचा मक्ता घेऊन समुद्रकिनारपट्टी कचऱ्याने भरून काढली व रस्तेबांधणी सुरू केली. यात त्यांचा पैसा वाचला. पूर्वीप्रमाणे तस्करी करता येणार नाही, हे ओळखून डोंगरी येथील काझी शहाबुद्दीन आदी रहिवाशांनी भाऊंना मिळणारे काम थांबवण्याचा प्रयत्न केला. त्याचवेळी ईस्ट इंडिया कंपनीऐवजी ब्रिटिश संसदेचा अंमल सुरू झाल्याने भाऊंना त्याबाबतीतही अडचणी आल्या. या सर्व गोंधळात भाऊंनी १८३७मध्ये सुरू केलेल्या कामावर सरकारी शिक्कामोर्तब दोन वर्षे उशिराने म्हणजे १८३९मध्ये झाले. नव्या सरकारी करारनाम्यात आणखी काही अटी भाऊंवर लादल्या गेल्या. समुद्रसपाटीलगत भरणीवर सलग ४० फूट रुंद माल चढ-उतारासाठी मोकळी जागा, ४०, ३० व २०-२० फूट रुंदीचे आठ रस्ते, रस्त्यालगत गटार-पन्हाळ या सर्व कामांची जबाबदारी टाकण्यात आली. गव्हर्नर

सर रॉबर्ट ग्रॅन्टने मायदेशी जाण्यापूर्वी नव्या जागेची पाहणी केली, तेव्हा तो कामावर खुश झाला. मशीदबंदर ते मीटमार्केट हे काम त्यावेळी पूर्ण झाले होते. त्यास भाऊंनी उगवता गव्हर्नर सर जेम्स कर्नाक यांचे नाव सुचवले. सर ग्रान्टने ते मान्य केले. तेव्हापासून ती जागा कर्नाकबंदर म्हणून ओळखली जाऊ लागली. नवीन भाडेकरारामुळे भाऊंच्या कामात मात्र भरपूर वाढ झाली. त्यावर सर रॉबर्ट ग्रान्टने त्यांना दीड लाख रुपयांचे कर्ज मंजूर केले व तो मायदेशी निघून गेला. मात्र सहा टक्के चक्रवाढ व्याज, आठ वर्षांत कर्जफेड असा बराच आर्थिक बोजा त्यांच्यावर पडला. डोंगरीच्या रहिवाशांनी तेथील सांडपाणी गटार पन्हाळीला जोडण्याचा आग्रह धरला. तशी परवानगीही सरकारकडून मिळवली. जकातवसुली, रस्त्यांवर बांधावयाचे दरवाजे, तटबंदी अशा कामांचा अधिकचा बोजा सरकारकडून भाऊंवर पडत गेला. वेळोवेळी भाडेपट्टा करार बदलत गेला. या

सर्व आर्थिक आव्हानांच्या गर्तेत भाऊ सापडले, तरीही ते हिंमत हरले नाहीत. वीज नाही, रेल्वे नाही, असे असतानाही भाऊंनी त्याकाळी ही कामे पेलली. भाऊंना प्रेरित करणारे कॅप्टन रसेल यांची नोकरी मात्र तोपर्यंत संपुष्टात आली होती. रसेल यांच्याशी असलेल्या निकटच्या संबंधांमुळे भाऊंना 'भाऊ रसूल' या नावानेही ओळखले जाऊ लागले.

फेरी व्हार्फ नावाने ओळखला गेलेला व भाऊचा धक्का म्हणून परिचित झालेला धक्का कर्नाकबंदर येथे भाऊंनी १८४१मध्ये बांधला, असा उल्लेख प्रा. अनिता कोठारे यांच्या लिखाणात आहे. इंदिरा गोदीच्या पूर्वेस हा धक्का बांधण्यात आला होता. त्यास फेरी व्हार्फ नावाने ओळखले जाई. कर्नाक, क्लेअर आणि क्लार्क या तीन बंदरांनी अनेक जहाजे उभे राहण्याची व माल उतरवण्याची सोय झाली.

चिंचबंदरपासून मशीदबंदरपर्यंत आणि मशीदबंदरपासून महात्मा फुले मंडईपर्यंत भाऊंच्या घराण्याचा वावर होताच. शिवाय त्यापलीकडेही काशिमीरा, भाईंदर, चिंचवली, दिंडोशी, आकुरली या गावांमध्ये म्हणजे आजच्या मुंबईच्या पश्चिम उपनगरांमधील विस्तीर्ण जागा भाऊंच्या ताब्यात होती. १८४१मध्ये प्रथम ओली गोदी बांधली गेली व त्यात दहा-बारा मोठी जहाजे आतमध्ये येऊ शकतील, असा धक्का बांधला गेला, तोही भाऊंनीच बांधला.

लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी अजिंक्य यांचा १९ ऑक्टोबर १८५८ रोजी मृत्यू झाला. त्यानंतर त्यांचे पुत्र रामचंद्र लक्ष्मणजी यांच्याकडे हा वारसा आला. त्यांनी ते धक्के एल्फिन्स्टन लँड आणि प्रेस कंपनीला तिमाही भाड्यापोटी दिले. पुढे ही कंपनी दिवाळखोरीत गेली आणि ब्रिटिश सरकारने याचा ताबा घेऊन १८७३मध्ये बॉम्बे पोर्ट ट्रस्टची उभारणी केली. तेव्हा कर्नाक व क्लेअर बंदरे रामचंद्र लक्ष्मणजी यांना पोर्ट ट्रस्टच्या स्वाधीन करावी लागली. त्यांचे पुत्र विनायक रामचंद्र अजिंक्य यांनी बंदरांचे हक्क तत्कालीन बॉम्बेचे महापौर कावसजी जहांगीर यांना दिले. १९३८च्या काळात बॉम्बे पोर्ट ट्रस्टकडची १६ जहाजे न्यू फेरी व्हार्फवरून सुटत होती. रत्नागिरी, जैतापूर, विजयदुर्ग, देवगड, मालवण, वेंगुर्ले येथे जाण्यासाठी मुंबईतून बोटींची सेवा होती. १९६९मध्ये अलेक्झांड्रा गोदीचे फेरनियोजन करण्यात आल्यानंतर मूळचा फेरी व्हार्फ प्रिन्सेस गोदीच्या जवळ असलेल्या सध्याच्या ठिकाणी स्थलांतरित झाला. येथून कोकण सेवा, कोकण शक्ती, सरिता या बोटी कोकण किंवा गोव्यासाठी सुटत असत. या सर्व नोंदी प्रा. अनिता कोठारे यांच्या शोधनिबंधात जिवंत झाल्या आहेत. प्रा. कोठारे याही भाऊ तथा लक्ष्मण अजिंक्य यांच्या वंशजांपैकीच आहेत व काही जुनी छायाचित्रे आजही त्यांनी जपून ठेवली आहेत.

रामदास बोटीची दुर्घटना सर्वांनाच ज्ञात आहे. त्यास आता पाऊणशे वर्षे होऊन गेली आहेत. या बोटीची दुर्घटना झाल्यानंतर काही काळातच लाकडी मोटरलाँचची सद्दी सुरू झाली. तेव्हापासून अमीन, मोराक्वीन, डेक्कनक्वीन, सागर सरदार, महावीर, संत ज्ञानेश्वर, हबीबी, कादिरी, जलराणी अशी नावे धारण केलेल्या विविध मोटरलाँच हे भाऊच्या धक्क्यावरचे जलप्रवासाचे मुख्य साधन बनले. सुरुवातीस इथे साधारण २५ लाँचमालक आणि प्रत्येकाची एक लाँच होती. उरणचे मोरा बंदर आणि अलिबाग तालुक्यातले रेवसबंदर येथे प्रामुख्याने सकाळपासून लाँचच्या फेऱ्या जायच्या. काही लाँच रेवस खाडीतून धरमतर येथील भालबंदरापर्यंतही जायच्या. जाणाऱ्या लाँच परत येणार व एखादी लाँच सोमवारी पहाटे निघण्यासाठी म्हणून रविवारी सायंकाळी मुक्कामाला जायची. सुरुवातीस कोणाची लाँच जाणार, यावरून स्पर्धा किंवा भांडणे व्हायची. ती टाळण्यासाठी मग मुंबई जलवाहतूक सहकारी संस्था मर्यादित ही सहकारी स्तरावरील संस्था इथे स्थापन झाली. सर्व लाँचमालक तिचे सदस्य व मोरा (उरण), रेवस (अलिबाग), न्हावाशेवा अशा प्रकारच्या सेवा सदस्यांमध्ये वाटून घेण्यात येऊ लागल्या. आजही तीच प्रथा सुरू आहे.

या मोटरलाँच व्यवसायात जवळपास सर्वच जण हरिहरेश्वर, बाणकोट, दापोली या परिसरातून आलेले होते. बाणकोटच्या वेश्वीबंदरात लाँचबांधणीचा उद्योग बहरास आला. १९६० ते १९८५ हा काळ लाँचसेवेसाठी सुवर्णकाळ होता. रायगड जिल्ह्यातून उरण, अलिबागकडून मासेविक्रीसाठी लोक इथे मोठ्या प्रमाणावर यायचे. गिरणी व्यवसाय उदयास येत होता. एसटीच्या तुलनेत दीड तासात मुंबईत पोहोचण्यासाठी अलिबागहून रेवस ते भाऊचा धक्का हा सर्वात जवळचा मार्ग ठरू लागला. शनिवारी सायंकाळी भाऊच्या धक्क्याहून निघणारी व सोमवारी पहाटे रेवसकडून निघणारी लाँच ही हजबन्ड सर्व्हिस म्हणून प्रसिद्ध होती. पावसाळ्याचे तीन महिने सोडल्यास बाकी सर्व काळ भाऊचा धक्का ते रेवस हा जलद मार्ग उपलब्ध होता. मोरा-उरण येथील लाँचसेवा तर बारमाही होती. करमरकर, अलिमियाँ साठे, आसिफ दादरकर, मालवणकर यासारखी अनेक मंडळी बाणकोट, हर्णे-मुरुड, हरिहरेश्वर, दापोली येथून लाँच व्यवसायात उतरली होती. त्यानुसार लाँचवरचे खलाशी, सारंग, इंजिन ड्रायव्हर हे कामगारही याच परिसरातून येत असत. रेवसहून निघाल्यावर करंजाबंदरासमोरच्या काशाच्या खडकापाशी लाँच हमखास डचमळायची. होळीनंतर मेअखेरपर्यंतचा लाँचप्रवास हा नवख्या व्यक्तीला जेरीस आणून सोडत असे. १ सप्टेंबरला थोड्याफार पावसातच रेवसची लाँच सुरू व्हायची. या काळात आणि एप्रिल-मेच्या काळात लाँच लाटांवर अक्षरशः धडकायची, तेव्हा सारंग (कप्तान) आणि खलाशांवरच सर्व जण आपल्या जिवाची सुरक्षितता सोपवून प्रवास करायचे. सायंकाळच्या लाँचला इतर मोठी जहाजे आणि मुंबईच्या लुकलुकत्या दिव्यांपुढे आपला मार्ग कसा दिसत

असेल, असे प्रवाशांना वाटे. परंतु सारंग मात्र उपजत समुद्रज्ञान आणि अनुभवाच्या शिदोरीवर आपली शे-सव्वाशे प्रवाशांना घेऊन चाललेली लाकडी लाँच सुखरूप भाऊच्या धक्क्यापर्यंत घेऊन जायचे. काही वेळा अतिप्रवासी भरल्याने वाटेतच लाँच बंद पडण्याची आफतही आली आहे. प्रस्तुत लेखकाने हे सर्व अनुभव घेतले आहेत.

भाऊच्या धक्क्यावर या लाँच सायंकाळी विसावायच्या, तेव्हा सर्व लाँच कामगार लाँचवरच राहत असत. इथेच अंघोळी वगैरे उरकणे, लाँचवरच जेवण करणे हा त्यांचा दिनक्रम ठरलेला असे. सध्या भाऊच्या धक्क्यावर २६ पैकी २० लाँचच उरल्या आहेत. तर गेटवे ऑफ इंडियाला ९२ लाँच आहेत आणि बॅलार्ड पिअरजवळच्या मोल स्टेशनवर ४५ पैकी ३६ लाँच उरल्या आहेत. या मोल स्टेशनवरून मोठ्या जहाजांवर ये-जा करण्यासाठीच्या लाँचसेवा दिल्या जातात.

भाऊच्या धक्क्यावर आजच्या काळात फेरफटका मारल्यास पूर्वीसारखी गजबज दिसत नाही. सगळे कसे मलूल मलूल असते. इथे तिकिटखिडकीवर बसलेले अनिल कांबळी आणि मूळचे दापोलीचे जमीर बामणे या बदलत्या परिस्थितीविषयी खिन्नतेने माहिती सांगतात. पॅसेंजर हजार-बाराशेवरून दोनशेवर आले आहेत. आमच्या फेऱ्याही कमी झाल्या आहेत. रोरो सेवेसाठी मांडवा बंदरातला गाळ काढला जातो. परंतु आमच्या लाँचसाठी मोरा किंवा रेवसबंदरातला गाळ काढला जात नाही. त्यामुळे कधी कधी पाण्याची पातळी कमी असल्यामुळे लाँच बंद ठेवाव्या लागतात. परंतु खरी स्पर्धा ही उरणची लोकल, अटलसेतू, गेटवे ते मांडवा कॅटेमरान व लाँचसेवा आणि रोरो सेवा यांनी उभी केली आहे. गेटवेहून मांडवा हे अंतर लाँचसाठीही सव्वा तासात कापता येते व शहरातील लोकांना जाण्या-येण्याच्या दृष्टीने गेटवे ऑफ इंडिया अधिक सोयीचे पडते. त्यामुळे अलिबागच्या सेवांना भाऊचा धक्का ते रेवस या दीड तासाच्या प्रवासासाठी प्रतिसाद कमी मिळू लागला. १९९५मध्ये मांडवा बंदर खुले झाल्यापासून हा फरक पडू लागला. तर हार्बर मार्गावरून बेलापूर-खारकोपर-उरण अशी लोकल सुरू झाल्याने उरणचे प्रवासी लोकलचा वापर करू लागले. मोटारीने ये-जा करणाऱ्यांना शिवडी-न्हावाशेवा अटलसेतू झाला. नवी मुंबईतून बससेवा सुरू झाली. अशा वाहतुकीच्या नव्या साधनांच्या स्पर्धेमुळे भाऊच्या धक्क्यावरचा लाँचप्रवास कुणालाच सोयीचा राहिला नाही. लाँचप्रवासी रोडावल्याने इथे येणाऱ्या बेस्टच्या बसगाड्याही कमी झाल्या आहेत. टॅक्सीवालेही फारसे येत नाहीत. काही 'मुंबई दर्शन'च्या बसगाड्या इथे हार्बर क्रूझ म्हणजेच मुंबईच्या जलसफरीसाठी पर्यटकांना घेऊन येतात. काही वर्षांपूर्वी रेवसकडच्या लाँचवरून मोटारसायकली किंवा सायकली घेऊन जाणे हे स्वस्तातले व साहसी प्रवासाचेही एक आकर्षण असायचे. आता तेही फारसे राहिलेले नाही. कारण रोरो बोटीमधून मोटारसायकल नेण्याचीही सोय आहे. लाकडी लाँच आजही इथे नांगर टाकून एकाला एक उभ्या असतात. मात्र काळाच्या ओघात त्या अधिक हेलकावे खात आहेत. हा धक्का असाच राहील की कुणी उद्योगपती कुठल्यातरी विकासाच्या प्रकल्पासाठी तो ताब्यात घेईल, अशी शंकाही इथल्या व्यावसायिकांना येते. नव्या युगाच्या नव्या साधनानुसार रोरो सेवेसाठी मात्र पलीकडचा धक्का भरपूर उपयोगात येत आहे. एकेका व्यक्तीचे पाच-सहाशे रुपये आणि मोटारीसाठी ११००-१२०० रुपये इतके महागडे भाडे लोकांना परवडत आहे.

आजही यलो गेटकडून कर्नाक बंदरकडे असलेल्या प्रवेशदारापाशी भाऊ लक्ष्मण अजिंक्य चौक असा ग्रॅनाइटवर कोरलेला नामफलक आहे. न्यू फेरी व्हार्फ नावाने ओळखला जाणारा भाऊचा धक्का हा तिथून आतमध्ये शिरल्यानंतर थोडा पुढे आहे. या धक्क्याच्या अगोदर उजव्या हाताला एक धक्का आहे, तिथे पूर्वी मूळचा भाऊचा धक्का होता, असे इथले दर्यावर्दी सांगतात. आज याच धक्क्यावर सुधारणा झाली असून तिथून अलिबागच्या मांडवा बंदरासाठी एमटूएम फेरी ही शे-दीडशे मोटारी नेऊ शकणारी रोरो बोट सुटते. इथूनच मुंबईतून कोकणात जाणाऱ्या आणखी एका रोरो बोटीचाही शुभारंभ नुकताच करण्यात आला. पावणेदोनशे वर्षांनंतरही पुन्हा भाऊचा धक्का उपयोगात येत आहे, हे विशेष.

मुंबईच्या विकासाचा पाया रचणाऱ्या या भाऊच्या धक्क्याने अशी विविध स्थित्यंतरे अनुभवली आहेत. ईस्टर्न वॉटरफ्रन्ट डेव्हलपमेन्ट नावाने या पूर्वेकडच्या गोद्यांचा विकास करण्याच्या योजना गेली दोन दशके विचाराधीन आहेत. मुंबईतून पनवेलकडे आणि नव्या मुंबईतील नव्या आंतरराष्ट्रीय विमानतळाकडे जाणारा अटल सेतू म्हणजेच शिवडी-न्हावाशेवा पूल हा कित्येक वर्षांपूर्वी कागदावर आखला गेला होता. उशिराने का होईना, तो प्रत्यक्षात आला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनसपासून वडाळा-मानखुर्दपर्यंतचा ईस्टर्न फ्रीवेही याच गोद्यांच्या परिसरात तयार झाला आहे. आता भाऊच्या धक्क्याच्याच परिसरातून ऑरेन्ज गेटपासून मरीन ड्राइव्हपर्यंत ७७६५ कोटी रुपये खर्चून बोगद्यातून एक रस्ता काढला जात आहे. या रस्त्यामुळे मरीन ड्राइव्हला बाहेर पडून कोस्टल रोडमार्गे झटपट वांद्र्यापर्यंत पोहोचता येईल. भाऊ तथा लक्ष्मण हरिश्चंद्र अजिंक्य यांनी कर्नाकबंदर परिसरातील विकासाचा पाया रचला नसता, तर हे सारे शक्यच झाले नसते. आपले योगदान पिढ्यान् पिढ्या कसे उपयुक्त आणि विकासास उपकारक ठरू शकते, त्याचा हा आदर्श वस्तुपाठ ठरला. तेव्हा भाऊचा धक्का हा मुंबईच्या पायाभूत सुविधांच्या उभारणीला पुढे रेटणारा म्हणजेच प्रगतिशील धक्का देणारा ठरला, असेच म्हणता येईल.

- समीर कर्वे

sameerkarve@gmail.com

[illegible]

समिंदरा

... मग तीही बसून राहिली. तिने एकवार त्याच्याकडे पाहिले. एक गोड स्मित केले अन् पाठमोरी होऊन वाळूवर प्रेमाने हात फिरवला. माती एकसारखी गुळगुळीत झाली. 'फ्रेंड्स फॉरएव्हर.. व्हेदर ही फरगेटस मी ऑर आय फरगेट हिम.. स्टिल अवर फ्रेंडशिप विल बी देअर फॉरएव्हर. वाळूत तिची सुबक अक्षरे अलवार उमटत गेली. लिहिता लिहिता ती त्याच्यापेक्षा बऱ्याच अंतरावर गेली.

''**ए** ए अग, काय करतेयस ग..''

''समिंदराकाठच्या रेतीत तुझ्या उमटलेल्या पावलांवर पाऊल ठेवून तुझ्यापर्यंत येण्याचा प्र-य-त्-न.'' ती एक एक पाऊल हळुवार टाकत म्हणाली.

''हा काय खुळचटपणा आहे? शांतपणे बस इथे आणि हे समिंदरा काय? समुद्र म्हणतात.'' तो समुद्राच्या लाटांकडे बघतच म्हणाला.

''समिंदरा! मस्त ए किनई. समुद्र म्हटलं की मला आपला भूगोल आठवतो. समुद्र म्हणजे खारं पाणी. जगात पाच महासागर आहेत. पॅसिफिक महासागर, अरबी समुद्र, हिंदी महासागर, बंगालचा उपसागर आणि अंटार्टिक. आणि अजून काय काय... आय हेट भूगोल.. म्हणून मग समिंदरा. समिंदरा म्हटलं की तो साजण-सख्या वाटतो. खूप जवळचा वाटतो. तुला नाही कळायचं ते सोड.''

''बरंय नाही कळतं ते. हे सगळं दुसरंतिसरं काही नसून याला बावळटपणा म्हणतात. ज्यात आपली पीएचडी आहे.''

''बावळटपणा तर बावळटपणा. पीएचडी तर पीएचडी. तुला काही प्रोब्लेम. मी म्हटलं का तू पण असा ऊठ अन माझ्यासारखं कर. माझ्यासारखं वागावं असा काही नियम नाही रे आणि माझा हट्टपण... ये तिकडे बघ...'' तिने आनंदून त्याच्या खांद्यावर हात ठेवला.

''काय? तो भुट्टेवाला. आता भुट्टा हवाय तुला?''

''काय? तो भुट्टेवाला नव्हे रे. कोण तो भुट्टेवाला. तुझं मराठीचं व्याकरणं कच्च दिसतंय.'' असे म्हणताच, त्याने तिच्या डोक्यावर हलकीशी टपली मारली. ''भुट्टा नाही, कणीस. आपली मराठी तर फारच धन्य दिसतेय मॅडम.''

''नाही, भुट्टाऽऽऽच. ए, जाम भूक लागल्यासारखं वाटतंय.'' मातीशी खेळता खेळता रडवेल्या स्वरात ती म्हणाली. तसा तो एकदम उठला. ''आता असा मध्येच उठून काय उभा आहेस?''

''बाईसाहेब, 'भुट्टा' हवाय ना!'' तो मुद्दाम तिच्या भुट्टावर जोर देत म्हणाला.

''सो नाईस ऑफ यू डिअर. जा..जा.. पटकन जा, अन पटकन घेऊन ये.'' मोठे डोळे करून ती त्याच्याकडे पाहत म्हणाली.

लिंबू-मीठ लावलेल्या कणसाचे दाणे जिभेवर पडताच तिने समाधानाची मिटकी मारली. स्वर्ग मिळाल्याचा आनंद तिच्या चेहऱ्यावर पसरून राहिला. 'जियो मेरी जान' ती उत्स्फूर्तपणे म्हणाली.

'इटस माय प्लेजर हर हायनेस' असे म्हणून त्यानेही तिला दाद दिली. दोघेही खळाळून हसत सुटले.

कणीस खाता खाता मध्येच काहीतरी आठवल्यासारखे ती एकदम ओरडली, ''ए तुझा ब्लॉग वाचला परवा. सॉलीडच लिहिलंयस. ए, पण राजकारण-समाजकारणातलं तुला खरंच कळतं इतकं.'' ती खट्याळ हसून एकच भुवई उंचावत त्याच्याकडे प्रश्नार्थक बघत राहिली..

''तुला काय वाटतं? चांगलं कळतं, समजलं! तुझा वेडेपणा ज्याला झेलता आलं त्याला जगातलं सगळं काही करता आलं.''

''पण मी काय म्हणते, तुला थोडं हलकंफुलकं लिहायला काय होतं रे.'' ती कणसाचा एक दाणा तोंडात टाकत म्हणाली, ''म्हणजे बघ रस्त्यावरून जाताना अनुभवलेला एखादा प्रसंग.. लोकलची धकाधकी... समिंदराकाठची एखादी मस्त संध्याकाळ...नुकतीच पाहिलेली-आवडलेली फिल्म. कायम आपलं चेहरा आक्रसून, कपाळावर आठ्या पाडून, डोळ्यांवर हा असा चष्मा चढवून गंभीर होण्याची गरज आहे का? पाहावं तेव्हा हे भलं, भलंमोठं आणि मुळातच समजायला किचकट लिहावं असा नियम आहे का?''

''आणि मी काय म्हणतो. मीच लिहावा असाही काही नियम आहे का? जगाला उपदेशाचे डोस देण्यापेक्षा आपणच का नाही एखादा ब्लॉग लिहीत. म्हणजे तसा तो वाचकांवर अन्यायच असेल, तरीही...''

''राहू दे हां, राहू दे. तुला भारी-भारी जमतं लिहायला तर इतक्या फुशारक्या मारायचं कारण नाही. मला नाहीच आवडत तुमचं ते ब्लॉगब्लिग. मनसोक्त आनंद घ्यायचा, अनुभवयाचं यातच जास्त मज्जा आहे. तुझ्यासारखं मनात, आठवणीत साठवायचंच नाही काही, हे आपल्याला जमत नाही. जमणारही नाही आणि मला मुळी आवडच नाही आपलं ऊठसूट अनुभवलेलं लिहीत बसायला. माझ्यासाठी अनुभवातच आनंद आहे. तेव्हा तुमच्या थोर विचारवंताच्या जगात आम्हा पामरांची नकोच लुडबूड.''

''हां. तेच म्हणतोय मीपण. कशाला उगाच इतरांच्या ब्लॉगमध्ये लुडबूड करायची ना.'' तो धीरगंभीरपणे म्हणाला.

तिने नाक उडवत, नाटकी रागाने त्याच्याकडे पाहिले. तसा तो तिच्याजवळ सरकला. तिच्या खांद्यावर हात टाकत खोडकरपणे म्हणाला, ''रागावलीस की कसली गोड दिसतेस ग. आधी लक्षातच नाही आलं.''

''अस्सं! मग कायमची रागावू का तुझ्यावर.'' तीही त्याच्या सुरातच उत्तरली.

''आई ग, इतकी कठोर शिक्षा. ठार मारायचा विचार आहे का?''

''उफ्ये नौटंकी!'' मान झुकवून त्याच्याकडे मजेदार पाहत ती म्हणाली.

मग दोघेही हसू लागले. नंतर बराच वेळ ते काहीच न बोलता समुद्राच्या लाटांकडे पाहत राहिले. भरतीची वेळ होती. वेगात लाटा येत होत्या. त्यांच्या पायांना स्पर्श करत पुन्हा

मागे सरकत होत्या. तिने मान वळवून त्याच्याकडे पाहिले तसे त्यानंही तिच्याकडे पाहिले. तिला काहीतरी बोलायचेय असे वाटून त्याने खुणेने विचारलेही ‘काय?’

तिनेही डोळ्यांनीच ‘काही नाही’ म्हणून उत्तर दिले आणि तिने तिचे लक्ष समुद्राकडे वळवले. तो मात्र तिलाच पाहत राहिला.

काही वेळाने ती उठली.

‘‘आता मध्येच कुठे निघालीस?’’

‘‘फार बोअर करतोस तू. कितीवेळचं काही बोलतच नाहीयेस. नुसतं आपलं समुद्राकडे पाहत बसला आहेस, मला तू जरापण आवडत नाही. आय हेट यू. मला राग आलाय.’’

ती उठली, त्या वेगाच्या दुप्पट वेगाने त्याने तिचा हात खेचला अन् खाली बसवले. ‘‘तुझा रागपण भारी आहे. आला की तो इतरांना सांगावा लागतो. कळत कोणालच नाही. तू म्हणजे अजब रसायन आहे.’’

‘‘थँक्य यू.’’

‘‘ही कॉम्पिमेंट नव्हती...’’

‘‘तुझ्यासारख्या खडूसकडून अपेक्षितपण नाही.’’ बोलता बोलता ती पुन्हा उठली.

‘‘आता परत काय झालं. उठाबशा काढायची शिक्षा दिलीये का कोणी तुला?’’ त्याने तिला पुन्हा खेचून खाली बसवले.

मग तीही बसून राहिली. तिने एकवार त्याच्याकडे पाहिले. एक गोड स्मित केले अन् पाठमोरी होऊन वाळूवर प्रेमाने हात फिरवला. माती एकसारखी गुळगुळीत झाली. ‘फ्रेंड्स फॉरएव्हर.. व्हेदर ही फरगेटस मी ऑर आय फरगेट हिम.. स्टिल अवर फ्रेंडशिप विल बी देअर फॉरएव्हर. वाळूत तिची सुबक अक्षरे अलवार उमटत गेली. लिहिता लिहिता ती त्याच्यापेक्षा बऱ्याच अंतरावर गेली.

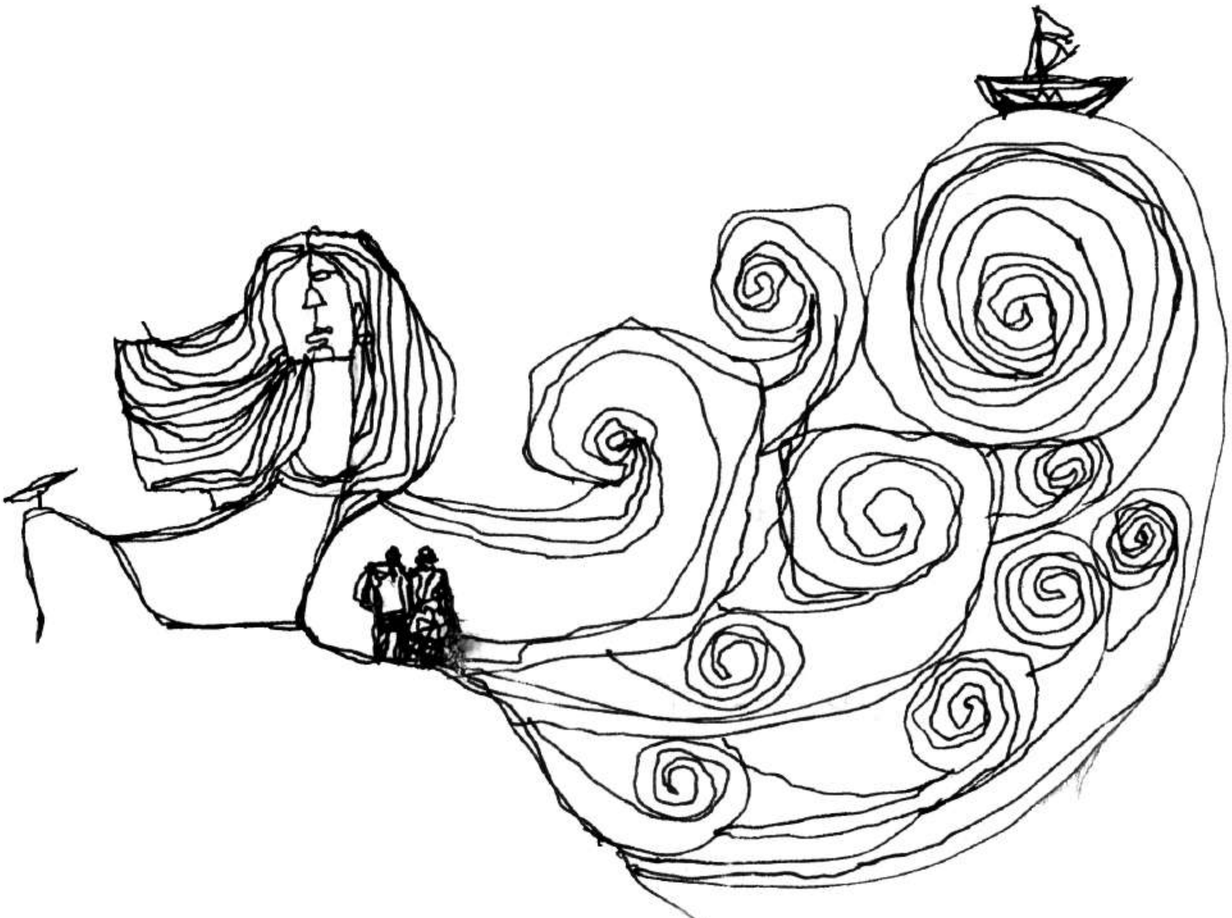

''व्हॉट इज धिस यार...व्हाय यू ऑलवेज वान्ट टू बी इन ॲम्बॅरिसिंग सिच्युएशन.. ॲण्ड दॅट यू मेकिंग मी अल्सो, सोऽऽऽ ॲम्बॅरिसिंग. सी धिस लिटल चॅम्प हॅज कम टू सी व्हॉट यू आर डुईंग..'' त्या गोड पोराकडे तिने हसून पाहिले तसा तो तिथून पळाला.

तो पुन्हा म्हणाला, ''स्टॉप इट नाऊ.'' तसे तिने त्याच्याकडे एकवार पाहिले आणि लिहिलेल्या अक्षरांना पुन्हा सुशोभित करण्यात मग्न झाली. तिने चक्क दुर्लक्ष केलेले पाहून तो पुन्हा म्हणाला ''ओय, बसा ना आता. 'स्वच्छ अक्षरं सुंदर अक्षरच प्रमाणपत्र मिळवायचंय का? त्याला काय एवढं गिरवत बसायचंय. पाणी आलं की माती आहे तशी होते..''

''अडवलंय तुला कोणी. इथंच बसून राहा असं म्हटलंय मी? उगीच कसली रे तुझी पटर पटर. मला नाही तुझ्यासोबत थांबायचं. ऊठ इथून पटकन. म्हणे, पाणी येऊन हे सगळं फिसकटवणार. बरं फिसकटणारं तर फिसकटणार, पण म्हणून पाणी यायच्या आधीच मनातला विचार फिसकटायचा? येडचॅप. आपल्याला जमणार न्हाय! समदं जगून बघायचं असतं, कळलं?'' असे बोलतच तिने त्याच्या नाकाला माती लावली, ''करून बघावसं वाटलं की करायचं रे बाबा. समुद्राला समिंदरा म्हणावंस वाटलं, म्हणायचं. मातीत लिहावं वाटलं, लिहायचं. बघ मातीत अक्षरं किती सुरेख उमटतात. मला तर चक्क आत्ता इथे पाठ टेकावीशी वाटते..''

''पण तू टेकवणार नाहीयेस.'' तो दरडावण्याच्या सुरात इटकन उत्तरला. हिचा काही भरवसा नाही खरोखरच झोपायची, असा त्याच्या मनात विचार आला आणि तो अविश्वासाने सांगू लागला, ''तू इथं पाठ टेकवणार नाहीयेस'' खरेतर त्यालाही कळत नव्हते की तो सांगतोय की विचारतोय. तिच्याकडे तसाच अविश्वासाने तो पाहत राहिला.

''तुला काय वाटतं रे, माझी अक्कल घास चरायला जाते. पाहावं तेव्हा तुझ्या सभ्य जगण्याचे धडे देत बसतोस.'' तिचा रागावलेला नूर त्याने ओळखला, तसा शांत झाला. ती अजूनही मन लावून वाळूत चित्र रेखाटण्यात गुंतली होती. तिचे सुंदर अक्षर, चित्रासाठी वळण घेत असलेली तिची सुबक बोटे आणि या सगळ्यात गढून गेलेले तिचे रूप. कितीतरी वेळ तो न्याहाळत बसला. याक्षणी त्याला ती नेहमीपेक्षा जास्तच गोड वाटू लागली होती. 'बालिश वागते पण मनानं स्वच्छ आहे.' स्वत:शीच कुजबुजला. दोघांमधील वाढलेले अंतर कमी करत तिच्या शेजारी जाऊन बसला. तिने फिरवला होता अगदी तसाच त्यानेही वाळूवरून हात फिरवला. तिने हसत डोळ्यांची उघडझाप करत त्याला 'हां, लिही लिही' अशी दाद दिली. त्याच्याही चेहऱ्यावर एक स्मितरेखा उमटली. त्याने एक फुल काढले. ज्यातील एकही पाकळी एका आकाराची नव्हती आणि एका मापातीलही. 'क्या बात है, जियो मेरी जान. झक्कास काढलयंस की फूल.' आपली फिरकीच घेतीय असे वाटून वाळूवर हात फिरवण्यासाठी तो सरकला तसा तिने त्याच्या चित्रावर तरंगता हात ठेवला. ''अरे, लई भारी काढलयंस. आणि तुला इथे फक्त चित्र काढण्याचा अधिकार आहे. ते चित्र किंवा अक्षरं ना समिंदराला अर्पण करायची असतात. म्हणजे ती दूर दूर देशापर्यंत जातात, समजलं. समिंदराची लाट येईल अन् घेईल सामावून हे फूल. तू कशाला उगीच त्याचा अधिकार हिरावतोस. चल आपण मिळून एक चित्र काढू यात. तू माझं काढ अन् मी तुझं काढते. बघू तर, माकडाचं कसं चित्र काढता येतं.''

''डोन्ट वरी, मी जे काढेन ना त्याला माकडही म्हणता येणार नाही. ते आदिमानवासारखं दिसेल.''

''वॉव! व्हॉट अ ग्रेट जोक!'' असे म्हणत तिने त्याला एक गमतीत फटका मारला आणि दोघेही एकमेकांचे चित्र काढू लागले.

''सो... तीन महिन्यांपूर्वी आपण एकाच्या प्रेमात पडला होतात. त्याचं काय झालं?'' तो एकदम बोलू लागला.

तिने चमकून बघितले. कपाळावर झटदिशी आठ्या आल्या. ''माईंड यूवर लँग्वेज. मी कोणावर प्रेम करते दॅट यू नो व्हेरी वेल आणि तीन महिन्यांपूर्वी नव्हे खूप वर्षांपूर्वी.

''कोणावर?''

'....'

''सांग ना, कोणावर?''

ती त्याच्याकडे दुर्लक्ष करत उद्गारली, ''चप्पल कुठेय.''

''आता काय चपलीनं मारणार आहेस?''

''नॉनसेन्स. चप्पला तिथेच सोडून आलास. थांब मी घेऊन येते.''

''ओय.. इथे अशी काय रहदारी आहे तेव्हा तुला त्या चपलांची फिकीर. सिंड्रेलाचे बूट आहेत का हरवायला! बस शांत आणि सांग.''

''तूच सांग तुझं. माझं कितीवेळा ऐकणारायंस. तू म्हणे मुलगी पाहायला गेला होता. तुझ्याविषयी मला बाहेरून कळावं यासारखं वाईट काहीच नाही. पण तू असाच राहणार, आतल्या गाठीचा.''

'माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दे आधी. प्रश्नाला प्रश्न हे उत्तर नसतं असं तुमचंच थोर तत्त्वज्ञान आहे ना!''

''हे बघ, तुला मी आधी सांगून झालंय. त्यात नवीन काय? आणि हे मध्येच आठवायचं काय कारण. गढे मुर्दे उखाडने में क्या मजा.. छट्टो यार..! आता असा काय पाहत बसलायंस...झालंय ना रे तुला सांगून. परत काय ऐकायचं? बऽऽरं, वर्षभरापूर्वी मार्केटिंगच्या निमित्तानं नीलशी माझी ओळख झाली आणि त्यानं मला लग्नाविषयी विचारलं. इतकीच

काय ती घटना. उगीच पराचा कावळा करून प्रेमात पडली वगैरे बोलत जाऊ नको, मनाला लागतं रे.''

''अस्सं. घटना एवढीच आहे? डू यू रिअली थिंक आणि केलं असतं त्याच्याशी लग्न तर.'' तो अजूनही मूळ मुद्दा सोडत नव्हता.

''तर काय?''

''तेच म्हणतोय, तर..''

''एव्हाना चक्क तो मला बोअर झाला असता आणि आता इथे मी तुझ्यासोबत...''

''नसतीस, होय ना.''

''चूक. आता इथे मी तुझ्यासोबतच बसले असते, पण फक्त तू जे असं खेटून बसलायस ना तसं न बसता मघाशी त्या चपलांपाशी बसला होतास ना तिथेच बसला असतास आणि माझ्या कोणत्याच कृतीवर तू रागावलाही नसतास. नीलने तुला बजावून ठेवलं असतं की त्याच्या 'बायको'ची व्यवस्थित सरबराई होऊ दे. जुन्या मित्रांमध्ये वेळ घालवला की ती एकदम फ्रेश होईल रे, त्यामुळे तुमची जबाबदारी, मैत्रिणीला खुश ठेवा. तुम्ही चारला भेटताय ना, मी येतो साडेपाचपर्यंत असं त्यानं सांगितलं असतं. दोन माणसं एकत्र आली तरी दोन वेगळे अवकाश असतात हे कळतं त्याला आणि तो निश्चितच जपू शकतो, माझा अवकाश!''

'खुळी झालीस का? मुलं अशी नसतात. त्यानं तुला माझ्याबरोबर पाठवलंच नसतं आणि बायको मित्राबरोबर दीड तास तुझ्या समिंदराच्या काठावर बसावी..थिंक रॅशनल.''

'हाच फरक आहे तुझ्यात अन् त्याच्यात. 'बायको' हे लेबल लागलं की लगेच तिच्यात अन् तिच्या फिलिंगमध्ये फरक पडत नसतो. तिच्यातील मुलगी, मैत्रीण, सखी, सहचारिणी, अर्धांगिनी ही सगळी रूपं अलवारपणे त्या त्या घडीला खुलवत जायची असतात हे त्याला पुरतं ठाऊक आहे. त्या अर्थी नील हा कोणत्याही मुलीला हवासा वाटणाराच आहे.

''अस्सं, तर का नाही मग हो म्हणालीस आणि नव्हतं हो म्हणायचं तर मग मला हे कशाला सांगितलंस.''

'कशाला म्हणजे? नाही, म्हणायचं काय तुला...मघापासून तीच ती री ओढत आहेस आणि मी त्याला निश्चितच हो म्हणू शकते अगदी आजही. एखाद्या अनोळखी माणसाशी जुळवून घेण्यापेक्षा नीलच्या सहवासाचं मोल अधिक आहे. पण कसं आहे ना, तो जरी खूप चांगला असला तरी मी त्याच्या प्रेमाला न्याय देऊ शकते का याविषयी माझी मलाच शंका आहे, कारण मी... माझं प्रेम...'' ती अर्धवट अडखळत बोलली. किंचित अस्वस्थही झाली. कैकवेळा सांगितलेल्या गोष्टी पुन्हा पुन्हा काय ऐकायचं असतं, काय विचारायंच असतं, नीलविषयी काय माहीत करून घ्यायचं असतं याला. नीलविषयी जाणून घ्यायचं असतं की आणखी काही...तिच्या मनाचा गोंधळ उडाला.

ती काहीतरी अवास्तव, खोटे बोलत असल्यासारखा तो एकदम हसायला लागला. ती एकदम भांबावून गेली त्याच्या हसण्याने. मग पुढे तीच म्हणू लागली, ''नीलचा विषय तुला इतका का प्रिय आहे. प्रत्येक भेटीत त्याचं नाव काढल्याशिवाय तुला बरं नाही वाटत का? आणि नील! नीलचं म्हणशील तर त्याला सारं काही ठाऊक आहे. मला कुणीतरी आवडतं. त्याचा मला नकार आहे हेही त्याला ठाऊक आहे आणि तरीही मी त्याची एक चांगली जोडीदार होऊ शकते असंही त्याला वाटतं. त्यामुळे तो मला माझ्या प्रेमासह स्वीकारायला तयार होता. रादर आहे. सारं काही फक्त माझ्यासाठीच अवघड आहे. पण मी का तुला हे सगळ सांगतेय.

''एक्झॅक्टली, मलाही नीलचं कौतुक ऐकण्यात रस नाहीये. माझा मुद्दा इतकाच आहे, हे सगळं मला का सांगितलं?''

''म्हणजे? किती वेळा तू मला हा प्रश्न विचारलायस. तुला कशाला सांगितलं म्हणजे? तुला नाही सांगू शकत का मी? तुला म्हणायचंय तरी काय ते एकदा स्पष्टच कर'' ती फणकाऱ्यानं म्हणाली.

''हो म्हणजे या घटनेत काहीच राम नाही, असं तुला वाटतं किंवा नीलला तुझा नकारच होता तर मग मला का सांगण्यात आलं? मी कसा रिॲक्ट होतोय हे पाहायचं होत ना तुला?''

या वाक्यावर ती आता कोसळायचीच बाकी होती.

''मूर्ख आहेस का तू. काहीही काय बोलतोयस. आपण मित्र आहोत म्हणून आयुष्यातील एक घटना सांगितली. तुझ्या रिॲक्शनचं मी काय लोणचं घालणार होते. आपल्या इतर मित्र-मैत्रिणींकडून तुला काही कळल्यास तुला वाईट वाटेल म्हणून मीच तुला सांगितलं. निव्वळ एक घटना म्हणून सांगितलं तर त्याचा असा अर्थ घेतलास.'' बोलता बोलता तिचा आवाज कापायला लागला होता. तिचा चेहरा लालबुंद झाला होता. श्वास वाढले होते. नाकपुड्या फुलल्या होत्या. तिचा असा अवतार पाहून तो एकदम शांत आवाजात म्हणाला,

''ए अशी चिडू नकोस ना. किती रागावून बोलतेयस. मी सहज तुझी गमंत करत होतो.''

''गमंत? ही गमंत वाटते तुला. तुझा इगो दुखावला गेलाय ना म्हणून तू असा बरळू लागलायस. ओह! आता लक्षात आलं....तुला वाटलं की मी तुला हे सांगून 'जेलस फिल करवण्याचा प्रयत्न करतेय? तुझ्या मनातलं सहज ओठांवर आलं आणि आता तू त्याला 'गमंत' म्हणतोयस. डावपेच आखून नाती निर्माण होत नाहीत. नातं निर्माण व्हायला, खुलायला आणि स्वीकारायला तुमच्या मनातील मूळ भावनाच महत्त्वाच्या असतात. मनातलं ओठांवर यावं यासाठी किंवा आपल्याच मनाशी आपली ओळखं पटावी म्हणून एखादी सिच्युएशन निर्माण केली जाऊ शकते, पण त्यानिमित्तानं होणारं

रिअलायझेशनच महत्त्वाचं असतं. घटना कृत्रिम असली ना तरीही मुळातचं तुमच्या ठायी काही गोष्टी असाव्या लागतात. तुला बोलतं करण्यासाठी, तुझ्याकडं त्या फीलिंग असायला हव्यात ना...तुला तसं काही वाटतच नाही हे मला माहीत असताना, मी असे पर्याय शोधेन असं वाटलंच कसं तुला? चांगला मित्र म्हणून तुला आयुष्यातील एक घडामोड सांगायला गेले तर तू त्याचा असा अर्थ काढलास. मला वाटतं इथून पुढे आपण न बोललेच बरं. मी आपली बावळटासारखी तुला काहीतरी सहज बोलेन. सहज सांगेन. तर तू त्याचा भलताच अर्थ घेशील. माझं डोकंच दुखायला लागलंय आता.''

ती तावातावाने उठून उभी राहिली. चपलांपाशी पोचली. पायात चपला सरकावल्या. डोळे पुसत-पुसत ती चालायला लागली. तो जागेवरच निश्चल होता. तिला थांबवण्याची हिंमत झाली नाही. थांबवून काय बोलणार म्हणून तो तसाच तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहत राहिला. लांबलचक केसांना तिने घट्ट वेणी घालून वर बांधून टाकले होते. तिच्या गव्हाळ रंगाला अजिबात शोभणार नाही असा गडद निळ्या रंगाचा लाँग टॉप आणि फिक्या रंगातील जीन्स असा आजच्या जमान्यात बावळट वाटावा असा काहीतरी वेश तिने केला होता. हे असे साधसुधे जगणे आपल्याला अजिबात आवडत नाही पण तरीही अशा बावळट कपड्यातील ही पोरगी कायम आपल्याला सोबत लागते. मनातील काहीही सांगायचे असले की हिची आठवण होतेच. ओठांवर आलेच होते, जे त्याच्याही मनाच्या खोल तळाशी होते. पण त्याने तिला आजपर्यंत इतके कधीच रागावलेले पाहिले नव्हते. त्यामुळे तो पुरता गोंधळलेला होता. गमतीचे रूपांतर असे होईल असे त्याला अजिबात वाटले नव्हते. तिची नुसती फिरकीच तर घ्यायची होती.

पण ती तर जाम वैतागली. साधी आहे पण मनासारखी जगते. स्पष्ट बोलते. वाटलेले सगळे बोलते. भररस्त्यात ओरडून सांगते- छान कॉम्बिनेशन घातलयंस, लटका राग आणत आय हेट यूपर्यंत सगळे काही स्पष्ट बोलते. म्हणूनच तिला गमतीत बोललेलेही लागले असणार. त्याला एकदम चूक लक्षात आली. पण ती दिसेनाशी झाली होती. तो तसाच बसून राहिला होता. अर्धा तास तसाच गेला. 'तुझ्या पावलांवर पाऊल ठेवत तुझ्यापर्यंत येण्याचा प्र-य-त-न करतेय.' असे मघाशी किती सहजपणे बोलली होती. ही सहजता आणते कुठून असा विचार करत तोही जागचा उठला. पायात चपला सरकावल्या. तिची पर्स तिथेच पडलेली दिसली. ही जाणार कशी, पर्स तर इथंच आहे असं म्हणत असतानाच त्याला मातीत उमटलेली तिची पाऊलवाट दिसली. या पावलांवर पाऊल ठेवून तिच्यापर्यंत पोचूयात म्हणत त्यानेही चालायला सुरुवात केली. माती संपली. पण ती नाही भेटली. मग कच्चा रस्ता लागला. त्या रस्त्याच्या कडेला बसस्टॉप होता. घाईत तिथे पोचला. पण ती तिथेही नव्हती.

तेवढ्यात पाठीमागून खांद्यावर कोणीतरी हात ठेवला. तो झर्रकन वळला तर मागे कोणी तरी उंच तरुण उभा होता. गव्हाळ रंग. काळेभोर डोळे, तांबूस केस. आठएक दिवसांपासून तरी गालावरून वस्तरा फिरला नसावा याची जाणीव देणारी दाढी आणि ओठांवर सुंदरसे स्मित. ''हे ड्युड, इथे काय करतोयस? मैत्रिणीला समिंदराच्या काठावरच सोडलंय का?''

त्याच्या तोंडातून 'समिंदरा' शब्द ऐकताना त्याला कसंसंच झालं.

तिने उच्चारलेले एकूण एक शब्द आपल्यासाठी असतात, त्यात मध्येच तिसऱ्या कोणीतरी ते ऐकावे- उच्चार करावे याची त्याला चीड आली. कोण हा उपटसुंभ म्हणून तो त्याच्याकडे पाहत राहिला. त्याने हस्तांदलानासाठी हात पुढे केला. ''ओह.. सॉरी, ओळखलं नाहीत ना. मी नील.''

ते नाव ऐकताच त्याला समुद्रात फेकल्यासारखे वाटले. हा इथे कसा? आणि मला कसे ओळखले? माझ्याशी बोलायची हिंमतच कशी झाली? समिंदरा हा शब्द उच्चारलाच कसा? अशा अनेक प्रश्नांनी त्याच्या मनात गोंधळ सुरू झाला होता. तो एकाएकी कमालीचा अस्वस्थ झाला. पण नीलला त्यातील काहीही कळणार नाही याची खबरदारी घेत तो फक्त हसला. म्हणजे त्याला नेमका कसा प्रतिसाद द्यावा हे त्याला सुचलेच नाही. तो बावळटासारखा नुसताच उभा राहिला.

''व्हेअर इज शी?'' नील पुन्हा उद्गारला.

या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करत तो म्हणाला, ''तू मला कसं ओळखलसं?''

''तिच्या स्लॅमबुकमुळे.''

''स्लॅमबुक?'' त्याच्या कपाळावर आठ्या पडल्या होत्या.

''हो. स्लॅमबुक. खरं तर तिच्या आठवणींची सुरेख डायरीच. सगळ्या अविस्मरणीय क्षणांना तिच्या त्या डायरीत जागा मिळाली आहे. ॲण्ड यू आर सो लकी. तुला तर बहुतेक पानांत जागा मिळाली आहे. प्रत्येक ट्रिप, ट्रेकिंग, फंक्शनच्या ग्रुपफोटोमधून तू मला आधीच भेटला होतास. आज फक्त थेट बोलू शकलो.''

तिच्या या स्लॅमबुकविषयी आपल्याला काहीच माहीत नाही हे जाणून तो एकदम खजील झाला. आपली जवळची मैत्रीण आणि हे बाहेरच्या कोणा सोम्या-गोम्याला, सोम्या-गोम्याला नाही तर चक्क नील नावाच्या प्राण्याला माहीत असावे? इट्स शेमफुल. तो मनातील मनात चरफडला.

तसा नील म्हणाला, ''तूपण आताच येतोस की काय? अरे चल मग. चिडली असेल ती. उशीर झालेलं जराही खपत नाही तिला. साडेपाच वाजताहेत. मी तर वेळेवर आहे बुवा, पण तुझं काही खरं नाही.''

''वेळेवर? म्हणजे तू येणार होतास का? ती बोलली नाही.''

''हो. तुला सरप्राईज द्यायचं ठरलं होतं, म्हणून.''

''कसलं सरप्राईज?''

''सगळं सांगणार आहे, पण त्याआधी तिला तर भेटू या.''

''ती जस्ट गेली.''

''म्हणजे! ती आली होती? आली होती तर मग अशी कशी गेली? मला न भेटताच?''

तुला कशाला भेटायला हवे? त्याच्या ओठांवर आलेला प्रश्न त्याने गुपचूप गिळला.

''पण मग ती काही बोलली का तुला?'' नीलच म्हणाला.

''कशाबद्दल?''

''आमच्याबद्दल?''

त्याची अस्वस्थता शिगेला पोचली. ''आमच्याबद्दल म्हणजे?'' खरं तर त्याला यापुढे काहीही भलतसलत ऐकायचे नव्हते.

तसा तो एकदम हसत म्हणाला. ''आमच्याबद्दल म्हणजे? आमच्या लग्नाबद्दल. ती तुला आज हेच तर सांगणार होती.''

''ती लग्न करतेय. हे कसं शक्य आहे.'' तो अविश्वासाने म्हणाला.

''हम्म खरंय. पण झालं शक्य.''

तो काहीतरीच बोलतोय. त्याच्या थेट मुस्काटात लावावी. तिच्याविषयी कोणी असे काही बोलावे? तो जाम चिडला. आणि चिडक्याच आवाजात म्हणाला, ''...पण तिचं दुसऱ्या कोणावर तरी प्रेम आहे.''

''आय नो दॅट.''

''देन?''

''व्हॉट देन? कोणाच्या भावनांशी आपण खेळू थोडीच शकतो. तिच्या फीलिंगचा खरेपणा हाच आहे, की ती तिच्या कृतीबद्दल, भावनेबद्दल कधीच अप्रमाणिक नाही. मला तिच्याबाबत एक कळलंय हिंदीत ज्याला 'अफसोस' म्हणतात ना, ते तिला जमत नाही. ती खरी आहे, हे खूप महत्त्वाचं आहे, नाही का? आणि मग तिचं पहिलं प्रेम हे तिच्यासाठी दैवतासारखं आहे. निर्मळ आहे. मग आपण कोणाला म्हणतो का, देवावर प्रेम करू नको म्हणून. तिने बिनधास्त तिच्या देवावर प्रेम करावं मी माझ्या देवावर. तिच्या सहवासाचा लोभ तरी कसा सोडू? तिचा सहवासच मला प्रेमासारखा वाटतो. मग म्हटलं, ती आवडते. तिचं प्रेमही आवडू लागेल. तुला हे पुस्तकी वाटेल, पण आज तिच्यावर प्रेम करायला लागलोय तेव्हा ते तितकंच सहज वाटतंय. ती सोबत असेल तर जमेल याची खात्रीही वाटतेय.''

''तुला माहीत आहे, कोण आहे तो?''

''नाही! मी विचारलं नाही. माहीत झालं तर कदाचित मला ते नेमकं हाताळता येणार नाही. शेवटी मी माणूसच आहे. त्रास होईल उगाचच. पण खरं सांगू... तिला बऱ्यापैकी ओळखतो त्या अर्थी अंदाज आहेच.'' नीलने सूचक उत्तर दिले.

तो शांतच उभा राहिला. त्यालाही कुठे कळत होते तिच्या आयुष्यातील या नव्या वळणाशी नेमके आपण कसे वागायचे, बोलायचे. रादर या वळणावर तिला एकटीलाच जाऊ द्यायचे की करायची सोबत नेहमीसारखीच. तो तिच्यावर उखडलाच होता. नीलविषयी राग वाटू लागला होता. त्याहून जास्त खोल आत काहीतरी चरे पडल्यासारखे वाटत होते. न सांधता येणारे.

''चार दिवसांनी साखरपुडा आहे. संध्याकाळी. तिच्याच घरी. तुला म्हणे ती सकाळपासूनच बोलावणार आहे. पण अशी काहीच न बोलता कशी गेली. फाईन. काहीतरी तसंच कारण असेल. मी बोलेन नंतर फोनवर. चल आपण चहा तरी घेऊ या.'' नीलने त्याला चहाचे विचारलेलेही त्याच्या लक्षात आले नाही.

नील त्याच्या खांद्यावर हात ठेवत पुन्हा म्हणाला, ''चल समोरच्या हॉटेलमध्ये मस्त चहा मिळतो. तुझ्या मैत्रिणीची ही आवडती जागा आहे.''

''अं. प्लीज पुन्हा केव्हातरी. मी जरा घाईत आहे.''

तो लगेच वळून समुद्राच्या दिशेने पुन्हा चालायला लागला. समुद्राची आहोटी सुरू होती. पाणी आत आत समुद्राच्या पोटात शिरत होते. त्याची अवस्थाही तशीच होती. खोल आत काहीतरी खेचून, पिळवटून निघाल्यासारखे झाले होते. लाटांचा मंदावलेला आवाज डाचत होता. न राहून त्याने तिची पर्स उघडली. त्यात बंद पाकिट होते. वर सरप्राईज लिहिले होते. आपण अशी पर्स उघडणे हे चूक आहे हे ठाऊक असतानाही तो थांबला नाही. ते पाकीट उघडलेच. त्यात डायरी होती. पहिल्या पानावर 'तुझ्यासाठी' इतकेच लिहिले होते. डायरी कोरी नव्हती. त्याने एका नजरेत पाने सर्र करून पलटली. शेवटच्या पानावर पोचला तर तिथेही पुन्हा एकदा 'तुझ्यासाठी' असेच लिहिले होते. त्याखाली एक मजकूर होता.

प्रिय,

तुझ्यासाठी....

आठवणींच्या भानगडी तुला आवडत नाहीत, ठाऊक आहे. पण नव्या आठवणी गोळा करताना मात्र तुझ्या आठवणी त्रास देतील रे. तेव्हा तुझ्याच आठवणींनी भरलेली माझी डायरी तुला भेट देतेय... का कोणास ठाऊक उगीच आतून वाटतंय, माझ्या डायरीला तुला जपावंसं वाटेल. अन् हो! नाहीच वाटलं तर परत पाठव. फेकलेलं-टाकलेलं-जाळलेलं यातलं काहीच नाही आवडायचं मला. लवकरच भेटू!

तुझीच.

तिचा एकूण एक शब्द त्याच्या डोक्याची भुस्कटे पाडत गेला.

– हिनाकौसर खान
greenheena@gmail.com

[illegible]शो[illegible]र [illegible]

नवे गझलकार एकविसाव्या शतकाचे

गझल ज्या सौंदर्यासाठी आणि प्रकृतीसाठी ओळखली, आस्वादली जाते, तेच सौंदर्य आणि प्रकृती या नव्या गझलकर्त्यांच्या गझलेत दिसते. आकृतिबंधाची नुसती पूर्तता नाही तर त्याला ओलांडून काहीएक लक्षवेधक आशय मांडणारे शेर व गझला हे कवी घडवत आहेत. केवळ आकृतिबंधाची पूर्तता हे गझलेसाठी गंभीर वैगुण्य आहे. आकृतिबंधाची पूर्तता म्हणजे गझल कदापी नाही हे अटळ वास्तव हे कवी प्रभावीपणे आपल्या गझलेतून मांडत आहेत.

मराठी गझलेच्या परिप्रेक्ष्याचे दोन भाग दिसतात. एक भाग इसवी सन २००० पूर्वीचा व दुसरा इसवी सन २००० नंतरचा. २००० पूर्वीच्या कालखंडातील गझल हा स्वतंत्र लेखाचा विषय आहे. त्यामुळे त्या कालखंडातील गझलेला तूर्तास बाजूला ठेवू या. त्यानंतरची गझल मात्र लक्षवेधक आणि अपेक्षाकारक वाटते आहे. ती जाणती होण्याकडे वाटचाल करते आहे म्हणून ती लक्षवेधक व अपेक्षाकारक वाटते आहे.

साल २००० नंतर गझल लिहिणाऱ्यांची संख्या बेसुमारच वाढलेली आहे, म्हणजे गझलेच्छूंची संख्यात्मक वाढ बेसुमार झाली आहे. परंतु या बेसुमार वाढीतच काही गझलकर्ते आपल्या लक्षवेधक गझलांनी ठळकपणे उठून दिसत आहेत. या गझलकारांमुळे मराठी गझल जाणती होण्याकडे वाटचाल करते आहे असं मी म्हटलंय. २००० सालापूर्वीच्या काळातील गझलेपेक्षा या काळातील गझलकार अधिक उत्तम समज दाखवत आहेत. हा गुणात्मक विकास आहे जो संख्यात्मक वाढीच्या मानानं कितीतरी अल्प आहे, तरी तो गझलेचं गझलमूल्य आणि काव्यमूल्य या विषयी हायसं वाटायला लावणारा आहे. हे हायसं यासाठी वाटतंय कारण आधीच्या काळातील गझलेनं भविष्याविषयी निराशच केलं होतं.

गझलेचा एक विशिष्ट आकृतिबंध आहे. याचं काटेकोर पालन करावं लागतं. गझल ही वृत्तातच लिहावी लागते. ती मुक्तछंद, छंदमुक्त लिहिता येत नाही. याशिवाय यमक आणि अंत्य यमक हेसुद्धा अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. हे सगळं सांभाळून केवळ दोन ओळींच्या अवकाशात काव्य रचायचं असतं, ज्याला शेर म्हणतात. आणि शेरांची मालिका म्हणजे गझल. हा झाला गझलेचा आकृतिबंध.

हा आकृतिबंध कितीही काटेकोर पाळला तरी गझल सिद्ध होतेच असं नाही. किंबहुना ती नव्वद टक्के सिद्धच होत नसते. हा आकृतिबंध आणि त्याचं पालन किंवा पूर्तता, या चौकटीच्या फार पुढे त्या रचनेनं (म्हणजे शेरानं) जायला हवं, तेव्हा कुठे गझल रूपाकार घेते.

गझलेच्या आकृतिबंधाची पूर्तता करता येणं ही फारच प्राथमिक दर्जाची कुवत झाली. आकृतिबंध ओलांडून निरंतर पुढे पुढे जात गझलेचं रूप प्रकट करणं ही गझल मिळवण्याची प्रक्रिया आहे. ती एकदाच किंवा एकदाची करून भागत नाही, ती सातत्यानं नवनवी करत राहावी लागते. मळवाट सोडून आपल्या वाटा धुंडाळत आपल्या गझलेची वाट बनवावी लागते. नवनव्या विषय आणि आशयसूत्रांचा निरंतर शोध हे गझलेतलं सर्वात कठोर असं आव्हानात्मक काम आहे. गहन, गुंतागुंतीच्या, व्यामिश्र विषयाची आणि आशयसुसूत्रांची सुगम अशी मांडणी करणं हा या आव्हानाचा अविभाज्य भाग आहे. अख्ख्या जगाला जे दिसतं ते तर गझलकाराला दिसायला-कळायला हवंच, त्याहीपेक्षा अधिक काहीतरी विशिष्ट, अनवट, अद्भुत असं काहीतरी त्याला दिसायला हवं. बरं ते नुसतंच दिसून-कळून उपयोगाचं नाही तर ते शब्दांतून तितकंच विलक्षण सांगताही यायला हवं. या सांगण्याच्या कामातच गझलकर्त्याचा कुवतीची कसोटी लागत असते. अल्पाक्षरत्व हा गझलेचा म्हणजेच शेराचा अवकाश. म्हणजे ऐसपैस, प्रशस्त, अधिकचे शब्द खर्चायला वावच नसतो. जे काही सांगायचंय ते मोजक्या, अचूक अशा संपृक्त शब्दांत. गझलेत शब्द आणि भाषेची संपृक्तता अपरिहार्य नियम असल्यासारखी पाळावी लागते. संपृक्ततेकडे किंचितही दुर्लक्ष केलं तरी रचनेत भुसभुशीतपणा, अघळपघळपणा, पाल्हाळपण येऊन शेर निष्प्रभ होऊन जातो, परिणामी गझलही.

आज एकविसाव्या शतकाच्या पंचविसाव्या वर्षापर्यंत मराठीत गझलेचे हे अभाव गेल्या चाळीसेक वर्षांपासून चालत आलेले आहेत. त्यात प्रचंड वाढ झालेली आहे. हीच ती गझलेतली संख्यात्मक वाढ. हे गझलेचं अवमूल्यन आहे.

याच कालखंडात, म्हणजे गेल्या अडीच दशकांच्या काळात या अभावाला भरून काढणारे गझलकर्ते पुढे आलेले आहेत. ज्या गुणवत्तेसाठी गझल ओळखली जाते तीच गझल हे गझलकर्ते घडवत आहेत. ही गझल कविता म्हणून लक्षवेधक आणि अपेक्षाकारक वाटते आहे. गझल ज्या सौंदर्यासाठी आणि प्रकृतीसाठी ओळखली, आस्वादली जाते, तेच सौंदर्य आणि प्रकृती या नव्या गझलकर्त्यांच्या गझलेत दिसते. आकृतिबंधाची नुसती पूर्तता नाही तर त्याला ओलांडून काहीएक लक्षवेधक आशय मांडणारे शेर व गझला हे कवी घडवत आहेत. केवळ आकृतिबंधाची पूर्तता हे गझलेसाठी गंभीर वैगुण्य आहे. आकृतिबंधाची पूर्तता म्हणजे गझल कदापी नाही हे अटळ वास्तव हे कवी प्रभावीपणे आपल्या गझलेतून मांडत आहेत. गझलेचा समकाळ आणि समकालीन जीवनाशी अनुबंध असतो, तो दुर्लक्षून, अव्हेरून गझलेला आपलं अस्तित्व प्रकट नाही करता येणार हे भान या कवींची गझल बाळगते आहे. गझलेच्या प्रकृतीविषयीच गंभीर गफलत झालेल्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर जीजाण हे कवी दाखवत आहेत ती म्हणूनच लक्षवेधक आणि कौतुकास्पद वाटते. हे ते कवी आहेत ज्यांच्या गझला शेरांनी समृद्ध आहेत.

हे सगळेच कवी आपलं स्वत्व म्हणजे ज्याला मी आपकमाई म्हणतो असं आपलं म्हणणं मांडणारे कवी आहेत. त्यांचा स्वत:चा असा दृष्टिकोन आहे आणि स्वत:ची अशी गझलभाषा आहे, स्वत:चा असा गझलमानस आहे. आकृतिबंधाच्या आणि तंत्रपूर्ततेच्या पुढे जात हे कवी गझलेची मांडणी करत आहेत. शेकडा नव्याण्णव टक्के गझलेच्छू जिथे आकृतिबंधाच्या मर्यादेत अडकून खुरटून जातात, अशा परिप्रेक्ष्यात या कवींच्या गझलांचं पुढचं पाऊल लक्षवेधक वाटतं.

कविवर्य सुरेश भटसाहेबांचा एल्गार हा गझलसंग्रह प्रकाशित झाल्यानंतर तत्कालीन सर्व तरुण कवी गझलेकडे ओढले गेले. मात्र बहुतांश कवींनी भटसाहेबांच्या गझलेकडे बघत बघतच आपली गझल लिहिली. तिला त्यांचा स्वत:चा असा चेहरा नव्हता. आणि सर्वात दुष्कर, महाकठीण, असं आव्हान होतं ते आपला शेर आणि आपल्या शेरांची गझल घडवणं. म्हणजे आपला जीवनविचार आणि आपली जीवनदृष्टी असलेला शेर घडवणं. हे आव्हान तर अजून कायम आहे. या आव्हानाला जे यशस्वीपणे सामोरे गेले आणि आपलं स्वत्व असलेला शेर घडवत आपली गझल बांधली तेच हे प्रस्तुतचे गझलकार कवी आहेत.

हे गझलकार-कवी हे आहेत, प्रदीप कुलकर्णी, गोविंद नाईक, वैभव वसंतराव कुलकर्णी, वैभव जोशी, वैभव देशमुख, कैलास गांधी, जयदीप जोशी, रत्नमाला शिंदे, शिल्पा देशपांडे, ज्ञानेश पाटील, स्वप्निल शेवडे, सुशांत खुरसाळे, इंद्रजित उगले, सारंग पांपटवार.

या कवींची थोडक्यात वैशिष्ट्यं अशी आहेत -

पुण्याचे कवी प्रदीप कुलकर्णी आत्मपर गझलांचे कवी आहेत. आत्मकथनानं भारलेलं कथन हे त्यांच्या शेरांचं वैशिष्ट्य. कवीची आत्मरती ही एका अर्थानं आत्मकथन असतं. ही आत्मरती जितकी प्रामाणिक तितकी ती देखणी दिसते आणि तशी ती जाणवतेही. प्रदीप कुलकर्णी यांची आत्मरती ही अशी आहे. त्यांच्या या आत्मकथनात अदृश्यपणे विश्वकथनही असतं. कुलकर्णींच्या गझला या रूपाच्या आहेत. आत्मकथनातून विश्वकथन आणि विश्वकथनातून आत्मकथन असा अप्रतिम दुपेडी गोफ त्यांच्या गझलेत दिसतो. त्यांच्या

आत्मकथनपर गझलांमुळे मराठी गझलेला ऑथेंटिक पोएट्रीचा ओलावा लाभलाय असं वाटतं. वृत्त, शब्द, शब्दकळा, भाषा यांची सखोल जाण असलेल्या प्रदीप कुलकर्णींच्या गझला कमालीच्या लयदार, झुळझुळत्या प्रवाहाच्या झाल्या आहेत. गझलेचं शब्दसौष्ठव आणि भाषासौष्ठव कसं असावं याचा वस्तुपाठ दाखवायचा झाला तर तिथे प्रदीप कुलकर्णी यांची गझल दाखवता येईल. 'सकाळ' या दैनिकात पत्रकार म्हणून काम करत असताना त्यांच्या गझलांची भाषा मात्र हळवी, भावूक आणि अदबशीर अशी आहे. गझलेला पत्रकारितेची बाधा त्यांनी अजिबात होऊ दिली नाही हा त्यांच्या गझलभानाचा विशेष गुण मानावा लागेल. गझलेचा कवी म्हणून मला त्यांचं हे भान कौतुकास्पद वाटतं. कुलकर्णींना बराच काळ कविवर्य सुरेश भटांचं सान्निध्य व प्रेम लाभलेलं आहे. त्यांच्या गझलांची प्रसादपूर्ण शैली पाहता या प्रेमाचं त्यांनी आपल्या गझलेत खरोखरीच सोनं केलं आहे असं म्हणता येईल. 'एल्गारो'त्तर काळात गझलेची मूलभूत प्रकृती व सौंदर्य यांचा अप्रतिम परिपोष प्रदीप कुलकर्णींनी आपल्या गझलेत केलेला आहे. अशा गुणवत्तेच्या काही इनमिन गझलकारांपैकी ते अत्यंत अव्वल व अग्रस्थानी असलेले कवी आहेत. त्यांचे काही शेर –

कुठेही जायची उरली गरज नाही
मला माझ्यात माझे स्थान सापडले
–
ने मला जेथे कुठे जाशील तू
एकट्याला सोड नाहीतर मला
–
तुमची तर टोळी नामचीन लोकांची
मग तुम्हास भय का एकजणाचे इतके!

डोंबिवलीचे कवी गोविंद नाईक यांची गझल घनदाट आशयांनी टंच भरलेली गझल आहे. गझलेचं मर्म प्रखरपणे प्रकट करणारे ते गझलकार आहेत. अवतरणसक्षम (कोट करण्याजोगे) शेर कसे असावेत याचा अप्रतिम दाखला म्हणजे गोविंद नाईकांचे शेर. अशी शक्ती आणि गुणवत्ता असलेले आजच्या घडीचे ते अव्वल गझलकार आहेत. गझलेच्या प्रकृतीला अनुरूप आशयसूत्रांनी भरलेले त्यांचे शेर आणि गझला असतात. खणखणीत तसाच हळुवार हृदयस्पर्शी असा शेर हा जो सुरेश भटांच्या गझलेचा प्राण आहे तोच नाईकांच्या गझलेत आढळतो. त्यांच्या गझला आणि शेर सुस्पष्ट, कोरीव आणि रोखठोक आहेत. नाईक व्यवसायानं चित्रकार आणि इंटेरियर सजावटकार आहेत. म्हणूनच बहुधा नाईकांचे शेर सौष्ठवपूर्ण असतात. त्यांच्या गझलेतील समकाळाचं भान अत्यंत ठळक आहे. ते गझलेची जन्मजात प्रतिभा घेऊन आलेले कवी आहेत. 'डावा कोपरा' आणि 'डोळ्यांत आसवांच्या' हे त्यांचे दोन गझलसंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत.

त्यांचे काही अप्रतिम शेर –

जिथे असतील केवळ आरसे प्रत्येक पानावर
असे पुस्तक मला केव्हातरी वाचायचे आहे
–
स्पर्श कायेचा तुझा झाल्यावरी
वाटते पाण्यास न्हाल्यासारखे
–
कवडसा एक छिद्रातून काळोखात शिरल्यावर
किती आतूर झाले चमकण्यासाठी धुळीचे कण
–

पंढरपूरचे वैभव वसंतराव कुलकर्णी हे नव्या गझलकारांमधे अव्वल गझलकार–कवी आहेत. त्यांची गझल गंभीर–वैचारिक आहे. अशा गझलांचा सक्षक्त प्रवाह आणण्याचं श्रेय केवळ त्यांचंच आहे. ही खूप लक्षवेधक आणि गझलेला समृद्ध करणारी बाब आहे. म्हणूनच केवळ आकृतिबंधात कशीबशी बसवलेल्या तांत्रिक, निष्प्राण गझलांच्या बेसुमार गर्दीत वैभव कुलकर्णी यांची गझल ठळक उठून दिसणारी आहे. मंचावरून होणाऱ्या सादरीकरणापेक्षा तिच्या वाचनातच तिचं गांभीर्य आकळतं आणि भिडतं. गझलेच्या प्रकृतीचं हेपण एक अफलातून वैशिष्ट्य आहे. या वैशिष्ट्याचा अप्रतिम परिपोष वैभव यांच्या गझलेत झालेला आहे.

कृत्रिम मेधा या प्रश्नाचे उत्तर देते काय बघू
कविता बिविता करणारा माणूस उद्याचा असेल का
–
जीव जणू मासा आहे अन् समुद्र आहे हे दुनिया
पाण्याच्या बाहेर कुणी मासे धरणारा असेल का?
–
पोचलो एके ठिकाणी आणि तो हरवून बसलो
चाललो होतो किती मी छान आनंदात एका
–

अशी ही त्यांची शेरशैली आहे. या खास वैशिष्ट्याचे ते आजच्या घडीला पहिल्या पंक्तीतले गझलकार आहेत. 'गझल

विठ्ठल' या गझलसंग्रहानं आणि 'मराठी गझल : आकृती आणि आशय' या गझलविषयक पुस्तकानं रसिकांचं लक्ष त्यांनी वेधलेलं आहेच.

पुण्याचे कवी वैभव जोशी यांची गझल पारंपरिक अभिजातपण जपणारी आहे. भावुक, हळुवार आणि नाजूकपणा अशी शब्दकळा आणि असा आशय जपणारी त्यांची गझल आहे. भावविवशता हे त्यांच्या कवितेचं ठळक असं वैशिष्ट्य जाणवतं. हेच वैशिष्ट्य त्यांच्या गझलेतही उतरलेलं आहे. कठोर आशयही त्यांच्या गझलेत हळुवार शब्दांतच प्रकट होतो. आपल्या गझलेची भाषा ते अजिबात कर्कश होऊ देत नाहीत.

एकदा झाली चुकामुक पण पुन्हा भेटूच आपण
एक नश्वर जन्म काही फार अंतर होत नाही
–
केव्हातरी मी शांततेचा सूर सच्चा ऐकला
मग जन्मभर झंकारल्याचे शल्य वाटत राहिले
–
फोडला एक आरसा त्याने
पुर्ण विश्वात विखुरल्या काचा
–

हे त्यांचे हळव्या मूडचे शेर.

त्यांची गझल वाचताना, ऐकताना रसिक एक मनभावन प्रसन्नता अनुभवत असतो. सांप्रत काळ अत्यंत कर्कश-कटू वास्तवांनी भरडला जात असताना वैभव जोशींची गझल भावसमृद्ध शब्दकळेनं रसिकांना दिलासा देत असते. त्यांच्या या भावसमृद्ध गझलांनी मराठी गझलांचा एक प्रवाह काव्यसमृद्ध केला आहे. चित्रपटगीतांचे काव्यसमृद्ध गीतकार म्हणून रसिकप्रिय असलेल्या जोशींचे 'मी वगैरे ', 'म्हणजे असं की' आणि 'काळ सरकत राहिला' असे तीन कविता-गझलसंग्रह प्रकाशित झाले असून, ते अल्पावधीत लोकप्रिय झाले आहेत.

मूळ औरंगाबादचे आणि आता व्यावसायानिमित्तानं पुणेकर झालेले कवी वैभव देशमुख आशयसंपन्न शेर व गझलांसाठी सुपरिचित झालेले आहेत. दाट आशयाच्या शेरांकडून ते गझलेकडे जातात. गझलेचा शेर म्हणजे काय रसायन असतं याची सखोल जाण असलेले ते कवी आहेत. मुक्तछंद, भावगीत, विविध छंद अशा कवितांच्या विविध शैलींत कविता लिहिणारे वैभव देशमुख गझलेलाही तिच्या प्रकृतिवैशिष्ट्यांसह अप्रतिम घडवतात. अस्सल आणि प्रामाणिक शेरांचं रूप ते आपल्या दृष्टिआड होऊ देत नाहीत. त्यांच्या गझलेची भाषा सोपी, सुगम, सुस्पष्ट आहे. या शैलीत ते शेर म्हणतात,

सिग्नल हिरवा होण्यावर सगळ्यांचे डोळे
मी आहे जो चंद्र टपोरा बघतो आहे
–
तू आलीस की समुद्र होतो माझा
तू गेलिस की माझी वाळू होते
–
मौन आपले शब्दाहुन धनवान किती
शब्दांनी अर्थाची जाते शान किती
–

आपलं जगणं आणि अनुभवाचा दाह आणि चटका ते गझलेत फार प्रभावीपणे उतरवतात. मुळात ज्यांनी गझलेची प्रकृती फार खोलात समजून घेतली आणि ती तितक्याच प्रभावीपणे आपल्या गझलेत प्रकट करतात, अशा मराठी गझलकार कवींपैकी ते अव्वल गझलकार आहेत. 'तृष्णाकाठ' आणि 'हे सारे गुलमोहर माझे' असे त्यांचे दोन कविता-गझलसंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. तृष्णाकाठची नुकतीच दुसरी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे.

स्त्रीत्वाची चाकोरी आणि चाकोरीबद्ध स्त्रीत्व हे कवयित्रीसाठी गझलेच्या वाटेवरचे अडथळे आहेत. ते झुगारून देणं हे स्त्री गझलकर्तीसाठी आवश्यकपण आहे तितकंच आव्हानात्मकही आहे. बंडखोरी किंवा विद्रोहच करायला हवा असं नाही (केला तर उत्तमच), पण चाकोरीची गुलामीपण नको, असा तोल सावरावा लागणार. असा तोल सावरला म्हणजे कशी कसदार गझल होते याचं अप्रतिम उदाहरण म्हणजे रत्नमाला शिंदे यांची गझल. गझलेत हटकून येणारं भावगीती वळण पूर्णपणे टाळून रत्नमाला शिंदे यांनी आपली गझल साध्य केलेली आहे. अशी गझल रत्नमाला शिंदे यांच्या आधी मराठीत आढळत नाही. त्यांची गझल गझलेच्या प्रकृतीशी सुसंगत अशी आहे. गझलकर्त्याचा स्वत:चा असा एक अटिट्यूड असतो (तो असायलाच हवा.), तो त्याच्या शेरात आणि गझलेत दिसायला हवा. हा ॲटिट्यूड म्हणजे त्याचं चारचौघांपेक्षा वेगळं असणारं आगळंवेगळं बौद्धिक आणि वैचारिक व्यक्तिमत्त्व. रत्नमाला शिंदे यांच्या गझलेत हा अटिट्यूड दिसतो. हे त्यांचे शेर पाहा -

मी नको तेच घेतले औषध
पण तुझे नाव घेतले नाही
–
हृदय, मेंदू आणि मनही खात आहे बघ किती
कोणते भलते जनावर पाळले आहेस तू
–

फक्त नफ्यावर चाललेच नसते माझे
बऱ्याचदा मी काही तोटे वापरले
–

गझलेत मळवाट काहीच कामाची नाही. गझलेत अशी मळवाट साफ टाळून आपल्या चालीची अनवट वाट तयार करावी लागते. रत्नमाला शिंदे यांनी आपली गझल अशी घडवली आहे. गझलेत असंच काम करणाऱ्या अजून एक कवयित्री म्हणजे पुण्याच्या ममता सिंधुताई.

गझलेचा एक मुख्य प्रवाह म्हणजे तिच्या अभिजात आणि मूलभूत प्रकृतिस्वभावानुसार लिहिली जाणारी गझल. तर गझलेच्या अभिजाततेला वळसा घालून त्याच्याविषयीच्या आपल्या आकलनाला धरण्याच्या मोहातून लिहिली जाणारी गझल हा दुसरा प्रवाह. शिल्पा देशपांडे या दुसऱ्या प्रवाहातल्या आहेत. त्यांचं आकलन गझलेच्या प्रकृतीशी सुसंगत, न्याय करणारं बहुतांश वेळा नसतं, पण तरीही ते बऱ्याचदा गझलेच्या प्रकृतीकडे निर्देश करणारं असतं. इथे त्यांचा दुभंग दिसतो. गझलेचा स्वीकारही आहे आणि गझलेच्या अभिजाततेचा अव्हेरही आहे. गझलस्वीकारही आहे आणि गझलप्रकृतीविरोधही आहे असा हा त्यांचा दुभंग आहे. या दुभंगामुळे नकळतपणे, कोणत्याही हेतूपुरस्सर प्रयासाविना, प्रत्यक्ष गझलत्व आणि अप्रत्यक्ष गझलत्व (अँटिगझल) या दोन टोकांमधल्या प्रदेशात त्या आवर्तनं घेताना दिसतात. आजतरी त्या या प्रदेशाच्या भूमीवर उभ्या आहेत असं वाटतं. त्यांच्या गझलांचं अवलोकन केलं असता असं दिसतं की त्या अभिजात गझलेच्या वाटेनं जाताना दिसतात आणि या वाटेची फारकत घेत अशाही गझलेकडे जातात जी अप्रत्यक्ष गझलत्वाला सन्मुख आहे. या दोन्ही दिशांच्या वाटचालीत त्या शेर बांधतात. आता इथे आपण अप्रत्यक्ष गझलत्वाला सन्मुख असलेले त्यांचे हे काही शेर पाहू.

विंडोसीट मिळावी यास्तव जन्म खर्चला
दारापाशीसुद्धा तितकीच रंगत आहे
–
तसेही पॉपकॉर्नच खात बसलो
तिकीट फाडून घरी चल परतुया का?
–
रिचवली आहे त्सुनामी वेदनांची
रात्र की सारा शगुफ्ता तू व्यथांची
–
तुला बरसायचे तर जा खुल्या रानीवनी
फुकट जाईल गिरगावात अवघी सिंफनी

(सारा शगुफ्ता : बंडखोर पाकिस्तानी कवयित्री. अमृता प्रीतमने 'एक थी सारा' या नावाने तिच्यावर कादंबरी लिहिली आहे.)

–

स्वप्निल शेवडे, सुशांत खुरसाळे, इंद्रजित उगले, सारंग पांपटवार हे सर्व कवी आज तिशीतले तरूण कवी आहेत. गझलेच्या पारंपारिक प्रकृतीचा हात सोडून विषय–आशय दृष्ट्या तिला आधुनिक काळाशी सन्मुख करणारे हे कवी आहेत. प्राप्त जीवन, समाज आणि व्यवस्था या विषयी आपल्या गझलेतून निराशा, चिड, राग, शंका, अविश्वास व्यक्त करणारे हे गझलकर्ते आहेत. त्यांची थेट कुठली बंडखोरी नाही पण कशाशी पूर्ण सहमतीही नाही. नकार आणि स्वीकाराच्या सीमेवरची त्यांची ही घालमेल आहे. काहीसा परकेपणा, काहीसा अलिप्तपणा, काहीसा संभ्रमितपणा अशा मनोवस्थेतून ते भवतालाकडे पाहात आहेत. याच अवलोकनातली दृश्ये ते आपल्या गझलेत मांडत आहेत. नेहमीची वर्तुळे गिरवण्यापेक्षा नवीन प्रतल ते आजमावत आहेत. पण त्यामुळेच आज गझलेला एक नवा पैलूही मिळतो आहे. आपल्या संवेदनांशी खूप प्रामाणिक राहत आपलं म्हणण ते गझलेत मांडत आहेत, त्यामुळे नव्या गझलेला एक विश्वसनियता लाभते आहे, हे या कवींच्या गझलांचा विशेष गुण म्हणता येईल. या चार कविंपैकी स्वप्निल शेवडे यांचा 'प्रश्नचिन्हातून आली प्रश्नचिन्हे' हा कविता–गझलसंग्रह प्रकाशित झाला आहे.

या गझलकारांचे हे काही शेर...

स्वप्निल शेवडे

एक होते दुःख त्याचे दोन होते चेहरे
एक गेलेला तुझ्यावर, एक माझ्या सारखा
–
आपल्या गोष्टीत होती गोष्ट लोकांची
ही तुझी माझी कहाणी फक्त नावाला
–
बसवत नाही एखाद्या चिंतेने
एखाद्या धक्क्याने उठवत नाही
–

सुशांत खुरसाले

मी मला कंटाळवाणा वाटतो
सांग तू माझ्यातली गंमत मला
–
हे शहर अगदीच खात्रीचे कुठे होते
मी घरे कित्येक शंकांची बघत होतो
–
कसा माहीत नाही पण तुझ्या कक्षेत आलो मी
अता आलोच आहे तर जरा जागा हवी आहे
–

इंद्रजित उगले

लोक घेतात फायदा, कारण
खूप आहेत फायदे माझे
–
माझ्या खूप जिवावर आले आहे
सांग तुझ्याही कुठवर आले आहे
–
काल जे होते कुठे ते आज आहे
आज जे आहे कुठे असणार नंतर
–
असा घनघोर तो काळोख होता की
दिव्यांचा धीर खचलेला बघत होतो
–

सारंग पांपटवार

आतल्या खोलीमधे लोळून कंटाळून गेलेलो
त्यामुळे लोळायला बाहेरच्या खोलीमधे गेलो
–
चार वलये बघून झाल्यावर
संपले जवळचे खडे सगळे
–
तुझ्या माझ्यामधे केवळ धुके आहे
तुझ्यामाझ्यामधे कुठली दरी नाही
–
तुझ्या हसण्यात जी दिसते उदासिनता
तुला मनसोक्त रडण्याची गरज आहे
–

रोजचे दैनंदिन व्यवहार व जगण्यातल्या छोट्या छोट्या घटना याचं अवलोकन आणि त्याचं अधोरेखन हे जयदीप जोशी यांच्या गझलेचं वैशिष्ट्य आहे. बृहद विषयाचं सूक्ष्म असं मार्मिक कथन करणं हे गझलेचं मूलभूत काम आहे. जयदीप जोशी आपल्या भोवतालच्या छोट्या छोट्या गोष्टींचं मार्मिक कथन आपल्या गझलेत करतात. गझलेला कुठलाच विषय वा वस्तू वर्ज्य नाही, पण एरवी दुर्लक्षित राहू शकणाऱ्या गोष्टींचं मर्म जयदीप जोशी आपल्या गझलेच्या कक्षेत आणतात हे कौतुकास्पद आहे. अशी कला त्यांच्या आधी कोणी साधताना दिसत नाही. त्यांच्या या शैलीचं अनुकरण अनेक नवख्या गझलेच्छूंनी केलेलं आहे. त्यांच्या गझलांची वृत्तं लहानगी, इवल्या लयीची आणि आवर्तनाची असतात. अशा छोट्या वृत्तांमध्ये ते उत्तम आशयगामी शेर रचतात. ही त्यांची खासियत आहे. या वैशिष्ट्यांसाठी ते गझलविश्वात चांगलेच परिचित आहेत. ‘दखल’ हा त्यांचा गझलसंग्रह प्रकाशित झाला आहे. त्यांचे हे काही खास शेर –

फार पूर्वी फार थोडे खूप होते
आणि आता खूपसुद्धा पुरत नाही
–
दिवस ढकलायचा होता, दिवस ढकलून आलो मी
तुपाची सोय नव्हती, पण उपाशी राहिलो नाही
–
जगाला फार आवडतो म्हणे आवाज पानांचा
कुणी ऐकेल का गाणे तुझ्या निष्पर्ण झाडाचे
–

राजकीय आणि सामाजिक परिवेश हा कवितेचा प्रांत असतो तसा तो गझलेचाही आहे. या दोन प्रांतांत घडणाऱ्या अनेक घाडमोडी प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षपणे माणसाला आणि समाजजीवनाला प्रभावित करत असतात. याचं उत्तम, ठळक असा प्रत्यय देणारी गझल म्हणजे कैलास गांधी यांची गझल. प्रसाद आणि लयीशी काहीशी फटकून चालणारी कथनशैली ही त्यांच्या गझलांची शैली आहे. परंतु त्यांच्या शेराचं कथन व आशय हे इतके ठोस, जोरदार, सुस्पष्ट असतात, की रसिकाच्या जाणिवांना ते दणदणीत धडकच मारतात. पत्रकारितेत अनेक वर्ष धडाडीचं काम केलेल्या कैलास गांधी म्हणूनच गझलेतही जोरदार रोखठोक शैलीत शेर म्हणतात. राजकारण आणि समाजकारणातल्या अनेक बऱ्यावाईट घटना, प्रसंग, व्यक्तींचं जवळून अवलोकन केलेलं असल्यामुळे ‘मुद्द्याचं थेट रोखठोक बोलणारी’ अशी त्यांच्या गझलांची शैली बनलेली आहे. गझलकार गोविंद नाईकांसारखेच कैलास गांधीही सुरेश भट

कुळातले गझलकार आहेत असं म्हणता येईल. त्यांचे हे काही शेर –

या दुनियेचा चेहरा इतका विद्रुप झाला आहे की
कुणी आरसा दाखवला तर स्वत:सही घाबरू शकेल
–
म्हणून केवळ माफ तुला केले आहे
पुढे कदाचित माझ्याही होतील चुका
–
दुनिया जे भासवते आहे ते घडलेले नाही
म्हणजे जे घडलेले आहे ते सोयीचे नाही
–

जळगावचे कवी ज्ञानेश पाटील हे व्यसायानं डॉक्टर आहेत. आपल्या अंगभूत बौद्धिक बळाच्या आधारानं ते गझलेकडे वळलेले आहेत. आपल्या बुद्धीच्या बळावर गझलेचं आकलन करून घेणं आणि त्यानुसार आपली गझल घडवणं असा प्रवास त्यांच्या गझललेखनाचा झालेला दिसतो. त्यांनी गझलेचं करून घेतलेलं आकलन किती सुंदर आहे याचा प्रत्यय त्यांच्या गझलांमध्ये येतो. आसपासच्या वातावरणात गझल शिकवणीचा उच्छाद बोकाळलेला असताना आपल्या स्वतंत्र आकलनाच्या बळावर ज्ञानेश पाटील यांनी आपली वाट, आपली दिशा शोधत, आपली गझल घडवली आहे. त्यांच्या या स्वतंत्र विचाराच्या व आकलनाच्या खुणा त्यांच्या गझलांमधे दिसतात. गझल ही अशा स्वयंप्रेरणीची कविता आहे हा विचार त्यांनी आपल्या गझलेतून ठळक केला आहे. गझललेखनाच्या आपल्या पहिल्या आवर्तनातच त्यांनी आशयसमृद्ध शेर घडवले आहेत. अशा शेरांमुळे त्यांच्या गझला लक्षवेधी ठरल्या आहेत. त्यांचे हे काही लक्षवेधी शेर –

तसे नास्तिक्य माझे ठाम आहे, मात्र जाणवते
मला सांभाळले आहे कुण्या अज्ञात हातांनी
–
तुला दगडात वा चित्रामधे पाहू न शकलो मी
तुला आकार असल्याचे कधीही वाटले नाही
–
प्रश्न नाही असा की पुन्हा का निराशाच केलीस तू
प्रश्न आहे असा, मी तुझ्यावर विसंबून का राहतो
–

गझलेचा आकृतिबंध आपल्या भाषेत कार्यान्वित करणं वा त्याचं उपयोजन करणं म्हणजे गझलनिर्मिती नाही. मी, जीवन आणि विश्व यांचा उन्नत, उदात्त, आणि स्वत्व असलेला अनवट अन्वय प्रकट करणं म्हणजे गझलनिर्मिती. याच मूल्याचं गझलभान या सर्व गझलकार-कवींमधे दिसतं.

असे हे काही गझलकर्ते कवी आहेत ज्यांनी गझलेची प्रकृती व सौंदर्याला अपेक्षित आणि आवश्यक असलेले शेर घडवले आहेत आणि शेरांनी आपली गझल घडवली आहे. त्यांच्या या कलेची झलक म्हणून त्यांच्या गझला पुढे स्वतंत्र पानांत सादर करत आहोत.

– चंद्रशेखर सानेकर
chandrashekhar.sanekar@gmail.com

॥ग्रंथाली॥

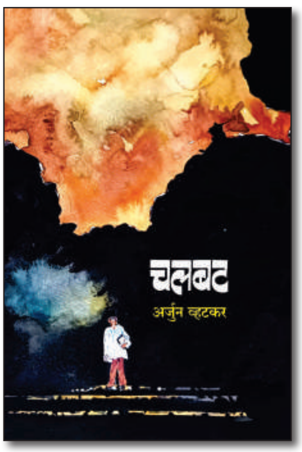

मूल्य ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये

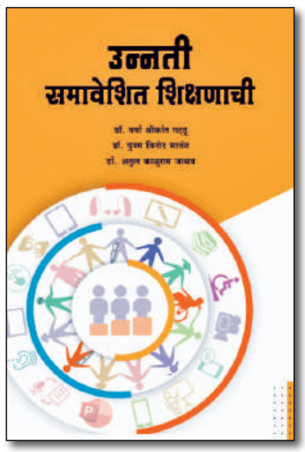

मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २०० रुपये

गझल

मन विचारत राहिले की 'काय ठरले मग?'
मी न काही बोललो, तेही विसरले मग!

आतले आकाश झोपेचे खुले झाले
पंख आपोआप स्वप्नांनी पसरले मग!

ओळखीसाठी जवळ कोणी तरी आले
एवढे आले जवळ की दूर सरले मग!

खूप गप्पा मारल्या... हसले-खिदळलेही
एकदम कोणीतरी भांडण उकरले मग!

वागलो नाही हिशेबी चूक झाली का?
का हिशेबातच मला कोणी न धरले मग!

भूल ही तर पापण्यांच्या उघडझापीची
रान जे वैराण आधी... ते बहरले मग!

पाहिले माझ्या सुखातच सुख म्हणे त्यांनी
चेहरे काही जणांचे का उतरले मग?

का तुझी मी आठवण काढायची नाही?
काय मग जगण्यात उरले? काय उरले मग!

आसवांची कारणे पुसली न कोणीही
ह्या विचारानेच डोळे परत भरले मग!

– प्रदीप कुलकर्णी
९८५०५४५८४५

दोन तऱ्हेची दोन कापडे, पण काही हरकत नाही
मी तो टाका घालू शकतो जो सहसा उसवत नाही

तुझ्या पाकळ्यांइतकी आली धार सुगंधालासुद्धा
आता त्याच्यासमोर माझ्या वाऱ्याची धडगत नाही

स्वप्नांच्या मैफलीत बसते रात्र वाट पाहत माझी
दिवस असा हट्टी की वेळेवर कामे उरकत नाही

हात कोणत्या संभ्रमामुळे अडखळतो आहे त्याचा?
दाखवतो नुसताच सुरा पण मानेवर फिरवत नाही

ओंजळीत येईल तुझ्याही रोज चांदणे चमचमते
तुझी रात्र माझ्या रात्रीचा कित्ता का गिरवत नाही?

उगीच नाही इतके फाटे फुटलेले आयुष्याला
दिसेल तिकडे धावत असते, दिशा मात्र ठरवत नाही

त्याचे लक्षच त्याच्यावरच्या आकाशावरती असते
झेंडा आकाशाचा कधीच जमिनीवर फडकत नाही

रोज सिनेमा एकच असतो आयुष्याच्या पडद्यावर
सुरुवातीला समजत नाही अन् शेवट बघवत नाही

पुस्तकात नसलेलासुद्धा प्रश्न विचारत असतो तो
केवळ पस्तीस टक्क्यांसाठी काळ कधी शिकवत नाही

– गोविंद नाईक
७७३८३६९४७५

ह्या एकाच्या पुढे आणखी एक बोगदा असेल का?
इथल्या काळापेक्षा तिथला काळ वेगळा असेल का?

जगणे नुकसानीचे ठरले मरणाचा अनुभव नाही
अनुभव नसलेला धंदा करण्यात फायदा असेल का?

भूक कुणाला होती! मेन्यूकार्डमधे पाहत होतो
'एक तरी चोचला खिशाला परवडणारा असेल का?'

खूप बिझी जो दिसतो आहे.. काम करत नाही माझे
रिकामाच बसला आहे जो, तो कामाचा असेल का?

अखेरचा क्षण येतो तेव्हा मनात काय सुरू असते
मरणाऱ्याच्या मनात तेव्हा विचार कुठला असेल का?

कुठल्याही भाषेत तुझा पत्ता शोधू शकलो नाही
तिथे यायला शब्दांच्या पलीकडचा रस्ता असेल का?

कृत्रिम मेधा ह्या प्रश्नाचे उत्तर देते काय, बघू
कविताबिविता करणारा माणूस उद्याला असेल का?

मला मनाच्या आरशात मी जसा कसा दिसतो आहे
तो दुनियेमधल्या माझ्या प्रतिमेचा चकवा असेल का?

बुद्धविचारांनी हा माझा दृष्टिकोन बनला आहे
विठ्ठल काळा नसेल तर तो निळा-पांढरा असेल का?

गवत चरत असणाऱ्या हरणाच्या पाठीवरचा बगळा
त्या बगळ्याने झुडपामधला वाघ पाहिला असेल का?

कागद कोरा ठेवत शीर्षक 'गाय-वासरू' लिहिलेले
त्या चित्राचा अर्थ, 'तुझ्या करुणेचा पान्हा' असेल का?

म्हादूच्या शेतामधून जो चौपदरी रस्ता जातो
खरेच, त्यावर विकास म्हादूच्या पोराचा असेल का?

यमकांचे आभाळ दाटते पण पाऊस पडत नाही
माझ्या गझलेच्या मनात दुष्काळ कोरडा असेल का?

जीव जणू मासा आहे अन् समुद्र आहे ही दुनिया
पाण्याच्या बाहेर कुणी मासे धरणारा असेल का?

– वैभव वसंतराव कुलकर्णी
९०२८५ ८८८४१

सांगून गेले भेदरलेले पक्षी
इथेच कोठे आहे मानववस्ती

रांगेचा कंटाळा आला नाही
सुंदर होती माझ्यापुढची मुलगी

कुठे कुठे दडतात मनाच्या इच्छा
किती किती असतात मनाला सांदी

करू नये कोणी मुक्तीचा दावा
जो तो आहे आसक्तीचा कैदी

तोवर होती मस्ती आयुष्याला
जोवर होती आयुष्यात उदासी

क्षणात एका अवघी फिरुनी आलो
किती चिमुकली आहे माझी पृथ्वी

आज आपल्या शाळेपुढुनी गेलो
आज मनावर कोरी पाटी फुटली

इतकाही मजबूर कधी मी नव्हतो
आज खरोखर कीव स्वतःची आली

जन्मा आली आधी माझी दुःखे
जन्मा आलो मी दुःखाच्या पाठी

आज तिला बघण्याचा पाढा चुकला
आज किती वेळेवर आली गाडी

– वैभव देशमुख
७७६८९ ८९७२१

तोडू म्हणता, फोडू म्हणता, जाळू म्हणता!
मी काय नुसता बसून अश्रू ढाळू म्हणता!

रोज टाकता माणुसकी वाळीत तुम्ही अन्
जातपात विसरून उद्या कवटाळू म्हणता!

आवाजावर कर्फ्यू आहे म्हणे इथेही
मग भिंतीच्या कानातच किंचाळू म्हणता?

एखाद्याला नकोच असते लखलखणेही
अशा मनस्वी ताऱ्याला लाजाळू म्हणता!

ह्या घटनेवर कुणीच काही बोलत नाही
मग मी आता नवीन घटना चाळू म्हणता?

प्रश्न सोडवू म्हटले तर भांडखोर म्हणता
प्रश्नच नाही म्हटले तर विसराळू म्हणता!

जिवंत ठेवायला जे घेतात खंडणी
त्याच पुढाऱ्यांना आपण कनवाळू म्हणता

चोरी नव्हती डाका होता डाका लेको!
नदीच नेली त्यांनी वाळू वाळू म्हणता!

कधीतरी येईलच करुणा सत्तेवरती
तोवर ही भगवद्गीता सांभाळू म्हणता?

तिला पाहिजे तेव्हा येते जाते कविता
तरी तिच्या वाटेवरती रेंगाळू म्हणता!

– वैभव जोशी
९०११०१०६९६

करत आहेस तू अभ्यास कसला?
कुठे आहे तुला व्यवहार कळला!

दिसत होती नदी, डोंगर, दऱ्याही
क्षणार्धातच किती अंधार पडला

कवडसे स्पर्श करणारे हरवले
कुणाचा आरसा कोणी बदलला?

दिव्याची ज्योत होती उंच त्याच्या
दिव्याखाली कमी अंधार दिसला

घरी दुसरे कुणी नव्हते म्हणूनच
पुन्हा टीशर्टला मी हात पुसला

पुन्हा मी एक पारंबी पकडली
पुन्हा झटक्यात माझा हात सुटला

कळत नाही, कशाला मिम करावे?
कधी जो दुखवला नसता, दुखवला

असे आहेस तू बोलत स्वत:शी
जणू आहेस तू इतिहास रचला

– जयदीप जोशी
९८१९७९१०२३

काय पेटले दिसेल पण तू काय धुमसते तेही बघ!
नजरेमधला जाळ नको तू मेंदूमधली ठिणगी बघ!

त्या दोघातील भांडण म्हणजे फसवा डाव असू शकतो
उगाच हुरळुन जाण्याआधी यापूर्वीची सलगी बघ!

भले आधुनिक करून मेकप तो चेहऱ्याला उजळिल, पण
त्याच्या कर्मठ डोक्यावरची बुरसटलेली पगडी बघ!

ज्यांची उंची बेताची ते झुडुपामध्ये लपतिल, पण
उभा राहशिल सावलीत ज्या त्या झाडाची उंची बघ!

भले स्वतःच्या ताठ कण्याचे लाख दाखले देइल, पण
वरून फतवा आल्यावर तो कशी घालतो फुगडी बघ!

आता एखादेच प्रलोभन डोळ्याला डोळा भिडविल
गुपचुप डोळा मारतील त्या तू लाखो तडजोडी बघ!

हेही आहे खरेच, दुनिया बाजारात उभी आहे
किंमत येते किती, नको तू कोण लावतो बोली बघ!

– कैलास गांधी
७६२०४४४७८०

परत येतील काही क्षण असे तर व्हायचे नाही
असे झाले तरी कोणी इथे परतायचे नाही

किती बघ वेगळे हेतू तुझ्या माझ्या प्रवासाचे
तुला थांबायचे नाही, मला पोचायचे नाही

क्षणामध्ये कुणाला प्रेम हे सर्वस्व वाटावे
असे प्रेमामधे कोणी कधी भांडायचे नाही

किती हे नेमके अंतर तुझ्यामाझ्यामधे आहे
तुला समजायचे नाही, मला मिटवायचे नाही

कशाला आठवत आहोत आपण वायफळ गोष्टी
तुला बदलायचे नाही, मला सुधरायचे नाही

भिती वाटेल येताना सतत हरवायची जेथे
अशा कुठल्याच रस्त्यावर पुन्हा भटकायचे नाही

विचित्रच अंत आहे हा तुझ्या माझ्या कहाणीचा
तुला वाचायचे नाही, मला वाचायचे नाही

– रत्नमाला शिंदे
७९७७२२३९८९

अंगामध्ये वारे शिरता भरात राहू
शिडात जमले नाही तर मग फुग्यात राहू

तुझे कुणाशी पटतच नाही हे पटतंय का?
तुला हवे तर जगावेगळ्या जगात राहू

स्टेजही तुमचे, पडदे तुमचे, विंगा तुमच्या
आम्ही केवळ पिटातले अन् पिटात राहू

कवितेने टाचणी लावली सर्व फुग्यांना
फुगे म्हणाले, आम्ही अमुच्या ढगात राहू

खूप दिवस जे मनात होते, आज बोलूया
भटांपासुनी भाटकरांच्या ऋणात राहू

– शिल्पा देशपांडे
९८२०२६३२२३

वाटते लाचार होतो पण तरी
मी तुला स्मरणार होतो पण तरी

नाटकाचा चाहता नव्हतो तुझ्या
एकदा बघणार होतो पण तरी

वाटलेले चौकशी करशील तू
काय मी म्हणणार होतो पण तरी

फोन आला; पोचलो भेटायला
एकटा पडणार होतो पण तरी

पाहिले फोटो नवे त्याचे तुझे
काय मी भंगार होतो पण तरी

धूळ उडते आणि वारा थांबतो
कल्पनाविस्तार होतो पण तरी

पोचतो खोलीत पडक्या कवडसा
शक्यतांचे दार होतो पण तरी

झाकलेली मूठ होती एक ती
आणि मी बेकार होतो पण तरी

वाट पाहत थांबलो मागे तुझ्या
मी परत फिरणार होतो पण तरी

हारल्यागत लागले वाटायला
काय मी हरणार होतो पण तरी

भाग ह्या खोगीरभरतीतील मी
वल्गना करणार होतो पण तरी

त्याच त्या गझला नि कविता त्याच त्या
आपला सत्कार होतो पण तरी

– स्वप्निल शेवडे
९५६१२२८३६९

बंद जर करशील तूही दार नंतर...
मी कुणापाशी करू तक्रार नंतर?

एकवेळेला दिवा थबकून विझतो
उजळतो घरभर किती अंधार नंतर

रात्रभर खालीच असतो एक रस्ता
दिवसभर भरतो तिथे बाजार नंतर

मी मनावर घेतले काहीच नाही
...वाटले काहीच नाही फार नंतर

एक आठवडा मधे जाणार आहे
यायचा आहेच मग रविवार नंतर

केवढा होता तुला उत्साह आधी
केवढा झालास तू बेजार नंतर

काल जे होते कुठे ते आज आहे
आज जे आहे कुठे असणार नंतर

– इंद्रजित उगले
८९८३६४४२३४

सोडली पाण्यात नौका कागदी त्याने
फाडली नुकतीच कवितेची वही त्याने

कैद त्याची संपणे ही शक्य आहे का
लावली आतून जर आहे कडी त्याने

सोडुनी जाणे तिला जमलेच नाही मग
एक चिंता एवढी सांभाळली त्याने

मी मुलाला बॅकवॉटर फक्त दाखवले
वाहणारी पाहिली नाही नदी त्याने

कोसळत होता जरी मधल्यामधे तेव्हा
चेहऱ्याची मोडली नाही घडी त्याने

भांडतांना आदराने थांबलो मीही
एवढी अस्सल दिली होती शिवी त्याने

– ज्ञानेश पाटील
९८२२७९६५६६

राहिलो आहे तिथे थांबून मी
पाहिले होते जिथे पोचून मी

ते तुला चालायला लागू नये
जे इथे आलोय ओलांडून मी

एकही फोटो न कोठे काढतो
हिंडतो नुसताच गल्ल्यांतून मी

पाहतो जे शक्य आहे पाहणे
काय करतो वेगळे याहून मी

हे स्वत:बाबत त्रयस्थासारखे
का दिले वागायचे सोडून मी?

पाहतो ढकलून एखादी दरड
घाट चढतो एक कंटाळून मी

फायदा नव्हताच विस्तारून मी
पोचलो असतो कुठे पसरून मी

का तुझ्यापर्यंत आलो शेवटी
का सुरू झालो तुझ्यापासून मी?

– सुशांत खुरसाले
७५०७२६९९७७

पुढे कसे होणार आपले आता
असो, झोपतो; तीन वाजले आता

काय समजले नव्हते इतकी वर्षे?
आणि अचानक काय समजले आता?

ज्या गोष्टीवर तुफान चर्चा झाली
त्या गोष्टीला लोक विसरले आता

काय गवसले होते पुन्हा नव्याने?
पुन्हा नव्याने काय हरवले आता?

किती विचारांचे पळणारे वारे
आता आता होते, विरले आता

एकवेळ मनवेन जगालाही, पण
माझे माझ्याशीच बिनसले आता

मलाच हा राडा आवरणे आहे
किती जरी मी अंग झटकले आता

किती आपल्यामध्ये शिरली गर्दी
कुठे राहिले शहर आपले आता!

कमाल झाली मलाच माहीत नाही
नक्की माझे काय चालले आता

नकोनकोशी दुपार ढळून गेली
थांब जरासे, ऊन्ह उतरले आता

जायचेच ना जा मग जा तू जा जा!
माझेसुद्धा नाही अडले आता

म्हणायला काहीच बदलले नाही
म्हणायला सगळेच बदलले आता

– सारंग पांपटवार
७०२००७२४९५

र[illegible] [illegible]र

राज्य मंदिरांचे

कोनार्क मंदिराच्या आवारात जेवढी स्थापत्ये आज दिसतात, ती मूळ स्थापत्यांच्या तीस टक्केही नाहीत. नटमंदिराचे छत आणि कळस कोसळले आहे, भोगमंडप तर अजिबातच उरलेला नाही. जगमोहनाचे स्थापत्य कसेबसे तग धरून आहे, मुख्य मंदिर – गर्भगृह – सत्तर टक्क्यांहून जास्त बेचिराख झाले आहे.
असे असूनही येथे बघायला इतके आहे, की जेवढे उरले आहे, दिसत आहे, त्यानेच भारून जायला होते. मंदिर पूर्ण सुस्थितीत असताना कसे दिसत असेल, याची फक्त कल्पनाच करू शकतो. या आवारातील प्रत्येक दगड 'बोलतो'. आपण ऐकायला हवे.

भारताच्या पूर्व तटावरील ओडिशा हे अगदीच आगळे, लोभसवाणे तरी तसे दुर्लक्षित राज्य आहे. ओडिशा म्हटले की डोळ्यांसमोर उभे राहते ते, कोनार्कचे सूर्यमंदिर आणि जगन्नाथ पुरी! चार धामांमधील एक असलेल्या 'जगन्नाथ पुरी'मुळे आणि जगन्नाथाच्या भव्यदिव्य 'रथयात्रे'मुळे ओडिशाची ओळख जगभर पसरली आहे. अप्रतिम कलाकुसर असलेले आखीवरेखीव कोनार्कमंदिर तर भारताच्या चलनी नोटेवरही जागा पटकावून बसले आहे. दरवर्षी जगन्नाथाच्या यात्रेची दृश्ये आपण टीव्हीवर, वर्तमानपत्रांमध्ये बघतो. कोनार्कच्या सूर्यमंदिराची छायाचित्रेही आपण बऱ्याच वेळा बघितलेली असतात. भारतातील आठ शास्त्रीय नृत्यशैलींपैकी एक असलेली 'ओडिसी' नृत्यशैली इथलीच. 'महाभारत' लिहिले गेले ते येथेच. अशी आख्यायिका आहे, की महर्षी व्यासांनी सांगितले आणि गणेशाने 'महाभारत' लिहिले ते ओडिशातील रौरकेला जिल्ह्यातील 'वेदव्यास' येथे. आजही तेथे 'वेदव्यास'मंदिर आहे. जगातील सर्वात लांब मानले जाणारे मातीचे धरण ओडिशातच आहे! या 'हिराकूड' धरणाची लांबी २६ किलोमीटर आहे! इतिहासातील प्रसिद्ध कलिंगा राज्य याच भूमीवर होते. सम्राट अशोकाने आपला धर्म बदलला तो इथे 'धौली' या ठिकाणी! जवळपास ११०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले जगप्रसिद्ध 'चिल्का सरोवर' ओडिशातच आहे. स्थलांतरित पाणपक्ष्यांसाठी हे सर्वात मोठे हिवाळी ठिकाण आहे. या काळात अक्षरशः लाखो पक्षी येथे अंडी घालण्यासाठी येतात! सुप्रसिद्ध 'रसगुल्ल्यां'चा जन्म इथलाच. बंगाली लोकांच्या दाव्याला खोडून काढत, कोर्टकचेऱ्या करून ओडिशाने सिद्ध केले, की जगातील पहिला रसगुल्ला ओडिशातच बनला! नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्मही इथलाच. नेताजी बोस बंगाली होते, तरी त्यांचा जन्म आणि प्राथमिक शिक्षण ओडिशातच कटक येथे झाले होते.

ओडिशा हे भारताच्या संरक्षण संशोधन क्षेत्रातीलही एक अत्यंत महत्त्वाचे राज्य आहे. याला 'भारताचे क्षेपणास्त्र मैदान' असेही म्हणतात. बालासोर जिल्ह्यातील इंटिग्रेटेड टेस्ट रेंज (ITR) हे केंद्र भारतातील लघु आणि मध्यम श्रेणीच्या क्षेपणास्त्रांच्या चाचण्यांसाठी वापरले जाते. येथे पृथ्वी, आकाश आणि त्रिशूल यांसारख्या क्षेपणास्त्रांची चाचणी केली जाते. अग्नी-५, अग्नी-प्राइम यांसारख्या क्षेपणास्त्रांची चाचणी भारतात फक्त येथेच केली जाते.

एवढे सगळे असूनही, ओडिशा म्हणजे कोनार्क आणि जगन्नाथ पुरी हेच समीकरण आपल्या डोक्यात घट्ट बसलेले असते!

ओडिशा राज्य यापेक्षा फार वेगळे आहे. त्याला पौराणिक संदर्भ आहेत, ऐतिहासिक दाखले आहेत. अलीकडच्या काळात ते आधुनिक बनत चालले आहे, तरीही आपल्या पुरातन परंपरा पाळणारे असे हे राज्य आहे. भाषेच्या निकषावर बनलेले ओडिशा (तत्कालीन ओरिसा!) हे भारतातील पहिलेच राज्य! प्राचीन विधी, मंदिरे, संस्कृती, समृद्धी यामुळे ओडिशा आपली वेगळी ओळख बाळगून आहे. येथील प्राचीन तसेच आधुनिक मंदिरे तर आपल्या थक्क करतातच, शिवाय येथल्या आगळ्या परंपरा आपल्याला भुरळ घालतात. धार्मिक रीतिरिवाज पाळण्याबाबत, परंपरा सांभाळण्याबाबत ओडिशा भारतातील इतर कोणत्याही राज्यापेक्षा काकणभर पुढेच आहे. पूर्ण ओडिशात एकूण ७०००हून अधिक मंदिरे आहेत! इसवी सनाच्या सहाव्या, सातव्या शतकांपासूनचे संदर्भ असलेली असंख्य दगडी मंदिरे या राज्यात आहेत. सुबक कोरीव काम असलेली काही लाकडी मंदिरेही आहेत. नवीन मंदिरे आजही तयार होत आहेत. बांधकाम होत असलेली शेकडो मंदिरे गावोगावी दिसतात. एकूण किती मंदिरे आहेत, याची मोजदाद अवघड आहे. राजधानी भुवनेश्वरमध्येच पाचशेपेक्षा अधिक मंदिरे आहेत!

ओडिशातील मंदिरे त्यांच्या भव्यतेसाठी आणि कलिंग शैलीच्या वास्तुकलेसाठी प्रसिद्ध आहेत. अगदी छोट्या छोट्या गावांमधील मंदिरांमध्येही ऐतिहासिक कलिंग शैलीने बांधलेली मंदिरे आढळतात. गुंतागुंतीच्या कोरीव काम केलेल्या दगडी रचना, उंच शिखर आणि विस्तृत शिल्पे ही या मंदिरांची वैशिष्ट्ये म्हणावी लागतील. ओडिशा हे एके काळी प्राचीन कलिंग राज्याचे केंद्र होते. कलिंग राज्य कला, धर्म आणि मंदिर बांधकामाच्या संरक्षणासाठी ओळखले जायचे. ओडिशाची मंदिरे केवळ स्मारके नाहीत – ती शतकानुशतकाची भक्ती, कुशल कारागिरी आणि सांस्कृतिक सातत्य यांची जिवंत उदाहरणे आहेत.

आकाराने अगदी लहान असलेल्या मंदिरांमध्येही वास्तुशिल्पाचे चमत्कार दिसतात. भुवनेश्वर ते जगन्नाथ पुरी या रस्त्यावर असलेल्या आणि भुवनेश्वरपासून फक्त वीस किलोमीटर दूर असलेल्या हिरापूर या गावाच्या ‘चौसष्ट योगिनी’ या लहानशा मंदिरातील सुबक कोरीव काम केलेल्या मूर्ती बघून भान हरपते. अप्रतिम कोरीव काम केलेल्या मूर्ती असलेले हे मंदिर तसे दुर्लक्षित आहे. इसवी सनाच्या नवव्या शतकात घडवलेले हे सुरेख मंदिर माहीत नसल्याने अनेक पर्यटकांकडून ते बघण्याचे राहून जाते. पूर्ण भारतात ‘६४ योगिनींची’ फक्त ९ मंदिरे आहेत. त्यातले हे एक.

हे ‘६४ योगिनी मंदिर’ लहान आणि वर्तुळाकार आहे. फक्त साडेसात मीटर व्यास असलेल्या या मंदिराला छत नाही. वर्तुळाकार भिंतीच्या आतील बाजूस कोनाडे आहेत, त्या प्रत्येक कोनाड्यात देवीची मूर्ती आहे. काळ्या दगडापासून बनवलेल्या ६४ योगिनींच्या मूर्तींपैकी फक्त ५६ मूर्ती सध्या टिकून आहेत. प्रत्येक मूर्ती ४० सेंटिमीटर उंचीची! पण या लहान मापामुळे कोरकामात कुठे तडजोड नाही! ४० सेंटिमीटर उंचीच्या मूर्तींमध्ये योगिनींची मूर्ती, तिच्याखाली त्यांचे वाहन कोरलेले आहे. एवढ्या लहान आकाराच्या योगिनींच्या मूर्तींच्या रत्नजडित दागिन्यांमधील एक एक रत्न मोजून घ्यावे! बाजूबंद, पैंजण यांतील अक्षरशः मिलिमीटरमध्ये असलेला एक एक मोती अत्यंत मेहनतीने कोरलाय आहे. प्रत्येकीचे भाव वेगवेगळे. दुःख, क्रोध, आनंद, चिंताक्रांत, खुनशी असे प्रत्येकीच्या चेहऱ्यावरील भाव स्पष्ट वाचता येतात. हे मंदिर तत्कालीन शिल्पकारांच्या अद्‌भुत कौशल्याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. सर्वच मूर्तींची झालेली तोडफोड बघून वाईट वाटते, पण त्या तोडफोडीमुळे मूर्तींच्या मूळ सौंदर्यात कुठे बाधा आलेली नाही, हे विशेष.

ओडिशात बांधली जाणारी नवी मंदिरेही सौंदर्याच्या बाबतीत तसूभरही कमी नाहीत! भुवनेश्वरपासून ६७ किलोमीटर दूर असलेल्या फतेहगड या गावात ओडिशाने 'प्रति-अयोध्या' उभारली आहे. अयोध्येतील राममंदिराची आठवण करून देणारे हे मंदिर त्याच्या बांधकामातील एका आगळ्या शैलीने वैशिष्टपूर्ण ठरते. मंदिराच्या भिंतींवर हुबेहूब पुरातन काळातील वाटाव्यात, अशा शेकडो दगडी मूर्ती कोरल्या आहेत. अगदी स्थापत्यशास्त्रातील अभ्यासकांनाही चक्रावून सोडतील इतक्या 'पुरातन' वाटतात त्या. कोठल्याही कोनाने हे मंदिर 'आधुनिक' वाटत नाही. खरे तर लोकवर्गणीतून उभ्या राहिलेल्या या मंदिराचे बांधकाम सुरू झाले २०१७ साली आणि ते पूर्ण झाले २०२४ साली! अयोध्येतील मंदिरात राममूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा झाली, त्याच दिवशी (२२ जानेवारी २०२४) याही मंदिरातील श्रीरामाच्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करण्यात आली!

धर्मांतरित झालेल्या एका बंगाली मुस्लीम सरदाराने – 'काला पहाड' याने – '६४ योगिनी मंदिरा'ची तोडफोड केली असे सांगितले जाते. याने तोडफोड केलेले हे एकमेव मंदिर नाही. पुरीच्या जगन्नाथ मंदिराची आणि कोनार्कच्या सूर्य मंदिराची नासधूससुद्धा याने केली.

कोनार्कचे सूर्य मंदिर हे तर ओडिशी कलाकारांच्या कौशल्याचा आणि वैज्ञानिक दृष्टीचा अत्युच्च आविष्कार म्हणावे लागेल. विज्ञान आणि कला यांचा अविश्वसनीय मिलाफ या मंदिरात आढळतो.

मुळात हे मंदिर म्हणजेच एक भव्य रथ आहे. २४ चाके असलेला आणि सात घोडे जुंपलेला एक भव्य रथ! सूर्यदेवाचा रथ! समोर सात घोडे, आणि या रथाला अप्रतिम अशा चक्रांच्या १२ जोड्या! इथल्या प्रत्येक कलाकृतीमागे काहीतरी अर्थ आहे. रथाला लावलेले सात घोडे म्हणजे सप्तरंग! सूर्यकिरण सात रंगांचे बनलेले असते, हे ज्ञान त्या काळात आपल्या पूर्वजांना होते!

या मंदिराची रथचक्रे दिवसभरात कधीही अचूक वेळ सांगतात! ९ ते १० फुटी उंचीची (व्यासाची) दगडी रथचक्रांच्या अचूक वेळ सांगण्यामागे विज्ञान आहे. प्रत्येक रथचक्राला आठ आरे आहेत (स्पोक!), ते दिवसाचे आठ प्रहर दर्शवतात. पूर्ण चक्र म्हणजे एक दिवस अशी कल्पना करून रथचक्राची निर्मिती झाली आहे. पूर्ण चक्राला – २४ तासांचे – आठ प्रहरांचे आठ आरे, म्हणजे दोन आऱ्यांमधील अंतर तीन तासांचे. या मुख्य आऱ्यांमध्येही मध्यभागी एक एक छोटा आरा आहे. या छोट्या आऱ्यांमुळे मुख्य ८ आऱ्यांचे समसमान भाग पडतात. म्हणजे छोट्या आणि मुख्य आऱ्यांमधील वेळ दीड तासाची, म्हणजे ९० मिनिटे. रथचक्राच्या वर्तुळाकार भागावर या दोन आऱ्यांमध्ये खेटून खेटून ३० मणी कोरले आहेत. थोडक्यात एक मणी म्हणजे ३ मिनिटे. हे एकसमान गोलाकार मणी आकाराने नखाएवढे आहेत.

रथचक्राच्या अक्षावर क्षितिज समांतर काठी धरली, की तिची सावली ज्या मण्यावर पडेल त्यावरून वेळ समजते. आपल्या नेहमीच्या काट्याच्या घड्याळाच्या उलट अशी वेळ मोजायची पद्धत आहे. म्हणजे दिशा विरुद्ध. सूर्य डोक्यावर असताना काठीची सावली रथचक्राच्या खालच्या बाजूला पडेल, त्यामुळे आपल्या घड्याळात जिथे ६ अंक असतो, तेथे येथल्या या दगडी घड्याळात दुपारचे १२ समजायचे, तर आपल्या घड्याळात जेथे ९ अंक असतो, तेथे थोडे खाली सकाळचे ६ समजायचे! थोडक्यात, आपल्या घड्याळाच्या उलट दिशेने अंक समजायचे! सुरुवातीला समजायला हे थोडे अवघड वाटते, पण एकदा समजले की, कोणीही विनासायास वेळ सांगू शकतो.

एवढा अगडबंब आकार आणि त्यात एवढी अचूकता? एवढी अचूकता असूनही त्या चक्राच्या सौंदर्यात कुठेही उणेपणा आलेला नाही. खरे तर वेळ दाखवणे, हा एवढा एकच कार्यभाग साधायचा असता तर एक गोल चाक आणि त्यावर साध्या आठ आऱ्या कोरूनही मूळ उद्देश साध्य करता आला

असता. पण नाही, नखशिखांत नटवलेय या चक्राला! चक्राचा असा एकही इंच नाही की, जेथे कोरलेले नाही. आणि हे कोरीवकामही कसे? अतिशय प्रमाणबद्ध, नितांत सुंदर आणि आशयबद्ध! चक्राच्या आठही मुख्य आऱ्यांवर मध्यभागी वर्तुळात काही विशिष्ट प्रतिमा कोरल्या आहेत. सगळ्या एकमेकांशी सुसंगत! मुख्य म्हणजे सर्वच २४ चक्रांवर या प्रतिमा वेगवेगळ्या आहेत, हे विशेष!

विष्णूचे अवतार वगैरे आहेत, एका स्त्रीची दिनचर्या वगैरे आहेतच, परंतु बऱ्याच ठिकाणी आहेत कामक्रीडेच्या मूर्ती! हा विषय या मंदिरात सगळीकडे बिनबोभाट कोरलाय. 'या' विषयात कोनार्क मंदिर हे खजुराहो मंदिराच्या चार-पाच पावले पुढेच आहे. बऱ्याच जणांना हे माहीत नसते, त्यामुळे सुरुवातीला तारांबळ उडते. स्त्री-पुरुष शरीरसंबंधांचे एवढे उघड आणि जाहीर प्रदर्शन इथे असेल, असे वाटत नाही. कोनार्कच्या सूर्य मंदिराविषयी आपल्याला फक्त ते नितांतसुंदर रथचक्रच माहीत असते. प्रणयाराधन वगैरे आपण समजू शकतो, पण इथे उत्कट कामक्रीडा जागोजागी कोरल्या आहेत. मात्र अशी कामक्रीडांचीच शिल्पे आहेत, असे नाही. इतर शिल्पेही भरपूर आहेत. या प्रचंड 'रथा'वरील फक्त हत्तींचीच शिल्पे बाराशेपेक्षा अधिक आहेत.

उत्कृष्ट दर्जाची शिल्पकला, विषयांचे वैविध्य, अचूक प्रमाणबद्धता याहूनही या मंदिरात बरेच काही विस्मयकारक आहे.

कोनार्क मंदिराच्या सर्व छायाचित्रांमध्ये पिरॅमिडसारखे त्रिकोणी आकाराचे जे स्थापत्य दिसते, ते आहे जवळपास ४० मीटर उंच! मुळात हा कळस म्हणजे मुख्य कोनार्क मंदिर नाही! मुख्य मंदिराचा म्हणजे गाभाऱ्याचा कळस अंदाजे १८३७च्या दरम्यान कोसळला. कोनार्क मंदिर म्हणून आपण जे ओळखतो, तो मुख्य मंदिराला खेटून पुढचा भाग असलेले स्वतंत्र स्थापत्य आहे! आपल्याला दिसते ते त्रिकोणी स्थापत्य मंदिराचा सभामंडप आहे. मंदिराच्या स्थापत्यशास्त्रात त्याला जगमोहन असे म्हणतात.

मंदिराच्या आवारात सर्वप्रथम समोर येते नृत्यमंदिर किंवा नटमंडप. एक अतिशय आखीवरेखीव अशी - पण छत नसलेली - दगडी इमारत. दुरून नुसतेच काळे दगडी खांब दिसतात. या स्थापत्याला चारी बाजूंनी जिने आहेत. पूर्वेकडच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूंना दोन अकराळविकराळ सिंह हत्तीवर आक्रमण करत आहे, असे शिल्प आहे. त्या हत्तीच्या पायाखाली एक मनुष्य! या नृत्यमंदिराच्या पायऱ्या चढून जमिनीच्या वर साडेतीन मीटर उंच पहिला टप्पा आहे. येथून आणखी चार पायऱ्या चढून आपण नाट्यमंडपात शिरतो आणि त्या आवारात थक्क होतो! अक्षरशः असंख्य शिल्पे आहेत. निरनिराळी वाद्ये वाजवत असलेले स्त्री-पुरुष, नर्तिका, शिकारी, पहिलवान, गणपती, गजलक्ष्मी अशी एकाहून एक अप्रतिम शिल्पे, भित्तिशिल्पे आहेत. या नाट्यमंडपाला भिंती नाहीत! त्याऐवजी आहेत अजस्र स्तंभ. नाट्यमंदिरात होत असलेले नर्तन सर्व दिशांनी बघता यावे, यासाठी ही रचना आहे. जगभर प्रसिद्ध असलेला 'कोनार्क फेस्टिवल' याच मंडपात होतो. कलानिपुण नर्तकी 'ओडिशी नृत्य' याच नाट्यमंदिरातून सादर करतात.

नाट्यमंडपातून पश्चिम दिशेला आल्यावर समोर दिसते ते १३-१४ मजली उंच 'जगमोहन'चे स्थापत्य! चुकून ज्याला कोनार्कचे सूर्य मंदिर असे समजले जाते, ती एके काळी मुख्य

मंदिराला खेटून असलेली आणि मुख्य गाभाऱ्याच्या इमारतीला जोडलेली इमारत आहे. मात्र या भव्य स्थापत्याच्या आत जाता येत नाही! चारही बाजूंनी प्रवेशद्वारे असूनही आत प्रवेश नाही. चारही द्वारे बंद केलेली आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस तत्कालीन इंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांचे लक्ष या मंदिराकडे गेले, तेव्हा एवढे सौंदर्यशाली स्थापत्य ढासळले होते, ढासळत होते. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी मंदिराच्या डागडुजीस सुरुवात केली. मुख्य मंदिराचे चिरे इतके ढासळले होते, की त्याची पुनर्रचना करणे निवळ अशक्य होते. इसवी सन १२५०मध्ये पूर्ण झालेल्या या भक्कम बांधकामाची रयाच गेली होती. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी आतून काही ठिकाणी बांबू, काही

ठिकाणी लोखंडी सळ्यांचा टेकू देऊन छताला आधार द्यायचा प्रयत्न केला. परंतु यामुळे आतील भाग संपूर्णपणे विद्रूप झाला. छताला आधार देण्यासाठी यापेक्षा दुसरा उपाय त्या काळात उपलब्ध नव्हता.

हे स्थापत्य टिकवण्यासाठी इंग्रजांनी एक अत्यंत विचित्र वाटणारा निर्णय घेतला. कोसळू नये आणि आणखी पडझड होऊ नये म्हणून इंग्रजांनी जगमोहनचे चारही दरवाजे भिंती बांधून बंद केले आणि आत चक्क वाळू भरली! आज जे जगमोहन आपण बघतोय, त्याच्या आत संपूर्ण वाळू भरली आहे! जगमोहनाच्या आत जाता येत नाही, ते यामुळेच! १९०३मध्ये जगमोहनाचे दरवाजे बंद झाले आहेत, ते आजतागायत!

जेथे मुख्य गाभारा होता, त्या स्थापत्याची आजची अवस्था बघून वाईट वाटते. एके काळी ७० मीटर उंच असलेल्या एका वैभवशाली स्थापत्याचा आता तळाकडील फार तर एकचतुर्थांश भाग उरलाय. १८३७ च्या जवळपास शिखर पूर्णपणे ढासळले असे सांगतात.

या मंदिरातील सूर्यदेवाची मूर्ती धातूची होती आणि मुख्य गाभाऱ्यात ती हवेत तरंगत असे! मूर्तीला तरंगती ठेवण्यासाठी कळसामध्ये जवळपास ५२ टन वजनाचे नैसर्गिक लोह चुंबक (Lodestone) लावले होते. मूर्ती फक्त कळसाकडे आकर्षित होऊन वरच्या भागात चिकटू नये, म्हणून प्रतिरोध करण्यासाठी गाभाऱ्याच्या तळभागात तेवढ्याच ताकदीचे चुंबक लावलेले होते. एवढे चुंबकीय क्षेत्र तयार करण्यासाठी गाभाऱ्याच्या भिंतींमध्ये लोखंडी खांबसुद्धा बसवलेले होते. जगभरात कुठेही स्थापत्यशास्त्रातील असा चमत्कार झाला नसेल. अक्षरशः अद्‌भुत आणि आणि अतर्क्य!

मात्र हा चमत्कार करण्याचा हव्यासच मंदिराच्या विनाशास कारणीभूत ठरला!

कळसामध्ये लावलेला चुंबक अतिशय शक्तिशाली होता. गाभाऱ्यातील वजनदार मूर्ती तरंगत ठेवणे, एवढीच अपेक्षा या चुंबकाकडून होती, पण या ५२ टन वजनाच्या चुंबकाचा चुंबकीय प्रभाव आजूबाजूच्या मोठ्या परिसरात पडत असे. जवळच्या समुद्रातून जाणाऱ्या जहाजांच्या, गलबतांच्या होकायंत्रांवर याचा परिणाम होऊ लागला, आणि जहाजे भरकटू लागली! (सध्या समुद्र मंदिरापासून फक्त एक किलोमीटर अंतरावर आहे, पूर्वी तो याहूनही अधिक जवळ होता.) त्यामुळे चिडून जाऊन पोर्तुगीज खलाश्यांनी तो कळस उखडला! गाभाऱ्यातील सर्व घटकांना जोडून ठेवणारा मुख्य आधारच गेल्याने संपूर्ण स्थापत्य विसकळीत झाले. वरचे चुंबक गेल्याने सूर्यदेवाची मूर्ती जमिनीवर कोसळली, तळाकडील चुंबक भिंतीत चिणलेल्या लोखंडी खांबांकडे वेगाने ओढले गेले. दगडी भिंतींना हा अतिरिक्त वजनाचा भर सहन झाला नसल्याने त्या कमकुवत झाल्या आणि कोसळल्या.

इंग्रजांनी येथल्या संपूर्ण ढासळलेल्या – दगडांच्या ढिगाऱ्यात रूपांतरित झालेल्या – परिसराची साफसफाई करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा त्यांना सापडले इतस्ततः विखुरलेले लोखंडी खांब. त्यातल्या कित्येक खांबांना चिकटलेले – जमीन फोडून बाहेर आलेले – तळाकडचे चुंबक! नाही सापडली ती फक्त मुख्य मूर्ती आणि कळस! यातील एकही चुंबक सध्या येथे नाही, सूर्यदेवाची धातूची मुख्य मूर्ती नाही. भिंतींमध्ये असलेले लोखंडी खांब मात्र या अनोख्या बांधकामाची आणि तत्कालीन भारतीयांच्या स्थापत्य आणि भौतिकशास्त्रातील प्रगतीची साक्ष देत आवारात पडलेले आहेत!

कोनार्क मंदिराच्या आवारात जेवढी स्थापत्ये आज दिसतात, ती मूळ स्थापत्यांच्या तीस टक्केही नाहीत. नटमंदिराचे छत आणि कळस कोसळले आहे, भोगमंडप तर अजिबातच उरलेला नाही. जगमोहनाचे स्थापत्य कसेबसे तग धरून आहे, मुख्य मंदिर – गर्भगृह – सत्तर टक्क्यांहून जास्त बेचिराख झाले आहे.

असे असूनही येथे बघायला इतके आहे, की जेवढे उरले आहे, दिसत आहे, त्यानेच भारून जायला होते. मंदिर पूर्ण सुस्थितीत असताना कसे दिसत असेल, याची फक्त कल्पनाच करू शकतो. या आवारातील प्रत्येक दगड 'बोलतो'. आपण ऐकायला हवे.

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांनी कोनार्क मंदिराला भेट दिली, तेव्हा ते म्हणाले होते, 'इथल्या दगडांची भाषा मानवाच्या भाषेलाही मागे टाकते!'

सुबक आणि सौंदर्यखणी अशी असंख्य पुरातन मंदिरे ओडिशाभर पसरलेली आहेत. इथल्या 'ढेंकानाल' जिल्ह्यात 'अनंतशयनी विष्णू'ची मूर्ती आहे. ब्राह्मणी नदीच्या किनाऱ्यावर दगडात ही मूर्ती कोरलेली आहे. क्षितिजसमांतर कोरलेली ही मूर्ती १५.४ मीटर लांब आहे! झोपलेल्या अवस्थेत असलेल्या या विष्णूमूर्तीची रुंदीच ७ मीटर आहे! इथेच 'तालचेर' नामक तालुक्यातील 'अष्टशंभू' या मंदिर आवारात शंकराची आठ मंदिरे आहेत! हजार वर्षे पुरातन असे हे मंदिर आहे. शंकराच्या या आठ रूपांची नावे आपल्यालाही ठाऊक नसतात. ती अशी... कनकेश्वर, स्वप्नेश्वर, ईशनेश्वर, कपिलेश्वर, वैद्यनाथेश्वर, बाणेश्वर, लोकनाथेश्वर आणि उत्तरेश्वर!

ओडिशामध्ये हे जाणवते, की आपल्याला आपल्या देशाविषयी, आपल्या पुरातन संस्कृतीविषयी, आपल्या अभिमानास्पद इतिहासाविषयी, पूर्वजांनी आपल्यासाठी ठेवलेल्या उच्च वारशाविषयी खूप कमी माहिती असते.

जाऊ द्या. आहे ते आहे.

चला, दुबई, थायलंडसाठी बॅगा भरू या!

– रवि वाळेकर
walekar@gmail.com

सुनंदा भोसेकर लिखित 'पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान'वर ठाण्यात सखोल चर्चा

ठाणे : मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणे येथे दिनांक २७ जुलै २०२५ रोजी सुनंदा भोसेकर लिखित 'पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान' या पुस्तकावर सखोल व रसपूर्ण चर्चा रंगली. कार्यक्रमाच्या प्रारंभी ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर आणि मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणेचे अध्यक्ष विद्याधर ठाणेकर यांनी प्रास्ताविक करून उपस्थितांचे स्वागत केले.

चांगदेव काळे यांनी पुस्तकाचा सविस्तर परिचय करून दिला. हे पुस्तक वाचताना हिंदुस्थानातील तत्कालीन सामाजिक स्थिती, कौटुंबिक वातावरण, जीवनशैली, सांस्कृतिक व राजकीय परिस्थितीचा जिवंत अनुभव मिळतो, असे ते म्हणाले. पुस्तकातील लेखन वाचकाला ऐतिहासिक काळात नेऊन ठेवते, असेही त्यांनी नमूद केले.

पत्रकार, लेखक आणि ठाण्याच्या इतिहासाचे अभ्यासक मकरंद जोशी यांनी लेखिका सुनंदा भोसेकर यांची मनमोकळी मुलाखत घेतली. माझ्या दोन जिव्हाळ्याच्या आवडी – प्रवास आणि वाचन – यांच्या संगमातून या पुस्तकाचा जन्म झाला, असे लेखिकेने सांगितले. त्या असेही म्हणाल्या की परदेशी प्रवाशांच्या नजरेतून भारत ही लेखमाला प्रहार दैनिकासाठी लिहिली होती. निवृत्तीनंतर अधिक सखोल अभ्यास करून ही लेखमाला पुस्तकाच्या रूपात प्रकाशित केली. पेरिप्लस या शब्दाचे दोन अर्थ – एक प्रदक्षिणा आणि दुसरा प्रवासाच्या नोंदी – हे स्पष्ट करताना त्यांनी सांगितले, की २६ प्रवाशांनी हिंदुस्थानची उभी–आडवी प्रदक्षिणा केली असून त्यांच्या नोंदींवर हे पुस्तक आधारित आहे. हा इतिहास नव्हे पण इतिहासाच्या अभ्यासाचे साधन आहे. मुलाखतीचा शेवट त्यांनी स्वतःची कविता सादर करून केला. तसेच, इतक्या मोठ्या कालखंडाचा पट उलगडणारे हे पुस्तक इंग्रजीत उपलब्ध नाही; त्यामुळे त्याचे भाषांतर होणे आवश्यक आहे, असे मत मुलाखतकार मकरंद जोशी यांनी व्यक्त केले.

ज्येष्ठ संपादक कुमार केतकर यांनी पुस्तकाचे कौतुक करताना म्हटले, इतिहासातील अनेक व्यक्तींविषयीच्या आपल्या मनातील प्रतिमा किती चुकीच्या आहेत हे जाणून घ्यायचे असेल, तर हे पुस्तक नक्की वाचा. त्यांनी पुढे सांगितले, की जगभरातील विविध ऐतिहासिक घटना, तत्कालीन व्यापार, तसेच प्रवाशांच्या अनुभवांविषयीची माहिती या पुस्तकात अत्यंत रोचक पद्धतीने मांडलेली आहे. जिज्ञासा असेल तरच प्रगती शक्य होते, परंतु दुर्दैवाने ती आपल्या देशातून हळूहळू नाहीशी होत चालली आहे, अशी खंतही त्यांनी व्यक्त केली.

•

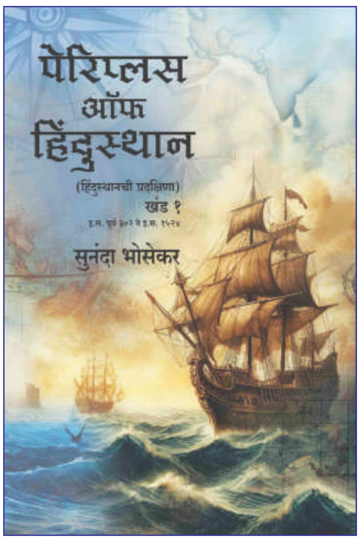

सुनंदा भोसेकर

लिखित

पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान

खंड १ व खंड २

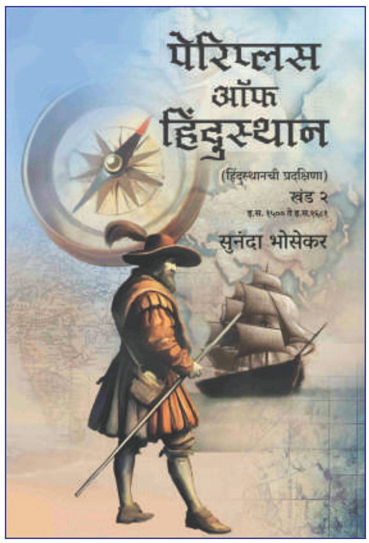

दोन खंडांची मूल्य १५०० रुपये
सवलतीत ८०० रुपये. टपालखर्च १०० रु.

[illegible]

पर्याय

काशीबाबा खळ्यात आला.
खळ्याचा झोपाटा उघडाच होता
त्याच्या स्वागताला. राहिला असेल
उघडा, त्यानं स्वतःची
समजूत घातली. तो आत
आला तसे त्याचे पाय जागीच
खिळले. दावण नुसतीच समोर
मान गुडघ्यात घालून बसलेली.
जनावरं तिच्या सोबत नव्हती.
कोपीकडं नजर वळवली, तर तीही
पोटात खड्डा पडल्यासारखी उभी.
वासरंही तिला सोडून गेलेली.
असं कसं झालं? काशीबाबा
पाहातच राहिला कोपीकडं आणि
दावणीकडं आळीपाळीनं. आता
त्याच्याच पोटात खड्डा पडला
विहिरीसारखा.

काशीबाबा बाजेवर पडलेला होता. तशी ही वेळ होती निवांत रात्रीच्या कुशीत शिरण्याची. आपले दिवसभराचे श्रम तिच्या हवाली करण्याची. उद्याच्या पहाटेच्या उमेदीनं पुन्हा ऊर्जा मागण्याची. शक्य झालं तर, सारं काही विसरण्याची. काशीबाबा पडला होता तो त्याच अपेक्षेनं. तो वाट पाहात होता, रात्रीनं अंगावर, मनावर पांघरूण घालावं रोजच्यासारखं. त्याचे डोळे उघडे होते सताड, त्याच्या अपेक्षेच्या वाटेकडे लागलेले. आकाश तर कधीच दडलेलं काळोखाच्या घोंगडीत. दिसत होते ते तुकडे, सूर्याच्या प्रकाशानं फेकलेले, मागे राहिलेले, ठिणग्या उडाव्यात तसे. काशीबाबानं कूस बदलली दिवस मागं टाकावा तशी. तर समोर लहानशी कोपी, अंग चोरून उभी असलेली. कोंबडीनं पंखांत चिमण्या पिलांना कवेत आवळून धरावं तशी. काशीबाबाला तिच्या उबेत दिसत होती वासरं बांधून ठेवलेली. बाहेर बैलजोडी, दोन गायी ही जनावरं रवंथ करत निवांत बसलेली. दावणीशी मायेचं नातं असल्यासारखी. स्वतःचा हा निवांतपणा मात्र गमावून बसलेला. का, त्याचं कारण त्याला सापडेना. मनाच्या खोल डोहाचा तळ तो बराच वेळ ढवळून पाहात राहिला. समोर तीच कोपी, जनावरं आणि काळोख पुन्हा पुन्हा दिसू लागले तळातून वर तरंगताना. गढूळ पाण्यात तुरटी फिरवल्यानंतर गाळ बसतो खाली, बाकीचा काडीकचरा, लहान जीवजंतू मात्र तरंगत राहतात वर पृष्ठभागावर, यांची त्याला आठवण झाली. आपणही असेच तरंगतो आहोत का, त्यालाच प्रश्न पडला. रातकिड्यांची किरकिर आता दाट झाली होती काळोखानं भरलेल्या चिखलासारखी. इतक्यात कुठूनतरी आवाज त्याच्या कानांवर आपटला, वेगानं पळणाऱ्या पावलांचा. तसा बाजेखालचा रोड्या ताडकन् झेप घेत उकिरड्याच्या ढिगावर पोहोचला. जोरजोरात भुंकू लागला, पळणाऱ्या पावलांना जाब विचारल्यासारखा. त्याला हेही सांगायचं असावं, इकडं फिरकण्याची चूक करू नका. काळ्या रंगामुळे रोड्या काळोखाच्या सावलीत झाकला गेला. तरी त्याचा आवाज दिशा आणि अस्तित्व सिद्ध करण्यास पुरेसा होता. काशीबाबाला रोड्याच्या भुंकण्याच्या भाषेचाच अंदाज होता असं नाही, त्याच्या अंगातल्या ताकदीचाही होता. चार जणांना पिटाळून लावण्याचा अभिमान वाटावा असा झुंजार अनुभव काशीबाबा विसरला नव्हता. कधीच तो त्याच्या विस्मरणात जाणार नव्हता. पळालेले चोर होते की दरोडेखार, यांचा माग मात्र लागला नव्हता. कळत होतं ते एवढंच, जीव वाचला होता तो रोड्यामुळं. झाले काही दिवस या घटनेला. तो घाबरला नव्हता. तरी दत्तूला सांगितलं होतं, सावध राहा. लोकांचा भरवसा नाही. आपण जपून असावं. तर दत्तू नुसताच उभा राहिला थिजलेल्या डोळ्यांनी पाहात बापाकडं. न कळल्यासारखा. पळणारे आवाज काळोखाच्या शांततेत गडप झाले. तसा काळोखाच्या अंगावर ओरखडे ओढणारा रोड्या परत आला. कुणीच खळ्यात येत नाही असं पाहून. रोड्याचा श्वास वेगानं होत आहे. त्याला धाप लागली आहे, हे काशीबाबाच्या लक्षात आलं. खात्री करण्यासाठी त्यानं स्वतःच्या छातीवर हात ठेवला. आता त्याच्या लक्षात आलं, धाप आपल्यालाही लागलेली आहे. आपलाही श्वास वेगानं होत आहे. त्यानं छातीवरचा हात छातीवरच आपटला, कारण विचारण्यासाठी. या पळणाऱ्या पावलांत दोन पावलं आपल्या पोराची, दत्तूची तर नसतील? तसा तो उठून बसला ताडकन् लाटेनं काठावर फेकलेल्या ओंडक्यासारखा. गेले दोन दिवस झाले, तो घरी आलेला नाही. पळणाऱ्या पावलांचा आवाज त्याचाच तर नसेल? तो पळत होता ते पुढं की मागं? कोण कुणाच्या पाठलागावर होतं? काशीबाबा घामानं डबडबला. त्याला कळत होतं, दोन्ही पावलांत अंतर असेलही, परिणाम एकच आहे. दत्तू हातातून सुटणार. गेले काही दिवसांपासून पाहतो आहोत, काहीतरी वेगळंपण झिरपत आहे त्याच्यात. सावलीनं पाण्यात उतरावं तसं. बोलण्यात जिभेवर अबोलपणानं ताबा घेतलेला असावा असा. आता काही तो लहान राहिलेला नाही. आजउद्या लग्नाचं पाहावं लागेल त्याच्या. हा मात्र फिरतोय गावभर कामधंदा न करता. विचारलं तर उत्तर कशाचं देत नाही, कळत नसल्यासारखा. त्यात एकदोघांनी कानांवर घातलेलं, 'काशीबाबा, वेसण घाल पोराला. कासरा आवळ. हातचा जाईल नाहीतर. गावातली पोरं नादाला लागलीत. त्यांच्यात आहे तो.'

काशीबाबाचा विश्वास बसला नाही पटकन् या बोलण्यावर. दत्तू काही चारचौघांसारखा नाही कसाही वागायला. आपल्या आज्ञेत वागणारा म्हणूनच आपण ओळखतो त्याला. लोकही म्हणतात, 'काशीबाबा, तुझा पोरगा शहाणा हे बरं. कधी कुणाच्या भानगडीत नही ना कुणाच्या संगतीत.' मग हे असं अचानक काय ऐकतो आहोत आपण? पण कोण खोटं बोलेल कशाला? काशीबाबा अस्वस्थ झाला तो तेव्हापासून. नादाला लागला म्हणजे काय, हे त्यालाही कळेना नेमकं. मोट विहिरीत पाण्यानं भरली की नाही हे पाहण्यासाठी तिचा दोर ओढून पाहता येतं. पाणी खोल आहे हे नेमकं मोजणार कसं? तो स्वतःशीच विचार करत राहिला.

इतक्यात खळ्याच्या झोपाट्याजवळ हालचाल कानांवर आली. काशीबाबानं कान टवकारले तसे डोळेही ताणले. दिसलं काहीच नाही. जाणवलं इतकंच, की रोड्यानं तिकडं झेप घेतली. त्याच्या भुंकण्याचा आवाज आता झुंजण्यासाठीचा आहे, हे लक्षात आलं. तेवढंच. दुसऱ्याच क्षणी आवाज आला तो जोरानं फटका मारण्याचा. रोड्या किंचाळला प्रचंड वेदनेनं. तो धडपडत पळत असतानाही त्याच्या किंचाळण्याचा आवाज येत होता. जीव वाचवण्याची तगमग त्याचा पाठलाग करत असावी. बसलेली जनावरं धडपडून उठून उभी राहिली

रवंथ करायचं विसरून. त्यांच्या खुरांचा आवाज रोड्याच्या किंचाळण्यात दडपला गेला इतकंच. काशीबाबाच्या लक्षात आलं, काळी आकृती पुढे सरकत आहे त्याच्या दिशेनं झोपाटा उघडा टाकून. काशीबाबानं उशाशी असलेल्या कुऱ्हाडीच्या दांड्यावर हाताची मूठ आवळली. नारळाच्या करवंटीत सुपाऱ्या फिरवाव्यात तसे डोळे रोखून पाहिलं, माणूस की जनावर? अंदाज येईना. दाव्याला बांधलेली जनावरं बिथरली. उधळल्यासारखी ती बाजूला झाली. काळी आकृती काशीबाबाच्या बाजेजवळ आली. तरीही अंदाज येईना. तेव्हा त्यानं कुऱ्हाड उचलण्याचा प्रयत्न केला. त्याआधीच त्याच्यावर झडप घातली गेली. तो ओरडणार त्या आधीच तोंड दाबलं गेलं. प्रतिकार करणार त्या आधीच हात आवळले गेले. काय होतं आहे हे कळण्याच्या आधी त्याची मोट उचलण्यात आली. एकदोघांपेक्षा अधिक असावेत. एकट्याला उचलणं शक्य नाही हे त्याला कळत होतं. मदतीला कुणीच नव्हतं. ज्याचा आधार आणि अभिमान होता तो रोड्या भुंकताना कुठंच ऐकू येत नव्हता. चांदण्याच्या ठिणग्या अंगावर पडताना जाणवत नव्हतं. जाणवत होतं इतकंच, काहीतरी गडबड आहे, जीव घेणारी.

काशीबाबाला कळत नव्हतं आपली मुटकुळी बांधली गेली ती कशासाठी. आपण कधीच कुणाला दुखावलं नाही. ना कधी कुणाच्या घराचा उंबरठा ओलांडला, ना कुणाच्या उंबरठ्याला काठी लावली. ना कुणाच्या शेताचा बांध ओलांडला ना कुणाची चोरी केली. आपण भलं आणि आपलं काम भलं, या पलीकडं कधी पाणी ओलांडण्याचा प्रसंग आला ना आपण तो येऊ दिला. मग असं अचानक हे अंगाशी आलं कसं. आता मारून टाकणार की फेकून देणार कुठं विहिरीत? विचारता येत नव्हतं. लवकरच त्याच्या लक्षात आलं, तो पाण्याच्या पृष्ठभावर हेलकावे खात आहे लाटेवरील नौकेसारखा. थोड्याच वेळात पाण्यानं नौकेचं पोट भरून टाकलं. सुटायची धडपड करून पाहिली. पोहता तर येत होतंच. तरीही तो तळाशी पोहोचला. त्यानं डोळे उघडले ते कुबट वास नाकातून आत शिरला तेव्हा. समोर तर काहीच दिसलं नाही. काळोखानं डोळ्यांवर झापड टाकावं तसं. त्यानं हालचाल करून पाहिली. डोळ्यांसमोर लालपिवळी वर्तुळं सूर्यफूल होऊन आश्चर्यानं नाचायला लागली. जिवंत आहोत की स्वर्गात?

पावलांचा आवाज आला. काशीबाबानं कान टवकारले. त्याच्या चेहऱ्यावरील अंधार ओढून फेकण्यात आला. तसा उजेडाचा तडाखा त्याच्या डोळ्यांवर बसला. त्यानं समोर पाहिलं ते डोळे किलकिले करून. समोर एक जण उभा होता अनोळखी. त्यानंच काशीबाबाच्या तोंडात घातलेली दोराची व्हटाळी सोडून फेकली ती आडदांडपणे. काशीबाबा कळवळला. समोरच्या तरुणाकडं त्यानं पाहिलं ते रागानंच, वेदना विसरून. म्हाताऱ्या माणसाशी ही वागण्याची रांगडी पद्धत तुझ्या बापानं शिकवली का, इतका राग त्या नजरेत दाटलेला होता. तरुण त्याच्या दत्तूच्या वयाचा असावा. अगोदर वाटलंही, हा दत्तूच असावा. नाही. त्यानं स्वतःलाच खात्री दिली, दत्तू अजून मोठा झालेला नाही बापावर हात उचलण्याइतका. प्रश्न मात्र तोच ओठांवर आला, दत्तू कुठंय? समोरच्या तरुणानं काशीबाबाभोवती आवळलेला दोर सैल केला. तरीही काशीबाबा तसाच बसून राहिला. ना त्यानं उठण्याची धडपड केली ना प्रश्न विचारण्याची. तो नुसताच पाहात राहिला समोर त्याच्याकडं पाहात असलेल्या तरुणाच्या तोंडाकडं. जसा जू मानेवर ठेवलेला बैल मालकाच्या पुढच्या इशाऱ्याची वाट पाहात राहतो. तरुणानं काहीच विचारलं नाही. तो बाहेर पडला सावकाशपणे, दरवाजा तसाच सताड उघडा ठेवून.

काशीबाबानं डोक्यावरचं पागोटं नीट केलं. धोतराचा पदर घेऊन तोंडावर हात फिरवला. पाय लांब केले. त्यांच्यातून कळ निघाली. आखडून गेले होते. हात वर करून हालवून पाहिले. अंगात जोर उरला नाही, हे कळत होतं. त्यानं दरवाजाकडं पाहिलं तर त्याला कवाडंच नव्हती. तरीही आपण इथं अडकून पडलो याचं त्याला नवल वाटलं. आजूबाजूला पाहिलं तर ओळखीचं काहीच दिसत नव्हतं. तो उठून उभा राहिला सावकाश. तसाच बाहेर आला डोकं खाली वाकवून. बाजूला विहीर. तिच्यावर बसलेला पंप. पंपाच्या बाजूची ओसाड पडलेली खोली. समोर उंबराचं मोठं झाड. त्याची इतस्ततः पडलेली फळं लालहिरव्या रंगाची. काही फुटलेली. ही फळं आपल्या मनाची की संचिताची, फळांकडं पाहताना त्यालाच प्रश्न पडला. तशी ही फळं काही नवीन नव्हती. त्यांचा अर्थ मात्र आज लक्षात आला. फळं पडतात ती पिकल्यानंतर. पण बरीच पडतात ती कुणाच्या तरी हट्टापायी. आज आपली अवस्था या फळापेक्षा वेगळी नाही. त्यानं पिकलेलं एक फळ उचललं. बोटाच्या चिमटीत धरून फोडलं. आत असंख्य किडे मुंग्यांसारखे लहानलहान पंख फुटलेले. त्यानं फुंकर मारली त्यांच्यावर. किडे उडून गेले फुंकरीच्या झोताबरोबर. वाटलं आता फळ तोंडात टाकावं. पण इच्छा झाली नाही. पोटात भूक आहे पण फळाचं पोट आता भेसूर दिसत आहे फाडल्यासारखं. हे फळ उंबराचं नाही, आपणच आहोत याची खात्री झाली तशी त्यानं ते सुरकतलेलं फळ खाली टाकून दिलं. मागे वळून पाहिलं, पंपाची रिकामी जागा त्याच्याकडं पाहात होती, फोडलेल्या फळासारखी. आपल्याला इथं आणून काय मिळवलं या पोरानं, त्याला प्रश्न पडला. ही जागा कुणाची असावी, असाही प्रश्न त्यानं स्वतःला विचारला. ही अनोळखी दिसते आहे. म्हणजे आपण नेमकं कुठं आहोत याचा अंदाज येईना. त्या तरुणाला विचारावं असं वाटून त्याला शोधण्यासाठी नजर फिरवली. तो दिसला नाही. आला तो आवाज कानांवर. तसाच तो आवाज दूरही गेला. फटफटीचा तो आवाज आहे, त्यानं ओळखलं. तो तसाच

पुढं झाला फळांना पायाखाली चिरडून. त्याला घराची आठवण झाली. जनावरांची आठवण झाली. तसा तो मनातून कासावीस झाला. आपली वाट पाहात असतील. तहानेनं व्याकूळ झालेली असतील. चारा–वैरण राहिली ती वेगळीच.

काशीबाबा खळ्यात आला तो अर्धा दिवस वाट तुडवून. खळ्याचा झोपाटा उघडाच होता त्याच्या स्वागताला. राहिला असेल उघडा, त्यानं स्वतःची समजूत घातली. तो आत आला तसे त्याचे पाय जागीच खिळले. दावण नुसतीच समोर मान गुडघ्यात घालून बसलेली. नाइलाज झाल्यासारखी. जनावरं तिच्या सोबत नव्हती. कोपीकडं नजर वळवली, तर तीही पोटात खड्डा पडल्यासारखी उभी. वासरंही तिला सोडून गेलेली. असं कसं झालं? काशीबाबा पाहातच राहिला कोपीकडं आणि दावणीकडं आळीपाळीनं. आता त्याच्याच पोटात खड्डा पडला विहिरीसारखा. मनातून चरकला. जनावरं गेली कुठं? त्यांनीच दावं तोडली की काय चारापाण्यासाठी? सोबत वासरांनाही घेऊन गेली ती कशी? तो तसाच घराकडं वळला घाईनं. तर घराला कुलूप. बायको नाही. दत्तू नाही. कुठं गेलीत ही मंडळी? तीही अशा उन्हाच्या वेळी? जनावरांना चारायला घेऊन गेली तर नसावीत रानात? त्यानं स्वतःची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. इतक्यात रोड्या समोर आला कुंईकुंई करत. कशीबाबाच्या पायांशी लगट करू लागला. त्याची शेपटी मागे डोलत होती नागासारखी. त्याचा आवाज सांगत

होता, तो भुकेला झालेला आहे. डोळ्यांतली कणवही दिसत होती. लागलेला मार त्याला सहन झाला नसावा. काशीबाबानं त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला. निरखून पाहू लागला कुठं मार तर लागलेला नाही. पण तसं काही दिसलं नाही. पटकन मनात विचार आला, सगळ्याच मारांच्या खुणा दिसतात कुठं? आणखी एक विचार पटकन पुढे आला, रोड्या असा एकटाच घरी कसा? तो जनावरांच्या सोबत गेला कसा नाही? तसा काशीबाबा घरापासून निघाला घाईतच. रोड्या त्याच्या सोबत निघाला.

काशीबाबा जनावरांच्या शोधात निघाला, नदीकडं, वरच्या डागात. नंतर तसाच रानारानानं पुढे झाला. ''काय रे काशीबाबा, कुठं निघाला इतका घाईत?'' कानांवर अचानक रघुनाथाचा आवाज आला.

''जनावरं पाह्यली का माही? खळ्यात नहीत. कुठं गेली तेच कळंना.'' काशीबाबानं आपली अडचण त्याच्यापुढं ठेवली.

''अशी आपसूक घर सोडून जायाला ती काय बाईमाणूस हे का, नवऱ्यानं मारलं म्हणून गेली माहेराला? जनावरं हे ती. जातील कुठं? बायकू नहीतर दत्तू गेला असन घीवून चरायला. बैस. घे बिडी. कुत्रं बाकी चांगलं पाळलं गड्या. हा असताना जनावरं जातील कशी चोरीला?''

रघुनाथानं समवयस्क जोडीदार म्हणून खिशात हात घातला. तसा तो रानात आला होता ते देखरेख करायला, गडीमाणसं काम करताहेत ना नीट ते पाहायला. त्याचं कापसाचं रान चांगलं फुटलं होतं. सगळीकडं चमकणारा ढवळा कापूस दिसत होता. बायामाणसं कापूस वेचत होती. प्रत्येकाच्या पाठी कापसानं भरलेल्या कापडाच्या झोळ्या दिसत होत्या. रघुनाथ त्यांच्यामागं फिरत होता हात पाठीशी बांधून. त्याचा डोक्यावरचा लाल पटका उठून दिसत होता. समोर काशीबाबा दिसला म्हणून त्यानं हाक मारली होती. काशीबाबाकडं तितका वेळ नव्हता धूर सोडण्यासाठी. आधीच त्याचा जीव उडाला होता काळजातून जनावरांपायी.

''त्येचं काय हे काशीबाबा, लोकं काम करत नहीत नीट. फक्त पैसे पायजी त्यानला. तसा परत्येकाला पैसा पायजीन. मेहनत नको करायला. त्यो पाह्य, कापूस नेला माहा रातच्याला चोरून. सांग, आता कोणावर आळ घ्यायचा?''

रघुनाथानं वरच्या रानाकडं हात करून खुलासा केला, दुखावलेल्या आवाजात. नुकसान झालं तर माणूस दुखावणारच. तसा रघुनाथाला ही तूट सहन करता येईल इतका धीर होता. जमीनही त्याच्याकडं मुबलक आहे. एखाद्या एकरातला कापूस चोरीला गेला म्हणून तो फार हळहळ करणार नाही, याची काशीबाबाला कल्पना होती. तरीही नुकसान ते नुकसानच होतं. ते त्याच्या आवाजातून कळत होतं.

''लोकं बिघडत चाल्लेत आता. आज एका एकरातला गेला. उद्या सगळाच न्यायचे. पण तुला सांगतो, चोर काही आकाशातून आलेले नहीत. कधीतरी सापडणारच. मग पाहा एकेकाची गंमत. नाही गावात त्यांची धिंड काढली तर नावाचा रघुनाथ नही.''

काशीबाबा ऐकतच राहिला. रातच्याला कापूस चोरून नेला? असा हातातोंडाशी आलेला कापूस चोरून नेला कसा? रातच्याला काही कुणी राखण नसतो रानाला. म्हणून चोरी? आपली जनावरं अशी चोरीला गेली नाहीत ना? विचारासरशी काशीबाबा चपापला मनातून. जनावरांवर त्याचं प्रेम होतं, पोटच्या लेकरांसारखं. त्यांच्यासोबत खळ्यात रातचा झोपायला येत होता ते त्यांची राखण करण्यासाठीच. आता त्यांची चोरी झाली... आपल्याला उचलून गेलं चोरासारखं. ही सगळी चोरीमागची चोरी होती की काय? तो निघाला रघुनाथापासून ते त्याच विचाराच्या तंद्रीत.

काशीबाबा वाटेच्या कडेला असलेल्या एका दगडावर बसला. थकून त्याचे पाय त्याच्या गळ्याशी आले होते. सगळं शिवार पालथं घालून झालं होतं पायाखाली. जनावरांचा कुठंच मागमूस लागला नव्हता. जीव टांगणीला लागला. कुठं शोधायचं हा प्रश्न होता. मनात अनेक शंका येत होत्या. कुणी दुसऱ्या गावात नेली का? कुणी कसायाला तर विकली नाहीत ना? आता जनावरं नाहीत तर खळ्यात जायचं कसं? बैल नाहीत तर शेती करायची कशी? दूधदुभतं येत होतं ते आता बंद झालं. त्याची अवस्था झाली ती दुष्काळात सापडल्यासारखी. ते अनुभवाचे दिवस कायमचे मुक्कामाला होते स्मरणाच्या. त्यातून सावरणं सोपं नाही याची कल्पना होती. आता करावं तरी काय, या विचारात तो तसाच बसून राहिला दगडावर. डोळे वाटेकडं तरी दिसत काही नव्हतं. सांज उतरायला लागली तरी नजरेतलं ऊन कमी होत नव्हतं. जवळ बसलेला रोड्या धावत गेला तरी त्याच्या लक्षात आलं नाही.

''आता बया, इथं बसले का? सारं गाव पाहून आले ना!'' आवाजासरशी काशीबाबानं नजर स्थिर केली. समोर सोनी, त्याची बायको उभी होती. तिच्या हातात दावे होते जनावरांचे. त्यांच्याकडं नजर जाताच काशीबाबा ताडकन् उठून उभा राहिला. हातात दावे म्हणजे ही जनावरांना विकून आली याची खात्री झाली. तसा त्याचा सगळा संताप एकदम उसळून आला. हात त्याच वेगात वर गेला. तशी सोनी मागं सरकली. तरी काशीबाबा थांबला नाही. त्यानं सोनीच्या अंबाड्यावर मूठ आवळून तिला जोरानं जवळ ओढली, ''सांग, कुठं गेली व्हतीस? जनावरांना कुठं इकून आलीस? सांग, नहीतर मुडदा पाडीन तोहा.''

अनपेक्षित हल्ल्यानं सोनी भांबावली. स्वतःला सावरताना तिला बरंच अवघड गेलं. तरी धीर करून उत्तर दिलं, ''हे काय

ह्या वयात, तेबी असं उघड्या भर वाटेवर? केसं सोडा. सांगते सगळं.''

''लाज नही वाटत वर तोंड करून बोलायला?'' काशीबाबा ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हता. त्याला जनावरांची काळजी होती. झालेल्या पायपिटीनं त्यात भर घातली होती. त्यानं आणखी एक हिसडा देत विचारलं, ''जनावरांचं सांग. नहीत...''

त्याचा हात तसाच धरून सोनी रडायला लागली. त्यानं हात मागं घेतला. ''सांग लवकर.''

''तुमी गेल्ते कुठं ते सांगा अगुदर. सारं गाव पालथं घातलं. खळ्यात पाहते त जनावरं नहीत. म्हण्लं चरायला गेले असतीन. पण आसं दिवस आन रात चारणं कोणत्या रानातलं? म्हून हिंडू राह्यले रानारानात, पाव्हण्यारावळ्याकडं. तोंडात पाण्याचा थेब नही. जीव थाऱ्यावर नही. तुमी दिसताय ते आता इथं. म्याच इच्यारते, जनावरं कुठंय? हे दावं त्यांच्यासाठी घेऊन फिरतेय कालपासून. बोला ना आता.'' रडता रडता तिचा आवाज वाढत गेला. तिच्या काळजातील तळमळ तशीतशी वाढत गेली. बोलता बोलता ती हातवारे करून नवऱ्याला जाब विचारत होती. तिचा तो अवतार पाहून काशीबाबा गोंधळला. जनावरं गेलीत कुठं हे त्यालाही कळेना. बायको बोलत आहे ते खरं की खोटं त्याचाही अंदाज येईना. एक खात्री होती, ती खोटं बोलत नाही. जनावरं विकण्याचा विचार तिच्या डोक्यात कधीच येणार नाही. तरीही जनावरं नाहीत हे खरंच. न बोलताच तो घरच्या वाटेला लागला निमूटपणे. सोनी त्याच्या मागं निघाली अंतर ठेवून. रोड्या त्यांच्यापुढं चालू लागला.

दोघंही घराच्या दारासमोर बसून राहिले, पाहुण्यासारखे. काही करायची इच्छाच मरून गेल्यासारखे. रोड्या बाजूला बसला पायांवर डोकं ठेवून. ध्यानपूर्वक ऐकण्यासाठी असा. नवरा घरी नाही यासाठी किती काळजी केली, कुठं कुठं शोध घेतला याचा पाढा सोनीनं वाचून झाला. हताशपणे. तिच्यातली तगमग काशीबाबाला नाकारता आली नाही. आपण तिच्यावर संशय घेतला कसा याचंच त्याला आश्चर्य वाटत होतं. त्यात आपली झालेली फजिती अधिक लाजिरवाणी वाटत होती. ती सांगण्यासाठी त्याने तोंड उघडलं. त्याचवेळी आनंदा पाटलाचा सालदार गडी समोर आला. त्याला पाहून रोड्या भुंकायला लागला. ''धर रे त्याला.'' सालदारानं आवाज दिला. तसा काशीबाबानं रोड्याला हाक मारली, 'रोड्या! ये, हाये मी. असं म्हणत काशीबाबा पुढं झाला. सोनी उठून घरात गेली. सालदारानं निरोप दिला, ''पाटलानं बोलीवलं घराकडं.'' काय रे काय भानगड? काशीबाबा गडबडला. पाटलाचं प्रस्थ मोठं तसा दरारा. काही चुकलं तर फटकेच चारचौघांसमोर. तसा आपला काही संबंध नाही. पण, दत्तूनं काही केलं असेल तर आपली खैर नाही याची त्याला खात्री होती. सोनी दारात उभी राहिली. तिनं घरात नुकताच दिवा लावला होता. हातात दुसरा होता. नक्की काहीतरी बालंट आहे याची तिलाही खात्री झाली. ते असं तिन्ही सांजेला यावं हा तिला अपशकून वाटला.

काशीबाबा सालदारासोबत आनंदा पाटलाकडं हजर झाला. सालदार त्याचं काम झालं म्हणून निघून गेला. पाटलाच्या घरात विजेचे दिवे होते. त्यात घर उजळलेलं होतं. पाटील ओसारीवर बसलेले होते, पायाची घडी मांडीवर ठेवून. काशीबाबानं रामराम घातला. त्याला समोरच पायरीवर बसायला हाताची खूण करून पाटलानं सुरुवात केली,

''काशीबाबा, पोरगं दत्तू कुठंय तोहं?''

''गावातच. गावातलं कुत्रं आणखी कुठं जायचं?'' पाटलाच्या बोलण्यात मृदूपणा नव्हता तसा कठोरपणाही नव्हता. तरीही दत्तूचं नाव निघताच काशीबाबाला संकटाची चाहूल लागली. ते मांजरासारखं बिळाच्या तोंडाशी बसलेलं आहे याची जाणीव झाली.

''सांभाळता येत नही तं जल्माला घालता कशाला. पोरं म्हणजी कुत्रं पाळण्यासारखं वाटलं का?'' काशीबाबानं वळून पाहिलं, रोड्या त्याच्या सोबत होता. पाटलानं बरोबर चावा घेतला, याची वेदना त्याला चाटून गेली.

''काय केलं दत्तूनं?'' काशीबाबानं कसाबसा धीर केला विचारण्याचा, दबलेल्या आवाजात. नाकातोंडाशी पाणी येत आहे हे त्यातून स्पष्ट झालं.

''जनावरं कुठंय तुझी? खळ्यात का कसायाच्या दावणीला?'' पाटलानं काशीबाबाच्या काळजाची नेमकी नस पकडली.

ही गोष्ट पाटलापर्यंत आली म्हणजे नक्कीच काहीतरी काळंबेरं आहे, याचा अंदाज आला आणि जीव टांगणीला लागला. आता काय ऐकायला मिळतं याची तो वाट पाहू लागला, कसायाच्या हातातल्या सुरीचा वार होण्याच्या क्षणाची वाट बोकडानं पाहावी तसा.

''जनावरं कुठं हेत, हेच पाहून राहिलो आख्ख्या शिवारात. आमी दोघंबी. पण कुठंच सापडली नही.'' काशीबाबानं खरं ते सांगितलं. त्यावर पाटील काही वेळ काशीबाबाकडं पाहत राहिला. काशीबाबाची दयनीय अवस्था पाहून तो पुढं म्हणाला, ''काशीबाबा, माला माहीत हे तुझी गरिबी. घरातली बी आन स्वभावातली. म्हून दोन गोष्टी केल्या. तोह्या दत्तूला पोलिसाच्या हवाली केला. तो चोऱ्या करायला लागला म्हून.''

''चोऱ्या? पण दत्तू ...'' काशीबाबाचा विश्वास बसला नाही. तो कसाबसा दत्तूची बाजू घेऊ पाहात होता. दत्तूला पोलिसाच्या ताब्यात दिला, ही त्याच्यासाठी फार मोठी शिक्षा होती. कधी पोलिसाची पायरी चढलो नाही त्याचा मुलगा पोलिसाच्या ताब्यात म्हणजे पेटत्या निखाऱ्यावरून चालण्याचा

प्रकार झाला. काशीबाबा बसल्या जागी थरथरला. पोलीस म्हणजे राक्षस असं तो ऐकून होता. आता ते पोराचा पार चोळामोळा करून टाकतील. नुसत्या कल्पनेनं तो शहारला. रघुनाथाचा कापूस चोरीला गेला म्हणत होता, तो दत्तूनंच चोरला की काय, त्याला शंका आली. रघुनाथ समोर दिसू लागला. उद्या त्याला कळतं तर तो दत्तूची धिंड काढील गावातून. तो म्हणाला तसं. त्याचे शब्द कानांत गच्च रुतून बसले कापसाचा बोळा केल्यासारखे. तसं झालं तर तोंड दाखवायला जागा राहायची नाही आपल्याला. बसल्या जागी काशीबाबाला घाम फुटला.

''आणखी एक गोष्ट. तुझी जनावरं. ती कसायाच्या दावणीला गेलीत. ती तुझ्याच पोरानं विकली. त्याच्यासाठी तुझी उचलबांगडी केली. खरं ना?'' पाटील एकेक दगड नेम धरून फेकीत होता. त्याखाली काशीबाबा घायाळ होत होता. त्याची झालेली उचलबांगडी यासाठी झाली, हे तर नवलच होतं. कुणी केली ती दत्तूनं की आणखी कुणी? दत्तू बापाला उचलून नेईल इतका ताकदीचा नाही याचा अंदाज होता. म्हणजे त्याला आणखी साथीदार आहेत म्हणायचे. दत्तूची इतकी मजल? काशीबाबाचा विश्वास बसत नव्हता. पैशासाठी बापाची उचलबांगडी. का तर तो आडवा आला असता. जनावरं विकली तीही कसायाला. का तर मागं पुरावाच राहायला नको. व्वारे दत्तू! दत्तूच्या पराक्रमानं काशीबाबाची दातखीळ बसली. पाटलासमोर तोंड वर करून पाहायची लाज वाटू लागली. तो उठला पायात बळ नसल्यासारखा. तसं सगळंच बळ गेलं. आता उरलं ते काय? जाऊ का, म्हणून विचारण्याची हिंमत होईना. आपल्यालाही पोलिसाच्या ताब्यात देईल कदाचित, ही भीती वाटू लागली. त्यानं कसंबसं पाऊल उचललं मान खाली घालून. रोड्या उठून उभा राहिला त्याच्या बाजूला. ''काशीबाबा, एक गोष्ट कर. तुझी जनावरं सुखरूप हेत. सकाळी खळ्यात जाऊन घेऊन ये सालदाराबरोबर.''

काशीबाबाचा कानांवर विश्वास बसला नाही. त्यानं वळून पाटलाकडं पाहिलं. ''जनावरं सोडवली म्या कसायाच्या दावणीची. त्यासाठी किंमत मोजली पदरची. ती किंमत आता तुला मोजावी लागेल. तू सालदार म्हणून राबायचं आमच्या शेतात, पैसे फिटूस्तोर. आलं ध्यानात.'' पाटलाच्या बोलण्यात आलं, जनावरं सुखरूप आहेत, यानंच काशीबाबाचा जीव भरून आला. आपलं सगळं मिळालं इतका त्याला आनंद झाला. त्यासाठी सालदारकी काहीच नाही असंच त्याला वाटत राहिलं. घराकडं येताना त्याच्या पावलात कुत्र्यासारखं बळ आलं होतं.

दोन दिवसांनी दत्तू घरी आला, तेव्हा त्याची आई सोनी दारातच होती. झाल्या प्रकारानं ती अतिशय उद्विग्न झाली होती. नवऱ्याच्या नशिबी पाटलाकडं सालदारी आली, याविषयीचा राग सहन करणं तिला जड जात होतं. सालदारी मरेपर्यंत राहणार हे आता विधिलिखित आहे, हे तिला कळत होतं. त्यातून पाटील कामाच्या बाबतीत हयगय सहन करत नाही, हे तर जगजाहीर होतं. त्यामुळे दत्तू समोर आला तेव्हा तिचा संताप उफाळून आला. त्याचा उतरलेला चेहरा, झालेली दशा कीव आणावी अशीच होती. तरी त्याचा पराक्रम माफ करण्यासारखा नाही, यावर ती ठाम होती. म्हणूनच तिनं घरात न घेता दत्तूला बाहेरच रोखलं. आणि झाल्या गोष्टींचा जाब विचारला. दत्तू बराच वेळ गप्प राहिला. परंतु शेवटी तो त्याच्या समर्थनावर आला, ''चोरी नको करू तर काय करू? दुसरं आहे काय करण्यासारखं? शेती करायची तर दोन एकर. काय भागतं तिच्यात? धड चार पैसे मिळत नाहीत हातात. जे मिळतात ते खर्च होतात तेही तिच्यात. वर ही जनावरं. दिसदिस नुसती राबत राहा. नाहीतर नुसता घालीत राहा चारा. सांगा ना तुम्हीच. भागतं का याच्यात?

''कामधंदा करायलला नाही म्हणतो का मी? पण ती दुसऱ्याच्या दारात किती करायची गुलामासारखी. त्याच्यात मिळतं काय? नुसती हाडाचं काडं होतात. हातात एक पैसा नही. मग चोरी केली तर चुकलं काय?''

काशीबाबा कामाला जायच्या तयारीत होता. त्याची दत्तूशी बोलण्याची इच्छाच राहिली नव्हती. परंतु दत्तू बोलत होता, तेही त्याला नाकारता आलं नाही. तो बराच वेळ पाहात राहिला दत्तूकडं. त्याला नवल वाटत होतं, एवढा एकच मार्ग उरला याच्यासाठी? आपणही काम करत आलो, आतापर्यंत जगत आलो ते याच दोन एकराच्या रानावर. दत्तूला ते माहीत नाही का? त्यानं सावकाशपणे विचारलं, ''आता तू हेच करत राहणार का, चोऱ्या-दरोडे, कापूस चोरणं?''

दत्तूनं उत्तर दिलं नाही शब्दातून. पण डोळे सांगत होते, हो, चोऱ्याच करणार. तेव्हा काशीबाबानं स्पष्टच सांगितलं, काळजावर दगड ठेवून, ''इथं राहायचं तर हा नाद सोड. नाहीतर घर मेलं तुझ्यासाठी. तू आन तुझी वाट.''

दत्तूला बापाच्या या निर्णयाची कल्पना नव्हती. बाप इतका कठोर नाही याची मात्र कल्पना होती. ती आता खोटी ठरली तेव्हा त्याचे पाय थरथरले काही क्षण. डोळेही विस्फारले. घराचं छत पारखं होणार. हातापायांची हालचाल झाली बसल्या जागी त्याच्या नकळत. तशी मनाची. काशीबाबाला वाटलं, आपला नेम अचूक लागला. मात्र दत्तू पुढच्याच क्षणी उठला. सरळ चालायला लागला मागं वळून न पाहता. काशीबाबा त्याच्याकडं पाहात राहिला, खळ्यातून गेलेल्या जनांवरासारखा. सोनीनं मात्र पदर डोळ्याला लावला. तिला वाटलंही, दत्तूला बोलवावं मागं. पण हिंमत नाही झाली. समोर दत्तू जाताना दिसत होता, पाटलाच्या घराच्या दिशेनं.

– चांगदेव काळे
changdeokale12@gmail.com

'बालशिक्षण : एक अद्भुत सफर' या पुस्तकाचा प्रकाशनसोहळा

ग्रंथाली प्रकाशित, रती भोसेकर लिखित 'बालशिक्षण : एक अद्भुत सफर' या पुस्तकाचा प्रकाशन सोहळा १२ जुलै २०२५ रोजी मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणे येथे मोठ्या उत्साहात पार पडला.

सरस्वती सेकंडरी स्कूलचे माजी मुख्याध्यापक आणि राष्ट्रपती पुरस्कार प्राप्त अशोक टिळक यांच्या हस्ते पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यात आले. कार्यक्रमाचे प्रमुख अतिथी म्हणून एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठाच्या अधिष्ठाता डॉ. जयश्री शिंदे, ज्येष्ठ पत्रकार शुभदा चौकर आणि शिक्षण मंडळ गोरेगावचे कार्यकारी सचिव गिरीश सामंत यांची उपस्थिती लाभली.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीस मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे अध्यक्ष विद्याधर ठाणेकर यांनी प्रास्ताविक करत उपस्थितांचे स्वागत केले. त्यांनी आपल्या प्रास्ताविकातून मराठी ग्रंथसंग्रहालय ठाणेला लाभलेली समृद्ध परंपरा आणि ग्रंथसंग्रहालयाच्या विस्तारणाऱ्या कक्षा याचा आढावा घेतला. ग्रंथालीच्या विश्वस्त डॉ. लतिका भानुशाली यांनी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर या पुस्तकाचे स्थान स्पष्ट केले.

पुस्तकाच्या लेखिका रती भोसेकर यांनी आपले अनुभव सांगताना म्हटले, की सुरुवातीला एक बालवाडी सुरू करायची एवढाच उद्देश होता. बालशिक्षणाची व्याप्ती आणि त्याचे सामाजिक महत्त्व लक्षात आल्यानंतर या क्षेत्रात खरे योगदान देता आले. बालशिक्षणाच्या क्षेत्रात आलेल्या विविध अनुभवांमधूनच लेखनाची प्रेरणा मिळाली.

लेखिका राणी दुर्वे यांनी आपल्या मनोगतात भावनिक आठवणी सांगितल्या. आमच्या शिक्षक-पालकांच्या घरात शिकणाऱ्या मुलांसोबत आम्हीही मोठ्या झालो. रतीने बालशिक्षण क्षेत्राला प्रतिष्ठा आणि ग्लॅमर मिळवून दिले, ही माझ्यासाठी अभिमानाची बाब आहे, असे त्यांनी सांगितले.

शुभदा चौकर भाषणात म्हणाल्या, की हे पुस्तक विचारचक्राला चालना देणारे आहे. मातृभाषेतून शिकणे श्रेयस्कर, सुखद असते ही भूमिका त्यांनी पुस्तकात ठामपणे मांडली, याचा आनंद आहे.

डॉ. जयश्री शिंदे यांनी पुस्तकातील लेखांमधून सहजतेने शिक्षणशास्त्राचे अनेक पैलू समजून घेता येतात, असे सांगून हे पुस्तक शिक्षक प्रशिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे असल्याचे नमूद केले.

गिरीश सामंत यांनी बालशिक्षणासारख्या गंभीर पण अनेकदा दुर्लक्षित राहणाऱ्या विषयावर पुस्तक प्रकाशित झाल्याबद्दल समाधान व्यक्त करत, हे पुस्तक शिक्षकांना नवी प्रेरणा देईल, असा विश्वास व्यक्त केला.

कार्यक्रमाचे अध्यक्ष अशोक टिळक यांनी आपल्या भाषणात मॉंटेसरी मॅडम, ताराबाई मोडक, अनुताई वाघ यांच्यासह बालशिक्षणातील आदर्श कार्यकर्त्यांचा उल्लेख करत, पूर्व प्राथमिक शिक्षणात कार्यरत शिक्षकांसाठी हे पुस्तक अत्यंत उपयुक्त ठरेल, असे मत व्यक्त केले.

'बालशिक्षण एक अद्भुत सफर' या पुस्तकाच्या प्रकाशन सोहळ्यात संपादन साहाय्य करणाऱ्या डॉ. निर्मोही फडके, पुस्तकाचे मुखपृष्ठ साकारणाऱ्या नीलिमा कढी, लोकसत्ता चतुरंगच्या संपादक आरती कदम यांचा सत्कार करण्यात आला.

पुस्तक प्रकाशन सोहळ्याचे नेटके सूत्रसंचालन अश्विनी भोईर यांनी केले.

या प्रसंगी विविध शिक्षण क्षेत्रातील मान्यवरांची उपस्थिती आणि सुसंवादातून बालशिक्षणाच्या महत्त्वाच्या विषयावर समृद्ध चर्चा घडून आली. 'बालशिक्षण : एक अद्भुत सफर' हे पुस्तक या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना मार्गदर्शक ठरणार, याची खात्री वाटते.

– अश्विनी भोईर

ग्रंथाली

बालशिक्षण
एक अद्भुत सफर

प्रशां[illegible]

व्यंगचित्रकलेमधील नवीन रेषा

आजच्या मराठीतील सहा तरुण व्यंगचित्रकारांशी मी संवाद साधला. या व्यंगचित्रकारांचे विषय, सादरीकरण आणि विचार करण्याची पद्धत पाहून मला खूप आश्चर्य वाटले आणि आनंदही झाला. ही तरुण मंडळी या कलेकडे गांभीर्याने बघताहेत हे बघून बरे वाटले. या सहा जणांबद्दल माझे एक निरीक्षण असे आहे, की या सर्वांना लहानपणापासून चित्रकलेबद्दल विलक्षण कुतूहल होते. परंतु या सर्वांचे शिक्षण इंजिनीयरिंग किंवा आयटी क्षेत्रात झाले आहे. तरीही ते या कलेतून व्यक्त होऊ पाहातहेत ही कौतुकाची बाब आहे.

कोणतीही कला एखाद्या समाजामध्ये वृद्धिंगत व्हायची असेल तर समाजात त्या कलेची आराधना करणारे तरुण किती आहेत आणि त्यांना मार्गदर्शन करणारी ज्येष्ठ कलावंत मंडळी कशाप्रकारे त्यांच्याशी जोडली गेली आहेत किंवा तरुणांनी ज्येष्ठांशी आणि त्यांच्या कलेशी कसे जोडून घेतले आहे, यावर बरेच काही अवलंबून असते. बरेच काही हा शब्दप्रयोग यासाठी, की या दोन्ही गोष्टी म्हणजे परस्परसंवाद असूनही ही कला वृद्धिंगत होईलच याची शाश्वती नसते. कारण कलेमध्ये शिकण्याशिकवण्याच्या भागापेक्षा उस्फूर्ततेचा आणि प्रतिभेचा वाटा मोठा असतो आणि त्यावर त्या कलेची दिशा, प्रगती ठरत असते. अन्यथा पंधरा-वीस वर्षे नियमित रियाज करणारे सगळेच खाँसाहेब किंवा पंडितजी झाले असते.

व्यंगचित्रकलेमध्ये हा उत्स्फूर्ततेचा किंवा प्रतिभेचा भाग अंमळ जास्तच असतो. याचे कारण इथे प्रत्येकाची शैली, म्हणजे विनोदाची आणि चित्रकलेची, ही स्वतंत्र असावी अशी अपेक्षा असते. विनोदबुद्धी आणि चित्रकला या दोन स्वतंत्र विषयांचा अद्‌भुत संगम होणे हे या कलेचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे अनेक नवे व्यंगचित्रकार मोठ्या उत्साहाने या कलेकडे वळतात खरे, पण थोड्याच दिवसांत त्यांचा हा आरंभशूर उत्साह मावळतो आणि त्यांचे कदाचित केवळ एका रसिकात रूपांतर होते. इतके यात कठीण काय असावे?

केवळ मराठीतीलच एकाच पिढीतील पाच-सहा व्यंगचित्रकारांची नावे घेतली तरी हा मुद्दा पुरेसा स्पष्ट होईल. उदाहरणार्थ, बाळासाहेब ठाकरे, वसंत सरवटे, प्रभाकर ठोकळ, शि.द. फडणीस, श्याम जोशी, गवाणकर या सर्व दिग्गज व्यंगचित्रकारांची चित्रकलेची आणि विनोदनिर्मितीची पार्श्वभूमी वेगवेगळी होती. या प्रत्येकाची या दोन्ही कलांकडे बघण्याची दृष्टी वेगवेगळी होती. अर्थात स्वतःची अशी स्वतंत्र शैली विकसित व्हावी यासाठी या सर्वांनी अथक मेहनत घेतली होती हेही खरेच. त्यासाठी त्यांनी त्या काळातील अनेक ज्येष्ठ व्यंगचित्रकारांची शेकडो, हजारो चित्रे बारकाईने पाहिली, त्यातील व्यक्तिरेखा, हावभाव, प्रसंगातील वैविध्य आणि विनोद सादर करण्याच्या पद्धती यांचा अभ्यास हा कितीतरी वर्षे केला आहे आणि

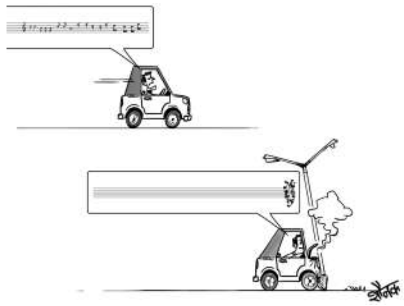

त्यानंतरच त्यांना स्वतःचा मार्ग सापडला, स्वतःची रेषा सापडली. त्यासाठी अर्थातच चिकाटी लागते आणि एखादा ज्येष्ठ संपादक किंवा व्यंगचित्रकार यांचा सल्ला-मार्गदर्शन हेही लागतेच. बऱ्याच वेळेला व्यंगचित्र विषयांवरील पुस्तकेही ही गरज भागवतात. हे सगळे असेल तरच तरुण व्यंगचित्रकाराला स्वतःचा विनोद आणि स्वतःची रेषा सापडल्याचा आनंद होतो.

सद्यःस्थितीतील मराठीतील सहा तरुण व्यंगचित्रकारांशी मी संवाद साधला. त्यातील चौघे हे संजय मिस्त्री आणि विकास सबनीस या ज्येष्ठ व्यंगचित्रकारांनी चालवलेल्या 'कार्टून कॅफे' नावाच्या कार्टून क्लासमध्ये विद्यार्थी म्हणून काही काळ जात होते. या क्लासचा त्यांना फायदाच झाल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. हे चित्र आश्वासक आहे. कारण रुढार्थाने व्यंगचित्रकला शिकवता येत नाही. मात्र त्याच्या अनेक अंगांबाबत चर्चा जरूर करता येते हे या क्लासमध्ये सिद्ध झालेले आहे.

या सर्व तरुण व्यंगचित्रकारांचे विषय, सादरीकरण आणि विचार करण्याची पद्धत पाहून मला खूप आश्चर्य वाटले आणि आनंदही झाला. ही तरुण मंडळी या कलेकडे गांभीर्याने बघताहेत हे बघून बरे वाटले. या सहा जणांबद्दल माझे एक निरीक्षण असे आहे, की या सर्वांना लहानपणापासून चित्रकलेबद्दल विलक्षण कुतूहल होते. परंतु या सर्वांचे शिक्षण इंजिनीयरिंग किंवा आयटी क्षेत्रात झाले आहे. तरीही ते या कलेतून व्यक्त होऊ पाहातहेत ही कौतुकाची बाब आहे.

अगदी स्पष्ट सांगायचे तर मराठीमध्ये ही कला काही पोटापाण्याचा व्यवसाय होऊ शकत नाही. हा सगळा हौस या विषयाखाली येणारा विषय आहे. प्रिंट मीडिया हा खूप मर्यादित पर्याय आहे आणि दिवाळी अंकामध्येसुद्धा संधी खूप कमी आहेत. तेव्हा स्वाभाविकपणे ही सर्व तरुण मंडळी समाजमाध्यमांवर चित्रे प्रकाशित करतात आणि अर्थातच त्यांचा वाचकवर्गही तरुण आणि संख्येने मोठा आहे. तरीही या तरुण व्यंगचित्रकरांच्या कामाच्या बाबतीत थोडे ॲनालिसिस करणे आवश्यक आहे, असे ज्येष्ठत्वाचा फायदा घेऊन मला मित्रत्वाच्या नात्याने सांगावेसे वाटते.

सोबत दिलेली या सहा तरुण व्यंगचित्रकारांची व्यंगचित्रे आणि त्यांचे विचार वाचकांना आवडतील ही खात्री आहे. हे तरुण उद्याच्या व्यंगचित्रकलेतील आशास्थान आहेत. त्यांनी आपापला परिचय थोडक्यात दिला आहे.

– प्रशांत कुलकर्णी

prashantcartoonist@gmail.com

निखिल मुळ्ये

माझे शालेय शिक्षण डोंबिवलीच्या स्वामी विवेकानंद विद्यामंदिर शाळेतून झाले. तिथे कलेलाही महत्त्व दिले जायचे. माझ्या आईवडिलांची चित्रकला चांगली असल्यामुळे माझा कल साहजिकच चित्रकलेकडे होता. परंतु, ठाण्याच्या बांदोडकर महाविद्यालयातून बीएससी आयटीची डिग्री घेतली. त्यानंतर गेली १५ वर्षे मी आयटी क्षेत्रात सॉफ्टवेअर डेव्हलपर म्हणून काम करतोय. सोबत व्यंगचित्रकला जोपासण्याचा प्रयत्न करतोय.

लहानपणी वडिलांनी एकदा पेपरातील पॉकेट कार्टून दाखवताना सांगितले होते की हे दिसायला फार छोटे असले तरी त्याचे महत्त्व फार आहे. पुढे महाविद्यालयात असताना वार्षिक कार्यक्रमांमध्ये व्यंगचित्रकलेची स्पर्धा झाली होती. त्यावेळी पहिल्यांदा मी आर. के. लक्ष्मण आणि बाळासाहेब ठाकरे यांची थोडीफार व्यंगचित्रे आणि २-४ दिवसांचे पेपर यातून जेवढी माहिती मिळवता येईल त्या आधारावर प्रयत्न केला आणि मला महाविद्यालयाच्या दुसऱ्या वर्षी दुसरे आणि तिसऱ्या वर्षी पहिले बक्षीस मिळाले.

त्यानंतर विकास सबनीस आणि संजय मिस्त्री यांच्याकडे शिकायला लागलो, तेव्हा व्यंगचित्रे कशी बघावी हे शिकवताना त्यांनी वेगवेगळ्या काळातील उत्तम व्यंगचित्रकारांबद्दल माहिती करून दिली. त्यामुळे व्यंगचित्रे बघण्याची आवड निर्माण झाली. 'कार्टून कॅफे' या आमच्या वर्गामध्ये शिकवण्यासाठी प्रिंटेड सिलॅबस असायचा, जो प्रत्येक बॅचसाठी सारखाच होता. पोलिटिकल कार्टून, कॅरिकेचर हेही शिकवले जायचे. वर्षातून एकदा विद्यार्थ्यांच्या व्यंगचित्रांचे प्रदर्शनही भरवले जायचे.

विकास सबनीस सर आणि संजय मिस्त्री सर हे प्रत्येक विद्यार्थ्याला समजले की नाही हे स्वतःची खात्री होईपर्यंत वेगवेगळ्या पद्धतीने शिकवायचे. व्यंगचित्रकलेतील विविध विषय म्हणजे पॉलिटिकल कार्टून, पॉकेट कार्टून, अर्कचित्रे, सामाजिक कार्टून, मुखपृष्ठे, कार्टून स्ट्रिप, स्टोरी बोर्डिंग, कॉमिक्स, कॅरेक्टर ड्रॉइंग, कार्टून फिगर आणि एक्स्प्रेशन, ॲडव्हर्टाइजमेंटसाठी लागणारी कार्टून असे विषय आणि ती काढण्यासाठी लागणारी विविध माध्यमे प्रात्यक्षिकांसहित शिकायला मिळाली.

सध्या 'मार्मिक' साप्ताहिकात माझी व्यंगचित्रे प्रसिद्ध होतात. काही दिवाळी अंकांतही व्यंगचित्रे प्रसिद्ध होतात. मुंबई-पुण्यात होणाऱ्या अनेक व्यंगचित्रप्रदर्शनांत आणि संमेलनांत माझी व्यंगचित्रे प्रसिद्ध होतात.

मला कार्टून स्ट्रिपसाठी Bill Watterson (Calvin and Hobbes), Charles M.Schulz (Peanuts) आवडतात. लहानपणापासून मराठी पेपरमध्ये येणारे चिंटू मला फार आवडायचे आणि त्याची कात्रणेही मी जपून ठेवली आहेत. प्रशांत कुलकर्णी यांची कार्टून विचार करायला लावणारी असतात, त्यामुळे मला ती आवडतात.

निखिल मुळ्ये याची जी चित्रे मी पाहिली त्यावर विकास सबनीस यांचा प्रभाव आहे असे दिसते. असा प्रभाव असणे गैर नाही. विशेषतः सुरुवातीच्या काळात. त्याच्या चित्रात तो माफक तपशील रेखाटतो, चित्रात एक्स्प्रेशनस आहेत आणि मुख्य म्हणजे दररोजच्या पॉकेट कार्टूनमध्ये जी एक कमेंट करण्याची पद्धत असते ती त्याच्याकडे आहे हे निश्चित. त्याची चित्रकला वृत्तपत्रीय व्यंगचित्रकलेसाठी तयार झालेली आहे हे दिसते.

" परदेशात फार लोकप्रिय आहे. पण आताच्या भारतीयांना मात्र हा मसाला झेपत नाही..."

--निखिल मुळ्ये

इमारतीचा धोकादायक भाग थोड्या वेळापूर्वीच पडला. आता ही इमारत सुरक्षित आहे.

निखिल मुळ्ये

पुष्कर गोडबोले

गिरगावमधल्या बेडेकर सदन या चाळीतला माझा जन्म. बालपण गिरगावात गेले. त्यामुळे मराठी चालीरीती, परंपरा यांचे आपोआप संस्कार मनावर झाले. चिकित्सक समूह शिरोळकर हायस्कूलमध्ये शिक्षण झाले. विल्सन कॉलेज आणि केसी कॉलेजमधून बीएससी आयटीमध्ये पदवी घेतली. लहानपणापासून चित्रकलेची खूप आवड होती. ॲनिमेशन आणि ग्राफिक्समध्ये डिप्लोमा केला. २०१२मध्ये पहिली नोकरी लागली gaming इंडस्ट्रीमध्ये. तेव्हा डिझाइन सॉफ्टवेअरवर हात बसायला सुरुवात झाली. पुढे माझी कंपनी चालू केली. डोमेस्टिक आणि परदेशी क्लायंटबरोबर माझी ग्राफिक्स आणि टू डी ॲनिमेशनची कामे चालतात.

माझ्या वडिलांना चित्रकलेची प्रचंड आवड होती. ते अप्रतिम पोर्ट्रेट करायचे. त्यांच्यामुळेच माझ्या अंगी थोडीफार कला आली. लहानपणी शाळेत असताना माझ्या वडिलांनी माझ्या हातात ‘मार्मिक’मधली बाळासाहेबांची जुनी व्यंगचित्रे दिली. तिथून या कलेची मला आवड निर्माण व्हायला सुरुवात झाली. हळूहळू वडिलांनी त्या चित्रांमधल्या प्रत्येक लाइन आणि स्ट्रोकचे महत्त्व सांगायला सुरुवात केली. मग पेन्सिल आणि पेपरवर त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे काढायला शिकलो.

एकदा दादरच्या सावरकर सदनमध्ये एक चित्रकला स्पर्धा आयोजित झाली होती. मी त्या स्पर्धेत भाग घेतला आणि एक व्यंगचित्र सादर केले. तेव्हा विकास सबनीस यांनी माझे कौतुकही केले होते. तिकडे त्यांनी मला सांगितले की ते व्यंगचित्राचे वर्ग भरवणार आहेत सावरकर सदनमध्ये. मी त्यांच्या ‘कार्टून कॅफे’मधला पहिला विद्यार्थी झालो.

कार्टून कॅफेमध्ये सबनीस सर आणि मिस्त्री सरांनी छान प्रोग्रॅम तयार केला होता. विकास सर प्रात्यक्षिक दाखवायचे. त्यांना त्या लाइन आणि स्ट्रोक मारताना नुसते बघत बसावेसे वाटायचे. मिस्त्री सर idea कशी develop करायची याचे ज्ञान द्यायचे. त्यांची बोलायची लकब आणि समजावायची ताकद अप्रतिम होती आणि अजूनही आहे. ते आम्हाला वही आणि पेन्सिल घेऊन प्रत्यक्ष कल्पना डेव्हलप करायला लावायचे. कॅरेक्टर डेव्हलपमेंट, कॅरिकेचर ड्रॉइंग, आयडिया जनरेशन, पर्स्पेक्टिव्ह नॉलेज, कॉम्पोझिशन, लाइव्ह कॅरिकेचर असे वेगवेगळे विषय या कोर्समध्ये होते.

खरे सांगायचे तर सध्या कामामुळे वेळ मिळत नाही. वेळ मिळतो तसा मी व्यंगचित्र आणि काही कॅरेक्टर डेव्हलप करत असतो. काही आयडिया सुचल्या तर त्या मी लिहून काढत असतो आणि मग वेळ मिळेल तसा त्याच्यावर चित्र काढतो. व्यंगचित्र रेखाटण्याचा अनुभव अधूनमधून मी घेत असतो. या कलेमध्ये मला सर्वात जास्त रमायला आवडते एवढे मात्र नक्की.

माझे काम इन्स्टाग्राम हॅन्डल girgaonkar_godbole या page वर अधूनमधून टाकत असतो.

माझे आवडते व्यंगचित्रकार बेधडक स्ट्रोक ज्यांचे आहेत ते- बाळासाहेब ठाकरे, विकास सबनीस, संजय मिस्त्री. राज ठाकरे हेही आवडतात. आर.के. लक्ष्मण, मारिओ मिरांडांची युनिक कॉमिक स्टाइल तर लाजवाब. शि.द. फडणीस यांची हास्यचित्रे, आणि शंकर, मंजुल हे भावतात.

चारुहास सरांची चिंटू कॉमिक स्ट्रिप अप्रतिम. प्रशांत कुलकर्णी सरांची पॉकेट कार्टून मस्तच. परदेशी म्हणायचे झाले तर Tom Richmond, David Low, Charles Schulz, Walt Disney, Hayao Miyazaki, आणि खूप सारे आवडतात.

पुष्कर गोडबोलेच्या चित्रकलेवर ॲनिमेशन चित्रकलेचा प्रभाव आहे. त्यात एक्स्प्रेशन थोडी लाऊड असावी लागतात. अर्कचित्रासाठी त्याचा सराव चांगलाच आहे. अर्थात त्याच्या काही चित्रांवर विकास सबनीस यांच्या चित्रकलेचा प्रभाव आहे हे नाकारता येत नाही. विशेषतः कल्पकतेच्या बाबतीत पुष्करला वेगळी वाट शोधण्याची संधी आहे.

शंतनु सामंत

माझा जन्म आणि बालपण मुंबईमध्येच गेले आहे. माझे वडील आर्किटेक्ट असून त्यांना कलेची आवड असल्याने वेगवेगळ्या कलांची पुस्तके घरामध्ये उपलब्ध होती. अनेक चांगल्या कलाकारांची प्रदर्शने मुंबईत लागायची, ती आम्ही आवर्जून बघायला जायचो. त्यामुळे कलेची जाण आली आणि चांगल्या कलाकारांची नावे लहानपणीच कानावर पडली. माझे प्राथमिक शिक्षण विद्यामंदिर दहिसर येथे झाले. पुढे मी आर्किटेक्चरकडे वळलो आणि आता मी त्याच व्यवसायात आहे.

लहानपणी शाळेनंतर चार्ली चॅप्लिन, टॉम अँड जेरी आणि डिस्नी कार्टून बघणे हा माझा आवडता टाइमपास होता. मित्रांमध्ये टिंटिन, टिंकल यासारख्या कॉमिक्स बुक्सची देवाण-घेवाण चालायची. कॉलेजच्या लायब्ररीमध्ये मारिओ मिरांडा यांची पुस्तके माझ्यासाठी प्रेरणादायी ठरली. मी व्यंगचित्र काढताना आजही त्यांची रेंडरिंग स्टाईल माझ्या डोक्यात असतेच.

व्यंगचित्रकार विकास सबनीस आणि संजय मिस्त्री यांच्या कार्टून कॅफेद्वारे कलेच्या एका नव्या विश्वाची दारे माझ्यासाठी उघडली. एका व्यंगचित्रकाराने रोजच्या जीवनातून व्यंगचित्रे कशी शोधायची इथपासून आमचा प्रवास सुरू झाला. व्यंगचित्रकाराकडे वाचन आणि निरीक्षण याचे कौशल्य असलेच पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला. एखादी कल्पना डोक्यातून व्यंगचित्रांच्या स्वरूपात कागदावर कशी उतरवायची हे त्यांनी शिकवले. चित्रकलेचे मूलभूत नियम म्हणजे कंपोझिशन, पर्स्पेक्टिव्ह, शेडिंग, वेगवेगळे टॉपिक, स्टाइल यांचा अभ्यास झाला आणि त्यातून आपली स्वतःची स्टाइल डेव्हलप करण्याचे मार्गदर्शन त्यांनी केले. माझ्या क्लासच्या दरम्यान मी काढलेली सबनीस आणि मिस्त्री सर यांची व्यंगचित्रे त्यांना खूप आवडली आणि तोच नंतर क्लासचा लोगो बनला.

क्लास पूर्ण झाल्यावर मी माझ्या स्टाइलने शब्दविरहित व्यंगचित्रांचा मार्ग निवडला. अशा व्यंगचित्रांना भाषेचे बंधन नसते. आपल्या आजूबाजूला घडणाऱ्या इंटरेस्टिंग गोष्टी मला माझ्या नजरेने सादर करता आल्या.

मी दत्तराज कामत, संकेत लवांदे, सिद्धांत जुमडे वगैरेंना इन्स्टाग्रामवर फॉलो करतो. हायाओ मियाझाकी ह्या जपानी कलावंताचे सिनेमे मी पुन्हा पुन्हा बघतो. 'मॅड' मासिकाचे कलावंत मॉर्ट ड्रकर वगैरेंची कामेसुद्धा मला खूप आवडतात. व्यंगचित्रांव्यतिरिक्त मी वाइल्ड लाइफ फोटोग्राफी करतो. शिवाय मला पेपर आर्ट या विषयाची आवड आहे आणि मी टू डी किंवा थ्रीडी पेपर आर्ट बनवतो.

शंतनु सामंत याने स्वतःची शैली विकसित केली आहे. हे खूप कठीण काम असते. त्याची चित्रकला ही इलस्ट्रेशनच्या मार्गाने जाणारी आहे आणि अर्थात हेही अवघडच काम असते. त्याने सबनीस आणि मिस्त्री यांचे केलेले अर्कचित्र खूपच प्रभावी आहे. अर्कचित्रासाठी आवश्यक असणारे सगळे घटक त्यात उत्तमरीत्या आले आहेत.

असीम कुलकर्णी

माझा जन्म मुंबईजवळच्या वसईचा. मुंबईत शाळा, पुण्यात इंजिनीयरिंगची डिग्री आणि उच्च शिक्षण ऑस्ट्रेलियात झाले. सध्या मी सिडनी शहरात राहतो आणि एका कार्बन ऑफसेट कंपनीमध्ये काम करतो.

लहानपणी माझा परिचय वर्तमानपत्रातल्या गारफील्ड, बीटल्स, बी.सी. आणि चिंटू यांसारख्या कॉमिक्सशी झाला. माझे वडील व्यंगचित्रकार असल्यामुळे घरात असंख्य व्यंगचित्रकारांची असंख्य पुस्तके होती. त्यातील शि.द. फडणीस, हरिश्चंद्र लचके, गवाणकर ह्यांची व्यंगचित्रे पाहून मजा वाटायची. मला वाटते, तेव्हापासूनच चित्रकलेची आणि विशेषतः व्यंगचित्रकलेची आवड निर्माण झाली. सध्या जगभरात घडणाऱ्या सामाजिक व सांस्कृतिक विषयांवर भाष्य करणारी व्यंगचित्रे मी काढतो. त्यात सरकार आणि सरकारी योजना, नोकरी आणि व्यवसाय, वर्क-लाईफ बॅलन्स, सोशल मीडिया आणि अर्थातच AI अशा विषयांचा समावेश असतो.

प्राणिमात्रांच्या जगात, निर्जीव वस्तूंच्या जगात किंवा अगदी परग्रहवासीयांच्या जगात मानवी समस्या उद्भवल्या, तर त्यातून काय विनोद निर्माण होऊ शकतो हा माझ्या आवडीचा विषय. माझी व्यंगचित्रे मी प्रामुख्याने Instagram आणि Substack यासारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर प्रसिद्ध करतो. दरवर्षी काही मराठी दिवाळी अंकांना मी माझ्या व्यंगचित्रमालिका पाठवतो. आतापर्यंत माझी १५०हून अधिक व्यंगचित्रे विविध मराठी प्रिंट माध्यमांद्वारे प्रसिद्ध झाली आहेत. २०१९मध्ये दीपावली मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या मालिकेला सर्वोत्तम व्यंगचित्रमालिकेचा पुरस्कार मिळाला. शि.द. फडणीसांची व वसंत सरवटे यांची व्यंगचित्रे लहानपणापासूनच माझे प्रेरणास्थळ बनली आहेत. प्रशांत कुलकर्णींचे दररोज व्यंगचित्र काढण्याचे सातत्य पाहून मला खूप कौतुक वाटते. लक्ष्मण यांच्या व्यंगचित्रांचाही मी भरपूर अभ्यास केला आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर Will McPhail याचे रेखाटन, Chris Weyant यांची दैनंदिन जीवनातील विनोद शोधण्याची क्षमता आणि Tom Cheney यांची कल्पनाशक्ती मला थक्क करते.

व्यंगचित्रांव्यतिरिक्त सतार वाजवण्यात मला रस आहे. छंद म्हणून मी मातीशिल्प तयार करतो आणि कधी कधी फोटोग्राफीचादेखील आनंद घेतो.

> **असीम कुलकर्णी**ने प्रामुख्याने दिवाळी अंकांसाठी काही मालिका रेखाटल्या आहेत. हे काम खूप कठीण असते. तुम्हाला नवनवे विषय शोधून त्यात सहा-सात चित्रे काढावी लागतात आणि त्या विषयाचा सर्वांगीण वेध घेऊन विनोद शोधावा लागतो. ते कसब असीम याला जमते आहे असे वाटते. शेडिंगमुळे त्याच्या चित्रांवर न्यू यॉर्करचा प्रभाव आहे असे दिसते.

"रोज हे असं झोमॅटो वरून जेवण मागवणं मला मुळीच पसंत नाही! स्वतःच्या अन्नासाठी स्वतः सदैव कार्यरत असावं हीच आपली खरी ओळख आहे!!"

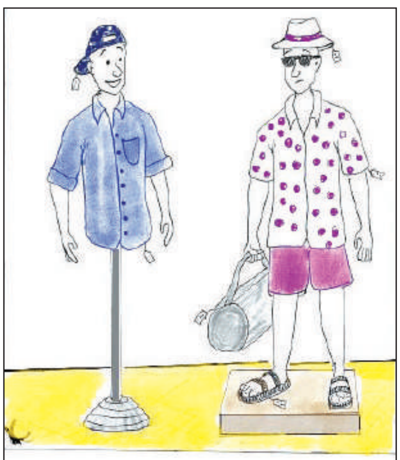

छे छे !! तसं काही नाही. बाजुच्याच जीन्सच्या दुकानात मी पार्ट टाइम काम करतोय.

"हळूहळू सर्व वाहनप्रवास इलेक्ट्रिक होणार आहे म्हणे"

तुषार कुरणे

माझे बालपण नवी मुंबई येथील नेरूळ येथे गेले. दहावीपर्यंत शिक्षण तेरणा विद्यालय, नेरूळ येथे झाले. तिथूनच इलेक्ट्रॉनिक्स अँड टेलिकम्युनिकेशन्स या विषयात मी बी.टेक. केले आणि रोबोटिक्स या विषयात इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, बंगळुरू येथून मास्टर्स पूर्ण केले. सध्या मी बंगळुरूमध्येच एका स्टार्टअपमध्ये डेटा सायंटिस्ट या विषयावर कार्यरत आहे.

मला व्यंगचित्रांची आवड माझ्या वडिलांमुळे लागली. ते व्यंगचित्रे काढत नाहीत, पण त्यांना या कलेची उत्तम समज आहे. मी लहान असताना वर्तमानपत्रात एखादे व्यंगचित्र त्यांना आवडले की ते मला दाखवीत. त्याबद्दल समजावून सांगत व चर्चा करत. त्यामुळे लहानपणापासूनच माझ्यात व्यंगचित्रकलेविषयी एक विशेष ओढ निर्माण झाली.

मी सुरुवातीला मराठी आणि इंग्रजी वर्तमानपत्रांतून येणारी व्यंगचित्रे आणि अर्कचित्रे पाहू लागलो आणि ती तशीच थोड्याफार वेगळ्या पद्धतीने काढायचा प्रयत्न करू लागलो. सातवी-आठवीत असताना पु.ल. देशपांडे यांच्या पुस्तकांतून वसंत सरवटे यांच्या कामाची ओळख झाली. त्यांची शैली ही मी त्यापूर्वी पाहिलेल्या कोणत्याही इतर कलाकारांच्या तुलनेत विलक्षण वेगळी होती.

काही वर्षांनी मी बाळासाहेब ठाकरे, आर.के. लक्ष्मण यांची व्यंगचित्रे अभ्यासू लागलो. कॉलेजमध्ये असताना द न्यू यॉर्कर आणि द न्यू यॉर्क टाइम्समधील व्यंगचित्रे पाहण्यास सुरुवात केली. न्यू यॉर्करने व्यंगचित्रांचे खंड उपलब्ध केले आहेत. यामुळे माझा आंतरराष्ट्रीय व्यंगचित्रकारांच्या कामाशी परिचय झाला.

कॅरिकेचरिंगमध्ये अल हेअर फील्ड यांच्या शैलीने मला त्यावेळी भुरळ घातली होती. फारच एफिशियंट आणि एलिगंट युज ऑफ लाइन्स! मी दहावीत असताना माझ्या वडिलांनी मला संजय मिस्त्री आणि विकास सबनीस यांच्या 'कार्टून कॅफे'मध्ये पाठवले. तिथे पहिली दोन लेक्चर फक्त व्यंगचित्रकला, तिचा इतिहास आणि सध्याचे स्थान अशा विषयांवर झाली. व्यंगचित्रकलेचे अनेक पैलू तेथे उलगडले गेले. व्यंगचित्र करत असताना बातमी कशी वाचावी, ॲनालिसिस कसे करावे, आयडिया कशी डेव्हलप करावी आणि बेस्ट आयडिया निवडून ती प्रत्यक्ष चित्र कसे काढावे हे उत्तम रितीने समजावून सांगितले.

त्यानंतर कालांतराने उच्च शिक्षणासाठी आणि नोकरीसाठी मी बंगळुरूला आलो.

आंतरराष्ट्रीय व्यंगचित्रकारांमध्ये द इकॉनॉमिक्स तसेच न्यू यॉर्क टाइम्समधील राजकीय व्यंगचित्रे मला विशेष आवडतात. न्यू यॉर्करमधील अनेक व्यंगचित्रे मला खूप भावतात.

सध्या मी नोकरीतून वेळ मिळाल्यानंतर काही चित्रे काढतो आणि इन्स्टाग्रामवर प्रसिद्ध करतो. tushar_kurne या नावाने माझे हँडल आहे.

तुषार कुरणे याचे रेखाटन खूपच सफाईदार आणि चांगले आहे हे पुल देशपांडे आणि रतन टाटा यांच्या व्यक्तिरेखांतून दिसते. परंतु बाळासाहेब ठाकरे यांच्या चित्रातून ते अधिक प्रभावी वाटते. रेषेचे आणि रंगांचे विविध प्रकार त्यांने अर्कचित्रातून दाखवले आहेत. अर्कचित्रातून एखाद्या व्यक्तीच्या स्वभावाची झलक दिसावी ही अपेक्षा असते. ती तुषार पूर्ण करतो.

शौनक संवत्सर

माझा जन्म औरंगाबादचा. बालपणी पुस्तक, गोष्टी, मित्र, कॉमिक्स, उत्कृष्ट वृत्तपत्र लेख – सगळे काही मिळाले. मी शाळेत असताना आमच्याकडे एक लायब्ररीवाला सायकलने येत असे. त्याच्याकडे हार्वे कॉमिक्स असायची. मला त्या साध्या गोष्टी खूप आवडायच्या. तोच साधेपणा माझ्या कॉमिक्समध्ये दिसतो, असे माझे मत आहे.

पुढे इंजिनीयरिंग केले, पण आवडले नाही. नंतर आयआयटी मुंबईमधून मास्टर्स इन डिझाइन केले.

एंटरटेनमेंट सेक्टरमध्ये मी बरेच काम केले आहे. प्रोड्युसर म्हणून Tripura the Cities Maya या ॲनिमेशन फिल्मवर काम केले. लेखक म्हणून Yali ही OTT सीरियल आणि शेख चिल्ली अँड फ्रेंड्स ही TV सीरियल केली. 'पकडम पकडाई', 'मोटू पतलू', 'छोटा भीम' आदी मालिकांचा स्टोरीबोर्ड आर्टिस्ट म्हणून काम केले. काही वर्षे कॉलेजला प्राध्यापक म्हणूनही शिकवले. मुंबईच्या iRealitiesमध्ये क्रिएटिव्ह डायरेक्टर म्हणून अनेक ॲनिमेटेड टीव्ही कार्यक्रम, फिल्म्स अँड ॲडव्हर्टाइजमेंटवर प्रयोग केले. सध्या मी लर्निंग डिझायनर म्हणून विदेशात काही दिवस आहे.

लहानपणी आर.के. लक्ष्मण यांच्या चित्रांचे संस्कार प्रथम झाले. त्यानंतर चंपक, अमर चित्रकथा, टारगेट, टिंकल यांमधील वसंत हळबे, अजित निनान, नीलाभ आणि जयंतो यांनी शिकारी शंभू, डिटेक्टिव्ह मूछवाला, गर्दभदास यासारख्या पात्रांद्वारे मला दृश्य विनोद शिकवला. तर अशोक सराफ, चार्ली चॅप्लीन आणि बस्टर किटन यांनी मला टायमिंग आणि फिजिकल कॉमेडी शिकवली.

दरम्यान औरंगाबादला दैनिक लोकमतमध्ये माझी काही व्यंगचित्रे छापून आली. मी व्यंगचित्रकार विकास सबनीस ह्यांचा आजन्म ऋणी आहे. त्यांनी टिंकलचे तत्कालीन संपादक लुईस फर्नांडिस ह्यांच्याशी माझी ओळख करून दिली. त्यामुळे टिंकलमध्ये माझी 'फुस्कूमॅन' नावाची कॉमिक मालिका सुरू झाली. फुस्कूमॅन ही कोणतीही पॉवर नसलेल्या एका बावळट सुपरहीरोची मूक गॅग कॉमिक आहे. ही मालिका काही वर्षे चालली.

सध्या माझी What on Earth! ही मालिका नवी दिल्लीमधल्या CEEW या NGO बरोबर चालू आहे. विज्ञान, पर्यावरण आणि धोरण हे त्याचे विषय आहेत.

मी Breadcrumbs या नावाखाली माझी पॉकेट आणि पोलिटिकल कार्टून प्रकाशित करतो. वेळ मिळेल तसे हे काम चालू असते.

परदेशी व्यंगचित्रकारांमध्ये Grant Snider हा खूप सिम्पल पण शांतता देणारी कॉमिक्स आणि कार्टून बनवतो. Kazu Kibuishi यांचे Cooper हे वेबकॉमिक अवश्य वाचण्यासारखे आहे. भारतीय व्यंगचित्रकार मंजुळ यांची व्यंगचित्रे प्रेरणादायी असतात.

शौनक संवत्सर याच्या व्यंगचित्राच्या कल्पना या अफलातून आणि गमतीशीर तर आहेतच, त्या आशयगर्भही आहेत. इथे दिलेल्या संगीत या विषयावरील चित्रे पाहून याची कल्पना येईल. एखादा जातिवंत व्यंगचित्रकार किती तरलतेने त्याच्या मनातील अद्भुत विश्व रेखाटतो हे त्याच्या चित्रांतून दिसते.

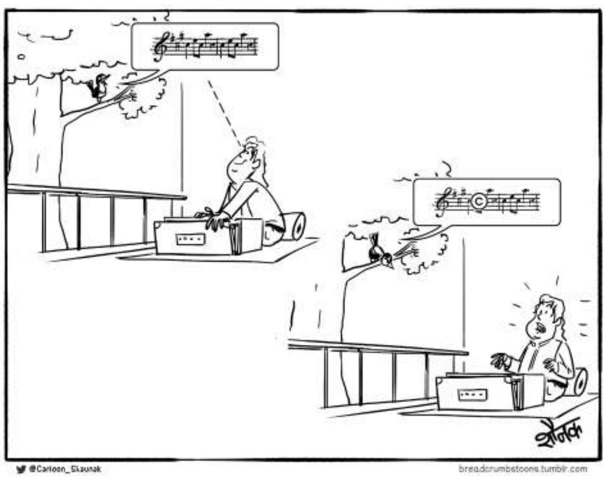

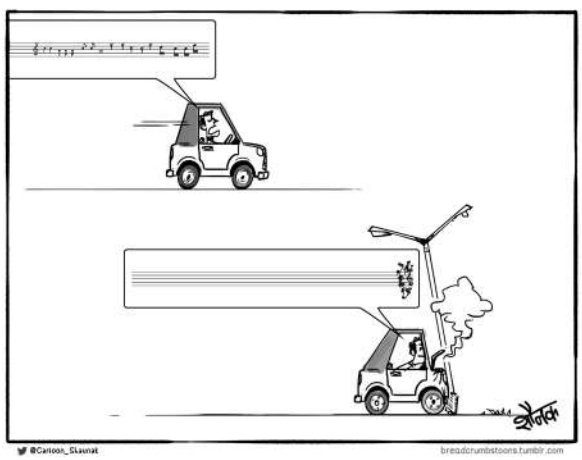

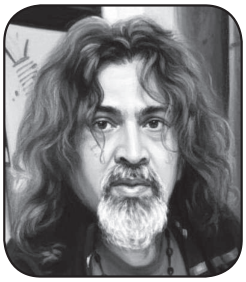

प्र[illegible]र

माझी व्यंगचित्रकारिता

बाळासाहेब ठाकरेंच्या आशीर्वादानं पुढल्या वर्षी जेजेला प्रवेश मिळाला. तोसुद्धा कार्टूनमुळेच. रेखाटन बऱ्यापैकी करत असल्यानं पुढे फ्रीलान्स कामं मिळत गेली. जेजेमध्येही तेच कार्टून करणं आणि पुढे पास करणं. परीक्षेला सगळे गंभीर असत त्यावेळी माझं कार्टून मधेच वाऱ्याची झुळूक आणत असे. इथेही माझ्यासोबत आर.के. लक्ष्मण यांचा कॉमन मॅन होताच. कधी तो वर्गात माझ्याशेजारी बसलेला. तर कधी पाठीमागून माझं ड्रॉईंग पाहताना. मित्रपण एन्जॉय करायचे.

माझा जन्म कोकणात कणकवलीतला, १९६४ चा. सगळं शिक्षण मात्र मुंबईतलं. लहानपणापासून चित्रं चांगली काढायचो. हा गुण कुठून आला कळत नाही. कारण आमच्या कुटुंबात कुणीच चित्रकार वगैरे नव्हतं. लहानपणी गावातल्या घराच्या दारावर खडूनं चित्रं काढल्याचं मात्र स्मरणात आहे. मुंबईत दादरच्या छबिलदास शाळेत दहावीपर्यंत होतो. चित्रं चांगली काढतो म्हणून चित्रकलेचे माझे शिक्षक मला थोडी सवलत द्यायचे. तळमजल्यावरच्या आमच्या चित्रकलावर्गात थोडा वात्रटपणाही करायचो. भिंती रंगवायचो. प्राणी काढून ठेवायचो. आमच्या लोअर परळच्या घरी रोज 'महाराष्ट्र टाइम्स' यायचा. त्यावर उजव्या बाजूला रोज एक चित्र असायचं. आर. के. लक्ष्मणचं कार्टून. हे चित्र रोज पाहायचो. त्या वयात त्यातला विनोद कळायचं नाही. तो कॉमन मॅन मात्र लहानपणापासून डोक्यात कायमचा बसला. नकळत पुढे हा कॉमन मॅन मीपण कागदावर वहीत काढायला लागलो. दहावीनंतर काही जणांनी जे.जे.ला प्रवेश घे म्हणून सांगितलं. तेव्हा जेजे कुठे आहे तेही ठाऊक नव्हतं. यात एक वर्ष वाया गेलं. म्हणजे कलेचं वर्ष. त्यावेळी परळला एका कॉलेजात अकरावीसाठी प्रवेश घेतला. तिथे तेच कार्टून काढणं! संघवी नावाच्या शिक्षकाचं मी असंच कार्टून काढलं होतं, त्यांचं लेक्चर चालू असताना. माझी ती एक सवय होती. वर्गात काही खरडलं की बाजूच्याकडे पास करायचं. मग तो हळूच पुढे सरकावायचा. अशा पद्धतीनं ते कार्टून शांत वर्गात प्रवास करायचं. सांघवींचं लेक्चर चालू असताना त्यांचं कार्टून दबकत दबकत वर्गात फिरत होतं. पुढे एकाकडे गेल्यावर तो मोठ्यानं हसला. संघवींना संशय आलाच होता. त्यांनी ते कार्टून जप्त केलं. कमालीचे भडकले ते. मला घाम फुटला होता. संघवी कडक शिक्षक ना. मी मागे बसलो होतो. तसाच वाकून मागच्या दारानं बाहेर सटकलो. तीन दिवसांनी कॉलेजला गेलो. कुणीच माझं नाव सांगितलं नव्हतं म्हणून वाचलो. त्याच वर्षांपासून साप्ताहिकांत, मासिकांत कार्टून पाठवायला लागलो. बऱ्याच ठिकाणी ती छापून यायला लागली. कुणी कधीतरी पैसे द्यायचा. चित्र छापून आल्याचा आनंद मोठा होता.

बाळासाहेब ठाकरेंच्या आशीर्वादानं पुढल्या वर्षी जेजेला प्रवेश मिळाला. तोसुद्धा कार्टूनमुळेच. रेखाटन बऱ्यापैकी करत असल्यानं पुढे

फ्रीलान्स कामं मिळत गेली. जेजेमध्येही तेच कार्टून करणं आणि पुढे पास करणं. परीक्षेला सगळे गंभीर असत त्यावेळी माझं कार्टून मधेच वाऱ्याची झुळूक आणत असे. इथेही माझ्यासोबत आर.के. लक्ष्मण यांचा कॉमन मॅन होताच. कधी तो वर्गात माझ्याशेजारी बसलेला. तर कधी पाठीमागून माझं ड्रॉईंग पाहताना. मित्रपण एन्जॉय करायचे. त्यावेळी जेजेत मी कमी असायचो. बाहेर जास्त. कारण काम. माझा सगळा खर्च मीच काम करून भागवायचो. घराची परिस्थिती बेताची होती. ड्रॉईंग चांगलं असल्यानं बाहेर पुढे खूप कामं मिळत गेली. जेजेतून दुपारी त्यावेळी मी लोकसत्तात जाऊन रविवारच्या लेखांच्या शीर्षकांची कॅलिग्राफी करून द्यायचो. तिथे वि.ना. देवधर यांच्याशी चांगली मैत्री झाली होती. एके दिवशी त्यांनी माझ्या हातातल्या फोल्डरमधील एक माझं कार्टून पाहिलं. ते कार्टून होत राजीव गांधी नुकतेच पंतप्रधान झाले होते आणि हातात झाडू घेऊन ते फायलींची साफसफाई करत होते. वि.ना. म्हणाले, कुठे देतो आहेस हे? म्हटलं, आहे एक दैनिक. ते म्हणाले, आमच्याकडे लोकसत्ताला दे. तिकडे दुसऱ्या ठिकाणी मी माझ्या नावानं कार्टून देत होतो. इकडे हे टोपणनावानं द्यावं लागणार. घाईघाईत मी गोवदराव असं नाव त्या कार्टूनवर टाकलं. पुढे हे गोवदराव आम्हाला कायमचे चिकटले.

जेजेच्या तिसऱ्या वर्षाला असताना चर्चगेटच्या फ्री प्रेस जर्नल या पेपरातून बोलावणं आलं. माझी कॅलिग्राफीही चांगली होती. त्यांना रेखाटन आणि कॅलिग्राफी करणारा आर्टिस्ट हवा होता. आर्ट डिपार्टमेंटमध्ये माझा जॉब सुरू झाला. इथं काम करत असताना बाहेर टोपणनावानं कार्टून करत होतो. त्यावेळी तुम्हाला एकाच ठिकाणी काम करता येत असे. मला कार्टूनशिवाय चैन पडत नव्हतं. बाहेर कार्टून वेगवेगळ्या नावानं छापून येत होती. पण, काही महिन्यांनंतर कुणालातरी त्याचा फ्री प्रेसमध्ये सुगावा लागलाच. बातमी फ्री प्रेसचे संपादक जनार्दन ठाकूर यांच्याकडे पोचली. मला वाटलं संपला इथला कारभार. कारण ठाकूरांनी दुपारी त्यांच्या केबिनमध्ये बोलावलं. सगळी खबरबात काढली. दुसऱ्या दिवशी कार्टून घेऊन येण्याची ताकीद दिली. त्यावेळी प्रसिद्ध व्यंगचित्रकार विकास सबनीस फ्री प्रेसमध्ये रोज पॉकेट कार्टून देत असत. माझा-त्यांचा परिचय नव्हता. ताडमाड उंच अशा त्यांना एकदाच ठाकूरांच्या केबिनमधून बाहेर पडताना पहिलं होतं. तर इकडे दुसऱ्या दिवशी संपादकांनी आमची कार्टून पहिली आणि दुसऱ्या दिवसापासून फ्री प्रेसमध्ये चालू करायला सांगितलं. 'माय टर्न' नावाचं ते पॉकेट कार्टून सदर होतं आणि बाय लाईन गोवदराव! पहिल्या पानावर रोज सबनीस होते आणि तिसऱ्या पानावर रोज मी. हा भारतातला एकमेव पेपर असावा ज्यात रोज दोघांची पॉकेट कार्टून असत. आठवड्यातून तीन-चार वेळा मोठी तीन कॉलम आमची कार्टून असत. सबनीसांनी प्रथम माझं संपादकांकडे बोलावून कौतुक केलं. नंतर पुढे ते कुरबुर करू लागले. ठाकूरांना म्हणाले, आमचे विषय रिपीट होताहेत. पण ठाकूरांनी त्यांना समजावलं, तो आत आहे, तुम्ही फ्रंट पेजवर आहात. परंतु सबनीस नाराज झालेच. काही दिवसांनी ते निघून गेले. मग मी पान तीनवरून एकवर म्हणजे फ्रंट पेजवर आलो. अर्थात हा निर्णय संपादक ठाकूर यांचा होता. सबनीसांचा माझ्याबद्दल गैरसमज झाला तो कायमचा. पुढे काही वर्षांनी दोन वेळा ते भेटले, पण आमच्यात काहीच संवाद झाला नाही. त्यांचा माझ्याबद्दलचा गैरसमज मला दूर करायचा होता, मात्र पुढे अती कामानं राहून जायचं. अलीकडे पाचेक वर्षांपूर्वी कळलं ते आजारी असल्याचं. वाटलं ते बरे झाल्यावर त्यांना निवांत भेटू. पण... ते गेलेच..! खूप वाईट वाटलं. ते गेल्यावर मी त्यांच्यावर एक भावपूर्ण कार्टून केलं होतं.

फ्री प्रेसला असताना व्ही.पी. सिंग यांचं सरकार आलं होतं. त्यावेळी पहिल्या पानावरचं त्या सरकारवरचं एक कार्टून

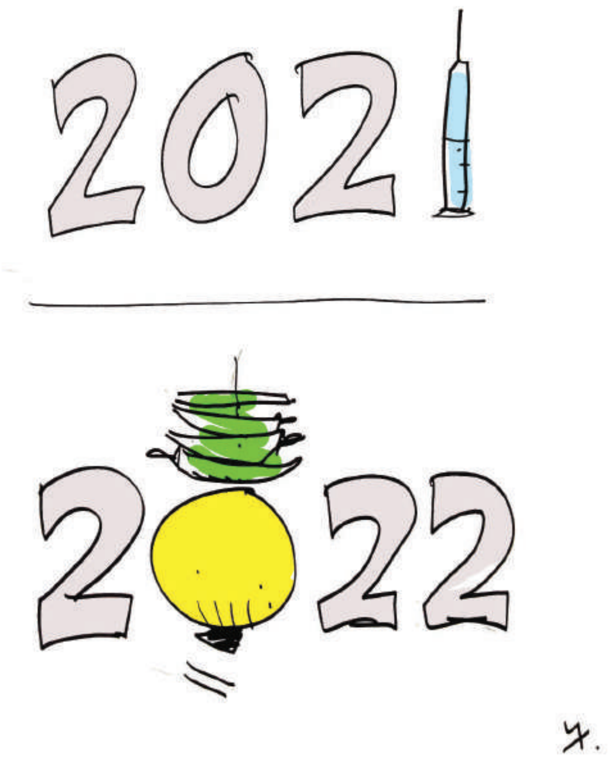

खूप गाजलं होतं. ते व्यंगचित्र इंग्लंड येथील एका संस्थेनं मागवून घेतलं. म्हणजे ठाकूरांना तसं पत्र आलं होतं, की ते ओरिजिनल कार्टून आम्हाला विकत हवं आहे. ठाकूर खूश होत तसेच आमच्या आर्ट डिपार्टमेंटमध्ये आले आणि मला ते पत्र दाखवलं. बरीच वर्षं ते पत्र मी जपून ठेवलं होत. पुढे ते खराब होऊ नये म्हणून त्याच्या दोन-चार झेरोक्सही काढून ठेवल्या होत्या. या दैनिकातली बरीच कार्टून त्यावेळी टाइम्सच्या 'इलस्ट्रेटेड विकली'मध्ये रीप्रिंट होत असत. शेवटच्या पानावर भारतातल्या महत्त्वाच्या व्यंगचित्रकारांची महत्त्वाची कार्टून प्रसिद्ध होत. तिथे प्रथम मी माझं कार्टून पाहिलं तेव्हा खूपच खूश झालो होतो. त्यावेळी माझ्यावर कुणी विश्वास ठेवला नसता कारण माझ्या नावाऐवजी तिथं गोविंदराव असायचं. आता ठाऊक नाही, पण इंडिया टुडे उघडल्यावर आतल्या पहिल्या पानावर एक देशभरातल्या एका व्यंगचित्रकाराचं कार्टून प्रसिद्ध व्हायचं. माझी तिथेही प्री प्रेसमधली कार्टून प्रसिद्ध झाली. रीप्रिंट केल्याबद्दल इंडिया टुडे मोठं मानधन द्यायचं. त्यांचे दोन चेक प्री प्रेसमध्ये आले होते. पण गोविंदराव या नावाचे! चेक वरच्या ऑफिसमध्ये आले. वर कुणीच गोविंदराव यांना ओळखत नव्हतं. ते तसेच पडून राहिले. पुढे मग बँकेत गोविंदराव या नावाचं खातं उघडावं लागलं. कारण त्यावेळी या नावानं मला बऱ्याचदा चेक मिळत असत. खातं उघडताना मीच प्रदीप म्हापसेकर आणि मीच गोविंदराव हे त्या बँक मॅनेजरला पटवताना माझ्या नाकीनऊ आले होते.

व्यंगचित्रांचा प्रवास पुढे चालूच होता. १९९२च्या नंतर कपिल पाटील यांनी 'आज दिनांक' नावाचे सायंदैनिक सुरू केलं. डिझाईनचं काम माझ्याकडेच होतं. कपिलनं पहिल्यांदाच मला कलासंपादक अशी पोस्ट दिली. हा त्याचा मोठेपणा. आज दिनांकमध्येही माझी रोज व्यंगचित्रं होतीच. अंबरीश मिश्र नावाचे एक मोठे लेखक सायंकाळी उशिरा रोज इथे येत. पुढे कळले ते सल्लागार आहेत. तर अंबरीश माझं कार्टून आवडलं की एक रुपयांचं नाणं मला देत असत. त्यांनी दिलेली बरीच नाणी मी एका छोट्या कापडी पिशवीत जपून ठेवली होती. माझ्यासाठी ती नाणी नसून मोठा सन्मान वाटायचं. एक नाणं मिळालं की त्या दिवशी एक मेडल मिळालं असं वाटायचं. दिनांकवर हल्ला झाला त्यावेळीही केलेलं कार्टून गाजलं होतं. माझ्या कार्टूनमध्ये शब्द कमी असत. विचार करायला भाग पाडत. कमी शब्दांची कार्टून तेव्हापासून पुढे चालू राहिली.

'समांतर' नावाचा एक गुजराती पेपर मला वाटतं ९३/९४मध्ये सुरू झाला. यांनी माझी आज दिनांकमधील कार्टून पहिली होती. त्या पेपरचे दोन सहसंपादक मला भेटले. म्हणाले, आमच्याकडेही सुरू करा. मी म्हटलं,

मला गुजराती येत नाही. म्हणाले, तुम्ही मराठीत द्या आम्ही अनुवाद करू. इथेही पॉकेट कार्टून सुरू झाली. आणि शनिवारी एक मोठी कार्टून मालिका. त्यावेळी कार्टून फॅक्स करायचो. मेल वगैरे काही प्रकार नव्हता. कधी रात्री कामामुळे उशीर व्हायचा. मग दादरच्या रेल्वे पुलावरच्या एका झेरॉक्स दुकानातून त्यांना फॅक्स करायचो. इथे एक गंमत होती. हा दुकानवाला ओळखीचा झाला होता. त्याचं दुकान रात्री ११ नंतर बंद व्हायचं. त्यानंतर मी आलो तर कार्टून शटर खालून आत सरकवून ठेवायचो. तो दुकानवाला सकाळी लवकर शटर उघडायचा. पायाखाली त्याला कार्टून दिसायचं. मग सकाळी ते कांदिवलीच्या त्या गुजराती पेपरच्या ऑफिसात पोचायचं. त्यांचं फ्रंट पेज सकाळी ९ वाजता प्रिंटिंगला जायचं. त्याआधी ते कार्टून त्यांच्याकडे असं पोचायचं! कार्टून पाठवण्याची ही वेगळीच मजा होती त्यावेळी. आणखी एक आठवलं. लोअर परळच्या आमच्या राजू पिंटोच्या प्रिंटिंग प्रेसमध्ये आमचा अड्डा असायचा. तिथेही बरीच मान्यवर मंडळी यायची. राजूच्या वडिलांना भेटायला पुण्याहून कुमार सप्तर्षी यायचे. त्यांनी त्यांचं नवीन मासिक सुरू केलं होतं. मला वाटत 'सत्याग्रही' नावाचं. त्यांनी तिथे माझी काही कार्टून पाहिली होती. त्यांनी सत्याग्रहीसाठी कार्टून कराल का म्हणून विचारलं. त्यावेळी त्यांना मी दादर पूर्वेहून पुण्याला जाणाऱ्या टॅक्सी असायच्या त्यातून कार्टून रोल करून पाठवायचो. मग इकडून त्यांच्या पुण्याच्या ऑफिसात त्या दादरच्या त्या टॅक्सीचा नंबर सांगायचो. तिथून राजन खान नावाचे त्यावेळचे तरुण गृहस्थ फोन उचलायचे नि कार्टून मिळाल्याचं सांगायचे.

'आज दिनांक' या मराठी सायंदैनिकानंतर 'वृत्तमानस' आणि 'मानस टाइम्स' या सायंदैनिकांसाठी रोज एक व्यंगचित्र करायचो. पुढे बऱ्याच मराठी मासिक-साप्ताहिकांत मग 'प्रहार' आणि 'मी मराठी' या दैनिकांसाठी काम केलं. साप्ताहिकांत बरीच वर्षं टोपणनावानं काम चालूच होतं. काही चित्रं दक्षिण भारतातील मासिकात छापली गेली. कोरोनाआधी दोन वर्ष 'मुंबई लाइव्ह' या न्यूज पोर्टलसाठी रोज एक कार्टून केलं. या पोर्टलवरील बरीच कार्टून गाजली. गॅसअभावी उत्तर प्रदेशात बऱ्याच मुलांचा जीव गेला होता. तोसुद्धा स्वातंत्र्यदिनाच्या आदल्या दिवशी. या घटनेवरचं कार्टून माझ्या कायम समरणात राहील. तीन लाखांवर त्याला लाइक्स होते. साडेतीन हजार लोकांनी ते शेअर केलं होतं. तिथल्या जवळपास सगळ्या पेपरच्या वेबसाईटवर ते झळकलं होतं. तिथल्या काही सामाजिक संघटनांनी माझ्याशी संपर्क करून मला तिथे आमंत्रित केलं होतं. अलीकडे सोशल मीडिया प्रभावी झाल्यानं कार्टून काही मिनिटांत सर्वदूर होत असे. सोशल मीडियावरूनच तुर्कस्थानमधील एका पेपरनं मला कोरोनावरचं कार्टून पाठवायला सांगितलं होतं. काही दिवसांनी त्यांनी त्याची छापील प्रत मला माझ्या घरच्या पत्त्यावर पाठवली. तीनेक वर्षांपूर्वी उदगीरला झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनात कार्टूनचा एक मोठा विभाग करण्यात आला होता त्यात कोरोनावरच्या कार्टूनची खास दखल घेतली गेली होती.

खूप खूप आठवणी आहेत. असो. अलीकडे राजकीय व्यंगचित्रं कमी झाली आहेत. काळ बदलत आहे. तुमचं मत-विचार मांडण्याचं हे मोठं माध्यम आहे. ते कधीच मिटणार नाही.

'ग्रंथाली'च्या प्रशांत कुलकर्णी संकलित संपादित 'महाराष्ट्राच्या हास्यरेषा' या आगामी पुस्तकातून.

– प्रदीप म्हापसेकर

pm9820886677@gmail.com

[illegible]

माऊलीचा रेखांश

शिरोडा हा भाग दक्षिण कोकणातला अतिदुर्गम असा डोंगराळ प्रदेश म्हणून तेव्हा ओळखला जाई. इथली अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे शेती आणि मासेमारी यावर अवलंबून होती. मुंबईला गेलेला चाकरमानी हाही एक तुटपुंजा आधार होता. या लहान लहान गावांमध्ये सोयीसुविधांचा अभाव होता. लहान मुलं, स्त्रिया आणि वृद्ध हे तर दुर्लक्षितच घटक होते.शिक्षण, मार्गदर्शन, समुपदेशन यांची तीव्र गरज होती. नेमक्या अशाच वेळी 'माऊली महिला मंडळा'ने सामाजिक क्षेत्रात प्रवेश केला.

''**ह्या** मुंबयचा चेडू हय कसा ईला? दिसता बग कसा?''

''दारात खेका हुब्या रवता ह्या डागतराचा बाईल? बायलमान्सान् असा दारात रवता कामा नय. हडेन् थडेन् बगीत रवाचा नय.''

मुंबईचा ह्या चेडू म्हणजे मुंबईची ही पोर एवढी मोठी मुंबई सोडून इथे कशी काय आली असेल? बरं डॉक्टरशी लग्न करून आली ती आली, पण घराच्या दारात कशाला उभं रहायचं? बाईमाणसाला हे शोभतं का तरी?

हे शेरे-ताशेरे आहेत १९६४ मधल्या दक्षिण कोकणातल्या शिरोडा या गावातल्या लोकांचे. आणि ही मुंबईहून लग्न करून आलेली डॉक्टरांची बायको म्हणजे सौ. रेखा रामचंद्र गायकवाड.

पूर्वाश्रमीची कु. रजनी गडकर.

माहेर ठाण्यात. म्हणजे पाळंमुळं कोकणातलीच. देवगड तालुक्यातल्या शिरगावची. पण पोटामागे कुटुंबं मुंबईला गेली आणि तिथलीच झाली त्यातलंच हे कुटुंब. म्हणायला गाव होतं पण गावाची साधी धूळभेटही कधी झाली नाही. तर गडकर कुटुंबीय असेच ठाण्याला स्थायिक. एकत्र परिवार.

रजनीचे वडील पोलीस जमादार. काका पोलीस इन्स्पेक्टर.खाकी दरारा घरातही होताच. कमालीचे शिस्तप्रिय. घरातल्या यच्चयावत पोरासोरांना कडक शिस्तीचेच संस्कार, पण ही शिस्त मुलांच्या जीवनाला वळण लावणारी होती. हाती घेतलेलं काम मन लावून करायचं, खोटं बोलायचं नाही आणि खोटं सहन करायचं नाही हे बाळकडू अंगात भिनलेलं.

रजनी ही भावंडांची ताई. ताईगिरी करून भावंडांना घरात व्यवस्थित सांभाळायचीच; पण शाळेतही ती लीडर होती. निडर होती.

मैदानी खेळात तर तिची चपळता विजेसारखी होती.लंगडी, कबड्डी, खो खो या खेळांच्या सामन्यात ती असली की पहिला नंबर जांभळी नाक्यावरच्या बी.जे. हायस्कूलचाच हे ठरलेलं होतं.

शाळेला रजनीचं खूप कौतुक होतं. पण, तेव्हा मुंबई झाली तरी विशेष काही फरक नव्हता. पोरींनी मैदानी खेळात चमकणं हे लहान वयात ठीक, पण वयात आल्यावर असलं काही बाईच्या जातीला चालणार नाही. त्यामुळे रजनीच्या अंगातला मैदानी सळसळता उत्साह तसा भुकेलाच राहिला.

शिस्तप्रिय असलं तरी रजनी घराची लाडकी होती. मात्र तो काळ मुलींचे लाड बोलून दाखवण्याचा नव्हता.

अकरावीची परीक्षा झाली आणि स्थळं बघणं सुरू झालं. मुलीचं लग्न लावणं म्हणजे तिला मार्गी लावणं. तेच तिचं करियर. तिला चांगला वर बघून देणं हे कर्तव्यच होतं घरच्यांचं.

जयसिंगपूरच्या गायकवाड घराण्यातला होतकरू डॉक्टर मुलगा घरच्यांच्या पसंतीस उतरला. तो कोकणात शिरोड्याला प्रक्टिस करत असे.

रजनीनं लग्न या विषयाचा कानामात्रासुद्धा विचार कधी केला नव्हता. मुळात नवरा ही संकल्पनाच अजून दूर होती तिच्या दृष्टीनं. मग तो कसा असावा, अपेक्षा काय वगैरे तर बातच नसे.

ध्यानीमनी नसताना लग्न ठरलं आणि झालंही. घरच्यांची पसंती होती. दिल्या घरी सुखी राहायचं होतं. सासरच्यांनाही ही मुलगी आवडली होती. शिरोडा या नावाचं गाव आहे हे रजनीला पहिल्यांदाच कळलं. लग्नानंतर काही दिवस माहेरी राहिल्यावर नवदाम्पत्य शिरोड्याला आलं.

बाप रे!

प्रचंड घाबरली रजनी.

मुंबईच्या मानानं शांत शांत सगळीकडे, कौलारू घरं. बाजारपेठही फारशी मोठी नव्हे. लाईटची सोय बऱ्याच जणांकडे नव्हती. दळणवळणाच्या साधनांची वानवा. मुंबईला जायचं झालं तरी शिरोड्याहून आधी संध्याकाळच्या बसनं सावंतवाडीला जायचं. तिथे स्टँडवर रात्र काढायची नि सकाळी मुंबईच्या गाडीत बसायचं.

स्थानिक दळणवळण बहुतांश पायीच. मोजक्याच लोकांकडे सायकली.

त्यातच बायकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार नाही. पुरुषसत्ताक मानसिकता. बायामाणसांनी बैठकीच्या खोलीत येता नये. मोठ्यानं बोलता नये नि हसताखिदळता तर त्याहून नये. अचंबित रजनीला हे सगळंच नवीन. फार फार जड झालं पचायला.

नवरा नावाची व्यक्ती अजून अपरिचित. ते डॉक्टर म्हणून हातगुणाचे आहेत, लोकांमध्ये आवडते आहेत असं कानावर येत होतं, पण नवरा म्हणून कसे आहेत काहीच समजत नव्हतं. रजनीची मनःस्थिती तिचं मुटकुळं खेळाच्या मैदानावरून थेट शिरोड्यात टाकलं गेल्याची होती.

हा ताण असह्य झाला आणि रजनी तापानं फणफणली. ताप टायफॉईडवर गेला. डॉक्टरसाहेबांनी नवपरिणितेवर उपचार सुरू केले. शिवाय मुंबईहून तिच्या काकांना, आईवडिलांना बोलावून घेतलं.

माहेरची माणसं दिसताच रजनीचा धीर जाग्यावर आला. हळूहळू आईनं लेकीला चुचकारलं. शांत केलं. तिचा ताप उतरल्यावर मंडळी परतली.

मात्र या तापानं एक फार चांगली गोष्ट केली.

रजनीला तिचा सहचर सापडला. डॉक्टरांनी तिची इतकी सेवा केली की ती नवऱ्याच्या प्रेमातच पडली.

आता विवाहमंत्रानं नव्हे तर मनानं रजनी सौ. रेखा रामचंद्र गायकवाड झाली.

आज रेखाताई ऐंशी वर्षांच्या आहेत.

डोईवरच्या पिकल्या अनुभवांचे पावसाळे प्यालेली ही समाजसेविका अनेक पुरस्कारांची स्वामिनी आहे.

शिरोड्यासारख्या त्या वेळच्या आडगावात राहूनच त्यांची सामाजिक जाणीव विकसित होत गेली. अर्थात हे फार सावकाश संथ गतीनं असलं तरी नकळत पाया पक्का होत होता.

रेखाताईंना पतीप्रेमाची ऊब जाणवताच सांसारिक जबाबदारीचंही भान आलं. आपलं घर, आपला संसार हा आपलेपणा मनात निर्माण झाला. त्या मनापासून संसारात रमल्या. पूर्णवेळ गृहिणीपद जबाबदारीनं सांभाळायला लागल्या.

दरम्यान डॉक्टरांची बायको म्हणून सामान्य बायका जरा अंतर राखून होत्या. कालांतरानं रेखाताईंचा बोलका आणि मनमिळाऊ स्वभाव कळत गेला तसा हा दुरावा मिटत गेला.

हळदीकुंकू, माऊली महिलामंडळाचे उपक्रम, भिशी यासारखे कार्यक्रम रेखाताईंच्या पुढाकारानं व्हायला लागले. रेखाताईंचं जग विस्तारलं.

डॉक्टर तसे मितभाषी होते. रुग्णांसाठी देवदूत होते.अर्ध्या रात्री धावून जाणारे होते. रुग्णसेवा हीच त्यांची दुनिया होती. रेखाताईंच्या हाती संसार सुखरूप आहे याची त्यांना जाणीव होती. रेखाताईंच्या घराबाहेरच्या कामांसाठी त्यांनी कधी विरोध केला नाही. प्रोत्साहन म्हणून सगळ्या महिलांना एकत्रित उपक्रम करता यावेत यासाठी घरालगत सुंदर शेडवजा हॉल बांधून दिला.

आता त्यांच्या संसारात घुंघुरवाळे वाजायला लागले.

सचिनचा जन्म झाला आणि रेखाताईंमधली माऊली जागी झाली. सचिनचं संगोपन करताकरता त्या त्याच्यात गुंतत गेल्या. डॉक्टर व्यवसायानिमित्त बाहेर असल्यानं ही मायलेकरंच घरात होती. लहान मूल वाढताना पालकांना किती खस्ता खाव्या लागतात, कोणकोणत्या टप्प्यावर गरजा बदलत जातात, त्या पूर्ण करण्यासाठी आईला काय करावं लागतं याचं डोळस निरीक्षण त्या स्वतःचं स्वतःच करत गेल्या.

सचिनच्या जोडीला समीर आणि सुप्रिया ही भावंडं आली आणि रेखाताई लेकुरवाळ्या झाल्या.

मुलांना शिस्त लावली. शिक्षणाची गोडी निर्माण केली. त्यांच्यावर उत्तम संस्कार केले. त्या स्वतःच मुलांसमोर कुटुंबव्यवस्थेची व्याख्या म्हणून वावरत होत्या.

अर्थात गृहिणी म्हणून स्वतःला सक्षम करत असतानाच त्यांनी स्वतःची शैक्षणिक पात्रताही वाढवली. शिवाजी विद्यापीठातून इतिहास विषय घेऊन बी.ए.एम.ए. झाल्या.

आपली मुलं स्वावलंबी आणि सन्मार्गाला लागणं यापरता पालकांना दुसरा पुरस्कार असूच शकत नाही. हा पुरस्कार रेखाताईंच्या तिन्ही मुलांनी त्यांना बहाल केला आहे.

डॉ. सचिन गायकवाड शिरोड्यात वाडिलार्जित वैद्यकीय व्यवसाय सांभाळत आहेत. समीर गायकवाड जिंदाल कंपनीत उच्चपदस्थ आहेत. कन्या सुप्रिया कर्नाटकात सासरी डॉक्टर आहेत. त्या उत्कृष्ट मूर्तिकार आहेत. गायिका आहेत.

सुनानातवांडांनी भरलं गोकुळ आहे. रेखाताईंचा आता स्वतःचा वेगळा प्रवास सुरू झाल्याचे दिवस आठवत राहतात.

मुलं शिक्षणासाठी घराबाहेर पडल्यावर पतीपत्नी दोघंच घरात. त्यातही डॉक्टर व्यवसायात मग्न. आतापर्यंत मुलांच्या जबाबदाऱ्या सांभाळताना रेखाताईंना दिवस पुरत नव्हता. मात्र आता सरता सरत नव्हता.

मग त्यांच्या मनातल्या समाजकार्याचं स्वप्न जोर धरू लागलं. सुदैवानं आर्थिक बाजू भक्कम होती. पैसे मिळवणं हा उद्देश कधीच नव्हता. हाताशी असलेला वेळ डोळसपणे सत्कारणी लागावा आणि आपल्या हातून लोकांचं भलं व्हावं, अडलेल्याचा आधार व्हावं, चुकलेल्याचा रस्ता व्हावं एवढाच शुद्ध हेतू मनाशी होता.

त्यातच गावातील समाजसेवेसाठी धडपडणाऱ्या रेडकर दाम्पत्यानं रेखाताईंमधली समाजोपयोगी ऊर्जा ओळखली होती. अन्यायाविरोधात त्यांची बंडखोरी आणि धडाडी जाणली होती. ही स्त्रीशक्ती अशी वाया जाता नये असं त्यांना मनोमन वाटत होतं. त्यांनी रेखाताईंना दिशा दिली, आणि रेखाताई बाणासारख्या सुसाट त्या दिशेला निघाल्या.

* १९८६ मध्ये माऊली महिला मंडळाची स्थापना झाली. गरजू महिला आणि विशेषतः अपंग मुलांच्या उन्नतीसाठी आणि पुनर्वसनासाठी या संस्थेत अविरत कष्ट घेतले जातात. ही सेवाभावी संस्था नोंदणीकृत आहे. गेली ३८ वर्षं हे कार्य सुरू आहे.

शिरोडा हा भाग दक्षिण कोकणातला अतिदुर्गम असा डोंगराळ प्रदेश म्हणून तेव्हा ओळखला जाई. इथली अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे शेती आणि मासेमारी यावर अवलंबून होती. मुंबईला गेलेला चाकरमानी हाही एक तुटपुंजा आधार होता.

या लहान लहान गावांमध्ये सोयीसुविधांचा अभाव होता. लहान मुलं, स्त्रिया आणि वृद्ध हे तर दुर्लक्षितच घटक होते. शिक्षण, मार्गदर्शन, समुपदेशन यांची तीव्र गरज होती. नेमक्या अशाच वेळी 'माऊली महिला मंडळा'ने सामाजिक क्षेत्रात प्रवेश केला.

या संस्थेमार्फत –

औद्योगिक –

गरजू महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात. प्रशिक्षण दिलं जातं. खाद्यपदार्थ, भरतकाम, विणकाम, शिवणकामाचे शासनमान्य वर्ग चालवले जातात.

वैद्यकीय–

इंडोजर्मन बेसिक हेल्थ प्रोजेक्ट या प्रकल्पांतर्गत

आरोग्यविषयक सर्वेक्षण, कॅंसर निदान शिबिर, महिला बालक आरोग्य शिबिर, बालसंगोपनविषयक माहितीसत्रे, असे उपक्रम चालवले जातात.

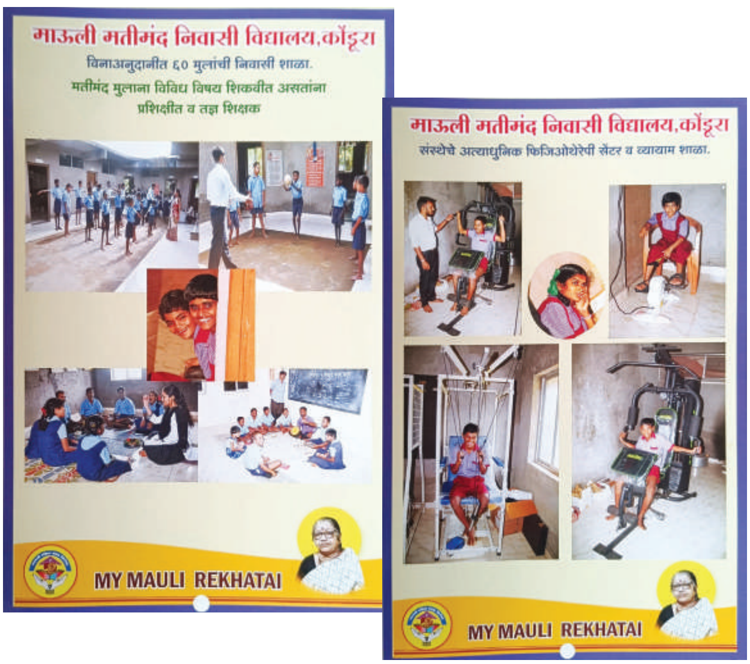

आर्थिक –

महिला आर्थिक स्वयंसहाय्यता बचतगट. नाबार्डतर्फे असे ५० बचतगट आहेत.

कौटुंबिक – कौटुंबिक सल्ला आणि समुपदेशन केंद्र.

यानंतर या सगळ्यावरचं उच्च शिखर गाठणारी आणि मानवी मूल्यांना साक्षी ठेवणारी कामं उभी झाली.

१) ८० मुलामुलींची माऊली कर्णबधिर निवासी विद्यालय १९९८ मध्ये स्थापन झालं.

* हे विद्यालय निवासी आहे.
* सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील एकमेव.
* २०१३चा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजभूषण पुरस्काराचे मानकरी.
* दहावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी नियमित विशेष अभ्यासवर्ग

* २०१२ पासून या शाळेतील विद्यार्थी SSC परीक्षेत प्रथम श्रेणी मिळवत आहेत. काही जण नोकरीत तर काही महाविद्यालयात उच्च शिक्षण घेत आहेत.
* सर्वसामान्य शाळांप्रमाणेच वार्षिक अभ्यासक्रमाचं नियोजन होतं.
* चित्रकला, भरतकाम, नृत्य, नाटक, खेळ यांमध्ये विद्यार्थ्यांची राज्यस्तरीय झेप.

२) माऊली मतिमंद निवासी विद्यालय

* शासनमान्य
* ६० मतिमंद मुलंमुली
* प्राथमिक शिक्षणाची मोफत सोय
* नाटक आणि खेळ यांमध्ये राज्यस्तरीय झेप.

३) माऊली बालगृह

जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनावजा विनंतीनुसार माऊली महिला मंडळानं बालगृहाची सुरुवात केली. हे बालगृह शासनमान्य आणि अनुदानित होतं.

यात अनाथ आणि एक पालक असणारी मुलं होती.

दहावीसाठी विशेष मार्गदर्शन होतं.

४ ते १८ वयोगटातील मुलांना मोफत प्रवेश मिळतो.

निवास, भोजन, औषधोपचार, गणवेश, इ.ची मोफत सोय असते.

काथ्याकाम, ज्यूटपिशव्या, शिवणकाम, भरतकाम, मातीची भांडी करणं, कागदी पिशव्या इच्यादीचे व्यवसायांचं प्रशिक्षण देणारं. सदरहू बालगृह १२ वर्षं सुरू होतं. नंतर अपरिहार्य कारणानं ते काम थांबलं गेलं.

माऊली महिला मंडळाचं मुख्य कार्यालय शिरोड्यात असलं तरी कार्यक्षेत्र सिंधुदुर्गभरात आहे.

महिला मंडळाच्या स्थापनेनंतर १२ वर्षांनी कोंडुरा या ठिकाणी मंडळानं आपल्या स्वतःच्या जागेत काम सुरू केलं आहे.

भविष्यकालीन योजना –

माऊली कर्णबधिर विद्यालय, मतिमंद विद्यालय यांतील मुलामुलींसाठी शाळा, निवास, व्यवसाय प्रशिक्षण, वैद्यकीय सुविधा, थेरपी सेंटर आदी सगळ्या सोयी एका छताखाली उपलब्ध करून देण्याची संस्थेची योजना आहे. यासाठी नवीन इमारतीचं बांधकाम आरोस, दांडेली, ता. सावंतवाडी, जि. सिंधुदुर्ग येथे नियोजित आराखड्याप्रमाणे सुरू आहे.

अर्थातच समाजभान आसणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांकडून आर्थिक साहाय्याची अपेक्षा निश्चित आहे. यामुळे समाजमनाचा सहभाग आणि कार्याचा दर्जा दोन्ही वाढू शकेल असा मंडळाचा विश्वास आहे.

माऊली महिला मंडळाच्या सर्वेसर्वा रेखाताईंच्या कणखर नेतृत्वाची ओळख राजकीय वर्तुळापर्यंत पोचली, पण रेखाताई राजकारणात स्थिरावणारी व्यक्ती नव्हत्या. शक्य तिथे राजकीय सहकार्य घेतलंही. पण, त्याचा उपकार होऊ दिला नाही. कोंडुरासारख्या दुर्गम भागात ही भारतातली तीर्थक्षेत्रं उभी आहेत.

रेखाताई गायकवाड या आज ऐंशीच्या घरात असल्या तरी स्वप्नं अजून यौवनात आहेत. मतिमंदासाठी, मूकबधिरांसाठी अजून काही करण्याची जिद्द उराशी बाळगून आहेत.

आयुष्याच्या पूर्वार्धापासून पश्चिमेकडे सूर्य कलत असतानाही शिरोड्यातल्या सामाजिक बांधिलकीचं अचूक स्थान सांगणारा हा रेखांश माऊली या शब्दाचा अर्थ होऊन दीपस्तंभासारखा उभा आहे....!

– नमिता कीर
namitakeer05@gmail.com

ग्रंथाली

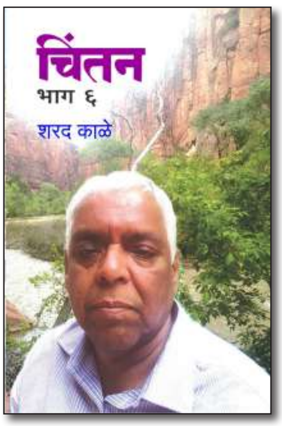

मूल्य [illegible]

मूल्य [illegible]

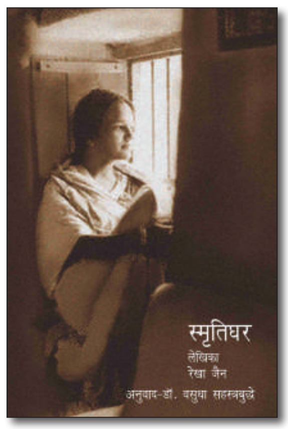

मूल्य [illegible]

अजून मैफलीत मी...

मुंबईत मालतीबाई बेडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या साहित्य संमेलनात ज्योती बालिगा यांनी सुरेश भट यांची भेट घेतली आणि ते कागद त्यांच्या हातात वाचायला दिले. भटांनी त्या कागदांवरून नजर फिरवली आणि ते त्यांना म्हणाले, 'बरं लिहिताय, पण ही गझल नाही. ही गझलसदृश रचना आहे.' सुरेश भट यांनी ज्योतीताईंचा पत्ता नमूद करून घेतला नि आठवडाभरातच भटांचे त्यांना पत्र आले. पत्रात होती गझलेची बाराखडी. इथूनच ज्योतीताईंचा गझल शिकता-शिकता गझल लिहिण्याचा प्रवास सुरू झाला. त्यांनी पहिलीवाहिली गझल लिहिली

पदरात या निखारे बांधून मी निघाले
सुकुमार चंद्र मागे सोडून मी निघाले
आजन्म कोंडलेला हृदयात सूर होता
माझाच कंठ आता कापून मी निघाले

हे आर्जवी शब्द आहेत महाराष्ट्रातील पहिल्या मुशायरातील पहिल्या महिला गझलकार ज्योती राव (बालिगा) यांचे! याविषयी विचारले असता ज्योती बालिगा म्हणाल्या, "साधारणतः १९८२च्या सुमारास म.सा.प.च्या वतीने पुण्यात 'गझलसंध्या' हा कार्यक्रम गझलसम्राट सुरेश भटांच्या अध्यक्षतेखाली झाला होता. महाराष्ट्रातला हा पहिलाच मुशायरा. या मुशायऱ्यात राजेंद्र शहा, अनिल कांबळे, रमण रणदिवे, प्रदीप निफाडकर, दीपक करंदीकर, म.भा. चव्हाण या तरुण... (दिलखुलास हसत ज्योतीताई म्हणाल्या) तेव्हा आम्ही तरुण होतो बर का अश्विनी... या तरुण आघाडीच्या गझलकारांसोबत व्यासपीठावर मी एकमेव महिला गझलकार होते. त्या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन डॉ. सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांनी केले होते. त्यावेळेस ही गझलच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची घटना आहे याची आम्हाला जाणीव नव्हती. आम्ही सगळे गझलेने पछाडलेले तरुण गझलकार होतो. दादांसोबत आपण मुशायरा करत आहोत याचा आम्हाला एक वेगळाच उत्साह होता."

प्रसिद्धीच्या झोतापासून दूर असलेल्या ज्योती राव (बालिगा) यांची गझल जवळपास ४५ वर्षे सातत्याने विविध मुशायऱ्यांमधून रसिक श्रोत्यांची दाद मिळवत आहे. प्रा. सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांची प्रस्तावना लाभलेला 'भाव माझ्या अंतरीचे' हा ज्योतीताईंचा गझलसंग्रह म्हणजे तर 'इस दिलकी बात उस दिल तक' असा सहजसुंदर काव्यात्म आविष्कार! या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत सुरेशचंद्र नाडकर्णी म्हणतात, "थोर गझलकार अन् कवी सुरेश भट यांनी आमचा परिचय करून दिला होता. तेव्हापासून मी त्यांचा व्यासंग - छंद म्हणा - कौतुकाने पाहत आलो आहे. स्वतःच्या भावना निर्व्याजपणे स्वतःच्याच शब्दात मांडणे, मग तसा प्रघात असो अथवा नसो, ही त्यांची खासियत मला नेहमीच आकर्षक वाटत आली. खरे तर प्रत्येक रचनाकाराने हा दंडक कटाक्षाने पाळला तर मराठी काव्य, मराठी गझल अल्पावधीतच समृद्ध होईल." ज्योतीताईंच्या कितीतरी गझल

स्वरबद्ध झालेल्या आहेत. त्यापैकी यशवंत देव यांनी स्वरसाज चढवलेली व अरुण दाते यांनी गायलेली त्यांची 'एकदा हास तू, हसत माझा मला परत दे श्वास तू' ही गझल दर्दी रसिकांच्या मनात आजही रेंगाळत आहे. गझलगंधर्व सुधाकर कदम यांनी ज्योती ताईंच्या अनेक गझला स्वरबद्ध केल्या आहेत. तसेच माधव भागवत, विवेक काजरेकर, अशा गझलेच्या जाणकार संगीतकारांनी त्यांच्या गझला संगीतबद्ध केलेल्या आहेत. सुरेश वाडकर, प्राजक्ता सावरकर शिंदे, कल्पिता उपासनी, मयूर महाजन यांनी गायलेल्या गझला युट्यूबवर उपलब्ध आहेत. अलीकडच्या काळात देखील त्यांची गाणी, लावण्या संगीतबद्ध झाल्या आहेत.

ज्योती राव (बालिगा) यांचे माहेर मूळचे कर्नाटकातील. पुढे बालिगा कुटुंब वसई तालुक्यातील विरार येथे स्थायिक झाले. ज्योतीताईंचा जन्म इथलाच. विरारमधील विद्या मंदिर या शाळेत त्याचे शिक्षण झाले. त्या त्यांच्या बालपणाबद्दल सांगतात, 'शाळेतील दंगा करणारी मुलगी म्हणून मी शाळेत प्रसिद्ध होते. हुलाहप हा माझा आवडता खेळ होता. रिंग बोटावरून मानेवर, कंबरेवर, पायावर आणि उलट बोटापर्यंत फिरवण्यात मी तरबेज होते. मी अगदी या खेळाचे स्टेज शोदेखील केले' ज्योताइनसोबतच्या गप्पांमधून त्याचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व उलगडत गेले. जादूचे प्रयोग, टॅरो रीडिंग, ज्योतिषअभ्यास, अभिनय, कॅरम आणि रेकी अशा विविध क्षेत्रांत त्या वाकबगार आहेत. मास्टर दत्तारामांचे चिरंजीव नाना वळवईकर यांच्यासोबत त्यांनी राज्य नाट्यस्पर्धेतील नाटकात काम केले होते, ज्यात त्यांनी अभिनयाचे पहिले पारितोषिक पटकावले. एका एकांकिकेत काम करत असताना त्यांची नाटकातील अभिनेते रत्नाकर राव यांच्याशी मैत्री झाली व पुढे मैत्रीचे रूपांतर विवाहात झाले. सिंडिकेट बँकेतील नोकरी आणि संसार यात गुंतलेल्या ज्योती बालींगामधील कवयित्री कशी उमलली याची कहाणी रंजक आहे. नालासोपारा येथील डॉ. वसंत अवसरे यांच्या घरी साहित्यिकांचा राबता असायचा. तिथेच त्यांची भेट साहित्यिक आनंद साधले यांच्याशी झाली. त्यांचे मार्गदर्शन ज्योतीताईंना मिळू लागले. कळतनकळत मिळणाऱ्या साहित्यसहवासातून त्या लिहित्या झाल्या. खरी गंमत तर पुढेच आहे. सिंडिकेट बँकेत नोकरी करत असताना फावल्या वेळेत त्या बँकेच्या स्लिपांवर कविता लिहायच्या आणि बोळा करून खाली टाकायच्या. त्यांचे सहकारी गुलाब पवार ते कागदाचे बोळे गोळा करायचे. एके दिवशी त्यांनी ते कागद एकगठ्ठा करून ज्योतीताईंच्या हातात दिले. रद्दीत गेलेला हा ऐवज त्यांच्या गझलेच्या प्रवासातील दुवा बनला!

मुंबईत मालतीबाई बेडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या साहित्य संमेलनात ज्योती बालिगा यांनी सुरेश भट यांची भेट घेतली आणि ते कागद त्यांच्या हातात वाचायला दिले. भटांनी त्या कागदांवरून नजर फिरवली आणि ते त्यांना म्हणाले, 'बरं लिहिताय, पण ही गझल नाही. ही गझलसदृश रचना आहे.' सुरेश भट यांनी ज्योतीताईंचा पत्ता नमूद करून घेतला नि आठवडाभरातच भटांचे त्यांना पत्र आले. पत्रात होती गझलेची बाराखडी. इथूनच ज्योतीताईंचा गझल शिकता-शिकता गझल लिहिण्याचा प्रवास सुरू झाला. त्यांनी पहिलीवाहिली गझल लिहिली –

तू ओळखून घे जे, माझ्या मनात आहे
ओठांस टाळणारी, मी तिचं बात आहे

माझ्या मनातील गुपित यासाठी ज्योतीताई 'ओठांस टाळणारी मी तिचं बात आहे' ही दिलखेच ओळ लिहितात आणि वाचक-श्रोता तिथेच त्यांच्या रचनेच्या प्रेमात पडतो, त्यांच्या रचनेत समरस होतो. अशी अनेक चमत्कृतिपूर्ण सौंदर्यस्थळे त्यांच्या कवितेत सापडतात.

प्रेमात बेभान झालेल्या प्रियकराच्या मनाची मंतरलेली अवस्था सांगताना त्या म्हणतात –

रात्र गाणारी अशी, हे नशिले चांदणे
या अशा वेळी तुझे, हे गुलाबी लाजणे

या ओळींमधील 'नशिले चांदणे' ही एकच प्रतिमा बरेच

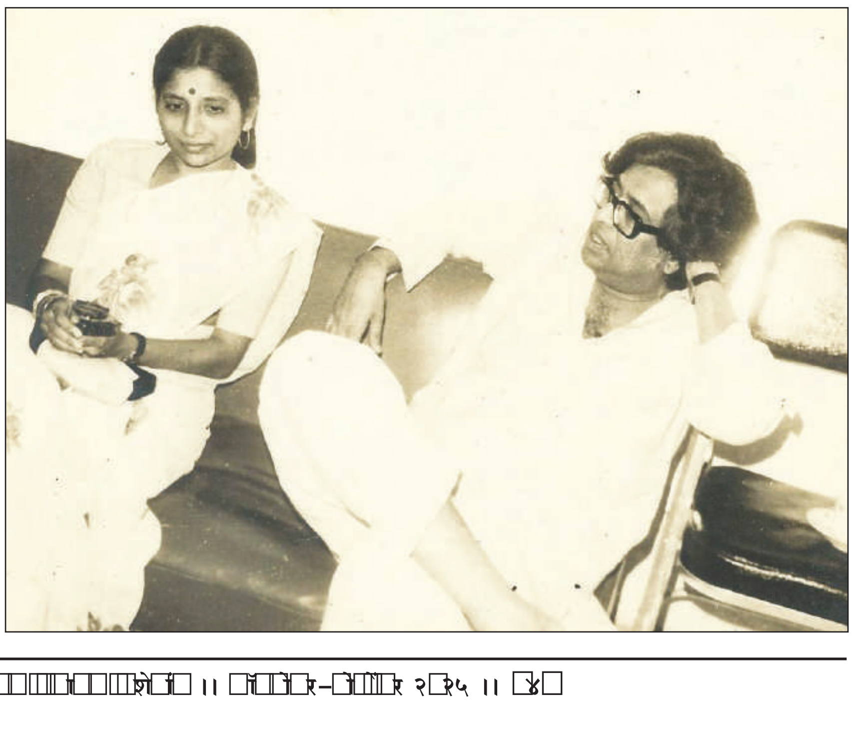

काही सांगून जाते. प्रियकर प्रेमात किती मंत्रमुग्ध आहे हे सांगण्यासाठी 'नशिले' हा गझलेच्या जातकुळीतील शब्द येतो आणि त्या रचनेचे सोंदर्य वाढवतो आणि प्रियकराच्या मनाची अवस्थादेखील सांगतो. ज्योती बालिगा यांची गझलेचा 'भाव वा माहोल' निर्माण करणारी बेमालूम शब्दरचना रसिकांच्या काळजाचा ठाव घेते.

'पिंजरा' या गझलमध्ये त्या म्हणतात –

मज सांग आज तुझ्याकडे उमलून मी येऊ कशी?
भवतालच्या नजरांस या चुकवून मी येऊ कशी?

प्रेयसी म्हणते की उमलून मी येऊ कशी? यातील 'उमलून' हा शब्द प्रेयसीची मीलनोत्सुक भावावस्था व्यक्त करतो तर लगेच पुढच्या ओळीतील भोवतालच्या नजरा चुकवत मी येऊ कशी? यातून लक्षात येते की ती मीलनोत्सुक आहे, पण समाजची बंधने झुगारून येण्याइतकी हिंमत तिच्यात नाही. तर गझलच्या अखेरीस कवयित्री म्हणते –

आली अचानक कोठून ही शिळ चंदेरी तुझी
माझ्या मनाच्या पायऱ्या उतरून मी येऊ कशी?

'शिळ चंदेरी' आणि 'मनाच्या पायऱ्या' या दोन प्रतिमा प्रेयसीच्या मनाची भावावस्था अधिकच स्पष्ट करतात. ध्यानीमनी नसताना त्याने तिला भेटण्यासाठी दिलेली साद पण समाजाच्या रितीभातींचा विचार करणाऱ्या तिच्याकडे आपल्याच मनाच्या चौकटी ओलांडण्यासाठी लागणारे धैर्य नाही, हे प्रतीत होते. यातून एक भिडस्त प्रेयसी उभी राहते.

मध्यंतरी संगीतकार विवेक काजरेकर यांची ज्योतीताईंच्या एका गीताचे वैशिष्ट्य सांगणारी पोस्ट समाजमाध्यमांवर व्हायरल झाली होती. ते म्हणाले होते, ''शब्दांची पुनरावृत्ती होऊन नादमाधुर्य निर्माण करणारी गाणी मराठीत फार कमी लिहिली गेली आहेत. ज्योती बालिगा यांनी मात्र एका 'उंच उंच झोका' या गाण्यात एक विक्रम रचला आहे. या गाण्यात त्यांनी १४ शब्दांची पुनरावृत्ती करून नादमाधुर्य निर्माण केले आहे.'' याविषयी ज्योती बालिगा यांना विचारले असता त्या म्हणाल्या, ''हा विक्रम मी रचला असे काजरेकर म्हणतात, पण लिहिताना आपण असे काही लिहीत आहोत याची मला जाणीव नव्हती. मी सुचत गेलं तसं गाण्याच्या मीटरमध्ये लिहीत गेले. हे निरीक्षण काजरेकर यांनी मांडलं म्हणून त्याचं श्रेय मी त्यांनाच देते. पण हो, मी काजरेकर यांना सांगितलं, तुम्ही सांगितल्यावर या गाण्यातील पुनरावृत्त झालेले शब्द मी पुन्हा मोजले तर ते चौदा नसून पंधरा आहेत.''

गुरुस्थानी असणाऱ्या सुरेश भट यांच्यासोबत ज्योतीताईंनी अनेक मुशायऱ्यांमधून आपली गझल सादर केली. तसेच, कवीसंमेलनांमधून कविताही सादर केल्या. ज्यामुळे अनेक सुखावणारे क्षण त्यांच्या ओंजळीत आले. अशा क्षणांच्या आठवणी सांगताना, कवी मंगेश पाडगावकर यांची आठवण सांगताना त्या आजही तितक्याच सुखावतात. कवी डी. एन. गांगण यांच्या संग्रहाच्या प्रकाशन सोहळ्यात ज्योतीताईंनी सादर केलेल्या गझलेला कविवर्य मंगेश पाडगावकर यांची खास दाद मिळाली होती. 'केव्हातरी पहाटे उलटून रात्र गेली' हे सुरेश भटांच गीत आणि पाडगावकरांनी लिहिलेल्या 'डोळ्यावरून माझ्या उतरून रात्र गेली' या दोन्ही मतल्यांच्या धर्तीवर ज्योतीताईंनी रचना सादर केली होती–

गात्रातल्या फुलांना पखरून रात्र गेली
अन् चांदणे उशाला विसरून रात्र गेली
चळली जरा जराशी माझी स्मशान माती
एकेक आठवाला उकरून रात्र गेली

या रचनेला 'वाह क्या बात है' अशी दाद पाडगवकरांनी दिली होती.

गझल हा साहित्यप्रकार तसा तंत्रशुद्धतेच्या कसोटीवर तावूनसुलाखून आविष्कृत होणारा. गझल ही काफिया, मतला, रदीफ यांचे पालन करून लिहिली गेलेली बांधीव रचना. पण ती नियमबद्धतेतही अकृत्रिम सहजसुंदर लहेजा घेऊन येते तेव्हा रसिकांची वाह वाह मिळवून जाते. ज्योती बालिगा यांची गझल या कसोटीवर पुरेपूर उतरून शब्द आणि अर्थाचा डौल सांभाळून पहिल्या

ज्योती बालिगा गझल सादर करताना

शब्दापासून शेवटच्या शब्दापर्यंत एका अंतर्गत लयीत सहजपणे अभिव्यक्त होते आणि म्हणूनच रसिक श्रोत्यांच्या काळजाला हात घालते. गझलकार ज्योती बालिगा तितक्याच ताकदीने आपले शब्द रसिकांपर्यंत पोहोचवतात आणि म्हणून त्यांची गझल मैफिलीत रंग भरते. ज्योतीताईंची गझल तरल प्रेमभवना जितक्या सरलतेने व्यक्त करते तितक्याच सरलतेने पण मोकळ्या दिलाने सामाजिक भावनाही मांडते. गझल प्रकारातील त्यांच्या गझलमधील काही शेर –

गर्दीत माणसांच्या माणूस सापडेना
ही जात धर्म रूढी सारेच ठोकरूया
होईल आर्त जेव्हा हा सूर अंतरीचा
ये स्वागतास त्याच्या काळीज अंथरूया

ज्योती बालिगा यांनी अनेक मुशायऱ्यांमधून गझल सादर केलेल्या आहेत, पण आतापर्यंत त्यांचा 'भाव माझ्या अंतरीचा' हा एकच काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेला आहे. याविषयी त्यांना विचारले असता त्या म्हणाल्या, ''आज गझलेचे पुस्तक वाचणार तरी कोण? आणि मुशायऱ्यांमधून गझल सादर केल्यानंतर रसिकांकडून जी दाद मिळते ती अवर्णनीय आहे.''

एक ताकदीची गझलकार जिचे सामर्थ्य खुद्द सुरेश भट यांनादेखील कळले होते, त्या ज्योती बालिगा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक अवकाशात तशा उपेक्षितच राहिल्या. परंतु याची कोणतीच खंत आजही त्यांना वाटत नाही कारण आपल्या लेखनातच त्या अधिक रमतात आणि जे मिळाले त्याचे भरभरून समाधान त्यांना आज आहे. सुरेश भट यांच्यासोबत त्यांनी अनेक मुशायऱ्यांमधून गझल सादर केली होती. याच्या आठवणी आजही त्यांना समाधान देतात. सुरेश भटांचे कौतुकाची थाप पाठीवर मारणारे पत्र, जुन्या जाणत्या गझलकारांसोबातचे फोटो त्या आपल्याला अप्रूपाने दाखवतात. नुकताच गझलनवाझ भीमराव पांचाळे यांनी ज्योती बालिगा यांना त्यांच्या विविध कार्यक्रमांमधील फोटोंचा संग्रह करून तयार केलेला अल्बम भेट म्हणून दिला. नोस्ताल्जिक करणारी ही भेट आपल्यासाठी अनमोल आहे असे त्या म्हणाल्या.

ज्योती बालिगा राव या पुढच्या वर्षी वयाची पंचाहत्तरी पूर्ण करणार आहेत. आजही, फार लांबचा प्रवास शक्य नसल्याने, त्या त्यांच्या कर्मभूमीत म्हणजेच वसईत तितक्याच असोशीने आपली गझल सादर करत असतात. त्यांना शुभेच्छा देताना त्यांचेच शब्द दिमतीला हजर होतात –

अजून मैफिलीत मी
तुझेच गीत छेडते
तुझेच शब्द घेउनी
तुला स्वरात माळते

– अश्विनी भोईर
ashwinibhoir23@gmai.com

कविता

तिच्या कविता

।। १ ।।
एकमेकांचा निरोप
घेत असताना
तू गाणे म्हणतेस

तुझ्या घरातून
बाहेर पडताना
तुझे गाणे
ओठावर गोंदले जाते

।। २ ।।
आई गेली त्या दिवशी
पाहिला नाही तुझा चेहरा
आपली ओळखच नव्हती
तू भेटलीस जेव्हा
सांगितले सगळे, सगळे

मी पाहिले नाही तुझ्या आईला
आई गेल्यानंतर
तुझे हरवलेले मन
अचानक मला भेटते
तेव्हाच मी ओळखले
आता तू प्रवासाला कुठेही जाताना
तुला पोहचवायला हवे
आईने तुझ्या गळ्यात
दिलेला गंधार
काळजात साठवून
ठेवलेला पाऊस
कवितेसाठी तळमळणारा जीव
आता सारे काही, सारे काही
माझ्या तळहातांच्या रेषेवर
जपून ठेवायला हवे

।। ३ ।।
तू गाणे म्हणताना
जवळ असूनही अंतर ठेवलेस
तुझ्या गळ्यातून सूर येताना
तुझे ओठ
श्रावणातल्या पावसाने
चिंब भिजून टाकावेत.

।। ४ ।।
बशीत उकडलेले अंडे
तू केस मोकळे सोडलेले
बंद दरवाजा
अशा वेळी काय घडू शकते?
काहीही घडून गेले नाही
खोलीत पसरलेली निःशब्द शांतता
स्पर्शापासून दूर असलेली तुझी सावली
काहीच कसे घडू शकले नाही
त्या दिवशी
एकदा सांगून टाक
स्वतःच स्वतःला सांग
त्या दिवशी काहीच कसे
घडू शकले नाही.

।। ५ ।।
तू म्हणालीस
तुझ्या सहवासात
मेंदूच्या रेषान् रेषा
मला लाभल्या.
देहबोलीचे तू
काहीच म्हणालीस नाहीस
अनेक पावसाळ्यात तू स्वतः
न्हाऊन निघाली असशील
असे काही स्वतःला
बाजूला ठेवता येत नाही का?
तुझ्याकडे येताना माझ्या रक्तातला
अणू रेणू कोरडाच असतो
एखादी श्रावणसर
त्यात अणूरेणूला हवी असते
मी तुला काही बोललो नाही
बसमधून, पळत, पळत
जाणारी झाडे पहात असतो.

।। ६ ।।
कविता लिहिण्यासाठी
तुला वही देताना
तुझ्या कानात
सांगून ठेवतो, एक गुपित
शब्दांचा नाद ऐकू नकोस
शब्द फसवे असतात
त्यांना चटकन कपडे बदलता येतात
तू दूर राहा शब्दापासून
तू शोध तुझे गाणे
काही हरवले असेल
काही सापडले असेल
गाण्यात साठवून ठेव
कविता लिहिताना
तू होऊ नकोस कुणाची
आपण कुणाचे झालो की
नाव, गाव, पत्ता सारे काही पाठोपाठ येते
तू कविता लिहिताना
स्वयंपाकघरात बसू नकोस
प्रत्येकाची आवडनिवड जपताना
सकाळ संपून जाते
तू कविता लिहिताना
झोपायच्या खोलीत बसू नकोस
थकल्याभाकल्या जिवाला
झोपेचे निमंत्रण मिळते
तू कविता लिहिताना
दिवाणखान्यात बसू नकोस
येणारे, जाणारे, दारावरचे बहुरूपी
आपले आयुष्य रंगीत करण्यासाठी
मायाजाल पसरत असतात
तू कविता लिहिताना
जुळवून घेऊ नकोस, तंबोऱ्याच्या तारा
सूर आसमात घुमू दे
आकाशाची निळाई
सुरात मिसळू दे
समुद्राची खोली
सुरात हरवून जाऊ दे
झाडांच्या पानापानातला हिरवा रंग
तबल्याचा ठेका धरू दे
आपोआप कविता लिहून होईल
कुणाची, कुणाचीच गरज लागणार नाही

लिहिलेली कविता
तू मिटवून घे, तुझ्या पापण्यांत
कुणालाही वाचून दाखवू नकोस
आपण दोघे भेटू तेव्हा
पापण्या मिटून घेऊ नकोस
तू लिहिलेली प्रत्येक कविता
माझ्या पापण्यांवर लिहून दे

।। ७ ।।
पहाटे कशी दिसतेस तू
कसा असतो तुझा पारोसा चेहरा
बांग देणारा कोंबडा
कुठले ऐकवतो तुला गाणे

।। ८ ।।
साडी नेसताना
कितीदा स्वतःला सावरतेस?
काळी, निळी, जांभळी, पिवळी
एकामागून एक रंग बदलत राहते
कधी पदर फिका वाटतो
तर साडी गडद वाटते
कधी साडी फिकी वाटते
तर पदर गडद वाटतो
दरवेळी
असेच काही होत असते

तुझ्या समोर उभा राहून
तुला न्याहळत असतो
साडी नेसून झाल्यावर
आकाश कसे निरभ्र वाटते

।। ९ ।।
तू घरी निघून गेल्यावर
प्रवास संपता संपत नाही
मीच माझ्या मनाशी
गाण्याच्या भेंड्या खेळत राहतो
गाण्याच्या ध्रुवपदातही
तुझेच नाव असते
कुठेतरी थांबा येतो
उतरून चालायला लागतो
गाणी संपता संपत नाहीत
एका मागून एक आठवत राहतात
घरी आल्यावरही
गाण्यांचा प्रवास सुरूच असतो
तुझ्या घरापर्यंत...

।। १० ।।
साध्यासरळ माणसाचा
धरू नकोस गळा
विचारू नकोस त्याला
कुठले प्रश्न
साध्यासरळ माणसाची
साधीसरळ उत्तरे असतात
साध्यासरळ माणसाच्या झोपाळ्यावर
तुझीच सावली असते
साध्यासरळ माणसाने
तुझ्यात जीव गुंतवला
दारावर तोरण बांधू ठेवतो
तुझ्यासाठी

– अरुण शेवते
'ती' या आगामी मालिका संग्रहातून
९८९२४३८५७४
shevatearun@gmail.com

तुझी आठवण अजुनी छळते

स्पर्शखुणांनी मी बावरते... तुझी आठवण अजुनी छळते
नजर बावरी शोधत फिरते... तुझी आठवण अजुनी छळते

मला कवळुनी अंबाड्यावर कधी माळला बकुळी गजरा
गंध फुलांचा मी घुटमळते... तुझी आठवण अजुनी छळते

तुझ्याच अल्लड गीतामधले, शब्द अनावर फेर घालता
भाव त्यातले झरझर टिपते... तुझी आठवण अजुनी छळते

नभात सारे मिटता तारे, प्राजक्ताचा सडा सांडतो
दंवात ओल्या पहाट भिजते... तुझी आठवण अजुनी छळते

भास मिठीचा... सुखद क्षणांचा... खेटून जाते सौख्य हासरे
गालावरती हास्य निथळते... तुझी आठवण अजुनी छळते.

– प्रा. प्रतिभा सराफ
pratibha.saraph@gmail.com

पुस्तकांचा धर्म

काहीतरी काळेबेरे
घडत असल्याचा संशय
हल्ली वाढलाय त्याचा

प्रत्येकाची झाडाझडती
सुरू असते त्याची.
संशयाची सुई
अनेकांवर रोखून धरतो तो
उगाचच्या उगाच...

कुणी म्हणे,
रहस्यकथांच्या पुस्तकांनी
वेड लावलंय त्याला.
तर कुणी म्हणे,
गूढकथा वाचण्याचं वेड
भारी पडलं त्याला.

ऐकून पुस्तकं दुःखी झाली
हा धर्म नव्हताच त्यांचा....
फुलं सोडून काटे देण्याचा.
चुकूनही असं चुकीचं
वागायची नाहीत ती.
उलट ती तर,
त्याच्या संशयाला मुळासकट उपटून टाकण्यासाठी
धडपडत होती जिवापाड ,
... तेही त्याचं माणूसपण जपत जपत.

पण हे कोण सांगणार,
झोपेचं सोंग घेऊन बसणाऱ्या
या दिवाभीत घुबडांना?

– एकनाथ आव्हाड
eknathavhad23@gmail.com

निरर्थकाचे पक्षी

उडतात निरर्थकाचे पक्षी
उमटते विचारांची नक्षी
खऱ्या-खोट्या, काल्पनिक-वास्तव
सतत धगधगतो जाणिवांचा विस्तव
नेणिवेतले काय कुणास ठाऊक
मन मात्र होते अनेकदा भावूक
क्षणार्धात लागतात पाझरू डोळे
आठवणींचे स्मरतात सारे सोहळे
काळपटाचा पडू लागतो विसर
निरर्थकाचा असतो का हा असर?
मात्र फोन-मेसेजच्या रिंगने होतो सावध
थोडक्यात वाचलो, होता होता मनाची पारध
मग येते काही क्षणांची स्तब्धता
मनाची होत असावी निश्चलता
कामाचा पसारा घ्यावा का आटोपता?
आजचा दिवस हा संपता संपता
पण या आज, उद्या, परवाचा काय भरवसा?
विचारांचा तर आपण वाहतोच वसा
अर्थाचे, बिनअर्थाचे, कामाचे, बिनकामाचे
पोकळ, भरीव, ठाशीव आणि चिखलाचे
विचार असतात तऱ्हतऱ्हांचे
प्रसंगी होतात परिस्थितीचे साचे
मग पुन्हा पुन्हा उडतात निरर्थकाचे पक्षी
खोल खोल उमटत राहते विचारांची नक्षी
असंच होतं ना तुला, मला, याला?
असंच होतं का सगळ्यांना?
प्रश्नोत्तरांचे सुरू होतात तास
निरर्थकाच्या पक्ष्या, होतोय का तुझा भास?

– राधिका कुंटे
kunte.radhika@gmail.com

समग्र जाणिवांचे प्रदेश

समग्र जाणिवांचे प्रदेश नेस्तनाबूत झाले आहेत
भूस्खलनाच्या अक्राळविक्राळ पाताळयंत्रामध्ये
पावलोपावली अशी ही श्वासरोधक संयंत्रे
आणि संवेदनांना भुईसपाट करणारी ही भवताल सामग्री
आभाळाचे ढगफुटीसहित होणारे भूअवतरण
आणि आपत्कालीन परिस्थितीमधले सैरावैरा जीव
हस्तांतरित करत राहतात पिढ्यान्‌पिढ्या
अश्रूंच्या निःपाताची मौखिक परंपरा
लुप्त होत जाते कळवळ्याची जमात गच्च भरलेल्या ग्रामसभेत
आकाशझड थोपवण्याचा विश्वासदर्शक ठराव
मातीमोल होऊन उडून जातो वाऱ्यावर
झाडे पाठलाग करत पळत राहतात ठरावाच्या बाजूने
पैलपार पाखरे अखेरचा श्वास घेत राहतात पर्यावरणाच्या धुळीमध्ये

– संजय कृष्णाजी पाटील
sanjaykpatil1967@gmail.com

कोणी लिहिल्या चिमण्यांवर कविता?

हल्ली चिमण्यांची संख्या कमी झाली
कुठे गेल्या एवढ्या चिमण्या नि
त्यांचे चिवचिवणे

प्रत्येक कवीने चिमण्या
वाटून घेतल्यामुळे
चिमण्यांची संख्या कमी झालीय
असे समीक्षकांचे मत झाले
नि
त्यात कवींचाच हात आहे
असेही शेवटी एकमताने मंजूर झाले
तेव्हापासून,
चिमण्या कवितेतूनही
गायब झाल्यात कायमच्याच

चिमण्यांवर कुणी कविता लिहिल्या
त्याचा शोध सुरू आहे सध्या

तुम्ही कवितेत बंदिस्त
केलेल्या चिमण्या
परत उडू द्या अंगणात
त्यांचे टिपणारे दाणेच
देतील नवनवीन शब्द कवीला.

– मोहन काळे
mohankale500@gmail.com

ग्लोकल लेखिका

बनाना योशिमोटो

'ग्लोकल लेखिका' लिहिण्याचे आव्हान काय असते? 'रुची'साठी जपानी लेखिका बनाना योशिमोटो ह्या लोकप्रिय लेखिकेवर लिहायचे ठरवले. सुदैवाने तिची पुस्तके तर वाचनालयातून मिळाली. परंतु वाचताना जाणवले की तिचे लेखन कळण्यासाठी तेथील संस्कृती कळणे गरजेचे आहे. तिचे लेखन तसे तर इंग्रजीत उपलब्ध आहे. त्यामुळे अनुवादित पुस्तकांवरून आपण पुढचे काम करू शकतो. मराठीत मिळेलच याची खात्री नसते. बहुधा नसतेच. अनुवादातून लेखिकेचा शब्दच नुसता मराठीत आणून तो भाव व्यक्त होत नाही. कारण प्रत्येक भूप्रदेशाच्या भूगोलाच्या वेगळेपणाबरोबर मनुष्यनिर्मित संस्कृती, समाज, मिथके, तेथील पौराणिक कथा यांचे संस्कार त्यातील लेखनावर असतात. ते समजून कथानक, पात्रे समजून घ्यावी लागतात. जसे आपल्याकडील कथेत –एखादीच्या वाट्याला सीतेसारखा वनवास आला– असे वाक्य असेल तर इतर देशांतील वाचकाला त्यातील गर्भित अर्थ समजणे अवघड जाते. कारण त्यांना त्यामागील कथा माहीत नसते. प्रतीके माहीत नसतात. तोच प्रकार विदेशी संस्कृती आणि भाषांमधील कथा, कादंबऱ्यातील कल्पना मांडताना होतो. कोरियन लेखिका ठरवते की ती पूर्णपणे शाकाहारी होणार तर घरात भूकंप होतो. कुणालाच तिचे म्हणणे पटत नाही अगदी घर मोडायची वेळ येते. तर आपल्याकडे शाकाहार ही सर्वसामान्य बाब आहे.

बनाना योशिमोटो

या लेखात आपण एका जपानी साहित्यिकेच्या गूढरम्य कादंबऱ्यांचा धांडोळा घेणार आहोत. बनाना योशिमोटो ही जपानमधील एक लोकप्रिय लेखिका आहे. तिचा जन्म २५ जुलै १९६४ रोजी, टोकियोमधील. एका प्रगत वातावरणात ती मोठी झाली. वडील टाकाकी हे लेखक, समीक्षक होते. १९६०च्या जपानमधील ते सुधारणावादी, प्रागतिक विचारवंत होते. सामाजिक बदलाच्या चळवळीत अग्रभागी होते. विद्यार्थी चळवळ त्या काळात खूप जोमात होती. त्यांनी लेखनासाठी 'युमेई' हे नाव घेतले होते. तेव्हा असे टोपणनाव घ्यायची पद्धत जपानमध्ये होती. आई काझुको ही हायकू कवियत्री होती तर थोरली बहीण मग्ज नावाच्या एका विशिष्ट प्रकारच्या चित्रकारीत निपुण होती. अशा वातावरणामध्ये तिचा ओढा कलात्मक गोष्टीकडे नसेल तरच नवल होते. तिचे मूळ नाव मोहोक योशिमोटो. तिचे शिक्षण टोकियोत निहोन विद्यापीठात झाले. विद्यार्थिदशेपासूनच तिचा लिखाणाकडील कल स्पष्ट होता. तिने कॉलेजमध्ये असताना लिहिलेली 'मूनलाइट शॅडो' ही लघुकादंबरी एकदम तरुण वाचकांच्या आकर्षणाचा विषय

झाली. इतकी की विद्यापीठाने तिला युवा साहित्यिकांसाठी असलेला ईसुमई क्योका पुरस्कार दिला.

तिला वैयक्तिक केळफूल प्रचंड आवडते. त्याचे स्त्रीकेसर व पूंकेसर मिश्र असणे तिला लोभस वाटते. त्यातून तिला त्याचे पदार्थही खूप आवडतात. म्हणून बनाना हे नाव लेखनासाठी तिने टोपणनाव म्हणून घेतले. तिची पहिली कादंबरी 'किचन' ही तुफान लोकप्रिय झाली. प्रौढ वयातील ही कादंबरी अमेरिका, ब्रिटन या देशांत लोकप्रिय झालीच, तिच्या साठ आवृत्त्याही निघाल्या आणि ती २५ भाषांत अनुवादित झाली. किचन या कादंबरीवर १९९७ मध्ये हाँगकाँगमधील दिग्दर्शक हो जिम यांनी चित्रपट केला होता.

तिच्या 'np' या नावाची कादंबरी आणि 'अमृत' ही कादंबरी लोकांसमोर आली. त्यानंतर वाचकांना ह्या लेखिकेचे सत्य आणि आभास यांचे जग हाकारू लागले. खरे तर बनानाच्या लेखनात बराचसा भाग 'सररियल' म्हणजे स्वप्नवत, अतिवास्तववादी असा असतो. त्याचा अर्थ लावणे सांस्कृतिक वेगळेपणाने अवघड होत जाते. जपानी संस्कृतीत समाविष्ट आंतरिक सहवेदना, शब्दांचे जंजाळ उभे न करता वागण्यातून भावना व्यक्त करण्याची पद्धत पाश्चात्त्य वाचकांना तर फारच कठीण वाटू शकते. तिच्या या दोन्ही कादंबऱ्यांत अशाच घटना आणि मानवी दुःखाच्या छटा आहेत. त्या नियतीने वा गूढतेने केलेल्या जखमा निवारण्याचे मानवी प्रयत्न अनेकदा अयशस्वी ठरतात त्यातून उभे राहते मानवी स्वभावाचे आणखी गहिरे होत जाणारे वागणे. बऱ्याचदा ते गूढ लेखिका स्पष्टपणे सांगत नाही. वाचक त्या कल्पनांच्या गुंत्यात स्वतः ते उलगडण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करतो. त्याबद्दल सांगण्याच्या अगोदर मी तुम्हाला तिच्या पहिल्या गाजलेल्या 'किचन' या कादंबरीबद्दल थोडे सांगते.

कथानक तसे अगदी साधे आहे. फार काही घडत नाही. जे काही घडते ते पात्रांच्या मनात आणि वर्तनात घडते. एका सामान्य घरातली मिकाइगे आपल्या आजीबरोबर राहत असते. त्या दोघींना एकमेकींखेरीज दुसरे कुणी रक्ताचे नातेवाईक नसतात. त्यामुळे त्या दोघींचे जीव परस्परांत गुंतलेले असतात. घराचे सगळे करून मिकाइगे लहानशी नोकरी करत असते. आजीची देखभाल करायला वेळ मिळावा म्हणून ती फार तासांची नोकरी करत नसते. आणि एक दिवस आजी मरते. मकाइगे मानसिकरीत्या पार कोलमडून जाते. तासन्तास ती स्वयंपाकघरात फ्रीजला टेकून, आठवणी काढत वेळ घालवत असते. त्याचवेळी तिला तिचा एक सामान्यच परिस्थितीतला मित्र आपल्या घरी राहायला बोलावतो. तिथे जायला ती फारशी राजी नसते पण तो विनवणी करतो, की ये माझ्या घरी, तुझा मनावरचा भार हलका होईल. त्याचा सरळ, साधा स्वभाव, त्याचे दुसरे कुठलेही हेतू नसलेले वागणे, तिला आकर्षित करते. वास्तविक तिच्यापेक्षा तो तिच्या आजीच्या संपर्कात अधिक असतो.

अखेर ती त्याच्याकडे राहायला जाते. घरी तो तिच्या इरिको या ट्रान्स जेंडर आईबरोबर राहात असतो. त्याचे आईवडील गेल्यावर तिनेच त्याला वाढवलेले असते. ती अत्यंत प्रेमळ आणि निःस्वार्थ स्त्री असते. ती मिकाइगेला आपलेसे करते. तिचा एकाकीपणा कमी होऊ लागतो. ती अधिकाधिक वेळ स्वयंपाकघरातच फ्रिजच्या शेजारी निजूनच घालवत असते. त्यात तिला एक ऊब, आपलेपण जाणवत असते. फ्रिजचा सहवास, खाद्यपदार्थ करून खाऊ घालणे यात तिचे मन रमत असते. अखेर ती नुसते घरात बसून राहण्याऐवजी एका रेस्टरांमध्ये काम करायला सुरुवात करते. दरम्यान अघटित घडते. इरिको ही पारलिंगी आहे म्हणून आणि हे ठाऊक असूनही तिचा प्रियकर तिचा खून करतो. इकडे मिकाइगे आपले दुःख शमवण्यासाठी हॉटेलमध्ये काम करत असते. ती आणि तिचा मित्र ह्या आघाताने पार खचून जातात. तो आणि ती यांचे भावनिक नाते जुळलेले असते, पण ते शब्दांत व्यक्त होत नाही. ओढ असते, एकमेकांना आधार देत असतात, पण सारे अबोलपणे. तिला नाते स्वयंपाकघरातून जोडायचे माहीत असते. ती स्वतःदेखील तिथेच मानसिक आधार शोधत असते. नाते जोडण्याचे आणि दुःख शमवण्याचे प्रतीक म्हणून लेखिकेने किचनचा वापर केला आहे. तो तिचा एक कम्फर्ट झोन आहे. वास्तव आणि स्वप्न यातील सीमारेषा अंधुक होत जातात त्या ह्या संकल्पनेत. दुःख, एकाकीपणा, आपली ओळख ह्यांचे दर्शन लेखिका खाद्यपदार्थांच्या माध्यमातून दाखवते. ज्याला हिंदीत सदमा असा शब्द आहे तसा अकल्पित धक्का एखाद्या व्यक्तीला बसतो तेव्हा त्याला, तिला त्यातून बाहेर पडण्यासाठी शाब्दिक सांत्वनेहून अशा कृतिशील वागण्याची गरज अधिक असते. ही खास जपानी संस्कृतीतील रीत असावी. मिकाइगे आणि युईची दोघांनाही रक्ताच्या नात्याचे कुणीही उरलेले नसते. खास करून मृत्यूमुळे आलेले भयाण, अपरिवर्तनीय दुःख वाटता येत नाही, सांगता येत नाही. त्यामुळे आलेली रिक्तता, भांबावलेपण ती दोघे अनुभवत असतात. त्याची बोच कमी व्हायला दुसऱ्यासाठी काहीतरी सहअनुभव दाखवणे, आपली आंतरिक शक्ती कुणाबरोबर तरी शेअर करणे हा तेथील सामाजिक संस्कारांचा भाग असावा. एक प्रकारची आपुलकी दुसऱ्याची वेदना कमी करायला कारणीभूत होऊ शकते असा त्यांचा विश्वास आहे. दुःखी व्यक्तीला एकाकी वाटू नये म्हणून सर्वतोपरी प्रयत्न करणे तेही त्या व्यक्तीला त्याची जाणीव न करू देता! शांतपणे, समंजसपणे नुसते शेजारी उभे राहून! तिचा आवडता पदार्थ करून नेऊन. इथे तिने 'कत्सुदान' नावाचा पदार्थ करून घेऊन जाणे हे अधिक सुसंस्कृत वागणे आहे असे मला वाटले. युईची एकटाच हरवल्यासारखा बसलेला असतो

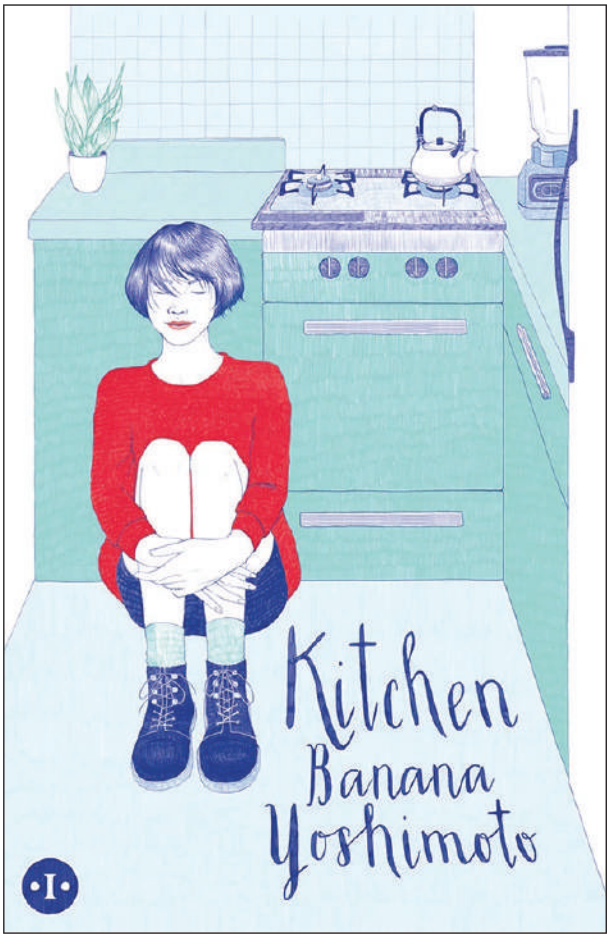

मिकेइगे त्याच्याकडे आवडता पदार्थ कत्सुदान करून घेऊन जाते. ते पाहून त्याचा चेहरा उजळतो. त्याच्या अंतरीच्या गूढ गर्भी जे वाटते त्याला शब्दांची गरज नसते.

बनानाची दुसरी एक जाडजूड कादंबरी आहे ‘Amrita’. वास्तविक आपल्याला आपला वाटणारा हा शब्द आहे. हो, तो संस्कृत शब्द अमृत हाच आहे आणि त्याचा अर्थ अमरत्व देणारे द्रव्य असाच आहे.

मी ही कादंबरी वाचायला सुरुवात केली नि पहिल्या काही पानांतच इतक्या घटना घडतात की पुढे याचा ताळमेळ कसा घातला जाईल असे वाटू लागले. जसजसे पुढे वाचत गेले, कोडे सुटत गेले. कथानकात अनेक अकस्थित घटना घडतात. काही भुतांच्या, स्वप्नांच्या, आभासांच्या पातळीवर चक्रावून टाकतात. माणसे जवळ येतात, पुन्हा दूर जातात त्यामागे अनेक न सुटणारी कोडी असतात. ह्या कादंबरीत आरंभीच एका कुटुंबातील एक तरुणी, मायू ही अत्यंत देखणी, लोकप्रिय अभिनयनिपुण कलाकार; धाकट्या बहीणीलाही हेवा वाटेल अशी असते. प्रसिद्धीच्या शिखरावर असतानाच अचानक एक दिवस ती आत्महत्या करते. तिच्या घरचे, चाहते, प्रियकर सगळेच चक्रावून जातात की हे काय नि कसे झाले? मृत्यूभोवती तसे पाहायला गेले तर स्पष्ट कारणही दिसत नसते. कारण तिचा कुणी शत्रू नसतो. सारे ठीक चाललेले असते. अखेर सर्वांना हेच वाटते की तिला ही प्रसिद्धी झेपली नाही. अधूनमधून ती एवढेच म्हणायची ‘मला हे सगळं नकोय.’ तिची गाडी पुलावरून खाली गेलेली असते त्यातच तिचा अंत झालेला असतो. त्यावेळी तिने अतिरिक्त झोपेच्या गोळ्या घेतलेल्या असतात.

हा सगळा धक्का तिची धाकटी बहीण साकुमीला सहन होण्यापलीकडचा असतो. त्यातच आणखी एक धक्का घरच्यांना बसतो तो म्हणजे साकुमीला अपघात होतो. त्यात तिची स्मृती जाते. तिला काहीच आठवत नसते. ती पूर्णपणे शून्यावस्थेत जाते. आपण कोण, कुठले, भोवतालची माणसे कोण, तेदेखील तिला उमजत नसते. आता जणू ती नव्याने जन्मली असावी नि जगाकडे पाहत असावी आणि अर्थ लावत असते. लेखिकेच्या मते साकुमीच्या दुःखाचा, त्यातून बाहेर पडायचा हा एक मार्ग असतो. आता तिला बहिणीच्या जाण्याचे दुःख स्पर्श करू शकत नसते.

त्यांच्या घरातील प्रत्येकाची एक कहाणी असते. तिचा धाकटा सावत्र भाऊ योसहो याला अनेक पूर्वसूचना जाणवत असतात, सूचक गोष्टी सांगणारी स्वप्ने पडत असतात.

मेयूचा प्रियकर ऱ्युईचिरो हा लेखक असतो. त्याच्या कादंबऱ्यात भयंकर गूढपणे वास्तव येत असते. साकुमीची आई, चुलत, मावस भावंडे तिला जमेल तसा मानसिक आधार देत असतात. तिचा मानसिक प्रवास हा बहिणीच्या मृत्यूच्या धक्क्यातून सावरायचा आणि त्यातून जखम भरण्याचा प्रवास आहे. हा खास जपानी वृतीचा भाग आहे. तिचा भाऊ ज्याला सूचक स्वप्ने पडत असतात. त्यातून त्यांचे अस्वस्थ मन भरकटायची शक्यता असते. अखेर तोही मतिमंद मुलांना शिकवण्याचा प्रयत्नात मानसिक स्वास्थ्य मिळवतो. घटना एक त्यातून सावरण्याचे मनाचे किती मार्ग असू शकतात हे लेखिका अनेक मार्गांनी दाखवते. या सर्वात महत्त्वाचे आहे ते त्या घटनेत दुखावलेल्या व्यक्तींच्या बाबत सहवेदना असणे.

या सगळ्यात महत्त्वाची आणि निर्णायक घटना सायपेन या बेटावर घडते. तो सारा भाग झपाटलेला म्हणून समजला जात असतो. तिथे साकुमी मायूच्या रेंगाळणाऱ्या आठवणींना सामोरी जाते. तो क्षण असतो तिच्या स्मृती परत येण्याचा. वास्तवाला सामोरे जाण्याचा. आयुष्यात कसेबसे रेटत जगण्यापेक्षा दुःखाला थेट नजर भिडवून सामना करायला ती सिद्ध होते.

राहता राहिला ऱ्युईचिरो, जो धीरोदात्तपणे मायूच्या नसण्याला तोंड देतो. लेखिकेचे वैशिष्ट्य इथे दिसते. ती वेदना, विरहव्यथा फार संयमाने चित्रित करते. लेखिकेच्या दृष्टीने मायूचे जाणे म्हणजे तिचे अस्तित्वाचे संपणे नाही तर ती आठवणीत चिरंतर राहणे आहे. ती ज्या जगण्याचे प्रतीक होती ते तर मागे

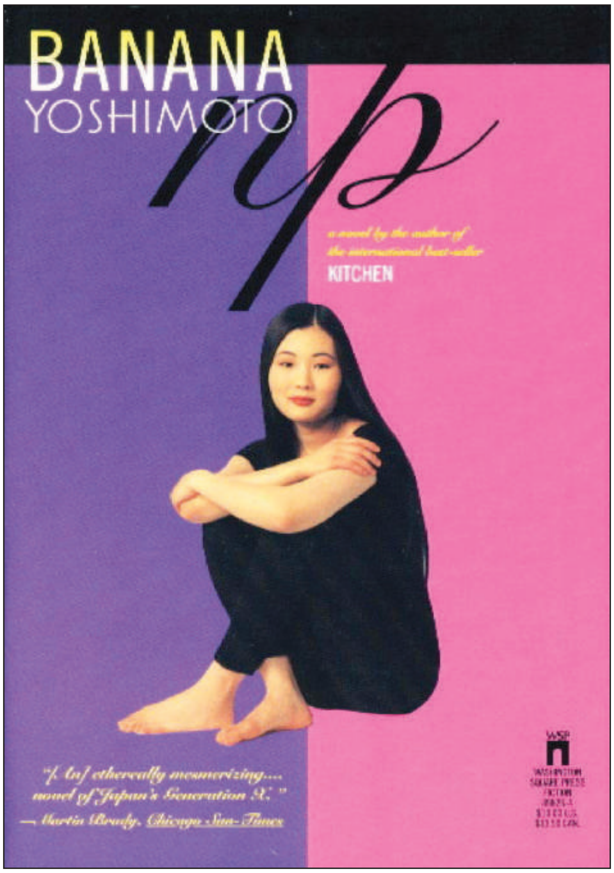

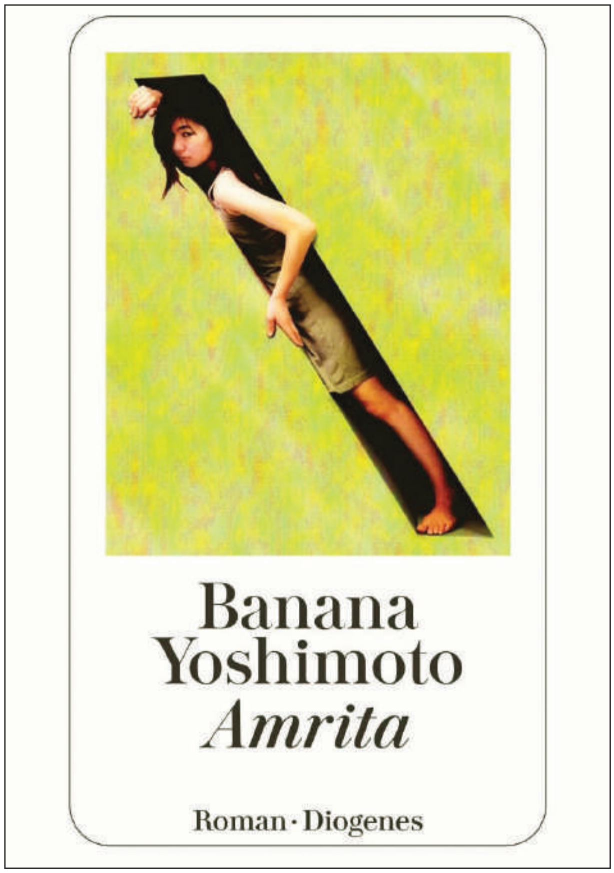

उरलेले असतेच, तेच त्याचे धन असते. लेखिकेचा विचार न्यूईचिरोच्या वागण्यातून समोर येतो. मृत्यू काही मूल्ये नष्ट करत नाही, फक्त बदलत असतो. त्यामुळे तिच्या जाण्यातूनही तो ऊर्जा मिळवत असतो. साकुमीबद्दल त्याला आकर्षण आहे. तिचे सांत्वन तो करतो त्याच्या पद्धतीने.

कादंबरीच्या अर्थाच्या अनेक पातळ्या आहेत. आपण ज्या पद्धतीने कथेकडे पाहतो तसे लेखिका करत नाही. तिला मानवी मनाच्या अर्थगर्भतेत जायचे असते. तिच्या 'अमृत' ह्या शीर्षकामागे हेच, मृत्यूनंतर प्रियजनांनी पुन्हा सामर्थ्यानीशी उभे राहणे अपेक्षित आहे.

तिची 'एनपी' तर समीक्षकांनाही गूढ वाटलेली कहाणी आहे. वास्तविक गूढाची उकल लेखिकेने करणे अपेक्षित आहे. परंतु तसे होत नाही. सराओ तकासे नावाचा एक जपानी लेखक आहे. ज्याने इंग्रजीमध्ये एक कथासंग्रह लिहिला आहे. तो जपानीत स्वत:चा कथासंग्रह अनुवादित करू पाहात असतो. परंतु एक आक्रीत घडते. तो ९८व्या कथेचा अनुवाद करू लागतो. ती करायच्या अगोदर तो आत्महत्या करतो. सारे चक्रावून जातात. असे काय होते त्या कथेत की स्वत: लेखकालाही ते सोसले नाही. काझामी या वाचक तरुणीला ह्या घटनेबद्दल कुतूहल आणि भीतीही वाटते. तिचा प्रियकर शोजी याचा असल्या गोष्टीवर विश्वास नसतो. तो कथासंग्रह अनुवाद करायला घेतो. ९८व्या कथेशी येताच रहस्यमय रितीने त्याचाही मृत्यू होतो. हे प्रकरण सर्वत्र चर्चेचा विषय होतो. ९८ क्रमांकाच्या कथेला काहीतरी शाप आहे याची खात्री लोकांना होते. काझामी ह्याचा छडा लावायचा प्रयत्न करते. ती मूळ लेखकाच्या मुलांशी संपर्क साधून त्यामागील रहस्य समजून घ्यायचे ठरवते. मुळात त्या पुस्तकाच्या नावाचेच गूढ वाटते. टाकासेचा मुलगा सांगतो पी.एन. म्हणजे नॉर्थ पॉइंट. या नावाची एक अत्यंत प्रसिद्ध पण उदास करणारी कविता आहे. विरह, मृत्यू, एकाकीपण त्यात आहे. एखाद्या साहित्याचा अनुवाद त्या शब्दांत शिरल्याखेरीज होत नसावा अशी स्थिती. खरे सांगायचे तर हा भाग कळणे अवघड आहे. एवढेच कळले की साहित्यकृतीत जी वेदना आहे ती आपल्याला भिडली, आपल्याला व्याकूळ करून गेली तर आपण अस्वस्थ होऊ शकतो. तो त्रास जीवघेणा होऊ शकतो असे लेखिकेला सांगायचे असावे. किंवा आपल्याच एखाद्या गतकृत्याचे स्मरण होऊन ते असह्य होऊ शकते. अखेर तो नाद सोडूनच द्यावा लागतो. अत्यंत अमूर्त चित्रासारखे हे अमूर्त लेखन आहे. परंतु अमेरिकेत आणि इतरत्र खूप लोकप्रिय आहे.

– संजीवनी खेर
sanjeevanikher@gmail.com

[illegible] : [illegible]शो[illegible] [illegible]

मूळ कथा : मोहन राकेश

अनोळखी

''आत या तुम्ही.'' तिचे हे शब्द ऐकताच मला जाणीव झाली की फूटबोर्डच्या पुढेसुद्धा काही अस्तित्व आहे. डब्याच्या आत पाऊल ठेवताच माझे पाय थोडे थोडे कापू लागले होते. आपल्या जागेवर येऊन मी माझे पाय सरळ करून पाठीमागे लवंडलो. काही क्षणानंतर मी डोळे उघडले तेव्हा लक्षात आले की ती तोंड धुऊन आली आहे. तिच्या चेहऱ्यावर एक अपराधीपणाचा ताण होता. माझेही ओठ सुकले होते, तरी मी थोडा हसलो.

धुक्यामुळे खिडकीच्या काचांवर दव जमा झाले होते. शांत अंधाराला कापत रेलगाडी चाळीसच्या वेगाने जात होती. खिडकीमधून बाहेर डोके काढूनसुद्धा बाहेरचे काही दिसत नव्हते. तरीसुद्धा मी डोळे मोठे करून बघायचा प्रयत्न करत होतो. कधी झाडांच्या हलक्या हिरव्या रेषा जवळून जायच्या आणि बघण्याचा थोडा आनंद मिळायचा. मन शांत ठेवण्यासाठी एवढे बस होते. पापण्यांवर थोडीही झोप नव्हती. माहीत नव्हते किती वेळानंतर गाडीला कुठे जाऊन थांबायचे होते. दुसरे काही दिसत नव्हते तेव्हा आपला चेहरा कमीत कमी बघू तर शकत होतो. आपला चेहऱ्याशिवाय आणखी काही प्रतिबिंबे होती. वरच्या बर्थ वरल्या व्यक्तीचा चेहरा एका अजब प्रकारे हलत होता. खाली समोरच्या बर्थवर बसलेल्या स्त्रीचा चेहरा खूप उदास होता. तिच्या मोठमोठ्या पापण्या थोडावेळ वर व्हायच्या आणि परत खाली होत राहायच्या. बाहेरच्या आकृत्यांशिवाय कधी कधी नवीन आवाज लक्ष वेधून घ्यायचे, ज्यातून कळत जायचे की गाडी आता पुलावरून जात आहे वा घरांच्या आकृत्यांमधून पुढे जात आहे. मध्ये मध्ये इंजिनाची शिटी वाजायची; ज्यातून काळोख आणि एकाकीपणा सूक्ष्मपणे जाणवायचे.

मी खिडकीची काच बाजूला करून घड्याळाकडे पाहिले. सव्वाअकरा वाजले होते. समोर बसलेल्या स्त्रीचे डोळे खूप शांत होते. अधूनमधून त्यातून एक लाट उठलेली जाणवायची आणि परत लुप्त व्हायची. जणू काही ती डोळ्यांनी पाहात नव्हती तर विचार करत होती. तिची लहान मुलगी एका ब्लँकेटमध्ये विसावून झोपली होती; थोडी थोडी हालचाल करू लागली. उन्हासाठी घेतलेली तिच्या डोक्यावरील गुलाबी रंगाची टोपी खाली घसरली होती. तिने आपले पाय झटकले, बंद केलेल्या मुठी वर उचलल्या आणि रडू लागली. त्या स्त्रीचे शांत डोळे जागे झाले आणि तिने मुलीच्या डोक्यावरील टोपी सारखी केली. तिला ब्लँकेटसह उचलून छातीजवळ घेतले. मात्र त्या मुलीचे रडणे बंद झाले नाही. तिने त्या मुलीला थोपटून तिचं रडणे बंद करण्याचा प्रयत्न केला. तरीसुद्धा ती रडत होती तेव्हा तिने ते थोडसे वर करून तिच्या तोंडात दूध दिले आणि तिला आपल्याजवळ घेतले.

मी परत खिडकीवर डोके ठेवले. दूरवर काही दिव्यांची रांग नजरेत येत होती. कदाचित तिथे काही वस्ती असावी की फक्त सडक असावी. गाडी खूप वेगात धावत होती आणि इंजिन जवळ असल्यामुळे धुक्याबरोबर धूरही खिडक्यांच्या काचांवर जमा होत होता. वस्ती वा सडक आता हळूहळू मागे जात चालली होती. काचांमध्ये दिसणारे चेहरे आता पहिल्यापेक्षा दाट झाले होते. त्या स्त्रीचे डोळे बंद होते आणि वर झोपलेल्या माणसाचे हात जोरजोरात हलत होते. काचेवर माझा श्वास पडत असल्यामुळे चेहरे अधिक विचित्र दिसू लागले होते, एकदा तर सर्व आकृत्या अदृश्य झाल्या. मी खिशामधून हातरुमाल काढून काचेवरून फिरवला.

त्या स्त्रीने डोळे उघडले होते आणि ती एकटक समोर पाहात होती. तिच्या ओठांवर गोड अशी रेषा पसरली होती, जे हास्य नव्हते. हास्याहून कमी असे त्या रेषेमध्ये गांभीर्यसुद्धा होते. ती त्यातून सहज बाहेर आली, कदाचित काही आठवणींच्या रेषांमधून तिच्या कपाळावर काहीशा आठ्या पडल्या होत्या.

मुलीने दूध पिण्याचे सोडले. तिने डोके वर करून आपले दात नसलेले तोंड दाखवले आणि किंचितसा आवाज करून आईच्या छातीवर मुठीने मारू लागली. दुसऱ्या बाजूने एक रेलगाडी वेगाने गेली तेव्हा ती थोडी थांबली, मात्र गाडी जाताच आपले तोंड आणखी मोठे करून किंकाळ्या मारू लागली. मुलीचा चेहरा आखडला होता आणि तिच्या टोपीच्या खालचे भुऱ्या रंगाचे छोटे छोटे केस दिसत होते. तिचे नाक छोटे होते पण डोळे आईच्या सारखे खोल आणि टपोरे होते. आईचे गाल आणि कपडे सोडून तिचे डोळे आता माझ्याकडे वळले. आणि ती हवेत हात झटकून माझ्याकडे बघून किंचाळू लागली.

स्त्री उठली आणि तिचे उदास डोळे एका क्षणापुरते माझ्या डोळ्यांशी भिडले. मला एका क्षणापुरते असे वाटले की मी एका क्षितिजाला पाहात आहे. ज्यामध्ये संध्याकाळचे सगळे हलके गहिरे रंग झगमगत आहेत आणि ज्याचे दृश्य प्रत्येक शतांशामध्ये बदलत आहे.

मुलगी माझ्याकडे बघून हात आपटत होती, म्हणून मी माझा हात मुली पुढे केला आणि म्हणालो, ''ये बेटा... ये...''

माझा हात तिच्याजवळ जाताच मुलीचे हात हलवणे बंद झाले आणि तिचे ओठ रडवेले झाले. स्त्रीने मुलीच्या ओठांवर आपले ओठ ठेवले आणि म्हणाली, ''जा बिट्टू, जाणार का?''

परंतु बिट्टूचे ओठ अधिक रडवले झाले आणि ती आईला बिलगून गेली.

स्त्रीचे ओठ हलले आणि कपाळावर आठ्या पडल्या. तिचे डोळे भूतकाळात गेले होते, परत एकदा ती वर्तमानात आली आणि म्हणाली, ''नाही ती भीत नाही. खरंच तिला सवय नाही. ती अजूनपर्यंत माझ्या हातात असते वा कामवालीबाईच्या हातात....'' आणि तिने तोंड तिच्यावर झोकू दिले. मुलगी तिच्याबरोबर डोळे फिरवून लागली. स्त्री तिला हलवून धोपटू लागली. मुलीने डोळे बंद केले. स्त्रीने तिच्याकडे पाहून आपले ओठ तिची पापी घेण्यासाठी पुढे केले, तिला थोपटू लागली. नंतर तिने सहजपणे हसून तिची पापी घेतली.

खूप चांगली आहे आमची बिट्टू लगेच झोपी जाते. स्वतःशीच म्हणाली आणि माझ्याकडे पाहिले. तिच्या डोळ्यांत आनंद दाटून आला होता.

''छोटीचं वय काय आहे?'' मी विचारले.

''दहा दिवसांनंतर ती पूर्ण चार महिन्याची होईल.'' ती म्हणाली, ''मात्र ती दिसायला खूप लहान वाटते, वाटते ना लहान?''

मी डोळ्यांनीच तिच्या म्हणण्याला होकार दिला. तिच्या चेहऱ्यावर वेगळ्या प्रकारचा विश्वास आणि साधेपणा झळकत होता. मी न राहवून झोपलेल्या मुलीच्या गालाला स्पर्श केला. त्या स्त्रीचा चेहरा आणखीन प्रेमळ बनला.

''असं वाटतं आपल्याला मुलांविषयी खूप प्रेम आहे.'' ती म्हणाली, ''आपल्याला किती मुलं आहेत?''

माझे डोळे तिच्या चेहऱ्याला टाळत गेले. दिव्याच्या बत्तीजवळ एक किडा उडत होता.

''माझी?'' मी हसण्याचा प्रयत्न करत म्हणालो ''आता तर काही नाहीत, पण ...''

''याचा अर्थ आपले लग्न झाले आहे, पण मुलं वगैरे नाही झाली.'' ती हसली. ''आपण पुरुष मुलांपासून दूर राहू पाहता. हो ना?''

मी ओठ मिटून घेतले आणि म्हणलो, ''नाही असे काही नाही.''

''आमचे हे तर मुलीला स्पर्श करत नाहीत.'' ती म्हणाली, ''कधी दहा मिनिटांसाठी घ्यावं लागलं तरी त्रास होतो. आता तर या संकटापासून दूर गेले आहेत.'' आणि तिच्या डोळ्यांत पाणी भरून आले. रडू येण्याच्या कारणाने तिचे ओठ तिच्या मुलीसारखे झाले होते. परत एकदा तिच्या ओठांवर हासू आले, जसे झोपलेल्या छोट्या मुलांबाबत नेहमी घडत असते.

तिने डोळे पुसले आणि म्हणाली, ''ते डॉक्टरेट करण्यासाठी इंग्लंडला गेले आहेत. मी त्यांना मुंबईच्या विमानतळावर सोडून आले आहे.... तशी ६-८ महिन्यांची गोष्ट आहे. त्यानंतर मी त्यांच्याकडे जाणार आहे.''

त्यांतर तिने अशा नजरेने पाहिले जणू मी तिच्या रहस्याची गोष्ट कशी समजलो.

''नंतर तुम्ही एकटीनं जाणार?'' मी विचारले, ''त्यापेक्षा आताच तुम्ही गेला असतात तर....''

तिने ओठ दुमडून घेतले आणि तिचे डोळे परत अंतर्मुख झाले. काही क्षण ती आपल्या विचारांत गढून गेली आणि त्यात म्हणाली, ''त्यांच्याबरोबर तर जाऊ शकत नव्हते. कारण त्यांच्या एकट्याच्या जाण्याचीही व्यवस्था होत नव्हती. परंतु मी त्यांना पाठवले. माझी इच्छा होती, त्यांची एकतरी इच्छा माझ्याकडून पूर्ण व्हावी. दिशीची बाहेर जायची खूप इच्छा होती... आता सहा आठ महिने माझ्या पगारातून काही शिल्लक ठेवीन आणि थोडे काही कुठूनतरी उधार घेऊन मी माझ्या जाण्याचा बंदोबस्त करीन.''

आपल्या कल्पनेमध्ये घडुवणाऱ्या-फिरणाऱ्या डोळ्यांना तिने परत सावरले आणि काही क्षण तक्रारीच्या नजरेने माझ्याकडे पाहत राहिली. त्यानंतर म्हणाली, ''आता बिट्टूसुद्धा खूप छोटी आहे ना? सहा-आठ महिन्यांत तीसुद्धा मोठी होईल आणि मी

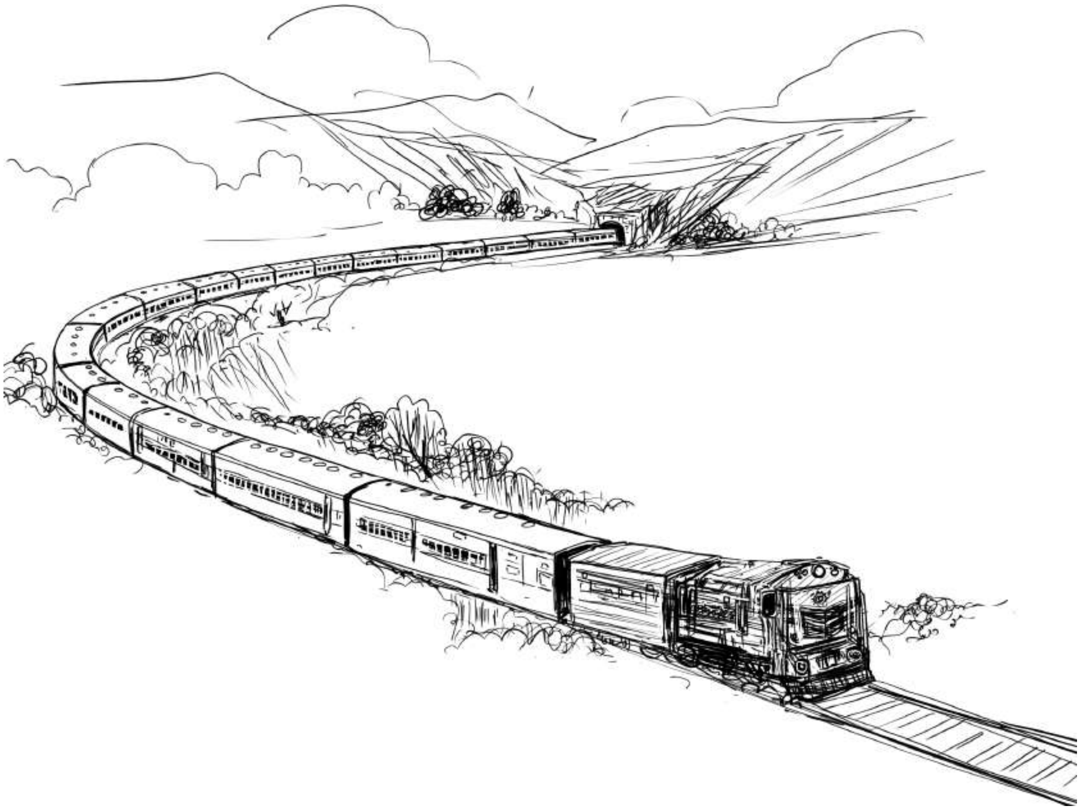

तोपर्यंत अधिक शिकून घेईन. दिशीची खूप इच्छा आहे की मी एम.ए. करावं. म्हणून त्यांच्या जाण्यासाठी मी माझे सगळे दागिने विकून टाकले. आता माझ्याजवळ माझी बिट्टूच आहे.''

आणि ती आपला हात तिच्या मस्तकावरून फिरवत समाधानाने तिला पाहत राहिली.

बाहेर शांत असा काळोख होता. इंजिनाची फक् फक् सतत ऐकू येत होती. काचेवर डोळा ठेवूनही दूरपर्यंतचा रखरखपणा समोर येत होता.

आता त्या स्त्रीच्या डोळ्यांत संसारामधले पूर्ण वात्सल्य येऊन उभे राहिले होते. ती परत एकदा काही क्षण आपल्यात बुडून गेली. तिने एक श्वास घेतला आणि मुलीला ब्लँकेटमध्ये चांगल्या प्रकारे लपेटून सीटवर ठेवून दिले.

वरच्या सीटवर झोपलेला गृहस्थ आता घोरू लागला होता. एक वेळ तर तो खाली पडणार होता. पण, त्याने सांभाळले. काही क्षणांतच त्याच्या घोरण्याचा आवाज येऊ लागला.

''काही माणसांना प्रवासात अशी शांत झोप कशी येऊ शकते?'' ती म्हणाली, ''मला तर दोन-दोन रात्री प्रवास करायचा असेल तरी झोप येत नाही. आपली आपली सवय असते नाही का?''

''हो, हा सवयीचाच परिणाम आहे. काही माणसं अगदी निश्चिंत मनानं जगत असतात आणि काही तर असे असतात की.....''

''चिंतेशिवाय जगूच शकत नाहीत.'' असे म्हणून ती हसू लागली. तिच्या हसण्याचा सूरही मुलासारखा होता. तिचे हात खूप छोटे आणि चमकदार होते. मीही तिच्या हसण्याला साथ दिली.

''मला खूप वाईट सवय आहे,'' ती म्हणाली, ''मी प्रत्येक गोष्टीचा खूप विचार करते. कधी कधी तर मला वाटतं की मी विचार करून करून वेडी होऊन जाईन. हे मला म्हणतात मी लोकांमध्ये मिसळलं पाहिजे, भेटलं पाहिजे. हसून बोललं पाहिजे. परंतु यांच्यासमोर मी गप्पशी बसून राहते, की काय बोलू? तशी एकटी असतानासुद्धा मी जास्त नाही बोलत. परंतु त्यांच्यासमोर माझी बोलती अशी बंद होते की मला जीभच नाही... आता बघा इथं कशी धाडधाड बोलत आहे.'' आणि ती हसू लागली. तिच्या चेहऱ्यावर सकाळचीच छोटीशी रेषा उमटली होती.

''प्रवासात वेळ घालवण्यासाठी गप्पा मारणं आवश्यक असतं.'' मी म्हणालो, ''विशेषतः जेव्हा झोप येत नाही.''

तिने डोळे थोडावेळ विस्फारले. नंतर मान थोडी कलती करून म्हणाली, ''हे म्हणतात जिच्या तोंडात जीभ नाही तिच्याबरोबर पूर्ण आयुष्य कसं घालवू शकणार? असा माणूस आणि पाळीव जनावर यामध्ये काय फरक आहे. मला खूप वाटतं की त्यांना मी खुश असलेली दिसावी आणि त्यांच्यासमोर काही ना काही बोलत असावं, परंतु माझे सारे प्रयत्न फोल ठरतात. त्यांना परत राग येतो आणि मला रडू कोसळतं. त्यांना माझं रडणं आवडत नाही.'' बोलता बोलता तिच्या डोळ्यांत दोन अश्रू तरळले, जे तिने साडीच्या टोकाने पुसले.

''मी खूप वेडी आहे.'' ती परत बोलू लागली, ''ते मला जितके आडवू पाहतात मी तितकी जास्त रडू लागते. कदाचित ते मला समजून घेऊ शकत नाहीत. मला बोलत राहणं चांगलं वाटत नाही. तरीसुद्धा ते बोलण्याची सक्ती का करू पाहतात?'' आता कपाळाला हाताने दाबत म्हणाली, ''तुम्हीसुद्धा तुमच्या पत्नीवर बोलण्याची जबरदस्ती करता का?''

मी किंचित पाठी वळवून बाहू मोकळे केले आणि हाताची घडी करून दिव्याजवळ उडणाऱ्या किड्याकडे पाहू लागलो नंतर मी माझ्या डोक्याला किंचित झटका देऊन तिच्याकडे पाहिले, ती उत्सुकतेने माझ्याकडे पाहात होती.

''मी?'' मी हसून चेष्टेच्या सुरात म्हणालो, ''मला असं म्हणण्याची कधी वेळच येत नाही. मी पाच वर्षांपासून माझ्या पत्नीनं कमी बोलावं अशी इच्छा करतो आहे. माझं असं मानणं आहे की कित्येकदा माणूस गप्प बसूनही खूप काही सांगू शकतो. तोंडातून बाहेर आलेल्या बोलण्यात तो रस असत नाही जो डोळ्यांतील चमकेतून, ओठांतील कंपनामधून वा कपाळावरील एका लहरीमधून केल्या गेलेल्या बोलण्यात असतो. मी तिला समजावू पाहतो, विस्तारानं सांगू पाहू पाहतो की जास्त बोलणं हे माणसाच्या निश्चलतेचं प्रमाण आहे आणि इतकी वर्षं होऊनही तिच्या माझ्या ठायीच्या सद्भावनेला मी समजू शकलो नाही. ती कॉलेजमध्ये लेक्चरर आहे. आणि तिला घरातही लेक्चर देण्याची सवय आहे.''

''ओह!'' असं म्हणून तिने थोडा वेळ आपला चेहरा दोन्ही हातांत लपवला. नंतर म्हणाली, ''असं का होतं हे मी समजून घेऊ शकत नाही. माझी दिशीविषयी हीच तक्रार आहे, की ते असं म्हणणं समजू शकत नाहीत. मी किती वेळा त्यांच्या केसामध्ये बोटं फिरवून बोलण्याचा प्रयत्न करू इच्छिते. किती वेळा त्यांच्या गुडघ्यावर डोकं ठेवून त्यांना काही सांगू इच्छिते. परंतु त्यांना ते सगळं चांगलं वाटत नाही. ते म्हणतात, हा सगळा बाहुल्यांचा खेळ आहे, त्यांच्या पत्नीनं एक जिवंत माणूस असायला हवं. आणि मी माणूस बनण्याचा खूप प्रयत्न करते, पण नाही बनू शकत, कधीच बनू शकले नाही. त्यांना माझी कुठलीच गोष्ट आवडत नाही. माझ्या मनात येतं चांदण्या रात्री शेतात फिरावं वा नदीच्या पाण्यात पाय टाकून तासन् तास बसून राहावं. परंतु ते म्हणतात, या सगळ्या आयडियल मनाच्या वृत्ती आहेत. त्यांना क्लब, संगीतसभा आणि डिनर पार्टी आवडतात. मी त्यांच्याबरोबर अशा ठिकाणी जाते तेव्हा माझं मन घुसमटून जातं. तिथं मला जरासुद्धा आपलेपणा दिसत

नाही. ते म्हणतात तू मागच्या जन्मी बेडकी असावीस, जिला क्लबमध्ये बसण्याऐवजी शेतामध्ये बेडकीचे आवाज ऐकणं अधिक आवडतं. मी त्यांना म्हणतं मी या जन्मातील बेडकी आहे. मला पावसात भिजणं खूप आवडतं आणि भिजून माझं मन गुणगुणायला लागतं तरी मला गाणं येत नाही. मला क्लबमध्ये सिगारेटच्या धुरामध्ये गुदमरणं आवडत नाही. तिथे माझे प्राण गळ्यापर्यंत येतात.''

त्या थोड्याशा कालावधीत मला तिच्या चेहऱ्यावरचे वर खालचे हावभाव खूप परिचित झाले होते. तिचे बोलणे ऐकत असताना माझ्या अंत:करणात नकळत हलकेसे उदासपण आले होते. मला हे माहीत होते, की कोणती गोष्ट मला उद्देशून सांगत नव्हती. ती स्वतःशीच बोलू पाहात होती आणि माझे असणे त्यासाठी केवळ एक बहाणा होता. माझे उदासपण तिच्यासाठी न राहता आपल्यासाठीच होते कारण तिच्याशी बोलत असतानासुद्धा ती मुख्यतः आपल्या विषयी विचार करत होती. मी पाच सालांतील माझ्या वैवाहिक जीवनामध्ये प्रत्येक क्षणी विचार करत होतो, की येणारा पुढचा काळ कदाचित आयुष्याचा पदर बदलून टाकील. तसे म्हटले तर प्रत्येक गोष्ट ठीक होती. कुठेच काही चुकत नव्हते. मात्र आतल्या गाभाऱ्यात आयुष्य किती संकुचित आणि विषमतेच्या रेषांनी भरले होते.

माझा विवाह झाल्यानंतर पहिल्या काही दिवसातच माझ्या लक्षात आले होते, की नलिनी माझ्याशी विवाह करून सुखी झालेली नाही. कारण आयुष्यामध्ये तिची कुठलीही महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यात मी समर्थ होऊ शकत नव्हतो. तिला एक भरलेले घर हव होते, ज्याची मालकी तिच्याकडे असेल आणि असे सामाजिक जीवन पाहिजे होते. ज्यात तिला महत्त्वाचा दर्जा मिळेल. ती आपल्यापासून स्वतंत्र अशा पतीच्या मानसिक जीवनाची कल्पना करून शकत नव्हती. तिला माझी भटकणारी वृत्ती आणि सामान्य बाबींचा मोह मानसिक विकृती वाटत होती. तिला तिच्या अधिक सुखदायी आयुष्यासाठी दूर ठेवू इच्छित होती. तिने एका विश्वासाने आयुष्याचा प्रारंभ केला होता की ती माझ्यातील कमतरता दूर करून मला एक सामाजिक दृष्टीने सफल व्यक्ती बनवण्यामध्ये मला प्रेरणा देईल. तिच्या दृष्टीने माझे एवढे अंतर्मुख होणे आणि सर्वांमध्ये मिळून मिसळून पुढे जाण्याचा प्रयत्न न करणे हा माझा वांशिक संस्कारांचा दोष होता. ती ही परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करून इच्छित होती. परंतु परिस्थिती अधिक बिघडत गेली. तिला जे हवे होते ते मी करू शकत नव्हतो आणि जे मला हवे होते ते तिच्याकडून होत नव्हते. त्यामुळे आमच्याकडे नेहमी वादविवाद होत होते आणि अनेक वेळा तर भिंतीवर डोकं आपटण्याची वेळ येत होती. परंतु हे झाल्यानंतर नलिनी खूप लवकर नॉर्मल होत असे आणि तिची माझ्याबद्दल तक्रार असे, की मी दोन-दोन दिवस त्या घटनांच्या प्रभावापासून दूर का होत नाही. मी दोन-दोन दिवस त्या घटनांच्या प्रभावापासून वेगळा होऊ शकत नव्हतो आणि रात्री झोपत असे तेव्हा उशीमध्ये तोंड लपवून वाचा फोडत होतो. नलिनी आमच्यातील भांडणाला अस्वाभाविक समजत नव्हती. तिला माझ्या रात्रभर जागण्याचा त्रास होता आणि ती मला औषध घेण्याचा सल्ला देत होती. लग्नानंतर दोन वर्षे अशी सरली आणि त्यानंतर आम्ही दोघे वेगवेगळ्या ठिकाणी काम करू लागलो होतो. मात्र समस्या होती तिथेच राहिली होती. आणि जेव्हा आम्ही एकत्र येत होतो ते जुने आयुष्य परत अंगावर येत होते. तरीसुद्धा नलिनीचा विश्वास कमी झाला नव्हता. वाटत होते की, माझ्या सामाजिक संस्कारांचा नक्की विचार होईल आणि आम्ही एकत्र राहून सुखी दाम्पत्यासारखे आयुष्याची वाटचाल करू.

''तुम्ही काही विचार करत आहात का?'' त्या स्त्रीने मुलीच्या डोक्यावरून हात फिरवित विचारले.

मला जाग आली आणि मी म्हणालो, ''मी आपल्याविषयी विचार करत होतो. काही माणसं अशी असतात त्यांचे दाखवणारे शिष्टाचाराचे संस्कार सहज पुसले जात नाहीत. आपणसुद्धा त्याप्रकारात आहात.''

''मला नाही माहीत!'' ती डोळे मिचकावित म्हणाली, ''मात्र एवढं निश्चित समजते की अनेक परिचित लोकांमध्ये स्वतःला अपरिचित, अजाण आणि वेगळेपणाचा अनुभव घेते. मला वाटतं माझ्यातच काही कमतरता आहे. मी एवढी मोठी होऊनही मला अजून समज आली नाही, जी अनेक लोकांना सहज येते. दिशीचे म्हणणे आहे, की सामाजिक दृष्टीनं मी अगदी मिसफिट आहे.''

''तुम्हीसुद्धा तसंच समजता का?'' मी विचारले.

''कधी समजते, कधी नाही समजत.'' ती उत्तरली, ''एका खास प्रकारच्या समाजामध्ये मी नक्कीच स्वतःला मिसफिट मानते. मात्र असे काही लोक आहेत, ज्यांच्यामध्ये जाऊन मला खूप चांगलं वाटतं. विवाहापूर्वी कॉलेजच्या मुलांबरोबर एक दोन वेळा डोंगरात फिरायला गेले होते. तिथं सर्व लोकांची ही तक्रार होती की मी तिथे बसते तिथेच हरवून जाते. मला डोंगरी भागातील मुलं खूप आवडतात. मी त्यांच्या घरच्या माणसांशीसुद्धा खूप लवकर मैत्री करते. एका डोंगरी कुटुंबाची मला अजून आठवण येते. त्या कुटुंबातील मुलांमध्ये मी एवढी मिळूनमिसळून गेले होते की खूप प्रयत्नानं मी त्यांच्या घरातून बाहेर येऊ शकले. मी दोन तास त्या लोकांमध्ये राहिले होते. त्या दोन तासांमध्ये मी मुलांना अंघोळी घातल्या आणि त्यांच्या बरोबर खेळली होते. खूप चांगली मुलं होती ती. बापरे! त्यांचे चेहरे एवढे लालधमक होते, काय सांगू! मी त्या मुलांच्या आईला म्हणले, त्या छोट्या किशनुला माझ्याबरोबर द्या. ती

हसत म्हणाली, ‘तू सर्वांनाच घेऊन जा. इथं त्यांच्यासाठी काय मोठं वाढून ठेवलं आहे. इथं तर दोन वर्षांत त्यांची हाडं दिसू लागतील. तिथं खाऊनपिऊन सुखी तर राहतील. त्या आईच्या बोलण्यानं मला रडू आलं. मी एकटी असते तर कदाचित काही दिवसांसाठी मी त्या लोकांमध्ये राहिली असते. अशा लोकांमध्ये मला खूप चांगलं वाटतं. आता तुमचीही खात्री झाली असेल की मी किती विचित्र आहे. ते मला नेहमी म्हणतात, मला एखाद्या चांगल्या मानसतज्ज्ञाकडून तपासून घ्यायला हवे नाहीतर कधीतरी मी होऊन डोंगरावर भटकत राहीन.''

''ही तर प्रत्येकाची आवडीची गोष्ट आहे.'' मी म्हणालो, ''मला स्वतःला आदिवासी लोकांमध्ये राहायला खूप आवडतं. मी अजूनपर्यंत एका जागी घर करून राहिलो नाही आणि आशा नाही की कधी राहू शकेन. मला माझ्या आयुष्यातली एक रात्र सर्वात आठवणीत आहे जी मी एका डोंगराळ वस्तीत घालवली आहे. त्या रात्री त्या वस्तीत एक लग्न समारंभ होता म्हणून सारी रात्र ते दारू पीत राहिले आणि नाचत राहिले. मला खूप आश्चर्य वाटलं की जे मला नंतर सांगितलं की ते गुजर लोक केवळ दहा रुपयांसाठी माणसाचा खूनसुद्धा करतात.

''आपल्याला खरंच असं आयुष्य चांगलं वाटतं का?'' तिने काहीशा आश्चर्याने आणि अविश्वासासहित मला विचारले.

''कदाचित आपल्याला याचा आनंद होत असेल, की वेडी होण्यासाठी आपण एकमेव उमेदवार नाही आहात/'' मी हसत म्हणलो. तीसुद्धा हसली. तिचे डोळे नकळत भावपूर्ण चमकून गेले. त्या एका क्षणी मला तिच्या डोळ्यांत खूप काही दिसले. कदाचित क्षोभ, ममता, आर्द्रता, ग्लानी, भय, गोंधळ, आणि सौहार्द. तिचे ओठ काही बोलण्यासाठी हलले. परंतु हलत असतानाच थांबले. मीसुद्धा तिच्याकडे पाहात बसलो. काही क्षणासाठी मला असे काही वाटते की माझे डोके पूर्ण खाली आहे आणि मला कळत नव्हते मी काय बोलत होतो, आणि पुढे काय बोलणार होतो. तिच्या डोळ्यांत परत सुन्नपणा भरून येऊ लागला आणि काही क्षणांत एवढा वाढला की मी नजर दुसरीकडे वळवली.

दिव्याजवळ उडणारा किडा तिथे फिरत होता.

मुलगी झोपेतच हसत होती.

खिडक्यांच्या काचांवर एवढे धुके जमा झाले होते की तिथे माझा चेहराही दिसत नव्हता.

गाडीचा वेग कमी होत होता. कुठले तरी स्टेशन येत असावे. दोनएक दिवे वेगात दूर गेले. मी खिडकीची काच थोडी वर केली. बाहेरून येणाऱ्या वेगवान हवेच्या झंझावाताने माझ्या शरीरामध्ये लहर उठली. गाडी एका प्लॅटफॉर्मवर उभी राहिली होती.

''इथं थोडं पाणी मिळेल का?''

मी आश्चर्याने पाहिले. तिने आपल्या पिशवीतून एक काचेचा ग्लास काढून एका संभ्रमित विचाराने आपल्या हातात घेतला होता. तिच्या चेहऱ्यावरील रेषा आणखी घनदाट झाल्या होत्या.

''आपल्याला प्यायला पाणी हवे का?'' मी विचारले.

''हो. चूळ भरीन वा पिईन माहीत नाही, बाहेर एवढी थंडी असूनही ओठ सुकले आहेत.''

''मी पाहतो मिळाले तर...''

असे म्हणून मी ग्लास तिच्या हातून घेतला आणि चटकन प्लॅटफॉर्मवर उतरलो. माहीत नाही कुठले अजाण स्टेशन होते. एकही माणूस कुठे दिसत नव्हता. प्लॅटफॉर्मवर उतरताच हवेच्या वेगाने हातपाय सुन्न झाले. मीही कॉलर लावून घेतली. प्लॅटफॉर्मच्या बाजूला असलेली एक-दोन झाडे हवेच्या वेगाने हलत होती, इंजिन हवा सोडत होते. त्याचा जोरदार आवाज ऐकू येत होता. कदाचित तिथे सिग्नल न मिळाल्यामुळे गाडी थांबली होती.

डब्याच्या मागे दूर मला एक नळ दिसला आणि मी वेगाने त्याकडे वळलो. विटांच्या प्लॅटफॉर्मवर माझ्या बुटांचे आवाज अपरिचित असे वाटत होते. मी चालत असतानाच गाडीकडे पाहिले. कुठल्याही खिडकीमधून एकही चेहरा दिसला नाही. मी नळाच्या जवळ जाऊन ग्लासमध्ये पाणी भरू लागलो. तेवढ्यात गाडीने छोटीशी शिटी देऊन ती एक झटक्यात सुरू झाली. मी भरलेला पाण्याचा ग्लास घेऊन आमच्या डब्याकडे धावलो. धावत असताना मला वाटले की मी आता काही आमच्या डब्यापर्यंत पोचत नाही. आणि सामानाशिवाय या अंधाऱ्या प्लॅटफॉर्मवर रात्र काढावी लागणार हा विचार येताच मी अधिक वेगाने धावू लागलो. काही करून मी आमच्या डब्याच्या दरवाजापर्यंत पोचलो. दरवाजा उघडा होता आणि ती स्त्री दरवाजाच्या जवळ उभी होती. तिने हात पुढे करून ग्लास माझ्या हातून घेतला. फूटबोर्डवर चढताना एकदा माझा पाय घसरला. परंतु दुसऱ्या क्षणी मी स्वतःला सावरले. इंजिन आता अधिक वेग घेण्यासाठी हळूहळू झटके देत होते आणि विटांच्या प्लॅटफॉर्मवर आता खोल अंधकार दिसू लागला होता.

''आत या तुम्ही.'' तिचे हे शब्द ऐकताच मला जाणीव झाली की फूटबोर्डच्या पुढेसुद्धा काही अस्तित्व आहे. डब्याच्या आत पाऊल ठेवताच माझे पाय थोडे थोडे कापू लागले होते.

आपल्या जागेवर येऊन मी माझे पाय सरळ करून पाठीमागे लवंडलो. काही क्षणानंतर मी डोळे उघडले तेव्हा लक्षात आले की ती तोंड धुऊन आली आहे. तिच्या चेहऱ्यावर एक अपराधीपणाचा ताण होता. माझेही ओठ सुकले होते, तरी मी थोडा हसलो.

''काय झालं? आपला चेहरा असा का झाला आहे?'' मी विचारले.

''मी किती निर्दयी आहे.'' असे म्हणून तिने आपला खालचा ओठ किंचित चावला.

''का?''

''माझ्यामुळं आपल्याला काही झालं असतं तर...''

''असं तुमच्या खूप मनात आलं?''

''नाही.'' मी आहेच अशी... ती म्हणाली, ''आयुष्यातली प्रत्येकाला दुःखच दिलं आहे.''

''आपण चढू शकला नसता तर...''

''तर काय?''

''तर?'' तिने आपले ओठ जरा हलवले ''तर मला माहीत नाही... पण...''

तिने गप्प राहून डोळे खाली झुकवले. माझ्या लक्षात आले की तिचा श्वास खूप जोरजोरात चालू होता. त्यावेळी मी अनुभवले, की वास्तविक येणाऱ्या संकटापेक्षा कल्पनेतले संकट किती मोठे असते आणि भयानकही! खिडकी थोडी वर केल्यामुळे खिडकीमधून वाऱ्याचा झोत येत होता. मी खेचून काच खाली केली.

''आपण का गेलात पाणी आणण्यासाठी? आपण जाण्यासाठी नकार का दिला नाहीत?'' तिने विचारले. तिच्या विचारण्याच्या तऱ्हेवाईकपणाचे मला हसू आले.

''आपण तर सांगितले होते...''

''मी तर एक मूर्खच आहे. काहीही सांगत असते. आपण विचार करायला हवा होता.''

''ठीक आहे. मी माझी चूक मान्य करतो.''

यामुळे तिच्या कोमजलेल्या ओठांवर स्मितहास्य झळकले.

''तुम्हीही म्हणाल ही काय मुलगी आहे.'' तिने आंतरभावातून हसून म्हटले, ''खरं सांगते, मला जरासुद्धा अक्कल नाही. एवढी मोठी झाली आहे पण अक्कल अजून आली नाही. खरं ना?''

मी परत हसलो.

''आपण हसत का आहात?'' तिने तक्रारीच्या सुरात म्हटले.

''मला हसण्याची सवय आहे '' मी म्हणालो.

''हसणं ही चांगली सवय नाही.''

मला या बोलण्यावर परत हसू आलं. ती तक्रारीच्या दृष्टीने माझ्याकडे पहात राहिली.

गाडीचा वेग आता खूप वाढला होता. वरच्या बर्थवर झोपलेला माणूस गडबडून उठून बसला आणि जोरजोराने खोकू लागला. खोकण्याचा वेग शांत होईपर्यंत त्यांनी काही क्षण छातीवर हात दाबून ठेवले आणि नंतर मोठ्या आवाजात विचारले ''किती वाजले?''

''पावणेबारा'' मी त्याच्याकडे पाहात उत्तर दिले.

''फक्त पावणेबारा?'' त्याने निराशेच्या स्वरात म्हटले आणि परत झोपी गेला. थोड्या वेळात तो मस्त घोरू लागला होता.

''आपणसुद्धा थोडा वेळ झोपून जा.'' ती पाठीमागे टेकून कदाचित काही विचार करत असावी वा केवळ पाहात असावी. तिने त्याच स्थितीत मला विनंती केली.

''आपल्याला झोप येत असेल तर आपण झोपा.'' मी म्हणालो.

''मी म्हटलं होतं ना मला गाडीत झोप येत नाही, तेव्हा आपण झोपून जा.''

मी बिछान्यावर पडून ब्लँकेट अंगावर ओढले. बराच वेळ मी शून्यपणे दिव्याकडे पाहात होतो. तिथे एक किडा चिकटला होता.

''चादरपण घ्या, खूप थंडी आहे.'' तिने म्हटले.

''नको. आता गरज नाही. मी खूप गरम कपडे घातले आहेत.'' मी म्हणालो.

''ही घ्या चादर, नाहीतर नंतर कुडकुडायला होईल.''

''नाही, मी कुडकुडणार नाही.'' मी ब्लँकेट गळ्यापर्यंत ओढून घेत म्हणालो, ''आणि थोडी थोडी थंडी कधी चांगली वाटत असते.''

''दिवा घालवू का?'' काही क्षणानंतर तिने विचारले.

''नको. राहू द्या.''

''नाही. घालवते चांगल्याप्रकारे झोपा.'' आणि तिने उठून बत्ती घालवली. मी खूप वेळ अंधारात छताकडे पाहात बसलो नंतर मला झोप येऊ लागली.

कदाचित रात्र अर्ध्याहून अधिक सरली होती तेव्हा इंजिनच्या जोरजोरातल्या शिटीने मला जाग आली आणि तो आवाज एवढा मोठा होता, की संपूर्ण शरीरात कंपन निर्माण झाले. मागच्या कुठल्यातरी स्टेशनवर इंजिन बदलले गेले होते.

गाडी हळूहळू चालू झाली तेव्हा मी अंग थोडे सैल केले. समोरची सीट आता रिकामी झाली होती. ती स्त्री कुठल्यातरी स्टेशनवर उतरली होती. ती या स्टेशनवर तर उतरली नसेल ना या विचाराने मी खिडकीची काच वर करून बाहेर पाहिले. प्लॅटफॉर्म खूप मागे गेला होता. आणि दिव्यांच्या रांगांशिवाय काही स्पष्ट दिसत नव्हते. मी काच परत खाली केली. आतला दिवा अजूनही घालवलेला होता. बिछान्यात पाठीमागे सरकताना माझ्या लक्षात आले, की ब्लँकेट शिवाय मी चादरही घेतलेली आहे. तिला ब्लँकेटबरोबर चांगल्याप्रकारे जोडून दिलेले दिसत होते. उष्णतेच्या अनेक लहरी माझ्या शरीरात उठल्या.

वरच्या बर्थवर झोपलेला गृहस्थ त्याच लयीत जोरजोरात घोरत होता.

मूळ लेखक : मोहन राकेश

अनुवाद : **अशोक बेंडखळे**

ashok.bendkhale@gmail.com

सामाजिक बांधिलकी असलेला एक डॉक्टर लेखक

[illegible]

दोन वर्षांपूर्वी 'ग्रंथाली'ने विज्ञानधारा यात्रा योजली होती. शाळा–महाविद्यालयांत आणि सर्वसामान्यांसाठी खुले कार्यक्रम केले होते. आरोग्य आणि विज्ञान या विषयी प्रबोधन करण्यासाठी ही यात्रा दोन महिने महाराष्ट्रातील बारा जिल्ह्यात गेली. त्यात डॉ. सतीश नाईक हे प्रख्यात मधुमेहतज्ज्ञ आपले क्लिनिक बंद ठेवून सामाजिक भावनेने आवर्जून सहभागी झाले होते. प्रत्यक्ष बोलून, तपासून आरोग्याबद्दल माहिती देत होते. त्यांचे अवेळी जाणे ग्रंथाली परिवारासाठी क्लेशकारक आहे. डॉ. अविनाश सुपे त्यांचे शालेय जीवनापासूनचे साथीदार. त्यांनी वाहिलेली ही आदरांजली...

काही व्यक्ती आपल्या आयुष्यात सहज येतात आणि जन्मभर मैत्री तर करतातच, एक वेगळा ठसा आपल्यावर उठवून जातात. त्यापैकीच एक म्हणजे डॉक्टर सतीश नाईक. सातव्या वर्गापासून, पार्ले टिळक विद्यालय, विलेपार्ले येथील शालेय काळापासून माझी आणि सतीशची मैत्री सुरू झाली. शाळा सुटल्यावर दोघे मिळून विलेपार्ले स्टेशनपर्यंत रमतगमत, खारे शेंगदाणे खात चालत जायचो. तिथून ट्रेनने एकत्र बांद्रा गाठायचो. आम्ही एक वर्ष एकाच तुकडीत होतो. पुढे वेगळ्या तुकडीत असलो तरी स्टेशनवर मात्र एकत्र जायचो. त्या निरागस वयात मला त्याची मैत्री मिळाली, ती जीवनातल्या प्रत्येक टप्प्यावर अधिक दृढ होत गेली.

शाळा संपल्यानंतर सतीशने ग्रँट मेडिकल कॉलेज, जे.जे. हॉस्पिटलमध्ये प्रवेश घेतला, आणि मी जी.एस. मेडिकल कॉलेज, केईएम हॉस्पिटलमध्ये. पुढे आम्ही दोघेही डॉक्टर झालो, तरी वैद्यकीय वाटचालीत सतीशची ओळख फार वेगळी होती. असामान्य बुद्धिमत्ता, सतत शिकण्याची जिद्द, आणि सर्वात मुख्य म्हणजे समाजाशी असलेली बांधिलकी – या गुणांसाठी तो कायम लक्षात राहिला.

डायबेटिस आणि अंतर्गत औषधशास्त्रात (Internal Medicine) त्याने घेतलेली गती, आणि रुग्णांवरील माया, प्रेमळ संवाद ह्यामुळे तो केवळ डॉक्टरच नव्हता, तर माणुसकीने रुग्णांना दिलासा देणारा धन्वंतरी होता. माझे फोटोग्राफीचे गुरू सुप्रसिद्ध गोपाळ बोधे यांचा अनियंत्रित असलेला मधुमेह त्यानेच नियंत्रणात आणला. वयाच्या पन्नाशीतसुद्धा त्याने मधुमेहामधील दोन वर्षांची फेलोशिप पूर्ण केली. तो या क्षेत्रामध्ये तज्ज्ञ तर होताच. उत्तम वक्ता व लेखक असल्याने त्याने मधुमेह, कर्करोग, जनुकशास्त्र याचा सर्वत्र प्रभावीपणे प्रसार केला. 'सामना', 'सकाळ', 'मनोरमा' अशा विविध मराठी व हिंदी दैनिकांतून त्याचे आरोग्यविषयक स्तंभलेखन सतत प्रसिद्ध होत असे. त्याचा अनुभव, लेखनशैली आणि समस्या सोप्या भाषेत सांगण्याची हातोटी, यामुळे तो लोकप्रिय होता. त्याचे वक्तृत्व साधे, सरळ पण मनात घर करणारे होते. डॉक्टरीच नव्हे, तर साहित्य, संगीत, विविध कलांवर असलेली त्याची अभिरुची आम्हा मित्र मंडळीत कायम कौतुकाचा विषय असे. त्याचा मानवी दृष्टिकोन, प्रेमळ संवादशैली, आणि रुग्णाविषयीची कळकळ – ह्या सगळ्यांनी त्याला एक वेगळे स्थान दिले होते.

पदरी आलेले दुःखही त्याने सकारात्मकतेने स्वीकारले. कोव्हिडकाळात स्वतः आजारी असताना त्याने असंख्य रुग्णांना मार्गदर्शन केले, फोनवरून, लिखाणातून आणि प्रत्यक्ष उपचारातून धीर दिला. 'कोव्हिड – तडजोडीचे दिवस' या विषयावर त्याने लिहिलेले पुस्तक मला आस्थेने दाखवले. दुर्दैवाने त्याला आपल्या तरुण मुलीला कॅन्सरने गमवावे लागले; हा काळ फारच वेदानादायक होता. त्यातूनही तो पुन्हा सावरला – कॅन्सरवर आधारित स्वतःचे पुस्तक लिहिले, जे अनेक कथांमधून, वैद्यकीय व आनुवंशिक तत्त्वांमधून निर्माण झाले. या पुस्तकाच्या प्रकाशनावेळी तो भावनाविवश असला

तरी समाजजागृतीचे काम जोमाने करण्याचा त्याने आपला मनसुबा तेंव्हा व्यक्त केला व पुढे तो निभावला. कोणत्याही संकटावर मात करून पुढे जाण्याचे त्याचे सकारात्मक मनोबल वाखाणण्यासारखे होते. शब्दांमध्ये विचारांची उंची देण्यात तो पटाईत होता. ग्रंथाली प्रकाशित 'वडिलोपार्जित' हे जनुकांवर लिहिलेले एक वेगळेच पुस्तक आहे. ह्या पुस्तकाला प्रास्ताविक लिहिण्याचा मान त्याने मला दिला. डॉक्टर सतीश नाईक याचे हे पुस्तक विज्ञानाच्या इतिहासातील सर्वात शक्तिशाली आणि धोकादायक कल्पनांच्या जन्म, वाढ आणि भविष्याची कथा आहे. हे पुस्तक कालक्रमानुसार आणि विषयरचनेनुसार सूत्रबद्धतेने आयोजित केले आहे. जनुकांच्या इतिहासापासून सुरुवात होते आणि डॉक्टर सतीश नाईक अतिशय सोप्या व समजण्यायोग्य भाषेमध्ये याचे शास्त्र, संशोधन आणि आनुवंशिक रोग ह्याबद्दल माहिती देतात. प्रत्येक प्रकरण मनोरंजक आणि विचार करायला लावणारे आहे. आजपर्यंत आपल्याला काय माहीत आहे आणि पुढे काय असण्याची शक्यता आहे हे त्याने अगदी योग्यरीत्या सांगितले आहे. डॉक्टर सतीशची ओघवती भाषा आणि रंजक उदाहरणे यामुळे हे पुस्तक मला खूप आवडले. आपल्या व्यग्र कामातून वेळ काढून पुस्तकांवरील प्रेमामुळेच 'ग्रंथाली'च्या दिंडीमध्ये तो सामील होत असे. ग्रंथालीच्या विविध कार्यक्रमांत तो माझा साथीदार म्हणून असायचा.

त्याची सामाजिक बांधिलकी इतकी खोलवर रुजलेली होती, की व्यग्र प्रॅक्टिसमध्येही अवकाश काढून आरोग्यशिक्षण, awareness of diabetes याचा प्रसार, हे तो नेहमी करत असे. शब्दातून, कृतीतून आरोग्यविषयक जागरूकता रुजवणारा, हाक देणारा नेता म्हणून त्याचे योगदान असामान्यच. सामाजिक जाणिवा वाढवण्याच्या क्षेत्रात त्याचे योगदान मोठे आहे. मुंबई आणि नाशिकसारख्या शहरांतील अनेक सोसायट्यांत, रोटरी क्लबमध्ये तो आरोग्यविषयक व्याख्याने देत राहिला. नाशिकमधल्या सर्व रोटरी क्लबचा कॉमन प्लॅटफॉर्म असलेल्या Rotary Enclaveनेसुद्धा याच विषयावर कालिदास कला मंदिर येथे मोठ्या प्रमाणावर त्याचे भाषण ठेवले होते. त्या कार्यक्रमाला जवळपास पाचशे लोक उपस्थित होते. सर्वांनी त्याच्या सोप्या भाषेत माहिती देण्याबद्दल फार प्रशंसा केली होती. हा कार्यक्रम पूर्ण महाराष्ट्रात नेण्याचा त्याचा मानस होता.

९ जुलै २०२५ रोजी त्याचे हृदयविकाराने अकस्मात निधन झाले. त्याच्या जाण्याने, वैद्यकीय क्षेत्राला, मैत्रीचे नाते जोपासणाऱ्या सर्व मित्रांना आणि समाजाला फार मोठा धक्का बसला आहे. आपल्या आनंदी, भिडस्त स्वभावामुळे, सखोल ज्ञानामुळे आणि ज्ञान वाटताना मिळणाऱ्या समाधानामुळे तो प्रत्येकाच्या जीवनाचा भाग झाला होता. आरोग्यसेवा आणि माणुसकी यांची सांगड जिथे घालायची असेल, तिथे सतीश तुझे हसणे, ज्ञान, आणि संयमाची सोबत हळुवारपणे आठवेल. तू फक्त माझा सहकारी किंवा मित्र नव्हतास, तू एक जिवंत ऊर्जास्रोत होतास – जो आता केवळ आठवणींमधूनच आनंद देऊन जातो. तुझ्या आठवणीत हा दिवस पुढे जाईल, पण ज्ञानी, संवेदनशील, हसतमुख, आदर्श डॉक्टर आणि माणूस पुन्हा भेटणे कठीणच!

– डॉ. अविनाश सुपे
avisupe@gmail.com

डॉ. सतीशच्या 'डोकं फिरलेल्या पेशी' या पुस्तकाच्या प्रकाशनसमयीचे छायाचित्र

ग्रंथपान

[illegible]
९८६९२०७४०३

जागरण

भास्कर पवार

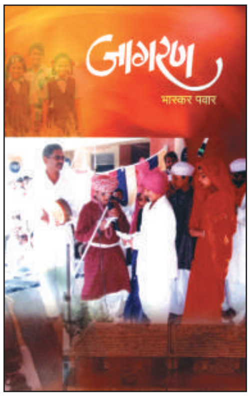

अंधारातील पावलांना प्रकाशाकडे जाणारा मार्ग दाखविणारा संग्रह

आज आपण ज्या काळात जगतो आहोत तो काळ अतिशय सुबत्तासंपन्न, सुविधासंपन्न असा आहे. त्यातून विज्ञानाने केलेली प्रगती, शैक्षणिक दर्जा उंचावल्याने आलेली आर्थिक सुबत्ता, या सगळ्याच गोष्टी आज अभिमान वाटावा अशाच आहेत. याचा अर्थ आज आपल्याकडे कुठलीही कमतरता नाही, कुठलीही उणीव वा समस्या नाही असे नाही. आजही आपण अनेक अंगानी ग्रासलेले आहोत आणि त्यामुळेच आनंद, समाधान यांचे खोटे मुखवटे धारण करून वावरतो आहोत. बाह्य प्रगती आणि अंतर्गत प्रगती यात मूलभूत असा फरक असतो हे लक्षात घेतले तर अंतर्गत प्रगतीमध्ये आपण अजूनही खूप काही करण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी आवश्यकता आहे ती आत्मचिंतनाची. आपल्याकडे आणि आपल्याभोवती असलेल्या समाजाकडे पाहणाऱ्या विशाल दृष्टीची. यासाठी ज्यांच्या शब्दाला आणि वाणीला अधिकार आहे त्यांनी दिशा देण्याचे काम करायलाच हवे. ते केले तर त्यातून जे निर्माण होईल ते नक्कीच सुदृढ समाजासाठी पोषक असेल. 'जागरण' हा लेखसंग्रह ही अपेक्षा पूर्ण करतो. याची दोन कारणे अशी, की हे लेख हे अंधारातून प्रकाशाकडे जाणारा मार्ग उजळलेला आहे याची ग्वाही देणारे आहेत, तसेच ज्यांच्या लेखणीतून हे लेख उतरलेले आहेत आणि ज्यांना विचारांचे उदात्त असे अधिष्ठान प्राप्त आहे असे अधिकारवाणीने बोलू शकणारे शिक्षणक्षेत्रातील माननीय भास्कर पवार होत.

शिक्षणक्षेत्रात असलेल्या गुरुजनांकडे पाहताना केवळ शाळेच्या आवारापुरतेच त्यांनी लक्ष केंद्रित करावे असे नाही तर ज्या पाल्यांना आपण घडवतो आहोत त्यांचे पालकपालकांचा मिळून तयार झालेला समाज या सगळ्यांच्या उत्थानाकडे त्यांनी डोळस दृष्टिकोन ठेवून पाहणे अपेक्षित आहे. शाळेत आलेला विद्यार्थी आणि पुढे उदारनिर्वाहासाठी बाहेर पडलेला तोच विद्यार्थी हा शेवटपर्यंत विद्यार्थी म्हणूनच समाजात वावरत राहिला तर समाज नक्कीच निकोप राहील, परंतु तसे घडताना दिसत नाही. अशावेळी त्यांना चार उपयुक्त ठरणाऱ्या युक्तीच्या गोष्टी सांगणे भाग आहे. त्या सांगताना त्यांच्यात काही वर्गवारी करण्याची आवश्यकता आहे, प्रत्येक स्तरासाठी विचारांचे वेगळे स्तर असायला हवेत, हे लेखक भास्कर पवार यांनी निश्चित केलेले आहे. ते या जागरणातील लेखांमधून लक्षात येते. त्यासाठी आपण अनुक्रमणिकेकडे पाहिले तर लक्षात येईल की चार भागांत विचारश्रृंखला विभागलेल्या आहेत. एक, विचारपुष्प, दोन, पालककथा, तीन, शिक्षकव्यथा आणि चार, बालस्पंदन.

या चारही भागांमध्ये आलेले विषय खूप महत्त्वाचे आणि विचारांना प्रवृत्त करणारे आहेत. आज इंग्रजी माध्यमाकडे पालकांचा ओढा प्रचंड आहे याचे कारण ती भाषा म्हणजे वाघिणीचे दूध असे समजले जाते. व्यावहारिक पातळीवर पाहिले तर आपले विद्यार्थी इंग्रजीमध्ये कमी का पडत आहेत, हा खरा प्रश्न आहे.

पालक म्हणून आज आपण कितपत यशस्वी आहोत, हा प्रश्न प्रत्येक पालकाने स्वतःच स्वतःला विचारण्याची गरज आहे. सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे आपण ज्या अपेक्षा ठेवतो आहोत त्या आपल्या कक्षेच्या आत आहेत की बाहेरच्या आहेत, याचाही विचार करण्याची आवश्यकता असल्याचे भास्कर पवार आपल्या निदर्शनास आणतात.

मुलाला शाळेत पाठवले म्हणजे आपली जबाबदारी संपली असे प्रत्येक पालकाला वाटते. परंतु शिक्षकांना असणारे स्वातंत्र्य, मोकळीक आणि केवळ शिक्षणएके शिक्षण असे पोषक वातावरण त्यांच्यासाठी आहे का, हा खरा प्रश्न आहे. पालक आणि शिक्षक यांचा सुसंवाद, शिक्षकांसाठी असावी अशी आचारसंहिता, वाचनसंस्कृती कशी वाढवता येईल, हे विषयदेखील आज तितकेच महत्त्वाचे आहेत. सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे बालक समजून घेण्यासाठी त्याचे मानसशास्त्र समजून, त्याची जपणूक करण्याची खरी गरज आहे. यासाठी काय करायला हवे आणि एकूणच समाज व आपले एकूण पर्यावरण यांचे रक्षण कसे होईल याचाही विचार करण्याची गरज आहे.

लेखक भास्कर जाधव हे निवृत्त प्राचार्य आहेत. त्यामुळेच त्यांच्याकडे असणारी दृष्टी विशाल अशीच आहे. पुस्तकाचे शीर्षक 'जागरण' असे आहे. त्यावरून पुस्तकात काय नमूद केलेले आहे हा हेतू स्पष्ट होतो. हे सगळेच लेख विचारप्रवर्तक असून समाजातील प्रत्येकाने वाचायला हवेत. या लेखसंग्रहाला संपतराव पाटीलसर, यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लाभलेली आहे. सतीश भावसार यांनी आशयाला साजेसे असे मुखपृष्ठ साकारलेले आहे.

मूल्य ३५० रुपये । सवलतीत २१० रुपये

ग्रंथपान

प्रसादचिन्हे

डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो

मराठी भाषक ख्रिस्ती साहित्यिकांचे साहित्यावलोकन

डॉक्टर सिसिलिया कार्व्हालो यांनी सिद्ध केलेला 'प्रसादचिन्हे' हा ग्रंथ नुकताच हाती आला. हा ग्रंथ वाचल्यानंतर लक्षात येते की त्याचे शीर्षक हे आशयाची साय आहे. असा प्रकल्प सिद्ध करण्यासाठी काही साहित्यिक मूल्यमापनाचे मानदंड निश्चित करावे लागतात. यात तीन मानदंड आहेत. एक, ख्रिस्ती बांधवांनी आतापर्यंत मराठी भाषेत जे साहित्य निर्माण केलेले आहे अशा साहित्यिकांची समग्र, अशी स्वतंत्र नोंद अद्याप उपलब्ध नाही, त्यांची नोंद घेणे. दोन, ज्या साहित्यात वाङ्मयीन मूल्यांचा समावेश आहे अशा कसदार साहित्याचा मागोवा घेणे. तीन, धार्मिक, अनुवाद, आधारित, ऐतिहासिक मानसशास्त्रीय समाजशास्त्रीय प्रवर्गांना टाळणे.

यानुसार मराठी साहित्यिकांच्या कथा, कादंबरी, कविता ते संशोधन इथपर्यंत विविध साहित्यप्रकारांना स्थान देण्यात आलेले असून त्यांची संख्या १८ इतकी भरते. यात ज्या साहित्यिकांची नोंद घेतलेली आहे, त्यांची संख्या सुमारे २६८ इतकी आहे. यात रेव्हरंड टिळक, कामिल पारखे, डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो, फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो, अनुपमा उजगरे, फ्रान्सिस लोपीस, यासारखे काही साहित्यिक, ज्यांनी साहित्याच्या विविध प्रकारांत लेखन केलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या नावांच्या नोंदी त्या त्या साहित्य प्रकारासमोर दिसून येतात. त्यांनी किती साहित्यप्रकार लीलया हाताळलेले आहेत याचाही अदमास येतो.

यात आवर्जून उल्लेख करायला हवा तो पथनाट्यसारख्या साहित्यप्रकाराचा. जुरान लोपीस हे एकमेव या प्रकाराचे साहित्यिक आहेत हे आपल्याला इथे कळते. तसेच संशोधन प्रकारात खूप मोठे काम झालेले आहे. यात ज्यांचे प्रकल्प प्रकाशित झाले त्यांची संख्या आणि प्रकल्प पूर्ण होऊनही अद्याप प्रकाशित झालेले नाहीत असे संशोधन यात १९ साहित्यिकांचा समावेश आहे. सर्वाधिक नोंदी या ५२ असून, त्या काव्य या प्रवर्गात आहेत. चरित्र आणि आत्मचरित्र यांना हे स्वतंत्र स्थान देण्यात आलेले आहे. या दोघांची संख्या मिळून ५५ इतकी भरते. या खालोखाल साहित्यप्रकार हाताळला गेला आहे तो कादंबरी. या कादंबरी कादंबरीकारांची संख्या २२ इतकी आहे. यातून हे लक्षात येते की ख्रिस्ती साहित्यिकांनी मराठी भाषेत साहित्याच्या जवळजवळ सर्वच प्रकारांत विपुल साहित्यनिर्मिती केलेली आहे.

ख्रिस्ती साहित्यिकांचे मराठीतील साहित्य हे केवळ २१व्या शतकातील आहे असे समजण्याचे कारण नाही. सोळाव्या शतकापासून याचा आरंभ झालेला आहे. हिंदुस्थानात आलेले पोर्तुगीज आणि इंग्रज यांनीही मराठी भाषा आत्मसात करून त्यात पारंगत होण्यासाठी जे वाङ्मय निर्माण केलेले आहे त्याची नोंद आपल्याला या ग्रंथात समग्रपणे मिळते.

सदरचा ग्रंथ वाचत असताना दिसते, की सिसिलिया कार्व्हालो यांनी त्या त्या साहित्यकृतीचा परिचय करून देणे, इतकाच हेतू त्यांनी समोर ठेवलेला नाही तर त्यातील सौंदर्यस्थळांची, कर्तृत्वाची आणि जाणवलेल्या वेगळेपणाची नोंद आवर्जून घेतलेली आहे.

३३२ पृष्ठांचा आणि डबल क्राऊन साईज, पुठ्ठा बायडिंग असलेला हा ग्रंथ केवळ इतरांच्या साहित्याचा परिचय करून देतो असे नाही तर वाङ्मयकोशासारखे संदर्भमूल्य असलेले याचे स्वरूप झालेले आहे. अभ्यासकांना हा ग्रंथ मार्गदर्शक म्हणून मोलाचे कार्य बजावणार हे स्पष्टच आहे.

या ग्रंथाच्या अनुक्रमणिकेवरून त्याच्या अंतरंगाची कल्पना येते. तसेच यासाठी त्यांनी अभ्यासलेल्या ४८४ ग्रंथांची सूची पाहिल्यानंतर त्याचा प्रचंड आवाकाही लक्षात येतो. त्याचप्रमाणे सोबत जोडलेली परिशिष्टे निश्चितच पथदर्शक ठरतात. हा ग्रंथ सुटसुटीत व हाताळण्यासाठी सहज व्हावा यासाठी त्याची साहित्यप्रवर्गनिहाय विभागणी केलेली आहे. साहित्यिकांच्या साहित्याचा परिचय करून देताना त्यांचा कालखंड, प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांचे नाव व त्याचे प्रकाशन वर्ष, आवश्यक तेथे लेखकाची भूमिका, यांचा समावेश केलेला आहे. आणि सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे हे सर्व लेखन करताना डॉ. सिसिलिया यांच्या साहित्यिक कसदार शैलीचा प्रत्यय पुन्हा पुन्हा येत राहतो.

या ग्रंथाला अविनाश सप्रे, सांगली यांची अभ्यासपूर्ण अशी प्रस्तावना लाभलेली आहे. ग्रंथालीने या ग्रंथाची निर्मिती अतिशय उत्तम केलेली आहे. या ग्रंथाला आशयसंपन्न असे मुखपृष्ठ सुप्रसिद्ध चित्रकार विजयराज बोधनकर यांनी बहाल केलेले आहे.

मूल्य १000 रुपये । सवलतीत ६00 रुपये

ग्रंथपान

चलबट

अर्जुन व्हटकर

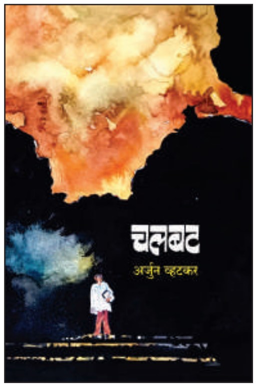

शून्यापासून शंभरपर्यंत

अर्जुन व्हटकर हे नाव आपल्या चांगल्या परिचयाचे आहे. 'तुंबण' या कथासंग्रहास महाराष्ट्र राज्य शासनाचा उत्कृष्ट वाङ्मयनिर्मितीचा पुरस्कार मिळालेला आहे. त्याचप्रमाणे 'मुक्या जंगलाची गर्जना' या कथासंग्रहाला देखील महाराष्ट्र राज्य शासनाचा पुरस्कार तर मिळालाच; त्याच जोडीला मराठी साहित्य अकादमी, मध्य प्रदेश संस्कृती परिषद, भोपाळ यांच्यातर्फेही या कथासंग्रहाला पुरस्कार लाभलेला आहे. याशिवाय कावळ्यांची सुगी, आईनंतरच्या कविता, लोकसंस्कृतीच्या बळदातील धन, वासुदेव मुलाटे व्यक्ती आणि वाङ्मय, या साहित्यकृती प्रकाशित आहेत. मोजके आणि कसदार लेखन, ही त्यांची खास वैशिष्ट्ये आपल्याला या साहित्यातून दिसून येतात. ते उत्तम कथाकथनकार आहेत आणि हा वसा त्यांनी कॉलेजच्या जीवनापासून जोपासलेला आहे. अशा कसदार साहित्यिकाच्या 'चलबट' या आत्मचरित्राचे स्वागत करताना मनापासून आनंद होत आहे.

'चलबट' हा शब्दप्रयोग कातडे कमावणे या प्रक्रियेतील एक भाग आहे. याचा अर्थ मेलेल्या जनावराच्या कातड्याच्या आतील मांस. कातडे कमावणे अवघड आणि तितकेच जीवघेणेदेखील आहे याची ओळख आपल्याला या आत्मचरित्रातून होते. ढोर समाजात जन्माला आल्यामुळे या व्यवसायात पारंपरिक पद्धतीने ओढले जाणे ही त्यांच्यावर विषमतेची मोठी कुऱ्हाड होती. परंतु त्याला नकार न देता सामोरे जात आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी तो स्वीकारला आणि पारदेखील पाडला. एक गोष्ट खरी आहे, की कुठलीही वाईट परिस्थिती काळावर मात करून बदलता येते, फक्त त्यासाठी जिद्द आणि शिक्षणाची गरज असते. अर्जुन व्हटकर यांनी जिद्दीने शिक्षण पूर्ण केले आणि आपल्या या पारंपारिक दलदलीतून आपल्या कुटुंबाला बाहेर काढण्याचा मनापासून प्रयत्न केलेला आहे. कुटुंबात एक-दोन व्यक्ती असतील तर इतका भार कष्ट करणाऱ्यावर येत नाही; परंतु खाणारी तोंडे अधिक असतील तर मात्र या कष्ट उपासण्याला अंत राहत नाही. अर्जुन व्हटकर यांनी हे कष्ट अगदी त्यांच्या क्षमतेची आणि सामर्थ्याची परीक्षा पाहण्यापर्यंत उपसलेले आहेत.

आपल्या कुटुंबावर प्रेम, त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावण्याची धडपड आणि समाजात स्वतःचे एक स्वतंत्र स्थान निर्माण करणे वाटते तितके सोपे नसते. परंतु अर्जुन व्हटकर यांनी हे शिवधनुष्य कष्टाने पेललेले आहे आणि म्हणूनच व्हटकर कुटुंबीयांना एक वेगळा सामाजिक दर्जा प्राप्त झालेला आहे.

सार्थक वाटण्यासाठी खूप कष्ट सहन करावे तर लागतातच परंतु त्या जोडीला होणारा अपमान, मानहानी यांच्याकडेही दुर्लक्ष करावे लागते. हे सगळे अर्जुन व्हटकर यांच्या वाट्याला आलेले आहे. मात्र त्याविषयी त्यांनी कुठेही त्रागा अथवा कुणाला दोष दिलेला नाही, हा प्रत्येकाचा स्वभाव असू शकतो असे समजून त्याकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. या प्रवासात त्यांना त्यांची सोशिक पत्नी कांचन हिची साथ मोलाची ठरलेली आहे. घराची सावली होण्याचे काम या माऊलीने केलेले आहे.

आत्मचरित्र लिहिता असताना ते कुणा एकाचे राहत नाही. तर आपले कुटुंब, नातेसंबंध, त्यातील उणेअधिक अनुभव, समाज, आपला गाव, परिसर, चालीरीती, संस्कृती, इथपासून त्याची सुरुवात होते आणि जसजसा प्रवास सुरू होतो तसा अनेक घटकांचा त्यात समावेश होत जातो. या आत्मचरित्रात आईच्या जात्यावरील ओव्या आहेत. १९७२चा दुष्काळ किती भीषण होता त्याचे चित्रण आहे. अर्जुन व्हटकर यांना मदत करणारे शालेय विद्यार्थी, सहकारी आणि कॉलेज प्राध्यापक यांचे ऋण मोठेच आहे. या सगळ्यांच्यामुळे अर्जुन व्हटकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला पैलू पडत गेलेले आहेत. यात प्रा. बाळासाहेब बोरसे यांचा वाटा नक्कीच मोठा आहे. त्याचप्रमाणे उत्तम कांबळे, शरणकुमार लिंबाळे, यासारखे अनेक साहित्यिक यांची मांदियाळी त्यांच्याभोवती जोडली गेली. साहित्य प्रकाशित करण्याला प्रोत्साहन देण्यातदेखील यांचा वाटा मोलाचा ठरलेला आहे.

हे आत्मचरित्र एका काळाच्या प्रवासाचे साक्षीदार आहे. आपल्या भूतकाळाविषयी कटुता न बाळगता अतिशय प्रांजळपणे त्यांनी ते आपल्यासमोर ठेवलेले आहे. भाषाशैली सहज प्रवाही, लहान लहान वाक्ये आणि सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे प्रथम पुरुषी असून ते त्यांच्या बोलीभाषेत लिहिलेले आहे. स्वाभाविकच काही शब्दांशी आपण ठेचकळण्याचा प्रसंग येतो. वाचनाच्या प्रवाहात त्याचा संदर्भ लागत जातो. तरीही वाचकांची ही अडचण दूर व्हावी म्हणून त्यांनी पुस्तकाच्या शेवटी या सगळ्या शब्दांचे अर्थ देणारे परिशिष्ट जोडलेले आहे.

जिद्द आणि शिक्षण यातून आपण कशी प्रगती करू शकतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणून 'चलबट' या आत्मचरित्राचा उल्लेख करता येईल.

आशयाला जोडणारे मुखपृष्ठ शिरीष घाटे यांचे आहे.

मूल्य ४०० रुपये । सवलतीत २४० रुपये

ग्रंथपान

येथे कर माझे जुळती

विद्या प्रभू

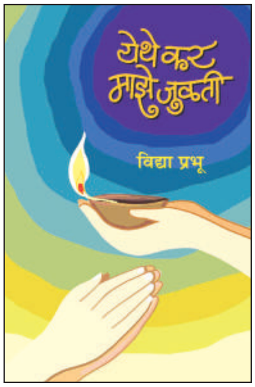

संस्मरणीय व्यक्तिरेखादर्शन

'येथे कर माझे जुळती' हा विद्या प्रभू लिखित व्यक्तिचित्रणसंग्रह ग्रंथालीने प्रकाशित केला आहे. या संग्रहात एकूण ११ लेख आहेत, ज्यांचे नाते कथेच्या जातकुळीशी जोडता येईल. ललित अंगाने एकेका व्यक्तीचा घेतलेला वेध हा त्यांच्या मानसिकतेचा, वैचारिकतेचा आणि सजग जाणिवेचा आहे. तशा अनेक व्यक्तिरेखा आपल्या आजूबाजूला वावरत असतात. अनेक कारणांनी आपल्याशी जोडल्याही जातात किंवा आपण त्यांच्याशी जोडले जातो. यात त्यांच्याकडे असलेल्या गुणावगुणाकडे आपण निरीक्षणाच्या नजरेतून पाहतोच असे नाही. त्यामुळे अनेकदा अशा व्यक्तिरेखा आपण अनेकातील एक अशा अर्थाने सोडून देतो. मात्र लेखिकेने माणूस आणि माणसाच्या ठायी असलेल्या गुणांचा व अवगुणांचा नेमका पदर पकडलेला आहे. त्यातून त्यांना भावलेले निरीक्षण मात्र सामान्य स्तरावरील नसून प्रत्येकाच्या ठायी असलेल्या दिव्यस्पर्शाचा, गुणांचा भाव अधिक वेधक वाटला तो शब्दांतून व्यक्त करीत त्यांनी या संग्रहाद्वारे आपल्यासमोर मांडलेला आहे.

लुकतुके गुरुजी प्राथमिक शाळेतील शिक्षक. विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी ज्ञान पांडित्य रूपात प्रदान करणे हा आपला वसा आहे, अशा मर्यादित वर्तुळात न राहता त्यांनी सर्वजातधर्म समभावाचे आचरण करून इतरांना दिशा दाखवण्याचे कार्य स्वआचरणातून पार पाडलेले आहे. स्वतःच्या मुलीने इतर जातीच्या मुलाशी लग्न केल्यानंतर तिचा द्वेष न करता मनःपूर्वक स्वागत केलेले आहे. इतकेच नाही तर अन्य जातीच्या शिक्षकाच्या घरचे जेवण व त्याच्याकडे मुक्काम करताना आपला शिक्षकधर्म एक आहे, हे उदाहरण घालून देतात.

एक गोष्ट हरकाम करणाऱ्या भिवाची. तो केवळ बाजारी वायफळ गजाली सांगत नाही तर डोळ्यांत अंजनदेखील घालतो. गंडे-दोरे-तंत्र-मंत्र यांच्या आहारी जाणाऱ्यांच्या समक्ष संबंधितांना वास्तवाचे दर्शन घडवतो. जीवनाकडे सकारात्मकतेने पाहतो आणि पाहायला शिकवतो.

वसंता नव्हे बसंती हा प्रवास खूप जीवघेणा, स्वतःचीच कसोटी पाहणारा असा आहे. जन्मतःच शारीरिक न्यून असल्याने होणारी मानसिक कोंडी आणि तिच्यातून सुटका करून इतरांच्यासाठी काहीतरी करण्याची धडपड वसंता ते बसंती व्यक्तिरेखेच्या रूपात आपल्याला वाचायला मिळते. किन्नर म्हणून असलेला हा प्रवास केवळ कौटुंबिक न राहता तो सामाजिक आणि मानसशास्त्रीय पातळीवर पोहोचतो. दुर्गा, मुक्ता आणि बसंती यांच्या एकूण आयुष्याच्या जगण्याच्या दृष्टीने जी वाटचाल आहे त्याबाबत लेखिका लिहितात, 'ज्ञानाची पहाट त्यांच्या जीवनात खूप उशिरा आली आणि त्यांना प्रकाशवाट दिसू लागली. त्या वाटेवरून चालताना त्यांनी इतरांनाही सोबत घेऊन चालण्याचा संकल्प केला होता, ज्योत से ज्योत जगाते चलो याप्रमाणे!'

कोकणातून उदरनिर्वाहासाठी मुंबईत मिलमध्ये कामाला जाणे ही 'चाकरमानी' माणसाचा कसा गळा घोटते, याचे जिवंत दर्शन घडवते. बाबी हे त्याचे मूळ प्रतिनिधित्व करणारे नाव इतकेच.

मुंबईतल्या जीवनात लोकल ट्रेन प्रवास हा अविभाज्य भाग आहे. सोबत असलेले व्यक्ती ट्रेनमध्ये चढली आणि आपण गर्दीच्या रेट्यामुळे ट्रेनमध्ये चढू शकलो नाही, तर काय अवस्था होते याचा अनुभव थरकाप उडवणारा असाच आहे. यासारखे अनुभव वैयक्तिक पातळीवर प्रत्येकाने घेतलेला असतो तसा तो लेखिकेच्या वाट्यालाही आलेला आहे हे दिसून येते. नाईकसाहेब, मत्ताते, आजी, वासुदेव, माँ दुर्गा आणि मुक्ता या व्यक्तिरेखा या संग्रहात आहेत.

लेखिकेने या सर्व व्यक्तिरेखा उत्कटपणे साकारताना त्यांच्याशी आपले नाते तितकेच अतूट आहे, इतक्या आत्मीयतेने त्यांची दखल घेतलेली आहे. लेखिकेचे अनुभवविश्व संपन्न करून गेलेल्या आहेत, असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. त्यातून या लेखनाला कोकणची पार्श्वभूमी आहे. कोकण जितका निसर्गसंपन्न, तेथील आंबे नारळफणसांची रसाळ गोड, त्याचप्रमाणे तेथील माणसांच्या जगण्यातला मुक्त, मोकळा, निर्मळ, कष्टाळू अनुभव स्वाभाविकपणे दिसून येतो. यात बोलीभाषेचा गोडवा तितकाच रसाळपणे कायम ठेवलेला आहे.

लेखनासोबतच हिंदी दोहे, संस्कृत व मराठी श्लोक, यांचेही चपखल संदर्भ ओघवत्या प्रवाहात एकरूप झालेले आहेत, त्यांचा आनंद आणखी वेगळा. मुळातच लेखिका मराठी, हिंदी, इंग्रजी व संस्कृत या भाषांवर अधिकार असलेल्या अध्यापिका आहेत. त्यामुळे त्यांच्या लेखनातला भरीवपणा हा फणसासारखा ओतप्रोत भरलेला आहे. त्यांचे संपूर्ण शैक्षणिक कारकीर्द कोकणात पार पडलेली असल्याने तेथील मातीचा गंध, पानाफुलांचा सुगंध त्यांच्या नसानसातून झिरपावा इतका तो प्रत्येक लेखातून झिरपलेला दिसून येतो. आतापर्यंत प्रकाशित झालेले त्यांचे सर्व साहित्य त्याची प्रचिती देतात.

पुस्तकाचे मुखपृष्ठ आणि आतील सुंदर अशी साजेशी रेखाचित्रे सरदार जाधव यांनी सजवलेली आहेत. पुस्तकाला सतीश मोघे यांची प्रस्तावना लाभलेली आहे.

मूल्य ३०० रुपये । सवलतीत १८० रुपये

महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ मर्यादित

(महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम)

दर्जेदार मराठी चित्रपट निर्मितीस अर्थसहाय्य योजना

- दर्जेदार मराठी चित्रपटांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाच्या वतीने महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळामार्फत १९९७ पासून अर्थसहाय्य योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे.
- २६ सदस्य असलेल्या चित्रपट परीक्षण समितीमार्फत मराठी चित्रपटांचे परीक्षण करण्यात येते.
- परीक्षणाअंती ज्या चित्रपटांना १०० पैकी ७१ व त्यापुढे गुण असतील त्यांना 'अ' दर्जा आणि ५१ ते ७० गुण असणाऱ्या चित्रपटांना 'ब' दर्जा देण्यात येतो.
- ज्या चित्रपटाला ३५ ते ५० गुण मिळतील त्यास 'क' दर्जा देण्यात येतो. तसेच ज्या चित्रपटाला ३४ व त्यापेक्षा कमी गुण मिळतील तो चित्रपट अपात्र असेल व त्यास कोणतेही अर्थसहाय्य अनुज्ञेय राहत नाही.

योजनेचे स्वरूप :

वर्गवारी	अर्थसहाय्य
'अ' दर्जा प्राप्त चित्रपट	४० लक्ष रुपये
'ब' दर्जा प्राप्त चित्रपट	३० लक्ष रुपये
'क' दर्जा प्राप्त चित्रपट	१० लक्ष रुपये
राष्ट्रीय / आंतररा ष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त चित्रपट	८० लक्ष रुपये
राष्ट्रीय / आंतरराष्ट्रीय महोत्सवात उत्कृष्ट चित्रपट पुरस्कार प्राप्त मराठी चित्रपटाच्या, तसेस राज्याच्या चित्रपट अनुदान योजने अंतर्गत पात्र ठरलेल्या 'अ' आणि 'ब' दर्जा प्राप्त मराठी चित्रपटाच्या महिला दिग्दर्शक	०५ लक्ष रुपये

माहे मार्च २०२३ ते सप्टेंबर २०२४ या कालावधीत वितरित करण्यात आलेले अर्थसहाय्य :

वितरित दिनांक	एकूण चित्रपट संख्या	परीक्षणाअंती पात्र दर्जा			राष्ट्रीय पुरस्कार	आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार	राज्य पुरस्कार	महिला दिग्दर्शक	एकूण रक्कम
		अ	ब	क					
०८ मार्च २०२३	४१	४	३३	-	-	-	४	-	रु. १२ कोटी ७१ लक्ष
२० ऑक्टोबर २०२३	८९	३६	४९	-	४	-	-	-	रु. २९ कोटी ८५ लक्ष
२६ सप्टेंबर २०२४	९९	३५	३७	२१	३	-	३	४	रु. २९ कोटी २७ लक्ष
एकूण	**२२९**	**७५**	**११९**	**२१**	**७**	-	**७**	**४**	**रु. ७१ कोटी ७३ लक्ष**

महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ मर्यादित,
दादासाहेब फाळके चित्रनगरी, गोरेगाव (पूर्व), मुंबई - ४०००६५
संकेतस्थळ : www.filmcitymumbai.org ईमेल : promfscdc@gmail.com

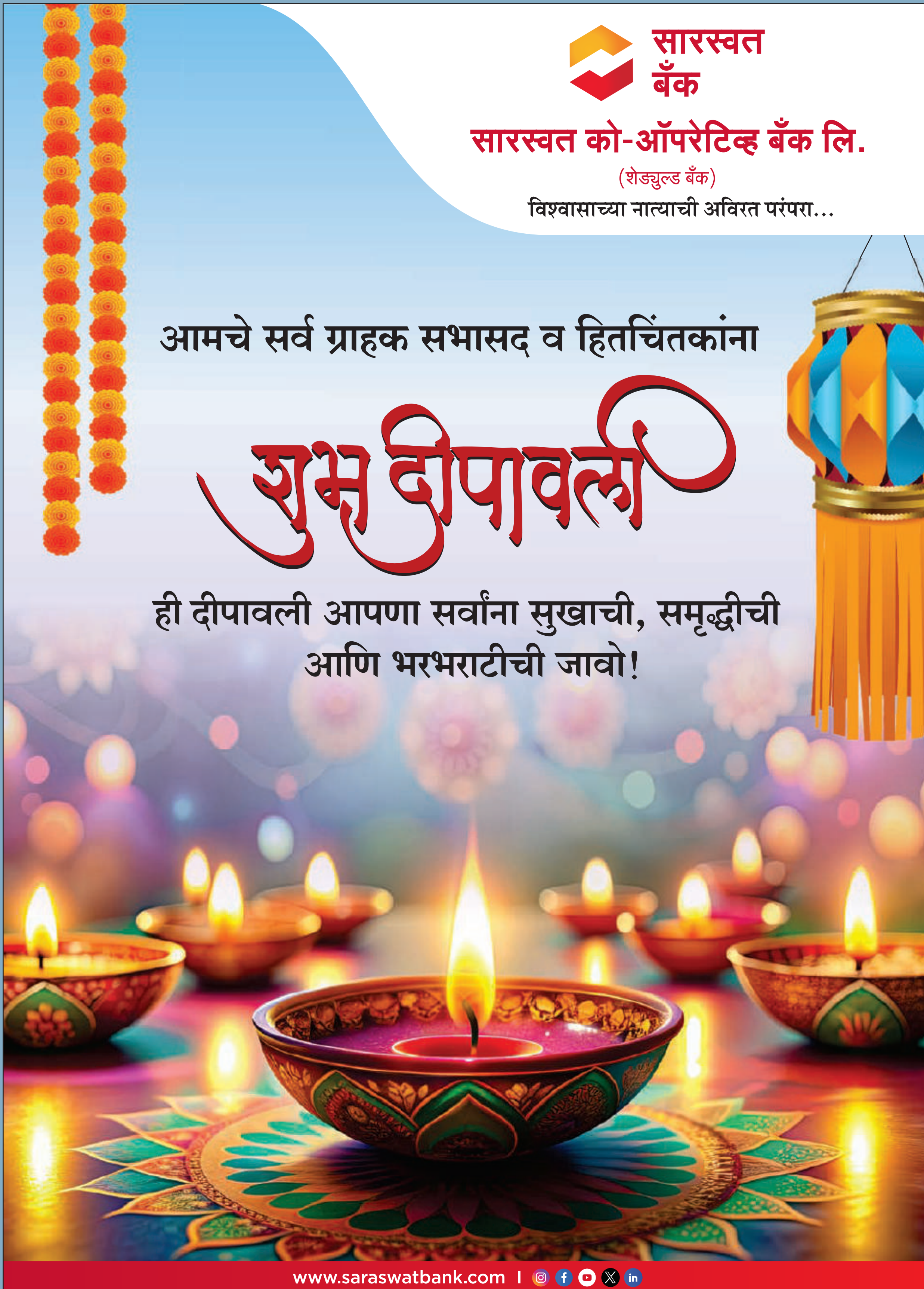

मुद्रक, प्रकाशक : डॉ. लतिका भानुशाली यांनी ग्रंथाली विश्वस्त संस्थेच्या वतीने, 'शब्द रुची' हे मासिक प्रतीक ऑफसेट, गायवाडी, गिरगाव, मुंबई-४००००४ येथे छापून ग्रंथाली विश्वस्त संस्थेच्या वतीने, १०१/१, बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर हाउसिंग सोसायटी, मनोरमा नगरकर मार्ग, स्टार सिटीसमोर, माहीम (प.), मुंबई-४०००१६ येथे प्रकाशित केले.